

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΨΥΧΟΛΟΓΙΑΣ

Συμβολή στη μελέτη της κλινικής του εφήμερου:
όψεις του ψυχικού τραύματος και της διαδικασίας ανάκαμψης

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

Στυλιανός Φαρσαλιώτης

Αθήνα, 2018

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή
Στυλιανίδης Στυλιανός, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)
Τσαλίκου Φωτεινή, Ομότιμη Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου
Αλεξιάς Γεώργιος, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Στυλιανός Φαρσαλιώτης, 2018

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διδακτορικής διατριβής, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη-κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διδακτορικής διατριβής για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται στον συγγραφέα.

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Πίνακες	7
Περίληψη	8
Abstract	9
1. Εισαγωγή	10
2. Θεωρητικό μέρος	21
2.1. Εφήμερο και σύγχρονη κοινωνία	21
2.1.1. Το εφήμερο ως παράδειγμα της σύγχρονης κοινωνίας	21
2.1.1.1. Σύγχρονες εκφάνσεις της αστάθειας: το εφήμερο ως επικρατούσα χρονική διάσταση του νέου καπιταλισμού	22
2.1.1.2. Ρευστότητα και αβεβαιότητα: δύο θεμελιώδεις	
πτυχές του εφήμερου στην καρδιά του σημερινού	
κοινωνικού τοπίου.....	24
2.1.1.3. Εφήμερο και ελαχιστοποίηση του εαυτού ή ζώντας	
«μέρα με τη μέρα»	27
2.1.1.4. Μετασηματισμοί του εργασιακού κόσμου,	
ευθραυστοποίηση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και επάνοδος της ανασφάλειας	29
2.1.1.5. Νέες αξίες και κοινωνική ευαλωτότητα: εφήμερο και ... νεοφιλελεύθερη ιδεολογία	35
2.1.1.6. Το εφήμερο μεταξύ απελευθέρωσης και οδύνης	
Αυξημένες απαιτήσεις αυτοπραγμάτωσης και μείωση του	
κοινωνικού χρόνου	37
2.1.1.7. Εφήμερο, υγεία και υποκειμενικότητα	38
2.1.2. Προς μια κοινωνιολογία του εφήμερου	42
2.2. Η κλινική του εφήμερου	47
2.2.1. Το πεδίο της ψυχοκοινωνικής κλινικής: εισαγωγικές	
παρατηρήσεις.....	48
2.2.2. Κλινικά και επιδημιολογικά δεδομένα αναφορικά με τον	
πληθυσμό των αστέγων	51
2.2.3. Βασικές ψυχικές συνέπειες της κοινωνικής οδύνης: εφήμερο και	

αυτο-αποκλεισμός	56
2.3. Ψυχοδυναμική προσέγγιση της προβληματικής του εφήμερου και των	
καταστάσεων ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού	67
2.3.1. Για την παραμέληση του εαυτού και την περιπλάνηση	67
2.3.2. Από την αβεβαιότητα στην απειλή κατάρρευσης	68
2.3.3. Στοιχεία κατανόησης της εμπειρίας του εφήμερου μέσα από το ..	
πρίσμα των βασικών κλαϊνικών θέσεων	71
2.3.4. Η συμβολή του R. Roussillon	76
2.3.4.1. Η ασφάλεια ως ανάγκη του εγώ και το αίσθημα της	
ανασφάλειας	76
2.3.4.2. Ρήξη του ομαδικού ναρκισσιστικού συμβολαίου,	
άγχος του μη-ανήκειν και εμφάνιση της απειλής της βίας	80
2.3.4.3. Λογικές ελπίδες εναντίον λογικών απελπισίας	82
2.3.4.4. Στρατηγικές ψυχικής επιβίωσης στο φάσμα του	
εφήμερου ή «ο νόμος του ασθενέστερου»	84
2.3.5. Γύρω από την ανάγκη συνεχούς συνάρθρωσης του ενδοψυχικού	
και του κοινωνικού	87
2.3.6. Ο ρόλος των ερεισμάτων της κοινωνικής πραγματικότητας και ο	
μηχανισμός τοπικής περιφερικοποίησης	88
2.3.7. Ψυχικοί τραυματισμοί και βία: από το παιδικό παρελθόν στο	
παρόν των άστεγων ατόμων	89
2.3.8. Ποια η χρησιμότητα της ψυχαναλυτικής σκέψης στην εργασία ...	
με τους αστέγους;	90
2.3.9. Η σημασία της λειτουργίας εμπειρίεξης και το ζήτημα	
του χώρου	92
2.3.10. Χρόνος και εφήμερο	94
2.3.11. Εργασία, υποκειμενικότητα και ψυχική υγεία	97
2.3.12. Σχετικά με την σημασία της πατρικής λειτουργίας	101
2.4. Ψυχικό τραύμα και κλινική του εφήμερου	104
2.4.1. Η έννοια του τραύματος στην φροϋδική σκέψη	105
2.4.2. Γέφυρες ανάμεσα στο τραύμα και στην διχοτόμηση	114
2.4.3. Η τραυματική διάσταση στην κλινική του εφήμερου	119

2.5. Ψυχοκοινωνική φροντίδα και διαδικασία ανάκαμψης στο πεδίο του εφήμερου	125
2.5.1. Η εργασία με τον πληθυσμό των αστέγων: από την ψυχοκοινωνική σκέψη στις ψυχοκοινωνικές πρακτικές	125
2.5.2. Το μοντέλο ανάκαμψης	131
2.5.2.1. Εισαγωγικά στοιχεία	131
2.5.2.2. Προελεύσεις και ανάπτυξη της προσέγγισης της ανάκαμψης	133
2.5.2.3. Προς έναν σφαιρικό ορισμό της έννοιας της ανάκαμψης	136
2.5.2.4. Προβληματική της ίασης και ψυχανάλυση	138
2.5.2.5. Κύριες συνιστώσες και διευκολυντικοί παράγοντες της διαδικασίας ανάκαμψης	141
2.5.3. Ιδιαιτερότητες της διαδικασίας ανάκαμψης στο πεδίο του εφήμερου	143
2.5.3.1. Στοιχεία ψυχοδυναμικής κατανόησης της διαδικασίας ψυχοκοινωνικής ανάκαμψης: το ζήτημα του ψυχικού τραύματος	147
2.6. Ερευνητικά ερωτήματα	149
3. Μεθοδολογία	151
3.1. Ερευνητικό πεδίο	152
3.2. Συμμετέχοντες	152
3.3. Ηθικό και δεοντολογικό πλαίσιο	154
3.4. Ημιδομημένες κλινικές συνεντεύξεις	156
3.5. Διαδικασία ανάλυσης	159
4. Αποτελέσματα	166
Γιώργος	166
Ελένη	175
Μηνάς	186
Μιχάλης	192
Αναστάσης	197
Γιάννης	203

Παύλος	208
Αντριάν	216
Δημήτρης	222
Αλέξανδρος	228
Κωνσταντίν	233
Κατερίνα	239
Άγγελος	243
Νίκος	248
5. Συζήτηση και συμπεράσματα	254
5.1. Υποκειμενικές διαστάσεις της εμπειρίας του εφήμερου και της έλλειψης .. στέγης	254
5.2. Κοινωνική περιθωριοποίηση και ψυχικό τραύμα	260
5.2.1. Κοινωνικός ψυχικός τραυματισμός και αμυντικές στρατηγικές ... ψυχικής επιβίωσης	260
5.2.2. Αυτο-αποκλεισμοί: μορφές μιας παράδοξης	262
λύσης απελπισίας	262
5.2.3. Τραυματικές εμπειρίες που προηγούνται της έναρξης της	265
διαβίωσης χωρίς εστία	265
5.2.4. Παιδικοί και εφηβικοί ψυχικοί τραυματισμοί και οι σχέσεις τους με την έλλειψη στέγης κατά την ενήλικη ζωή	267
5.3. Προσωπικές αναπαραστάσεις σχετικά με την διαδικασία ανάκαμψης από . την κατάσταση έλλειψης στέγης	271
5.4. Η σημασία της επεξεργασίας του τραύματος ως προς την διαδικασία ανάκαμψης στο πεδίο του εφήμερου	274
Βιβλιογραφία	276
Ελληνόγλωσση	276
Ξενόγλωσση	278
Παράρτημα	288
Πίνακας Α1. Συμμετέχοντες στην έρευνα	289
Πίνακας Α2. Υποκειμενικές διαστάσεις της εμπειρίας του εφήμερου και της έλλειψης στέγης	290
Κείμενα συνεντεύξεων	291

Πίνακες

Πίνακας 1. Ψυχιατρικές επιδημιολογικές μελέτες σχετικά με τον πληθυσμό των αστέγων στην πόλη της Αθήνας	53
Πλαίσιο 1. Οδηγός συνέντευξης	158
Πλαίσιο 2. Αρχικό απόσπασμα από την συνέντευξη με έναν συμμετέχοντα	160
Πλαίσιο 3. Παράδειγμα αναλυτικού πίνακα θεμάτων από την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της αφήγησης ενός άλλου συμμετέχοντα.....	163

Περίληψη

Η παρούσα εργασία μελετά βασικές ψυχολογικές διαστάσεις της εμπειρίας του εφήμερου και των καταστάσεων μείζονος κοινωνικής περιθωριοποίησης μέσα από μια ποιοτική προσέγγιση. Στηριζόμενη στην ερμηνευτική φαινομενολογική και ψυχοδυναμική ανάλυση αφηγήσεων υποκειμένων που βιώνουν καταστάσεις έλλειψης στέγης -μια από τις περισσότερο ακραίες μορφές επισφάλειας και αποκλεισμού- στο πλαίσιο μιας έρευνας πεδίου που πραγματοποιήθηκε στην πόλη της Αθήνας, εξετάζει τον σύνθετο ρόλο της τραυματικής διάστασης στο πεδίο του εφήμερου καθώς και την ιδιαίτερη σημασία του τραυματικού παράγοντα ως προς την διαδικασία ψυχικής και κοινωνικής ανάκαμψης ατόμων που αντιμετωπίζουν καταστάσεις ριζικού κοινωνικού αποκλεισμού. Όπως σκιαγραφείται συνολικά στις αφηγήσεις των αποκλεισμένων ατόμων που έλαβαν μέρος στην παρούσα μελέτη, η έλλειψη στέγης αντιστοιχεί σε μια διαρκή τραυματική κατάσταση, η οποία, παρατεινόμενη στον χρόνο, γεννά αισθήματα απελπισίας, θυμού, εγκατάλειψης και ανημπόριας. Η κοινωνική περιθωριοποίηση φαίνεται να συνιστά ένα σφοδρό ναρκισσιστικό πλήγμα εγείροντας έντονα συναισθήματα ντροπής και υποβιβασμού. Η ψυχική απόσυρση από την υποκειμενική εμπειρία εμφανίζεται σαν ένα κυρίαρχο μέσο ρήξης της επαφής με αυτό το τραυματικό βίωμα. Οι αφηγήσεις της πλειοψηφίας των συμμετεχόντων μαρτυρούν την ύπαρξη μιας πολλαπλότητας τραυματικών γεγονότων που προηγούνται της έναρξης της διαβίωσης χωρίς εστία και χαρακτηρίζονται από πολυάριθμες παιδικές τραυματικές εμπειρίες. Παρά την ποικιλότητα αναπαραστάσεων γύρω από την διαδικασία ανάκαμψης από την έλλειψη στέγης, ο λόγος των υποκειμένων επικεντρώθηκε στην σημασία της εργασίας, στον ρόλο του ψυχικού παράγοντα καθώς και στην λειτουργία της αλληλοϋποστήριξης μεταξύ άστεγων ατόμων. Τέλος, η επανιδιοποίηση και η νοηματοδότηση του προσωπικού τραυματικού βιώματος της εφήμερης κατάστασης αναδύθηκε ως κομβική συνιστώσα της κλινικής και ψυχοθεραπευτικής εργασίας με άτομα που αντιμετωπίζουν συνθήκες ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού.

Λέξεις-κλειδιά: εφήμερο, κοινωνικός αποκλεισμός, ψυχικό τραύμα, ανάλυση αφηγήσεων, ποιοτική έρευνα, ψυχοδυναμική προσέγγιση.

**Contribution to the study of the clinical field of precariousness:
aspects of psychic trauma and recovery process**

Stylios Farsaliotis

Abstract

This work throws light upon some basic psychological dimensions of the experience of precariousness and social marginalization through a qualitative perspective. Based on the interpretative phenomenological and psychodynamic analyses of narratives of subjects experiencing homelessness -one of the most extreme forms of precariousness and social exclusion- within the framework of a field research that took place in the city of Athens, it examines the complex role of the traumatic dimension in the field of precariousness as well as the particular significance of the traumatic factor regarding the recovery process of individuals facing radical social exclusion. Homelessness, as described in the narratives of the excluded individuals that took part in this study, corresponds to a constant traumatic situation that, when prolonged, creates feelings of hopelessness, anger, abandonment and helplessness. Social marginalization appears to constitute a major narcissistic injury, causing strong affects of shame and degradation. Psychic retreat from subjective experience emerges as a main means of breaking contact with this lived traumatic situation. The narratives of the majority of participants reveals a plurality of traumatic events preceding the beginning of life without hearth and include an important number of infantile traumatic experiences. Despite a diversity of representations concerning recovery from homelessness, the subjects' discourse focused on the centrality of work, the role of psychic factors and the function of peer support among homeless individuals. Finally, the re-appropriation and signification of the personal traumatic experience of precariousness appeared as a crucial component of clinical and psychotherapeutic work with individuals facing extreme social exclusion.

Keywords: precariousness, social exclusion, psychic trauma, analysis of narratives, qualitative research, psychodynamic approach.

1. Εισαγωγή

Κάποια μέρα η ηθική συνείδηση της κοινωνίας θα αφυπνιστεί και θα της υπενθυμίσει ότι ο φτωχός έχει εξίσου δικαίωμα στην ψυχική βοήθεια [...] Τότε θα δημιουργηθούν ιδρύματα ή εξωτερικά ιατρεία στα οποία θα οριστούν ιατροί εκπαιδευμένοι στην ψυχανάλυση ώστε να μπορούν καταστήσουν, δια της ανάλυσης, ικανούς για αντίσταση και δραστηριότητα τους άνδρες που ειδάλλως θα υπέκυπταν στο ποτό, τις γυναίκες που έχουν σχεδόν καταρρεύσει υπό το βάρος των στερήσεων, τα παιδιά που δεν έχουν άλλη επιλογή παρά ανάμεσα στην αγριότητα και στη νεύρωση. Αυτές οι θεραπείες θα είναι χωρίς αντίτιμο. Ίσως χρειαστεί καιρός ώσπου το Κράτος να αισθανθεί αυτές τις υποχρεώσεις ως επείγουσες. Οι παρούσες συνθήκες ίσως καθυστερήσουν ακόμη περισσότερο την έλευσή τους. Τέτοια ιδρύματα είναι πιθανό να ξεκινήσουν αρχικά από ιδιωτική αγαθοεργία. Κάποια μέρα, όμως, θα πρέπει να φτάσουμε εκεί.

Τότε είναι που θα βρεθούμε αντιμέτωποι με το έργο να προσαρμόσουμε την τεχνική μας στις νέες συνθήκες.

Sigmund Freud, 1919, Οι οδοί της ψυχαναλυτικής θεραπείας¹

Οι παραπάνω σκέψεις που εξέφραζε ο Freud για το μέλλον της ψυχαναλυτικής θεραπείας, σχεδόν έναν αιώνα πριν, στο πλαίσιο της ομιλίας του στο 5ο Διεθνές συνέδριο ψυχανάλυσης στην Βουδαπέστη μοιάζει να διατηρούν ακόμη, από ορισμένες απόψεις τουλάχιστον, έναν επίκαιρο χαρακτήρα και σίγουρα αποκτούν ένα ιδιαίτερο νόημα όταν τις ξαναδιαβάζουμε, στις σημερινές συγκυρίες πολυεπίπεδης και μακροχρόνιας κρίσης, έχοντας κατά νου την ψυχολογική φροντίδα και υποστήριξη ομάδων του πληθυσμού οι οποίες βιώνουν ακραίες καταστάσεις κοινωνικού αποκλεισμού, όπως οι άστεγοι.

Ολοένα και περισσότεροι άνθρωποι φαίνεται να βρίσκονται πιασμένοι στις αρνητικές πτυχές της γενικευμένης ρευστότητας της εποχής μας, αντιμετωπίζοντας εξαιρετικά εύθραυστες συνθήκες κοινωνικής και οικονομικής επισφάλειας και

¹ Όλες οι μεταφράσεις των αποσπασμάτων που παρατίθενται από κείμενα στην αγγλική και στην γαλλική γλώσσα είναι του γράφοντος, εκτός εάν διευκρινίζεται διαφορετικά.

αβεβαιότητας. Παράλληλα, ο αριθμός των υποκειμένων που, βιώνοντας αυτές τις συνθήκες μείζονος αστάθειας, ανασφάλειας και ευαλωτότητας απευθύνονται -και- σε υπηρεσίες ψυχικής υγείας αυξάνεται σταθερά. Απέναντι σε αυτήν την μαζική επέκταση της ρευστότητας και των δεινών της, οι επαγγελματίες του χώρου της ψυχικής υγείας καλούνται λοιπόν, με την σειρά τους, να προτείνουν ένα ανανεωμένο βλέμμα και μια ουσιαστική στήριξη. Η σταδιακή ανάδυση του φαινομένου του «εφήμερου» σε παράδειγμα της σημερινής κοινωνίας αντικατοπτρίζεται καθοριστικά, μεταξύ άλλων, στη διαμόρφωση μιας ιδιαίτερης κλινικής, ουσιαστικότερο χαρακτηριστικό της οποίας είναι η συνύφανση των πτυχών της ατομικής και της κοινωνικής οδύνης εντός ενός κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού πλαισίου ρευστού, αβέβαιου και προσωρινού. Πέρα από την κλασσική ψυχιατρική και/ή ψυχοθεραπευτική πρακτική, σήμερα μοιάζει να είναι απαραίτητη μια διευρυμένη αντίληψη των προσεγγίσεων στον τομέα της ψυχικής υγείας, ανοιχτή στις νέες πραγματικότητες και ανάγκες του πεδίου της σύγχρονης ψυχοκοινωνικής κλινικής (Furtos, 2000).

Ελεύθερη απόδοση του γαλλικού όρου «*précarité*», για τον οποίο δεν υπάρχει ακριβής μεταφραστική αντιστοιχία στα ελληνικά, η έννοια του εφήμερου εισήχθη στην ελληνική, ψυχαναλυτικά προσανατολισμένη, κλινική σκέψη από τον Σ. Στυλιανίδη (2011). Σε αντίθεση με τον αρκετά στενότερο όρο «επισφάλεια», προτιμώμενο συνήθως στην κοινωνιολογική βιβλιογραφία, ο οποίος, όμως, δεν καλύπτει το πλήρες σημασιολογικό φάσμα του όρου στη γαλλική γλώσσα, η ιδέα του «εφήμερου» μπορεί να θεωρηθεί, εν προκειμένω, ιδιαίτερα γόνιμη. Έννοια ενδιάμεση, στα σύνορα ανάμεσα στο ψυχικό και στο κοινωνικό, το «εφήμερο» μας επιτρέπει να σκεφτούμε σε ένα συνεχές καταστάσεις ριζικού κοινωνικού αποκλεισμού, όπως η έλλειψη στέγης -στην οποία θα επικεντρωθεί το παρόν ερευνητικό εγχείρημα-, από την μία πλευρά, και καταστάσεις οι οποίες, από την άλλη, βρίσκονται πολύ πιο κοντά σε μια κοινωνική κανονικότητα. Ας εξετάσουμε, όμως, αρχικά τι περιγράφει ο όρος «εφήμερο» σε μια ευρύτερη προοπτική.

Αναζητώντας τη σημασία του όρου «εφήμερος» σε ένα γενικό λεξικό, οδηγούμαστε αβίαστα στη διαπίστωση ότι το χρονικό κριτήριο αποτελεί τον κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο συναρθρώνονται οι διάφορες απαντήσεις που συναντάμε κατά την προσπάθεια αυτή. Με άλλα λόγια, ως «εφήμερο» ορίζεται, πρώτα απ' όλα,

αυτό του οποίου η χρονική διάρκεια είναι περιορισμένη, σύντομη ή, σε ακραίες περιπτώσεις, ακόμα και στιγμιαία. Η ιδιότητα του «εφήμερου» χαρακτηρίζει συνεπώς αντικείμενα ή/και καταστάσεις προσωρινές, περαστικές, κύριο γνώρισμα των οποίων είναι η παροδικότητα τους, δηλαδή, η απουσία μονιμότητας και ανθεκτικότητας στον χρόνο. Πρόκειται για το πρόσκαιρο -όπως για παράδειγμα μια «εφήμερη δόξα» που περνά, χάνεται και ξεχνιέται γρήγορα ή μια «εφήμερη ευτυχία» που διαρκεί περισσότερο ή λιγότερο μέχρι να έρθει αναπόφευκτα η μία ή η άλλη ατυχής περίπτωση να την διαταράξει- σε αντίθεση με το μόνιμο, το σταθερό, το διαρκές ή το αιώνιο.

Αυτή η συντομία και η παροδικότητα που ορίζουν γενικά το εφήμερο παραπέμπουν απαραίτητα σημασιολογικά και σε έννοιες όπως ευθραυστότητα, αβεβαιότητα και αστάθεια. Η έννοια του εφήμερου περιγράφει λοιπόν κάτι το βραχυπρόθεσμο χωρίς δυνατότητα μακροημέρευσης, τονίζοντας όμως επιπλέον ιδιαίτερα την έλλειψη μιας εκ των προτέρων εξασφαλισμένης, ή τουλάχιστον σταθερής, προοπτικής. Εάν η διάρκεια ενός εφήμερου πράγματος είναι λιγότερο ή περισσότερο προσωρινή, το μέλλον του δεν μπορεί παρά να εμφανίζεται συνεπώς ως ανεξασφάλιστο, εύθραυστο ή επισφαλές. Από αυτή την άποψη, «προσκαιρότητα» και «επισφάλεια» αποτελούν τις δύο θεμελιώδεις όψεις της έννοιας του εφήμερου. Συμπερασματικά, μια πρώτη προσέγγιση των διαφόρων σημασιολογικών πτυχών της λέξης «εφήμερος» μας επιτρέπει να αντιληφθούμε ότι πρόκειται για μία ιδιότητα η οποία είναι αδύνατο να νοηθεί ανεξάρτητα από οποιαδήποτε αναφορά στη διάσταση του χρόνου· και ειδικότερα στον χρόνο ιδωμένο είτε ως διάρκεια, είτε ως μελλοντική προοπτική.

Όσον αφορά την ετυμολογία της, η λέξη «εφήμερος» προέρχεται από την ελληνική γλώσσα απ' όπου στη συνέχεια πέρασε στα λατινικά και, αργότερα, σε διάφορες νεότερες ευρωπαϊκές γλώσσες. Συντιθέμενη από την πρόθεση «επί» και την λέξη «ημέρα», αναφέρεται στην ημέρα ως χρονική διάρκεια και προσδιορίζει, με την κυριολεκτική της σημασία, κάτι που ζει ή διαρκεί μία μέρα ή, πιο ελεύθερα, όπως είδαμε, κάτι που ζει ή διαρκεί για μικρό χρονικό διάστημα. Με την πρώτη από τις παραπάνω σημασίες της χρησιμοποιείται κυρίως ως τεχνικός όρος της βιολογίας για τον χαρακτηρισμό ορισμένων βραχύβιων ειδών εντόμων και ανθέων, των οποίων η διάρκεια ζωής αντιστοιχεί πρακτικά σε μία μόνο ημέρα, ενώ με την δεύτερη,

ευρύτερη της έννοια συναντάται αρκετά συχνά σε ποικίλους άλλους επιστημονικούς κλάδους, όπως άλλωστε και στον χώρο των τεχνών και των γραμμάτων. Θα μπορούσαμε, στο σημείο αυτό, να στραφούμε ενδεικτικά στην γεωλογία όπου ο όρος «εφήμερο» βοηθά στον προσδιορισμό ορισμένων υδάτινων σωμάτων η ύπαρξη των οποίων εξαρτάται άμεσα από τις βροχοπτώσεις με αποτέλεσμα να εμφανίζονται για σύντομες περιόδους αποκλειστικά κατά τη διάρκεια ή/και αμέσως μετά την βροχή. Από την άλλη πλευρά, η «Εφήμερη Τέχνη» -στηριζόμενη στον προσωρινό, σύντομο χαρακτήρα του έργου τέχνης, αντί της συνήθους σχετικής μονιμότητας του- περιλαμβάνει ένα σύνολο καλλιτεχνικών μορφών, παρόντων κυρίως στη σύγχρονη τέχνη, οι οποίες μας προσφέρουν ένα άλλο ενδιαφέρον παράδειγμα στην προσπάθεια προσέγγισης της προβληματικής του εφήμερου².

Η έννοια του εφήμερου συνιστά αναμφίβολα ένα πολύτιμο πρίσμα κατανόησης διαφόρων πτυχών του σύγχρονου κόσμου, χωρίς ωστόσο η εμβέλεια της να περιορίζεται αποκλειστικά στα φαινόμενα της σημερινής ζωής ή στα δεινά της εποχής μας. Πέραν των ιδιαίτερων καλλιτεχνικών εκφράσεων της ή συγκεκριμένων επιστημονικών της εφαρμογών, όπως οι προαναφερθείσες, και χωρίς βέβαια να θέλουμε να παραβλέψουμε την ολοένα μεγαλύτερη, πολυδιάστατη σημασία που έχει αποκτήσει κατά τις τελευταίες δεκαετίες στο πεδίο του κοινωνικού στοχασμού, θα ήταν ενδιαφέρον να θυμηθούμε, προηγουμένως, ότι η ιδέα του εφήμερου απασχολεί την ανθρώπινη σκέψη από τις απαρχές του πολιτισμού· και ότι, από αυτή την άποψη, θα πρέπει να θεωρηθεί διαχρονική.

Ήδη ο Αναξίμανδρος ο Μιλήσιος, προκάτοχος του Ηρακλείτου και πρώτος γράφων φιλόσοφος, αναφέρεται μόλις τον 6ο αιώνα π.Χ., στο ζήτημα της παροδικότητας και στον πρόσκαιρο χαρακτήρα όλων των πραγμάτων. Ακρογωνιαίο λίθο της κοσμοθεώρησης που βρίσκουμε στο περιορισμένο και δυσερμήνευτο σωζόμενο έργο του από την αυγή της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, συνιστά η έννοια ενός διαρκούς *γίγνεσθαι*³, μιας αέναης γέννησης χωρίς σταματημό,

2 Πρόκειται για καλλιτεχνικά έργα τα οποία εγγράφονται σε μια σύντομη χρονικότητα, όπου η καλλιτεχνική πράξη αποκτά κάτι από τον φευγαλέο χαρακτήρα της ανθρώπινης ύπαρξης και η εξαφάνιση, η απώλεια του έργου περιλαμβάνεται, κατά κάποιο τρόπο, στην διεργασία πραγματοποίησης του ή, καλύτερα, στο ίδιο το καλλιτεχνικό διάβημα. Κάποιες συχνές μορφές που συναντούμε στην εφήμερη τέχνη είναι το *land art* -τα έργα στη φύση με φθαρτά υλικά-, τα έργα *in situ*, διάφορα είδη *performance*, συμπεριλαμβανομένου του *body art*, καθώς και όλες οι τεχνικές του *street art*, δηλαδή της καλλιτεχνικής έκφρασης με καμβά το αστικό τοπίο.

3 Περισσότερα στοιχεία γύρω από την έννοια του γίγνεσθαι στην λεγόμενη «κοσμολογική» περίοδο της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας στους Windelband και Heimsoeth (1903, Τόμος Α', σσ. 60-70).

ακολουθούμενης αναπόδραστα από τον αφανισμό των πάντων. Μέσα σε αυτό το αδιάκοπο σχήμα επανάληψης, όλα τα πράγματα είναι προσωρινά και πεπερασμένα, γεννιούνται και αφανίζονται ακατάπαυστα· με δυο λόγια, υπόκεινται στο γίνεσθαι. Στη σκέψη του προσωκρατικού φιλοσόφου Αναξίμανδρου συναντούμε λοιπόν «το γίνεσθαι ως σημάδι του *εφήμερου*» (Νίτσε, 1867-1875, σ. 62), χαρακτηριστικό γνώρισμα του διαρκώς μεταβαλλόμενου φυσικού κόσμου, όπου καθετί, υπακούοντας στους οικουμενικούς νόμους της γέννησης και της φθοράς, δεν μπορεί παρά να είναι περαστικό.

Χωρίς να εξετάσουμε λεπτομερώς την ηθική διάσταση της σχέσης μεταξύ φθοράς και αδικίας που υπάρχει καθολικά στη Φύση σύμφωνα με την κοσμοθεώρηση του Αναξίμανδρου, θα αναφερθούμε συνοπτικά στο μείζον πρόβλημα της προέλευσης του γίνεσθαι. Ο Αναξίμανδρος θεώρησε αρχή και αιώνια πηγή του γίνεσθαι το *ἄπειρον*, κάτι το απροσδιόριστο ποιοτικά και ποσοτικά, χωρίς συγκεκριμένες ιδιότητες, απ' όπου προκύπτει η διαδικασία της δημιουργίας (Ricken, 1997). Έτσι, πέρα από τον εφήμερο φυσικό κόσμο του γίνεσθαι, τον κόσμο της αδιάκοπης γέννησης και του θανάτου, της διαρκούς δημιουργίας και καταστροφής, μπορούμε να διακρίνουμε έναν μεταφυσικό κόσμο του παντοτινού, αμετάβλητου, άφθαρτου και αγέννητου Αείρου. Λίγα χρόνια αργότερα, ο Ηράκλειτος θα προχωρήσει ωστόσο μακρύτερα από τον Αναξίμανδρο, απορρίπτοντας όχι μόνο την παραπάνω δυϊστική θέαση του προκατόχου του αλλά, λίγο-πολύ, ακόμα και την ίδια την έννοια του Είναι, όπως μας υπενθυμίζει ο Νίτσε στη μελέτη του για την «Φιλοσοφία στα χρόνια της αρχαιοελληνικής τραγωδίας» (Νίτσε, ό.π., σ. 70) παραθέτοντας συνάμα μια από τις χαρακτηριστικότερες ρήσεις του Εφέσιου:

«Μόνο γίνεσθαι βλέπω! Μη γελιέστε! Αν θαρρείτε πως ξανοίγετε στεριά μες στη θάλασσα του γίνεσθαι και της φθοράς φταίει η μυωπία σας, όχι τα ίδια τα πράγματα που τα ονοματίζετε κιόλας, σα να'ταν σταθερά! Θυμηθείτε: δυο φορές στο ίδιο ποτάμι δε μπαίνετε!»

Σε αντίθεση με την φιλοσοφία του Είναι, όπως εκφράζεται παραδείγματος χάριν στις ιδέες του Παρμενίδη, ο Ηράκλειτος υποστήριξε ότι δεν υπάρχει τίποτε άφθαρτο, σταθερό ή αμετάβλητο. Αρνούμενος συνεπώς οποιαδήποτε διάρκεια και μονιμότητα στον κόσμο, μας καλεί να αντιληφθούμε την πραγματικότητα μέσα από

το πρίσμα της έννοιας ενός αέναου μη-στατικού γίνεσθαι. Ακατάπαυστη κίνηση, αδιάκοπη ροή και διαρκής μεταλλαγή είναι επομένως τα ηρακλείτεια κλειδιά κατανόησης του κόσμου, όπου όλα είναι ρευστά και εφήμερα και τίποτα σταθερό. Ο Ηράκλειτος υπήρξε αναντίρρητα ο προσωκρατικός φιλόσοφος που «δεν έπαψε ποτέ να αναζητά τις πιο ακραίες διατυπώσεις για να εκφράσει την αστάθεια όλων των πραγμάτων [...]» (Windelband & Heimsöeth, 1903, σ. 43), όπως μαρτυρά άλλωστε ακριβώς και η εικόνα του ποταμού που αλλάζει ακατάπαυστα χωρίς να μπορεί ποτέ στην πραγματικότητα να παραμείνει ο ίδιος. Για τον Ηράκλειτο, το σύμπαν ως σύνολο βρίσκεται σε διαρκή μεταβολή, τα πράγματα γίνονται και χάνονται μέσα σε αυτή την μόνιμη, αιώνια κίνηση, με αποτέλεσμα ακόμα και αυτό που παραμένει και θα άξιζε τελικά να ονομαστεί θεότητα να μην είναι κάποιο πράγμα, αλλά η κίνηση καθεαυτή, δηλαδή το ίδιο το γίνεσθαι (Windelband & Heimsöeth, *ό.π.*, σ. 47).

Παρά την αρχαία θέση του μέσα στην ιστορία των ιδεών, το έργο του Ηρακλείτου παραμένει επίκαιρο, εξακολουθεί να μελετάται συστηματικά αλλά και να συζητείται ειδικότερα σήμερα με φόντο τις επιστημονικές εξελίξεις, κυρίως στον τομέα της σύγχρονης φυσικής (Savitt, 2001). Πέρα όμως από τα πρόσφατα δεδομένα των θετικών επιστημών και την μεγαλύτερη ή μικρότερη δυνατότητα αντιπαραβολής τους με ορισμένες διαισθητικές συλλήψεις της ηρακλείτειας φιλοσοφίας, θα υπογραμμίσουμε, εν παρόδω, το ενδιαφέρον ενός δεύτερου παραλληλισμού, ο οποίος μπορεί να μας προσφέρει μια γόνιμη συμπληρωματική οδό μελέτης της προβληματικής του εφήμερου.

Είναι μάλλον εντυπωσιακό το γεγονός ότι, σε γενικές γραμμές, κατά την ίδια χρονική περίοδο που έδρασαν ο Αναξίμανδρος και, ελάχιστα αργότερα, ο Ηράκλειτος, αναπτύχθηκε, εντός ενός ριζικά διαφορετικού πολιτισμικού περιβάλλοντος, και χωρίς δυνατότητα επικοινωνίας με τον ελλαδικό χώρο, μια θεώρηση του κόσμου, της φύσης και του ανθρώπου η οποία παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με τις ιδέες των προαναφερθέντων Ιώνων φιλοσόφων και που τοποθετεί σε μια εξίσου κομβική θέση την έννοια της παροδικότητας και του εφήμερου.

Καταλαβαίνουμε ότι πρόκειται εδώ για τον φιλοσοφικό ταοϊσμό⁴, ο οποίος υπήρξε

4 Μια διεξοδική σύγκριση των παραπάνω συστημάτων σκέψης θα ξεπερνούσε τα όρια και τους στόχους της παρούσας εργασίας. Πέρα από το κοινό στοιχείο της συνεχούς μεταλλαγής και ρευστότητας -δηλαδή του εφήμερου- που μας αφορά πρωτίστως εδώ, μπορούμε απλώς να αναφέρουμε ενδεικτικά την δυνατότητα παραλληλισμού της ηρακλείτειας Εναντιότητας με το εννοιολογικό ζεύγος συμπληρωματικών αντιθέτων Γιν-Γιανγκ του ταοϊσμού καθώς και του Απείρου του Αναξίμανδρου με το Τάο όπως περιγράφεται στον Λάο Τσε. Βλ. Λάο Τσε (κεφάλαιο 1,

-δίπλα στον κομφουκιανισμό- ένα από τα υψηλότερα πνευματικά επιτεύγματα της αρχαίας σινικής σκέψης. Ο ιδρυτής του ταοϊσμού Λάο Τσε θεωρεί την αδιάλειπτη μεταβολή μια εγγενή φυσική τάση όλων των πραγμάτων και καταστάσεων· αντίληψη που εκφράζεται, μεταξύ άλλων, στο ακόλουθο απόσπασμα με σχεδόν ποιητικό τρόπο (Λάο Τσε, κεφ. 23):

«Οι δυνατοί άνεμοι δε φυσάν ολόκληρο πρωί.
Η γερή μπόρα δεν κρατά ολόκληρη μέρα.
Για ποιο λόγο; Χάρη στον ουρανό και στη γη!
Αφού ο ουρανός και η γη δε διαιωνίζουν τα πράγματα,
Πώς θα το κατάφερναν οι άνθρωποι;»

Αυτή την εικόνα της παροδικότητας, της ατέρμονης ροής και του διαρκούς μετασχηματισμού -με άλλα λόγια, της αστάθειας και του εφήμερου- που μεταφέρει η διδασκαλία του Κινέζου φιλοσόφου Λάο Τσε την συναντούμε, με διαφορετική απόχρωση, και σε ένα άλλο σπουδαίο φιλοσοφικό-θρησκευτικό ρεύμα το οποίο άσκησε επίσης, με τη σειρά του, μια καθοριστική επίδραση στον πολιτισμό της άπω Ανατολής· τον βουδισμό. Σύμφωνα με την βουδιστική αρχή της μη-μονιμότητας (*ανίκα*), οποιαδήποτε ύπαρξη, χωρίς εξαίρεση, είναι πρόσκαιρη ή βρίσκεται σε διαρκή κατάσταση ροής. Θα μπορούσαμε να πούμε επομένως ότι η *ανίκα* συνιστά μια βουδιστική εκδοχή του εφήμερου: «Σύμφωνα με τον Βούδα, όλα στον κόσμο, συμπεριλαμβανομένων των ανθρώπων, είναι παροδικά (*ανίκα*), υποφέρουν (*ντούκχα*) και χωρίς εαυτό (*ανάτα*). [...] Υποφέρουμε γιατί προσπαθούμε να αρνηθούμε ότι το σώμα, οι σκέψεις και τα αισθήματά μας συνεχώς αλλάζουν και ότι γερνάμε και πεθαίνουμε» (Παπαχριστοφίλου, 2001, σ. 270). Η βουδιστική παράδοση θέτει λοιπόν το ζήτημα της παροδικότητας στην καρδιά της διδασκαλίας της υπό την μορφή της καθολικής αρχής της μη-μονιμότητας, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση, αφενός, στην εφήμερη φύση όλων των πραγμάτων και καταστάσεων και επισημαίνοντας, επιπροσθέτως, ότι η προσκόλληση σ' αυτά γίνεται αιτία μελλοντικής οδύνης.

Στην αρχαία Ρώμη, ο στωικός Σενέκας στοχάζεται πάνω στο πέρασμα του χρόνου και την εφήμερη φύση των πραγμάτων στην πραγματεία του «*Περί της συντομίας της ζωής*». Τα πρόσκαιρα έργα της ανθρώπινης φιλοδοξίας, σημειώνει,

7, 16 & 42)· Ricken (1997)· Νίτσε (1867-1875, σσ. 62-81).

«σύντομα καταρρέουν σε ερείπια [αφού] δεν υπάρχει τίποτα που η μακρά ροή του χρόνου να μην το σωριάζει στο έδαφος και να μην το εξαφανίζει» (Σενέκας, σ. 83). Προτρέπει λοιπόν τον αναγνώστη (Σενέκας, ό.π.) να χρησιμοποιήσει ορθώς τον σύντομο ή μακρότερο χρόνο που του έχει δοθεί, εκμεταλλευόμενος τον πλούτο της σοφίας των αιώνων του παρελθόντος, η οποία δίνει πραγματικό νόημα στη ζωή του και είναι τελικά και η μόνη που δεν υποκύπτει στην φθορά του χρόνου.

Λίγους αιώνες αργότερα, ο νεοπλατωνικός φιλόσοφος Σαλούστιος, σύγχρονος αλλά και προσωπικός φίλος του αυτοκράτορα Ιουλιανού (332-363 μ.Χ.), στρέφεται στην ελληνορωμαϊκή μυθολογία επισημαίνοντας, στο έργο του «*Περί θεών και κόσμου*», ότι ο Κρόνος που τρώει τα παιδιά του αποτελεί μια αλληγορία για τον Χρόνο, όπου τα παιδιά του Χρόνου καταβροχθίζονται βέβαια από τον ίδιο τον δημιουργό τους. Σε αυτήν την εκδοχή του Κρόνου ως Χρόνου επανέρχεται αργότερα ο Ισίδωρος της Σεβίλλης (c.560-636 μ.Χ.) -χωρίς να αποδέχεται προφανώς και τις παγανιστικές παραδόσεις- στο εξαιρετικά δημοφιλές, καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα, πολύτομο σύγγραμμά του «*Ετυμολογίες*».

Με την επικράτηση του χριστιανισμού, ο δυτικός πολιτισμός γνωρίζει μια νέα καθοριστική αντίληψη για τον χρόνο⁵, η οποία έρχεται να φωτίσει υπό μία διαφορετική οπτική γωνία, μεταξύ άλλων, και το ζήτημα του εφήμερου. Η απάντηση της χριστιανικής θεολογίας στο πρόβλημα της παροδικότητας και στην συνολική αστάθεια της ανθρώπινης και γήινης πραγματικότητας είναι, όπως ξέρουμε, η πίστη στην μεταθανάτια ζωή, δηλαδή, η προσδοκία μιας μελλοντικής αιώνιας ύπαρξης, απαλλαγμένης από την εξουσία της φθοράς και του χρόνου. Η ιδιαίτερη χροιά της εμπειρίας και αντίληψης του εφήμερου κατά τη διάρκεια του χριστιανικού μεσαίωνα μπορεί επομένως να γίνει κατανοητή, σε μεγάλο βαθμό, μέσα από το πρίσμα της αντινομίας ανάμεσα στην αβέβαιη και προσωρινή ζωή του παρόντος, από τη μία πλευρά, και την ελπίδα συμμετοχής σε μια μέλλουσα λυτρωτική ουράνια αιωνιότητα, από την άλλη.

Εντελώς διαφορετική είναι η οπτική για το εφήμερο που βρίσκουμε στην ποίηση του Ουίλιαμ Σαίξπηρ. Χωρίς να παραβλεφθεί το γεγονός πως η παροδικότητα υπήρξε γενικότερα -από τα αρχαία χρόνια- ένα από τα μείζονα θέματα της ευρωπαϊκής λυρικής και ελεγειακής ποίησης, θα άξιζε να υπογραμμισθεί ότι ο

⁵ Για περισσότερα στοιχεία όσον αφορά το ζήτημα της αντίληψης του χρόνου στον χριστιανικό μεσαίωνα βλ. Agamben (1978, σσ. 20-23).

Σαίξπηρ ασχολήθηκε ιδιαίτερα με το ζήτημα του χρόνου καθώς και με ορισμένες μορφές του εφήμερου, τις οποίες αντιμετώπισε συχνά με βαθιά θλίψη (Leishman, 1961), εναποθέτοντας, ωστόσο, όπως φανερώνουν οι παρακάτω στίχοι, τις ελπίδες του στην αθανασία της τέχνης:

«Ο χρόνος σπάει τον στολισμό που 'χε στη νιότη βάλει
και στου Ωραίου το μέτωπο ζαρωματιές σκαλίζει,
τρώει τα σπάνια που πιστά παράγει η φύση κάλλη
κι ό,τι είναι ορθό, για το δρεπάνι του είναι να θερίζει

Κι όμως σε χρόνους που έρχονται οι στίχοι μου θα στέκουν,
στο πείσμα του σκληρόκαρδου, τον ύμνο σου να πλέκουν.»

Σαίξπηρ (1609, σ. 74)

Εάν στραφούμε τώρα στην κοντινότερή σε μας ψυχανάλυση, θα πρέπει αρχικά να τονίσουμε ότι η ψυχαναλυτική θεωρία διακρίνεται από μια ιδιαίτερη αντίληψη για τον χρόνο, η οποία παρουσιάζει ορισμένες αναλογίες με την -επηρεασμένη από τις μεγάλες εξελίξεις του περασμένου αιώνα στον τομέα των φυσικών επιστημών- νεωτερική φιλοσοφία. Όσον αφορά ειδικότερα στο πρόβλημα του εφήμερου, το μοναδικό έργο που αφιερώνει ο ιδρυτής της ψυχανάλυσης Sigmund Freud σε αυτό το θέμα είναι ένα σχετικά σύντομο κείμενο, γραμμένο το 1915, με τίτλο «*Το εφήμερο*». Η επιλογή του συγκεκριμένου τίτλου από τον Freud δεν είναι προϊόν κάποιας σύμπτωσης αλλά αποτελεί στην πραγματικότητα αναφορά στους διάσημους στίχους του Goethe⁶, προς τιμήν της μνήμης του οποίου εκδίδεται αρχικά η εν λόγω εργασία.

Ως σημείο εκκίνησης του κειμένου και φαινομενική αφορμή της περισυλλογής του Freud γύρω από το θέμα του εφήμερου χρησιμοποιείται η εικόνα της εύθραυστης ομορφιάς ενός ανθισμένου φυσικού τοπίου, εισάγοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την διάσταση του «εφήμερου πεπρωμένου» κάθε τι Ωραίου και αξιοθαύμαστου δημιουργεί ο άνθρωπος ή η φύση (Freud, 1915a, σ. 233). Απέναντι στη συνειδητοποίηση της επισφάλειας και παροδικότητας κάθε μορφής τελειότητας

6 J. W. von Goethe:
«Όλα τα παροδικά
σύμβολα είναι μοναχά».
Φάουστ II, Πράξη V, στίχοι 12104-12105, μετάφραση Δημητρίου Ι. Λάμψα.

και ομορφιάς, ο Freud (ό.π., σσ. 233-234) σκιαγραφεί δύο διαφορετικές πιθανές ψυχικές αντιδράσεις: από τη μία πλευρά, την παγίδα της απαξίωσης κάθε τι εφήμερου και την επακόλουθη οδυνηρή απογοήτευση από τον κόσμο και, από την άλλη, την εξέγερση ενάντια στην πραγματικότητα της πρόσκαιρης φύσης των πραγμάτων και την παράλογη «απαίτηση αιωνιότητας», υπό την πίεση της εσωτερικής μας ζωής της επιθυμίας.

Αναλογιζόμενος παρ' όλα αυτά ότι «η αξία του εφήμερου είναι αναφορικά με τον χρόνο μία αξία σπανιότητας» (Freud, ό.π., σσ. 234-235), η οποία θα έπρεπε ως εκ τούτου να αυξάνει την απόλαυση της ομορφιάς της φύσης και των πολιτισμικών αγαθών που μας προσφέρουν η τέχνη και η διανοητική δημιουργία, ανεξαρτήτως οποιοδήποτε χρονικού τους περιορισμού, ο Freud αναγνωρίζει εδώ την παρέμβαση ενός ισχυρού εμποδίου συναισθηματικής φύσεως, γεγονός που τον οδηγεί στην προβληματική του πένθους. Με άλλα λόγια, η πηγή της απαξίωσης του παροδικού και της γενικής απαισιοδοξίας που προκαλεί σε ορισμένες περιπτώσεις η ιδέα του εφήμερου συνδέεται, σύμφωνα με τον Freud, με την ενεργοποίηση μιας διεργασίας πένθους στο πλαίσιο της, αναμενόμενης ή ήδη πραγματικής, απώλειας του -επισημασμένου, ίσως προσθέταμε σήμερα- αντικειμένου. Γράφει (Freud, ό.π., σ. 236): «Νομίζω ότι αυτοί που σκέπτονται έτσι και μοιάζουν διατεθειμένοι για μια οριστική παραίτηση, επειδή το πολύτιμο αγαθό δεν αποδείχθηκε στέρεο, δεν βρίσκονται παρά σε πένθος της απώλειας». Συμπερασματικά, η κίνηση απόσυρσης του ψυχισμού από το επώδυνο εύθραυστο αντικείμενο λιβιδινικής επένδυσης παρεμποδίζει την απόλαυση και, όπως ξέρουμε, κάθε διαδικασία επεξεργασίας της απώλειας συνοδεύεται αναγκαία από συναισθήματα θλίψης.

Το γεγονός λοιπόν ότι ο Freud, στην εργασία του πάνω στο θέμα του εφήμερου, στρέφεται στην προβληματική του πένθους και της απώλειας αντικειμένου σίγουρα θα άξιζε να τονισθεί διότι μας παρέχει ένα ουσιαστικό στοιχείο στην προσπάθεια κατανόησης ορισμένων ψυχολογικών πτυχών των καταστάσεων μείζονος ρευστότητας. Εξαιρετικά σημαντικό θα ήταν επίσης να ληφθεί υπόψιν η ιδιαιτερότητα της χρονικής περιόδου κατά την οποία ο συγγραφέας μας εκθέτει τις σκέψεις και τις ψυχαναλυτικές του υποθέσεις για το εφήμερο. Πιο συγκεκριμένα, δεν θα πρέπει να λησμονείται πως το ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο εντός του οποίου ο Freud δραστηριοποιείται γράφοντας αυτές τις σελίδες, το 1915 ως επαναλάβουμε,

αντιστοιχεί στην γενικευμένη και άκρως επώδυνη κατάσταση αβεβαιότητας του Α΄ παγκοσμίου πολέμου. Είναι γνωστό ότι οι λαοί της Ευρώπης, κατά τη διάρκεια αυτού του κατ' εξοχήν ολοκληρωτικού πολέμου, υποφέρουν μια καινοφανή μαζική καταστροφικότητα, η οποία καταδεικνύει οδυνηρά την επισφάλεια και ευθραυστότητα όχι μόνο της ανθρώπινης ζωής αλλά ακόμα και των υψηλότερων, των ευγενέστερων επιτευγμάτων του μακραίωνα ευρωπαϊκού πολιτισμού. Απομένει έτσι η ελπίδα, την οποία εκφράζει στωικά και ο πατέρας της ψυχανάλυσης στο τέλος του άρθρου του, πως αυτά που κατέστρεψε ο πόλεμος θα μπορέσουν να ανακατασκευαστούν ίσως «σε μια πιο στέρεη βάση και πιο ανθεκτικά από πριν» (Freud, ό.π., σ. 236).

2. Θεωρητικό μέρος

2.1. Εφήμερο και σύγχρονη κοινωνία

2.1.1. Το εφήμερο ως παράδειγμα της σύγχρονης κοινωνίας. Αν και το θέμα του εφήμερου προβληματίζει διαρκώς τον ανθρώπινο νου από την μακρινή αρχαιότητα έως τις μέρες μας, η ανάδυση του εφήμερου σε «παράδειγμα της σύγχρονης κοινωνίας» (Laval, 2008, σ. 31) αποτελεί αναμφίβολα ένα από τα θεμελιώδη χαρακτηριστικά της εποχής μας. Δύσκολα θα μπορούσε κανείς να αρνηθεί ότι μια «κουλτούρα του εφήμερου» (Τσαλίκογλου, 1999) μοιάζει να βρίσκεται στην καρδιά της σημερινής ζωής από πολλές απόψεις. Όροι όπως επισφάλεια, αστάθεια, παροδικότητα, λογική του βραχυπρόθεσμου, ρευστότητα, έχουν αναδειχθεί σε λέξεις κλειδιά των περισσότερο πτυχών της σύγχρονης ύπαρξης, με το φαινόμενο του εφήμερου, στις ποικίλες εκφάνσεις του, να θεωρείται από πολυάριθμους στοχαστές του καιρού μας σχεδόν συνώνυμο του σημερινού ευρύτερου κοινωνικού, πολιτικού και οικονομικού πλαισίου ή, εάν το προτιμάμε, ίδιον του σύγχρονου μετανεωτερικού καπιταλισμού.

Η παραπάνω διαπίστωση, όμως, γεννά αναπόφευκτα το εξής ερώτημα: ποια η ιδιαιτερότητα της αίσθησης ρευστότητας που επικρατεί στις κοινωνίες μας κατά την παρούσα φάση και τι είναι αυτό που μπορεί να την διαφοροποιήσει ως προς τις διάφορες μορφές αστάθειας του παρελθόντος; Παρά την ολοένα αυξανόμενη σημασία που έχει αποκτήσει τις τελευταίες δεκαετίες η έννοια του εφήμερου ως πρίσμα κατανόησης της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας, πρόκειται για ένα ζήτημα οι διάφορες πτυχές του οποίου, όπως είδαμε, δεν έπαψαν ποτέ ουσιαστικά να απασχολούν τον άνθρωπο. Εάν λοιπόν η διαρκής ρευστότητα -η λογική του βραχυπρόθεσμου, το εφήμερο- έχει μετατραπεί σε εικόνα της εποχής μας, εξίσου ακριβές είναι το γεγονός ότι οι περισσότεροι αιώνες της ανθρώπινης ιστορίας, αν όχι όλοι, είναι σηματοδεδειγμένοι από κάθε λογής καταστροφές οι οποίες επέβαλαν τακτικά συνθήκες βαθιάς αστάθειας στις εκάστοτε κοινωνίες. Πόλεμοι, λιμοί, επιδημίες, φυσικές καταστροφές πάντοτε έφερναν απότομες αλλαγές στις ζωές των ανθρώπων, καθιστώντας τόσο το παρόν όσο και το μέλλον, εξαιρετικά αβέβαια και επισφαλή.

αρκετές φορές μάλιστα ακόμα και όσον αφορά τις δυνατότητες επιβίωσης. Σήμερα τα πράγματα είναι διαφορετικά στο μέτρο που η αστάθεια δεν καθορίζεται πλέον από κάποιον συγκεκριμένο εξωτερικό παράγοντα αλλά, αντίθετα, εμφανίζεται ως μια «φυσιολογική», εγγενής τάση των σύγχρονων ανεπτυγμένων κοινωνιών (Sennett, 1998).

2.1.1.1. Σύγχρονες εκφάνσεις της αστάθειας: το εφήμερο ως επικρατούσα χρονική διάσταση του νέου καπιταλισμού.

Μια πρώτη δυνατότητα απάντησης στο παραπάνω ερώτημα μπορεί να αποτελέσει λοιπόν η θέση του Sennett (ό.π., σ. 31), σύμφωνα με την οποία, «η ιδιαιτερότητα της αίσθησης αβεβαιότητας που επικρατεί σήμερα έγκειται στο ότι δε συνοδεύεται από καμία επικρεμάμενη ιστορική καταστροφή. Είναι, αντίθετα, υφασμένη στις καθημερινές συνήθειες ενός δυναμικού καπιταλισμού»⁷. Ο Αμερικανός ιστορικός και κοινωνιολόγος Richard Sennett (ό.π.) θεωρεί την κουλτούρα του βραχυπρόθεσμου και την συνακόλουθη αίσθηση συνεχούς ροής, αβεβαιότητας και αστάθειας δύο κομβικά χαρακτηριστικά της εποχής μας, άρρηκτα συνδεδεμένα με τις καινούριες μορφές οργάνωσης του χρόνου στον σημερινό καπιταλισμό. Πέρα από την παγκοσμιοποίηση των χρηματιστηριακών αγορών και τις νέες τεχνολογίες, ο Sennett (ό.π.) εντοπίζει την ουσιαστικότερη ίσως πτυχή της αλλαγής που έλαβε χώρα κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών -τουλάχιστον όσον αφορά τον άμεσό της αντίκτυπο στη συναισθηματική ζωή των ανθρώπων- στην χρονική διάσταση του νέου καπιταλισμού. Η επικράτηση του μότο «τέρμα στη λογική του μακροπρόθεσμου» -συνώνυμη της διαρκούς αλλαγής, γενικής αβεβαιότητας και αδυναμίας πρόβλεψης και οργάνωσης των μελλοντικών προοπτικών- συμπεκνώνει παραδειγματικά την ιδιαιτερότητα της εμπειρίας του χρόνου μέσα στην σύγχρονη κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα.

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι, για τον Sennett, (ό.π., σ. 23) «ο κόσμος του "μακροπρόθεσμου" τον οποίο θέτει στο στόχαστρό του το νέο καθεστώς, δεν είχε μεγάλη διάρκεια: πρόκειται ουσιαστικά για τις δεκαετίες των μέσων του 20ου αιώνα». Έπειτα από αλληπάλληλες οικονομικές καταστροφές και πολέμους, και όταν

⁷ Η μετάφραση των αποσπασμάτων που παρατίθενται από το κείμενο του R. Sennett (1998) είναι των Κ. Μπακόπουλου και Ν. Μάλλιαρη.

ξεπεράστηκαν πια οι βαθιές αναστατώσεις της μεγάλης ύφεσης και του Β' παγκοσμίου πολέμου, ένας συνδυασμός συγκεκριμένων παραγόντων επέτρεψε στις λεγόμενες «προηγμένες» οικονομίες να γνωρίσουν κάποια χρόνια σχετικής σταθερότητας⁸. Ο προστατευτικός ρόλος των εργατικών συνδικάτων καθώς και οι εγγυήσεις του κράτους πρόνοιας αλλά και συγκεκριμένων εταιριών μεγάλης κλίμακας είχαν εξαιρετική σημασία συμβάλλοντας, σε μεγάλο βαθμό, στην δημιουργία ενός γενικού αισθήματος σιγουριάς και ασφάλειας. Μέσα στο ευρύτερο μεταπολεμικό κλίμα ανάπτυξης, αυτές οι συνθήκες σταθερότητας καθιστούσαν, σύμφωνα με τον Sennett (ό.π), την εμπειρία του χρόνου γραμμική και προβλέψιμη, συνεισφέροντας, εν τέλει, στην αίσθηση ενός σταθερού εαυτού. Οι άνθρωποι εργάζονταν επί χρόνια ολόκληρα σε «δουλειές που σπάνια διέφεραν από μέρα σε μέρα» και, μέσα στο πλαίσιο αυτού του γραμμικού χρόνου, «η επιτυχία ήταν σωρευτική», σχεδόν αναμενόμενη και αυτονόητη, δίνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο νόημα στη ζωή σαν μια γραμμική αφήγηση (Sennett, ό.π., σ. 16).

Η σημερινή «κοινωνία του βραχυπρόθεσμου», (Sennett, ό.π., σ. 26) φαίνεται να κινείται ακριβώς στον αντίποδα της παραπάνω περιγραφής. Ο σύγχρονος επιχειρηματικός κόσμος προωθεί σθεναρά την αντίληψη πως η αυξημένη κινητικότητα και ευελιξία, με τις συνεχείς αλλαγές που συνεπάγονται, ευνοούν τα γρηγορότερα κέρδη. Σύμφωνα με τον Sennett (ό.π.), την εκτίμηση του οποίου παραθέτουμε εδώ ενδεικτικά -αν και η ευρωπαϊκή πραγματικότητα, όπως θα δούμε παρακάτω, δεν διαφέρει ριζικά- το κομμάτι του εργατικού δυναμικού που γνωρίζει την ταχύτερη ανάπτυξη στις Η.Π.Α. είναι ο τομέας αυτών που απασχολούνται από πρακτορεία προσωρινής εργασίας. Με άλλα λόγια, η άλλοτε λίγο-πολύ μόνιμη, σταθερή απασχόληση παραχωρεί σταδιακά τη θέση της ολοένα και περισσότερο στην πρόσκαιρη, βραχυπρόθεσμη και συγκυριακή εργασία, όπως επιβεβαιώνεται εξάλλου και από τον εντυπωσιακό πολλαπλασιασμό των συμβάσεων εργασίας ορισμένου χρόνου.

Ο παλιός κόσμος εργασίας των σταθερών, ιεραρχικών αλλά και δύσκαμπτων

⁸ Η χρονική περίοδος στην οποία αναφερόμαστε εδώ ακολουθώντας την σκέψη του R. Sennett, στον γαλλόφωνο κόσμο είναι ιδιαίτερος γνωστή με την ονομασία «*les trente glorieuses*», δηλαδή «τα τριάντα ένδοξα [έτη]». Αυτή η γενικότερη σύμπλευση που παρατηρείται, κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου, ανάμεσα στα περισσότερα αναπτυγμένα κράτη και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού, ή ακόμα στην Ασία (π.χ. Ιαπωνία), δεν συνεπάγεται παρ' όλα αυτά προφανώς και την απουσία αρκετών στοιχείων διαφοροποίησης μεταξύ τους, συνδεδεμένων με τη μοναδικότητα του κάθε κοινωνικό-πολιτικό-οικονομικού πλαισίου.

οργανώσεων αντικαθίσταται γοργά από ένα νέο εργασιακό σύμπαν ευελιξίας, ελαστικότητας, κινητικότητας και ρίσκου, το οποίο ωστόσο ενέχει καθεαυτό την διάσταση μιας αυξημένης αστάθειας και διαρκούς αβεβαιότητας (Sennet, ό.π.). Κατά συνέπεια, η διαρκής ροή του βραχυπρόθεσμου -είτε βιώνεται ως οδυνηρή ανασφάλεια είτε, μάλλον σπανιότερα, ως δημιουργική πρόκληση- εμφανίζεται ως αδιαμφισβήτητο δεδομένο του παρόντος κοινωνικό-οικονομικού πλαισίου και θεωρείται μάλιστα πλέον «κανονική». Όμως, όπως είναι φυσικό, η ζωή μέσα σε αυτό το σύμπαν του βραχυπρόθεσμου καθιστά προβληματικό, ιδιαίτερα δύσκολο, τον προγραμματισμό μακροπρόθεσμων στόχων καθώς και την διατήρηση μακροχρόνιων και σταθερών σχέσεων. Συνέπεια των παραπάνω μπορούν να θεωρηθούν, μέχρι ενός σημείου, και αρκετές από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο σύγχρονος άνθρωπος σε επίπεδο αίσθησης ταυτότητας. Έτσι, σύμφωνα με αυτήν την οπτική, η θεαματική εξάπλωση και εγκατάσταση της αστάθειας, του βραχυπρόθεσμου και της αβεβαιότητας στην σημερινή κοινωνία μπορεί να ιδωθεί, εν τέλει, ως μία αρνητική πτυχή του γενικότερου μετασχηματισμού των τελευταίων ετών και ιδιαίτερα εκείνων των αλλαγών που αφορούν στον τομέα της εργασίας.

2.1.1.2. Ρευστότητα και αβεβαιότητα: δύο θεμελιώδεις πτυχές του εφήμερου στην καρδιά του σημερινού κοινωνικού τοπίου. Πέρα από την ύπαρξη διαφορετικών απόψεων γύρω από τη φύση, το εύρος, τα αίτια ή τις συνέπειες αυτού του βαθέος μετασχηματισμού, στις μέρες μας θεωρείται κοινώς αποδεκτό, ίσως ακόμα και αυτονόητο, ότι οι σύγχρονες κοινωνίες διασχίζουν μια περίοδο σημαντικών μεταλλαγών οι οποίες συνοδεύονται, σε μεγάλο βαθμό, από ένα αίσθημα διευρυμένης αστάθειας αλλά και έντονης αβεβαιότητας για το μέλλον⁹. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον για το θέμα μας θα ήταν να εξετάσουμε συνοπτικά τον τρόπο με τον οποίο ο κοινωνιολόγος Ζύγκμουντ Μπάουμαν μας

9 Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε εδώ, παραδείγματος χάριν, την προσέγγιση του U. Beck (1986), ο οποίος κάνει λόγο για μια «κοινωνία του ρίσκου» (*risikogesellschaft*) υπογραμμίζοντας την μετατροπή του μοντέρνου κόσμου σε ένα πεδίο ανασφάλειας και δυνητικών κινδύνων, άρρηκτα συνδεδεμένων με τους πρόσφατους μετασχηματισμούς της νεωτερικότητας· ή ακόμα, σε μιαν άλλη προοπτική, την έννοια μιας «κουλτούρας του ρίσκου» (*risk culture*) που μεταχειρίζεται ο A. Giddens (1990), προκειμένου να περιγράψει την ολοένα αυξανόμενη προσοχή αλλά και την εξαιρετική ευαισθησία του σύγχρονου ανθρώπου απέναντι στο ζήτημα του ρίσκου, δηλαδή της επικινδυνότητας ή της διακινδύνευσης, στην αβεβαιότητα καθώς και στις νέες πολλαπλές απειλές που περιλαμβάνει η σημερινή πραγματικότητα, με τον συγγραφέα (Giddens, 1991) να επισημαίνει την κεντρική θέση που η οντολογική ανασφάλεια θα έτεινε να αποκτήσει στην σύγχρονη ζωή.

προτείνει να κατανοήσουμε αυτήν την γενική ατμόσφαιρα αστάθειας και ανασφάλειας που μοιάζει να έχει κυριεύσει, περισσότερο ή λιγότερο, σχεδόν όλες τις εκφάνσεις της σύγχρονης ζωής.

Σε πολυάριθμες εργασίες του, ο Μπάουμαν αναλύει διάφορες όψεις της αποκαλούμενης «μετανεωτερικότητας», δηλαδή της κοινωνίας των τελευταίων δεκαετιών, χρησιμοποιώντας τακτικά την μεταφορά της ρευστότητας ως μοντέλο κατανόησης της σημερινής πρόσκαιρης, επισφαλούς και ευμετάβλητης κοινωνικής, πολιτικής και οικονομικής πραγματικότητας. Σχηματικά, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι οι ραγδαίοι θεμελιακοί μετασχηματισμοί που έλαβαν χώρα εντός των προηγμένων κρατών κατά τη διάρκεια του περασμένου αιώνα σηματοδότησαν, σύμφωνα με τον συγγραφέα, το πέρασμα από την σταθερή φάση της νεωτερικότητας σε μια σύγχρονη φάση ρευστότητας, για τον προσδιορισμό της οποίας σφυρηλατεί τον όρο «ρευστή νεωτερικότητα» (Bauman, 2000).

Με άλλα λόγια, στην σημερινή εικόνα του κόσμου, η παρελθούσα στερεότητα και συνέχεια των νεωτερικών δομών θα είχε πια παραχωρήσει τη θέση της στη «μετανεωτερική αβεβαιότητα» (Μπάουμαν, 1997, σ. 52), δηλαδή σε ένα καθεστώς μόνιμης ρευστότητας όπου το κυρίαρχο αίσθημα είναι αυτό μιας «πρωτόγνωρης αβεβαιότητας όχι μόνο σχετικά με την τύχη και τις ικανότητες του καθενός μας, αλλά και σχετικά με την μελλοντική μορφή του κόσμου [...]». «[...] Είναι λίγα εκείνα, γράφει ο Μπάουμαν (ό.π., σ. 58), που μπορούν να θεωρηθούν σταθερά και αξιόπιστα μέσα στον κόσμο αυτόν και τίποτα πλέον δεν θυμίζει τον ανθεκτικό καμβά όπου μπορούσε κάποτε κανείς να υφάνει το δρομολόγιο της ζωής του». Το πρωτόγνωρο, καινοφανές στοιχείο αυτής της σύγχρονης ατμόσφαιρας αβεβαιότητας, όπως είδαμε και προηγουμένως με την ανάπτυξη του R. Sennett, είναι ότι δεν γίνεται πλέον αντιληπτή ως προϊόν μιας λιγότερο ή περισσότερο παροδικής ή αντιμετωπίσιμης -με σαφή όρια πάντως- κατάστασης. Πρόκειται, αντίθετα, για μια ιδιαίτερη μορφή αβεβαιότητας, η οποία μοιάζει να έχει παγιωθεί ως εκτεταμένη, μόνιμη και, υπό μία έννοια, «αυτοδιαϊωνιζόμενη» συνθήκη των ανεπτυγμένων κοινωνιών του σήμερα (Μπάουμαν, ό.π.).

Ο Μπάουμαν (2007), ένας από τους σημαντικότερους μελετητές της μετανεωτερικής κατάστασης -ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, της κατάστασης της «ύστερης νεωτερικότητας», όπως την εκλαμβάνει- τονίζει επίσης το γεγονός πως στη

σύγχρονη ρευστή «εποχή της αβεβαιότητας», η αποσύνθεση των κοινωνικών μορφών¹⁰ είναι ταχύτερη από τον χρόνο που απαιτεί η διαμόρφωσή τους. Ένα ατυχές αποτέλεσμα, εντούτοις, αυτής της αδυναμίας σταθεροποίησης των κοινωνικών μορφών είναι το να στερείται ο σύγχρονος άνθρωπος από ένα βασικό πλαίσιο αναφοράς για την δραστηριότητα του αλλά και για την ανάπτυξη μιας μακροχρόνιας και συνεκτικής στρατηγικής σχετικά με τη ζωή του (Μπάουμαν, 2007). Στον σημερινό αβέβαιο, ρευστό κόσμο των αδιάλειπτων ταχέων αλλαγών και της μονιμότητας του εφήμερου, οι ανθρώπινες σχέσεις εμφανίζονται ίσως περισσότερο εύθραυστες από ποτέ άλλοτε, με τον άνθρωπο σε διαρκή κίνηση και χωρίς ισχυρούς, μόνιμους δεσμούς να έχει μετατραπεί σε εικόνα της εποχής μας. Συνηθισμένος στην ρευστότητα των περιστάσεων της σύγχρονης ζωής, ο άνθρωπος των ημερών μας τείνει να αποφεύγει τις μακροχρόνιες δεσμεύσεις όλων των ειδών συνάπτοντας ως επί το πλείστον επισφαλείς, ασταθείς, προσωρινούς δεσμούς, οι οποίοι λύνονται σχεδόν τόσο εύκολα όσο δημιουργήθηκαν. Αρνητική απόρροια αυτής της έλλειψης ανθεκτικών και σταθερών σχέσεων αποτελεί η διαρκής, και πολλές φορές επώδυνη, αναζήτηση ταυτότητας του σύγχρονου ανθρώπου καθώς και η εγκατάσταση ενός θεμελιώδους αισθήματος ανασφάλειας και αβεβαιότητας, το οποίο μοιάζει να διαποτίζει το σύνολο της κοινωνικής ζωής (Μπάουμαν, 2003).

Σε μια τέτοια προοπτική θα λέγαμε ότι, συνολικά, στον μοντέρνο «ανεπτυγμένο» κόσμο του σήμερα, φαίνεται να ξαναζωντανεύουν παραδόξως τα παλαιά φαντάσματα που συνιστούν για τον άνθρωπο ο φόβος της διαρκούς αβεβαιότητας και η οδυνηρή αίσθηση του εφήμερου, τα οποία η νεωτερικότητα φαίνεται να πίστεψε για μια στιγμή ότι ήταν έτοιμη να αφήσει πίσω της οριστικά, αντιμετωπίζοντας τα ως καταστάσεις του παρελθόντος που η εξέλιξη των κοινωνιών, σε συνδυασμό με την αλματώδη υλική, τεχνική και επιστημονική πρόοδο, θα μπορούσαν να καταστήσουν πια παρωχημένες. Τελικά, η μη-ανθεκτική εκπλήρωση αυτής της ελπίδας μονιμότητας, ασφάλειας και σταθερότητας φέρνει εκ νέου, αν και με διαφορετική μορφή, την εμπειρία του εφήμερου στο προσκήνιο της τρέχουσας κοινωνικής ζωής.

10 Με τον όρο «κοινωνικές μορφές» ο συγγραφέας αναφέρεται εδώ γενικά στις «δομές που περιορίζουν τις ατομικές επιλογές», στα «πρότυπα αποδεκτής συμπεριφοράς» και στους διάφορους θεσμούς «που διαφυλάσσουν την επανάληψη των καθημερινών πρακτικών» (Μπάουμαν, 2007, σ. 15).

2.1.1.3. Εφήμερο και ελαχιστοποίηση του εαυτού ή ζώντας «μέρα με τη μέρα». Ο

Αμερικανός ιστορικός και κοινωνιολόγος Κρίστοφερ Λας υπήρξε ένας από τους γνωστότερους κοινωνικούς στοχαστές του τέλους του 20ου αιώνα. Θα συνεχίσουμε στρεφόμενοι σε κάποια σημεία του έργου του, στα οποία, όπως θα δούμε αμέσως, αναφέρεται με εξαιρετική διαύγεια σε ορισμένες διαστάσεις της προβληματικής του εφήμερου. Θα πρέπει να επισημάνουμε ότι ο Λας δεν χρησιμοποιεί την έννοια του «εφήμερου» καθεαυτή, διαπίστωση που ισχύει άλλωστε επίσης για τις προαναφερθείσες κομβικές μελέτες των Sennett και Μπάουμαν. Παρόλα αυτά, όπως τονίζει ο W. Szafran (2011), ο Λας στην πραγματικότητα μας παρέχει μία πλούσια, διεξοδική περιγραφή των διαφορετικών πτυχών του φαινομένου του εφήμερου στην σύγχρονη κοινωνική, επαγγελματική, οικογενειακή και συναισθηματική ζωή. Ήδη στην *«Κουλτούρα του ναρκισσισμού, Η αμερικανική ζωή σε μια εποχή μειούμενων προσδοκιών»* (Λας, 1979), μέσα από την ανάλυση της επιρροής των δομικών και θεσμικών μεταμορφώσεων της εποχής μας επάνω στην οργάνωση της προσωπικότητας του ατόμου, βρίσκουμε ένα ιδιαίτερα λεπτομερές πορτραίτο διαφόρων όψεων της αστάθειας και ευθραυστότητας της σύγχρονης ύπαρξης.

Σκιαγραφώντας τον σημαντικό κοινωνικό μετασχηματισμό των τελευταίων δεκαετιών, ο Λας (1984) δεν παραλείπει να υπογραμμίσει την αυξανόμενη αστάθεια των οικονομικών και κοινωνικών συνθηκών, η οποία σε συνδυασμό με την απώλεια της -βασιζόμενης σε ανθεκτικά στο χρόνο αντικείμενα- αξιοπιστίας του κόσμου φαίνεται να ευθύνεται για την περιρρέουσα έλλειψη εμπιστοσύνης στο μέλλον. Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί την έννοια του «ελάχιστου εαυτού», σήμα κατατεθέν του οποίου αποτελεί το «συναισθηματικό αποτράβηγμα από μακροχρόνιες δεσμεύσεις που προϋποθέτουν έναν ευσταθή, ασφαλή και εύτακτο κόσμο» για να περιγράψει την κυρίαρχη λύση ψυχικής επιβίωσης που συναντάται σε αυτούς τους «καιρούς αναστάτωσης», όπως τους χαρακτηρίζει (Λας, ό.π.). Παραθέτουμε το παρακάτω απόσπασμα που μας μεταφέρει κατευθείαν στην καρδιά της σκέψης του Λας σχετικά με τον «ελάχιστο εαυτό» και που συνιστά επίσης, ως σημειωθεί, το σημείο εκκίνησης της ομώνυμης μελέτης του (Λας, ό.π., σ. 11):

«Σε μια εποχή δυσκολιών, γράφει ο Λας, η καθημερινή ζωή γίνεται άσκηση στην

επιβίωση. Οι άνθρωποι ζουν μόνο το σήμερα. Σπάνια κοιτάζουν πίσω, για να μη παραδοθούν σε μία παραλυτική «νοσταλγία»· και αν κοιτάζουν μπρος, είναι για να δουν πώς μπορούν να προστατευθούν από τις συμφορές που σχεδόν όλοι περιμένουν σήμερα. Στις συνθήκες αυτές, η εαυτότητα γίνεται κάτι σαν πολυτέλεια, εκτός τόπου σε μία εποχή επικείμενης λιτότητας. [...] Σε κατάσταση πολιορκίας, ο εαυτός συστέλλεται σε έναν αμυντικό πυρήνα, εξοπλισμένο ενάντια στις αντιξοότητες. Η συναισθηματική ισορροπία απαιτεί έναν ελάχιστο εαυτό, και όχι τον επιβλητικό εαυτό του πρόσφατου παρελθόντος.»

Σε αυτόν τον εξαιρετικά ασταθή κι εφήμερο κόσμο τον οποίο συνθέτουν φευγαλέες εικόνες, σχέσεις, καταστάσεις και αντικείμενα χωρίς καμία στερεότητα ή διάρκεια και όπου σχεδόν όλοι κοιτάζουν το μέλλον με ανασφάλεια, ο ελάχιστος εαυτός εμφανίζεται σαν μια αναγκαία και συνάμα αρκετά περιοριστική αμυντική λειτουργία. Με άλλα λόγια, ο ελάχιστος εαυτός αντικατοπτρίζει ουσιαστικά έναν ύστατο μηχανισμό προστασίας του ψυχισμού, ο οποίος επιβάλλεται από τις ιδιαίτερες συνθήκες δυσκολίας και αβεβαιότητας της σύγχρονης κοινωνικής ζωής¹¹. Μέσα από την επικέντρωση στο παρόν, τον περιορισμό των στόχων και των μελλοντικών σχεδίων, την εγκατάλειψη κάθε «περιττού» φορτίου, δηλαδή κάθε περιεχομένου ή δεσμού που κρίνεται άωφελος ως προς την ίδια την καθημερινή επιβίωση, η αμυντική συρρίκνωση του εαυτού οδηγεί το άτομο να ζει «μέρα με τη μέρα», για να επαναλάβουμε την εύστοχη έκφραση που χρησιμοποιεί ο Λας (1986, σ. 22), ελπίζοντας απλά, στην καλύτερη των περιπτώσεων, ότι θα καταφέρει να τα βγάλει πέρα σ' αυτούς τους δύσκολους καιρούς.

Με σημείο αφετηρίας την παραπάνω διατύπωση του Λας, θα άξιζε να υπογραμμισθεί, κατά έναν πιο γενικό τρόπο, ότι αυτό το βίωμα μιας ζωής «μέρα με τη μέρα» -αν και πρόκειται για μια σχετικά ακραία κι όμως όχι μόνο υπαρκτή αλλά και αρκετά διαδεδομένη όψη της μόνιμης αστάθειας και της διευρυνόμενης αβεβαιότητας των σύγχρονων κοινωνιών- μπορεί να θεωρηθεί η ίδια η πεμπτουσία της έννοιας του εφήμερου. Μολονότι αυτή η βραχύβια χρονικότητα αφορά πλέον, όπως είδαμε, λίγο-

¹¹ Εάν αυτή η ελαχιστοποίηση του εαυτού που υπογραμμίζει ο, κατ' ουσίαν κοινωνιολόγος αλλά και άριστος γνώστης της ψυχαναλυτικής γραμματείας, Κρίστοφερ Λας είναι μια σφαιρική ψυχολογική τάση της σύγχρονης ασταθούς κοινωνίας και αφορά επομένως, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό, τους πάντες, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ωστόσο, σε μια προσπάθεια συνάρθρωσης του κοινωνικού με το ενδοψυχικό, ότι τόσο η προέλευσή της όσο και η ιδιαίτερη μορφή που ενδέχεται να λάβει τελικά για τον καθένα εξαρτώνται επίσης από διάφορους ψυχικούς παράγοντες καθώς και από την μοναδική ιστορία του κάθε υποκειμένου και, κατά συνέπεια, θα πρέπει να ιδωθούν ως αποτέλεσμα σύνθετων ψυχο-κοινωνικών διαδράσεων.

πολύ όλους τους τομείς της σημερινής κοινωνικής ζωής, η έκφραση «μέρα με τη μέρα» αποκτά σίγουρα μια ιδιαίτερη βαρύτητα όταν εφαρμόζεται στον τομέα της εργασίας.

2.1.1.4. Μετασχηματισμοί του εργασιακού κόσμου, ευθραυστοποίηση των συστημάτων κοινωνικής προστασίας και επάνοδος της ανασφάλειας. Στοιχεία κατανόησης της προβληματικής του εφήμερου με βάση την προσέγγιση του R. Castel.

Όπως έχει σημειώσει ο Robert Castel (1995), η σταδιακή αποσάθρωση του πολιτισμού της μόνιμης, σταθερής μισθωτής εργασίας και των συνδεδεμένων με αυτήν κοινωνικών δικαιωμάτων προστασίας, καταδικάζει σήμερα ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού σε μια ζωή αυξανόμενης ανασφάλειας, σε ένα καθεστώς εξαιρετικής τρωτότητας χωρίς δυνατότητα άσκησης ικανοποιητικού ελέγχου πάνω στις συνθήκες του παρόντος, ούτε οποιαδήποτε εγγύηση, πρόβλεψη για το μέλλον. Από αυτή την άποψη, είναι δυνατόν να μιλήσουμε για μια σύγχρονη αναζωπύρωση του έμμονου φόβου του να πρέπει να ζει κανείς «μέρα με τη μέρα», φόβος ο οποίος στοίχειωνε μόνιμα τον λαϊκό νου στους αιώνες του παρελθόντος (Castel, 1995).

Η συμβολή του Robert Castel -φιγούρα μείζονος σημασίας εντός της σύγχρονης γαλλικής κοινωνικής επιστήμης- στην περιγραφή και στην κατανόηση της νέας αβεβαιότητας του σήμερα, σε συνάρτηση με τους θεμελιώδεις κοινωνικούς μετασχηματισμούς του σύγχρονου κόσμου, είναι εξαιρετικά σημαντική. Δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι είναι μάλλον αδύνατον να προσεγγίσει κανείς σήμερα την προβληματική του εφήμερου, όπως αυτή γίνεται αντιληπτή τουλάχιστον στην σύγχρονη γαλλική κοινωνιολογία, χωρίς να αναφερθεί στην σκέψη του Castel.

Στην εργασία του «*Η κοινωνική ανασφάλεια*», ο Castel (2003) προσπαθεί να καταδείξει τα αίτια αυτής της μαζικής διεύρυνσης του φαινομένου της αβεβαιότητας στις κοινωνίες του σήμερα και επίσης να προτείνει ορισμένες ιδέες αντιμετώπισης του. Σε αυτή του την προσπάθεια εξετάζει διάφορες από τις απαντήσεις που δόθηκαν διαδοχικά στο θεμελιώδες ανθρώπινο πρόβλημα της ανασφάλειας, μέσα από το πρίσμα της ιστορίας της εξέλιξης της οργάνωσης της δυτικής κοινωνίας, κυρίως κατά τους τελευταίους αιώνες. Παρότι στην εποχή μας μοιάζει, σύμφωνα με τον συγγραφέα (Castel, ό.π.), να έχει ξεπεραστεί η συντριπτική προνεωτερική

ανασφάλεια που υποχρέωνε κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους ένα σημαντικό μέρος του λαού να ζει «μέρα με τη μέρα» μέσα σε εξαιρετικά εύθραυστες συνθήκες ύπαρξης και με άκρως επισφαλείς μελλοντικές προοπτικές, δεν πρέπει να παραβλέπουμε σε καμία περίπτωση το γεγονός ότι οι μοντέρνες κοινωνίες, στην παρούσα φάση τους, χαρακτηρίζονται από μια τρομερή επάνοδο της αβεβαιότητας.

Στο παρελθόν, παρά την ύπαρξη ορισμένων σημαντικών παραδοσιακών συστημάτων προστασίας, η πλειοψηφία των ανθρώπων αναρωτιόταν συχνά με αγωνία τι επρόκειτο να φέρει η αυριανή μέρα διότι δεν διέθετε μια επαρκώς ικανοποιητική προοπτική εξασφάλισης απέναντι σε όλους τους κινδύνους ή τα ατυχήματα που μπορούσε να συναντήσει στην πορεία της· εκτός ίσως από την θρησκεία από την οποία αντλούσε την μοναδική της ελπίδα για μια πραγματικά ολική προστασία αλλά και την παρηγοριά για τα δεινά που αντιμετώπιζε. Σήμερα, παρά την παρατηρούμενη γενική βελτίωση των συνθηκών ζωής, εάν οι μοντέρνες κοινωνίες δεν έχουν καταφέρει ακόμα να επιλύσουν το πρόβλημα της αβεβαιότητας και εάν αυτό επανέρχεται με μια νέα δριμύτητα, αυτό οφείλεται πιθανόν στο γεγονός ότι αυτές οι ίδιες, ως κοινωνίες ατόμων, είναι οικοδομημένες στην πραγματικότητα πάνω σε βάσεις ανασφάλειας. Με άλλα λόγια, η ανασφάλεια δεν είναι διόλου μια τυχαία κατάσταση στις κοινωνίες του σήμερα, αφού ένα από τα κυριότερα χαρακτηριστικά των σύγχρονων κοινωνιών είναι ακριβώς ότι πρόκειται για κοινωνίες ατόμων (η συνύπαρξη των οποίων καθεαυτή μπορεί να θεωρηθεί πηγή ανασφάλειας για ποικίλους λόγους) και, επιπλέον, τα άτομα αυτά δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσουν αποτελεσματικά την προστασία τους βασιζόμενα είτε στα προσωπικά τους εφόδια, είτε σε αυτά που μπορεί να τους προσφέρει το άμεσο περιβάλλον τους (Castel, ό.π.).

Αφήνοντας για τη συνέχεια της παρούσας εργασίας την συζήτηση της έννοιας της ανασφάλειας ιδωμένης υπό το πρίσμα μιας ψυχολογικής προσέγγισης αλλά και του αντιθέτου της, δηλαδή της ασφάλειας, ως βαθύτερης συναισθηματικής ανάγκης του ανθρώπου, θα μπορούσαμε να τονίσουμε εδώ, μαζί με τον Robert Castel (ό.π.), το γεγονός ότι η κοινωνική ανασφάλεια συνιστά ένα διαχρονικό φαινόμενο, μια επώδυνη εμπειρία για σημαντικά τμήματα του πληθυσμού, που διένυσε το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας· άλλοτε σιωπηλά και άλλοτε βρίσκοντας ενεργό έκφραση μέσα από βίαια ξεσπάσματα, επαναστάσεις, εξεγέρσεις και άλλες λαϊκές διεκδικήσεις. Πώς όμως μπορεί να ορισθεί αυτή η «κοινωνική ανασφάλεια»

και ποια είναι τελικά η θέση της στην σημερινή κοινωνία;

Σύμφωνα με τον Castel (ό.π.), μια ύπαρξη σε συνθήκες κοινωνικής ανασφάλειας αντιστοιχεί σε μια ύπαρξη στην οποία η δυνατότητα επιβίωσης του υποκειμένου μέσα στην κοινωνία και η διατήρηση του κοινωνικού του στάτους βρίσκεται υπό διαρκή απειλή. Μη μπορώντας να εξασφαλίσει ανθεκτικά την ύπαρξή του ελλείπει των απαραίτητων εφοδίων και προστασιών, το υποκείμενο ζει συνεπώς στο έλεος του κάθε «κοινωνικού ρίσκου», δηλαδή οποιασδήποτε πιθανής δυστυχούς περίπτωσης της ζωής -όπως για παράδειγμα, μία ασθένεια, ένα ατύχημα, η διακοπή της εργασίας ή ακόμα η προχωρημένη ηλικία- η οποία, αφαιρώντας του την ικανότητα να κερδίζει τα προς το ζην, θέτει άμεσα σε κίνδυνο την κοινωνική του ανεξαρτησία. Με δυο λόγια, η συντριπτική κοινωνική ανασφάλεια μετατρέπει την ζωή σε έναν καθημερινό αγώνα για την επιβίωση, σε μια μάχη που δίνεται «μέρα με τη μέρα και της οποίας η έκβαση είναι κάθε φορά αβέβαιη» (Castel, ό.π., σ. 29).

Με μια παραπλήσια διατύπωση θα λέγαμε ότι η κοινωνική ανασφάλεια συνδέεται με την ανεπάρκεια των διαφόρων μορφών προστασίας που διαθέτει το υποκείμενο, συμπεριλαμβανομένων φυσικά και αυτών που του παρέχει ή όχι η οργάνωση της κοινωνίας μέσα στην οποία ζει, απέναντι στην εγγενή αβεβαιότητα του ανθρώπινου βίου. Εάν όμως η επισφάλεια, η ευθραυστότητα της ανθρώπινης κατάστασης μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη και καθολική, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να υποστηριχθεί το ίδιο και για την δυνατότητα προστασίας του υποκειμένου από τα οδυνηρά ενδεχόμενα της ύπαρξης. Αφενός, η ασφάλεια που προσφέρουν τα διαφορετικά είδη προστασιών δεν είναι μια πρωτογενής, δεδομένη συνθήκη αλλά, αντίθετα, αποτελεί μια βασική κατάκτηση του πολιτισμού, συνώνυμη με την προοδευτική εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών. Και, από την άλλη πλευρά, είναι επίσης ευνόητο ότι οι άνθρωποι δεν διέθεταν ποτέ όλοι τις ίδιες εγγυήσεις απέναντι στην αστάθεια, στις κρίσεις των καιρών ή, απλούστερα, απέναντι στις διάφορες δοκιμασίες που θέτει αναπόφευκτα η ζωή στον καθένα.

Πέρα από ορισμένες παραδοσιακές σχέσεις μεγάλης εξάρτησης και ταυτόχρονα προστασίας, η συγκέντρωση υλικών αγαθών, η ατομική ιδιοκτησία συνιστούσε πάντοτε μια ουσιαστική μορφή προφύλαξης απέναντι στις ατυχείς περιστάσεις της ζωής και συνάμα, δυστυχώς, το αποκλειστικό προνόμιο των περισσότερο ευνοημένων μελών των εκάστοτε κοινωνιών μέχρι σήμερα. Παρόλα

αυτά, στο πλαίσιο της μοντέρνας ζωής, η διαρκής κοινωνική ανασφάλεια των αποκλεισμένων από τις εγγυήσεις της ιδιωτικής ιδιοκτησίας, αυτών που δεν διαθέτουν επομένως άλλο κεφάλαιο εκτός από τον προσωπικό τους μόχθο -δηλαδή με μια λέξη, των περισσοτέρων- μπόρεσε να περιορισθεί σημαντικά και σε ορισμένες περιπτώσεις σχεδόν να ξεπερασθεί. Αυτή η αποφασιστική νίκη επάνω στην κοινωνική ανασφάλεια, νίκη η οποία μεταφράζει την εντυπωσιακή διεύρυνση των δυνατοτήτων προστασίας, εάν όχι στο σύνολο, τουλάχιστον στην πλειοψηφία του πληθυσμού, επιτεύχθηκε στην νεωτερική κοινωνία, όπως σημειώνει ο Castel (ό.π.), μέσω της ανάπτυξης ενός συνόλου συμπληρωματικών μηχανισμών προστασίας, με κοινή βλέψη επακριβώς την προσπάθεια αντιστάθμισης του ελλείμματος των βασικών εφοδίων που είναι απαραίτητα στο άτομο ώστε να μπορεί να συνυπάρχει στην κοινωνία με τους ομοίους του.

Δεδομένης της μεγαλύτερης σιγουριάς που προσφέρουν αυτές οι νέες προστασίες και τα δικαιώματα με τα οποία συνδέεται πλέον η ίδια η συνθήκη, το «στάτους» του εργαζόμενου, σταδιακά η κατάσταση των λιγότερο προνομιούχων, των ανθρώπων που μάχονταν καθημερινά για να κερδίσουν τη ζωή τους δείχνει να σταθεροποιείται, παύει να είναι ολοκληρωτικά αβέβαιη, και έτσι η διαρκής αγωνία του Αύριο μοιάζει κάπως να τιθασεύεται. Στηριζόμενος στα συστήματα προστασίας που δημιουργούνται στην «μισθωτή κοινωνία» ως επί το πλείστον γύρω από την εργασία, ιδιαίτερα μετά τον Β' παγκόσμιο πόλεμο, και τα οποία περιλαμβάνουν ένα σύνολο εγγυήσεων -όπως η ασφάλεια υγείας, η κάλυψη των ατυχημάτων, το δικαίωμα στον ελάχιστο μισθό, το δικαίωμα στη σύνταξη- ο εργαζόμενος ενισχύεται καθοριστικά απέναντι στους κινδύνους της ύπαρξης, αποκτώντας κατ' αυτόν τον τρόπο την δυνατότητα άσκησης ενός μεγαλύτερου ελέγχου πάνω στο παρόν καθώς και μια πιο αξιόπιστη προοπτική που του επιτρέπει να σχεδιάζει το μέλλον με λιγότερη ανασφάλεια (Castel, ό.π.).

Ωστόσο, αυτή η κατάσταση αρχίζει να αλλάζει και σιγά σιγά μια νέα προβληματική της αβεβαιότητας κάνει την εμφάνισή της. Από τη δεκαετία του 1970 και έπειτα, η ανασφάλεια εγκαθίσταται εκ νέου στην κοινωνία, πλήττοντας σταδιακά ολοένα μεγαλύτερα κομμάτια της και απειλώντας ουσιαστικά την συνοχή της. Όπως υπογραμμίζει ο Castel (ό.π.), οι δύο βασικότεροι πυλώνες των νέων συστημάτων προστασίας αρχίζουν να αποσαθρώνονται θέτοντας σε κίνδυνο ολόκληρο το

οικοδόμημα: αφενός, η αμφισβήτηση του κοινωνικού ρόλου του κράτους δεν σταματά να εντείνεται και, αφετέρου, οι μεγάλες μορφές συλλογικών οργανώσεων (επαγγελματικές ομάδες, συνδικάτα) αρχίζουν να εξασθενούν σημαντικά. Με μια σχηματική παρουσίαση θα λέγαμε ότι αυτή η αποδυνάμωση των συλλογικών συστημάτων προστασίας που εξασφάλισε το κοινωνικό κράτος αφήνει εκ νέου εκτεθειμένα, τρωτά, αρκετά άτομα και ομάδες οδηγώντας έτσι στην μαζική επανεμφάνιση της (κοινωνικής) ανασφάλειας που παρατηρείται στην σύγχρονη κοινωνία.

Στην σημερινή εποχή της παγκοσμιοποίησης των ανταλλαγών και του γενικευμένου διεθνούς ανταγωνισμού, ο έλεγχος της οικονομίας από το κράτος υποχωρεί σε μεγάλο βαθμό προς όφελος του επιχειρηματικού κόσμου, με τον ρόλο του κράτους ως ικανού εγγυητή ενός δικτύου προστασιών στην υπηρεσία των πιο ευάλωτων μελών της κοινωνίας να αποδυναμώνεται αισθητά. Στο πλαίσιο της τρέχουσας ηγεμονίας των αγορών, η πρωτοκαθεδρία που δίνεται στην επιχείρηση αναδεικνύει σε βασικούς στόχους, όχι πλέον τη διατήρηση της κοινωνικής ισορροπίας αλλά, αντίθετα, την μεγιστοποίηση των παραγωγικών δυνατοτήτων, συχνά ανεξαρτήτως οποιουδήποτε κοινωνικού κόστους (Castel, ό.π.). Ταυτόχρονα, η κορύφωση της δυναμικής της ατομικοποίησης σε συνδυασμό με την μείωση της ομοιογένειας εντός των διαφόρων κοινωνικό-επαγγελματικών κατηγοριών μπορεί να θεωρηθεί υπεύθυνη για την ευρεία «αποσυλλογικοποίηση» που λαμβάνει χώρα στις μέρες μας καθώς και για την μερική κατάρρευση των ισχυρών συλλογικοτήτων που αναλάμβαναν αποτελεσματικά κατά τις προηγούμενες δεκαετίες την υπεράσπιση των συμφερόντων των περισσότερων εργαζομένων.

Η έξαρση της ανεργίας και η ευθραυστοποίηση των επαγγελματικών σχέσεων δεν πλήττουν μόνο σφοδρά τα ευπαθέστερα τμήματα του πληθυσμού, τους ασθενέστερους στην κοινωνική κλίμακα, αλλά προκαλούν ταυτόχρονα σημαντικές ανισότητες ακόμα και στο εσωτερικό των διάφορων κοινωνικό-επαγγελματικών κατηγοριών όπου η αλληλεγγύη των επαγγελματιών τείνει να μετατραπεί σε «ανταγωνισμό μεταξύ ίσων», με την διατήρηση ή την βελτίωση της προσωπικής κατάστασης να επενδύεται περισσότερο από οποιονδήποτε κοινό, συλλογικό στόχο (Castel, ό.π., σ. 43). Μεγάλοι τομείς του σταθερού εργασιακού κόσμου των κοινωνικών προστασιών και δικαιωμάτων και της συλλογικής διαχείρισης

αντικαθίστανται ταχέως από ένα νέο σύμπαν ρευστότητας και καινοφανούς εξατομίκευσης. Οι εργασιακές σχέσεις αλλά και ολόκληρες οι επαγγελματικές σταδιοδρομίες χαρακτηρίζονται συνολικά από μια γενικευμένη κινητικότητα η οποία, παρά τα όποια πλεονεκτήματα μπορεί πράγματι να προσφέρει, παρουσιάζει επίσης μια εξαιρετικά σκοτεινή όψη που δεν είναι άλλη από την τεράστια επισφάλεια της κατάστασης ενός πλήρως μετέωρου εργαζομένου. Οι μετασχηματισμοί της παρούσας φάσης του καπιταλισμού δεν περιορίζονται στην διεύρυνση του πεδίου των συναλλαγών σε πλανητικό επίπεδο ή στην δραματική όξυνση του ανταγωνισμού μέσα από την μάλλον ατυχή αναγωγή της ανταγωνιστικότητας σε πρωταρχικό στόχο, για να μην πούμε σε ένα είδος νέου ιδεώδους. Προωθούν σταθερά, παράλληλα, την τάση προς μια αυξανόμενη αποσυλλογικοποίηση, μεταξύ άλλων, όπως επίσης μια κουλτούρα γενικευμένης ευκινησίας, απόλυτης ευελιξίας (Castel, ό.π). Μολονότι τα πολύπλευρα αυτά φαινόμενα αφορούν πρωτίστως τον τομέα της εργασίας, θα πρέπει να προσθέσουμε ότι οι προεκτάσεις τους είναι πλέον αρκετά εμφανείς στις περισσότερες διαστάσεις της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας.

Σε αυτό το πλαίσιο, η γενική «εφημεροποίηση» της εργασίας αποτελεί αναντίρρητα έναν από τους σημαντικότερους παράγοντες της μαζικής επανεμφάνισης της αβεβαιότητας σήμερα. Παρά την τεράστια σημασία τους, δεν είναι μόνο η βαθιά ανεργία ή οι συχνότερες πλέον καταστάσεις εναλλαγής περιόδων δραστηριότητας και μη-δραστηριότητας (ελλείπει σταθερής επαγγελματικής απασχόλησης) που απειλούν την κοινωνική ύπαρξη του υποκειμένου περιορίζοντας την πρόσβασή του σε βασικά εφόδια και προστασίες. Μέσα από τον κατακερματισμό, την θρυμματοποίηση της εργασίας, όχι μόνο σε επίπεδο συμβολαίων αλλά και σε επίπεδο καθηκόντων και στόχων εργασίας, πολλαπλασιάζονται οι νέες εργασιακές διαμορφώσεις που δεν καλύπτονται, ή που δεν καλύπτονται επαρκώς, από το δίκαιο, με αποτέλεσμα, σε έναν αυξανόμενο αριθμό περιπτώσεων, η ίδια η δομή της εργασίας να μην συμβαδίζει πια -βάσει των τωρινών δεδομένων τουλάχιστον- με την εξασφάλιση σταθερών, μόνιμων δικαιωμάτων και εγγυήσεων (Castel, ό.π.).

Όταν η επικρατούσα στον σύγχρονο επιχειρηματικό κόσμο, νεοφιλελεύθερη ανάλυση σπεύδει να εξυμνήσει την καταπληκτική δημιουργία νέων ευκαιριών και την απελευθέρωση των πραγματικών δυνατοτήτων του ατόμου, που «μπορούν πλέον να εκδιπλωθούν χωρίς εμπόδια ανοίγοντας (του) επιτέλους τον δρόμο προς μια

πληρέστερη αυτοπραγμάτωση», φαίνεται να ξεχνά, παρόλα αυτά, σημειώνει ο συγγραφέας (Castel, ό.π.), όλους εκείνους που βρίσκονται λιγότερο ευνοημένοι έως και ανήμποροι μπροστά στις νέες περιστάσεις. Σε τελική ανάλυση, αυτό που παραβλέπεται ουσιαστικά είναι η αδυναμία των αρχών του φιλελευθερισμού να οργανώσουν από μόνες τους (χωρίς κράτος πρόνοιας και κοινωνικά δικαιώματα) μια κοινωνία όσο το δυνατόν σταθερή και πραγματικά απαρτιωμένη. Έτσι, «εάν μπορούμε να μιλήσουμε για μια επάνοδο της ανασφάλειας σήμερα είναι σε μεγάλο βαθμό διότι υπάρχουν τμήματα του πληθυσμού πεπεισμένα πλέον ότι έχουν αφεθεί στην άκρη του δρόμου, ανίκανα να ελέγξουν το μέλλον τους μέσα σε έναν κόσμο που αλλάζει ολοένα και περισσότερο» (Castel, ό.π., σ. 51). Ως συμπέρασμα θα μπορούσαμε να κρατήσουμε την διαπίστωση ότι η συντριπτική επέκταση της κοινωνικής ανασφάλειας στερεί τον άνθρωπο όλο και συχνότερα από τα απαραίτητα θεμέλια για την κατασκευή ενός συμπαγούς μέλλοντος, εγκλωβίζοντας τον έτσι θα λέγαμε σε ένα διαρκώς φευγαλέο παρόν, μια εφήμερη πραγματικότητα της οποίας η ευρεία πλέον επικράτηση σε ολόκληρες ομάδες ατόμων καθιστά τον κοινωνικό δεσμό εξαιρετικά εύθραυστο.

2.1.1.5. Νέες αξίες και κοινωνική ευαλωτότητα: εφήμερο και νεοφιλελεύθερη ιδεολογία. Ο Vincent de Gaulejac (2005), μείζων εκπρόσωπος του ρεύματος της κλινικής κοινωνιολογίας στη Γαλλία, εντοπίζει μία από τις κυριότερες αιτίες της κοινωνικής παλινδρόμησης που θα διέκρινε τον σύγχρονο κόσμο, στην θριαμβευτική επέκταση της (νεοφιλελεύθερης) ιδεολογίας της διαχείρισης, του μάνατζμεντ, η οποία νομιμοποιεί τον ακραίο ανταγωνισμό και παρουσιάζει την αποδοτικότητα ως πρωταρχική, απόλυτη επιδίωξη. Σύμφωνα με τον συγγραφέα (De Gaulejac, 2005), η ιδεολογία της διαχείρισης, ως σύνολο αναπαραστάσεων στην υπηρεσία μιας μορφής εξουσίας, προωθεί συγκεκριμένες αξίες, όπως η αποτελεσματικότητα, η υψηλή απόδοση, η ποιότητα, η αριστεία, με στόχο να καταστήσει τους ανθρώπους «χρήσιμους». Αυτή η ιδεολογία της διαχείρισης δεν επιβάλλεται, φαινομενικά, σε κανέναν. Σε πρώτη προσέγγιση, τουλάχιστον, το άτομο δεν υποχρεούται να την ενστερνιστεί ή έστω να ακολουθήσει τις αρχές της μέσω κάποιας κλασικής, λιγότερο ή περισσότερο αυταρχικής, μορφής εξουσίας. Αντίθετα, πρόκειται

για μια νέα κοσμοθεώρηση η οποία, εκμεταλλευόμενη τις προσδοκίες αναγνώρισης του υποκειμένου και γενικότερα τις ναρκισσιστικές του ανάγκες και επιθυμίες, λειτουργεί σαν ένα είδος σαγήνης θα λέγαμε, καλώντας το άτομο σε μια απεριόριστη επένδυση του εαυτού στην εργασία. Σε αυτήν την προοπτική, η μοναδική οδός εκπλήρωσης, αυτοπραγμάτωσης που απομένει για τον άνθρωπο είναι να ριχτεί λοιπόν με όλες του τις δυνάμεις στην «πάλη των θέσεων» (De Gaullejac, ό.π.).

Η διαχείριση παύει έτσι να είναι ένα απλό εργαλείο οργάνωσης και έρχεται να καθιερώσει, μέσα και έξω από το πεδίο της επιχείρησης, μια λογική ποσοτικοποίησης των πάντων, στο πλαίσιο της οποίας οτιδήποτε δεν δύναται να περιγραφεί με μαθηματικές σχέσεις χάνει πια την σημασία του σχεδόν σαν να μην υπήρχε. Παραδόξως, η προσέγγιση θεωρεί εαυτήν πάνω απ' όλα επιστημονική, στα χνάρια ενός πραγματικού ορθολογισμού, και δηλώνει εξάλλου απολύτως πεπεισμένη σχετικά με τη συμβολή της στην πρόοδο, στο «καλό» της ανθρωπότητας (De Gaullejac, ό.π.). Σε αυτή την κουλτούρα της υψηλής απόδοσης και του ατομικισμού, το ξέφρενο κυνήγι της τελειότητας, μαζί με την ανταγωνιστική επιταγή ολοκληρωτικής και άμεσης υλοποίησης του -εξ ορισμού, όπως ξέρουμε, ναρκισσιστικού- ιδεώδους, τίθενται ως κανόνες. Η παραδοσιακή πάλη των τάξεων περνά στην σκιά της πάλης των θέσεων όπου το άτομο παλεύει, σε τελική ανάλυση, να βρει και να διατηρήσει μια όσο το δυνατόν ικανοποιητική θέση στην κοινωνία (De Gaullejac, ό.π.). Ειδάλλως, το υποκείμενο χωρίς θέση είναι ένα αποκλεισμένο υποκείμενο, δηλαδή ένας άνθρωπος, ούτως ειπείν, χωρίς κοινωνική ύπαρξη· όπως όλα εκείνα τα άτομα και οι ομάδες του πληθυσμού που έχουν φτάσει στο σημείο να προσδιορίζονται βάσει μιας αρνητικής ταυτότητας: «ά-στεγοι», «ά-ποροι», «άν-εργοι» κλπ. (De Gaullejac, ό.π.). Από αυτή την άποψη, η ουσιαστικότερη πτυχή της σημερινής κοινωνικής προβληματικής είναι λοιπόν, συνοπτικά, το ότι στο όνομα των νέων ιδανικών του σύγχρονου καπιταλισμού (ευελιξία, κινητικότητα, αποδοτικότητα κλπ.) η συντριπτική πλειοψηφία των μελών της κοινωνίας απειλείται πια με απώλεια αυτής της θέσης. Με άλλα λόγια, η εγκατάσταση του φαινομένου του εφήμερου στην σύγχρονη κοινωνία, η υπέρμετρη ρευστότητα και ανασφάλεια, θα συνδέονταν σε μεγάλο βαθμό με την μαζική επικράτηση των αξιών και των στρατηγικών που προωθεί το νέο πνεύμα του μάνατζμεντ στο πλαίσιο του γενικευμένου «οικονομικού πολέμου» της εποχής μας.

2.1.1.6. Το εφήμερο μεταξύ απελευθέρωσης και οδύνης. Αυξημένες απαιτήσεις αυτοπραγμάτωσης και μείωση του κοινωνικού χρόνου. Σύμφωνα με τον κοινωνιολόγο Christian Laval (2008), το εφήμερο δεν αντιστοιχεί σε κάποια τάξη, κάποια ομάδα ή κάποιο κράτος, αλλά συνιστά πάνω απ' όλα, όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, το παράδειγμα της σύγχρονης κοινωνίας. Ο συγγραφέας μας προσκαλεί να αντιληφθούμε το εφήμερο και την προσκαιρότητα ως χαρακτηριστικό «καθεστώ» στην νεοφιλελεύθερη κοινωνία, επισημαίνοντας παράλληλα ότι «το εφήμερο είναι για τη δεύτερη νεωτερικότητα αυτό που η φτώχεια είναι για την πρώτη» (Laval, 2008, σ. 26). Υπογραμμίζει επίσης, μεταξύ άλλων, την «φωτεινή» όψη που φαίνεται να είχε ιστορικά η ανάδυση του φαινομένου του εφήμερου, κεντρική μορφή της οποίας είναι το άτομο που επιλέγει μια κατάσταση περιπέτειας θέλοντας να γνωρίσει την απελευθερωτική εμπειρία της αβεβαιότητας απέναντι στο αυξημένο βάρος των υπαρχουσών νορμών και κοινωνικών επιταγών. Υποσχόμενο λοιπόν αρχικά μια πληρέστερη απελευθέρωση του ατόμου και των δυνατοτήτων του, το εφήμερο έρχεται ωστόσο δευτερογενώς, όταν πλέον εγκαθίσταται μαζικά ως «καθεστώ» κοινωνικής ανασφάλειας», να παράξει «υποκείμενα που υποφέρουν περισσότερο απ' όσο εκπληρώνονται» (Laval, ό.π.).

Όπως τονίζει ο Laval (ό.π.), αυτή η δεύτερη, επικρατούσα πλέον, αρνητική όψη του εφήμερου είναι δυνατόν να κατανοηθεί ως μία χρονική προβληματική: εάν η απαίτηση αυτοπραγμάτωσης παραμένει ισχυρή εντός της σημερινής κοινωνικής ζωής, αντίθετα, ο κοινωνικός χρόνος που διαθέτει το υποκείμενο για την εκπλήρωσή της γίνεται ολοένα και συντομότερος. Βάσει των παραπάνω στοιχείων, ο Laval διατυπώνει τον ακόλουθο ορισμό του εφήμερου (ό.π., σ. 27):

«[...] το εφήμερο ορίζεται από δύο αδιαχώριστα χαρακτηριστικά: η αυτοπραγμάτωση του εαυτού που έχει γίνει μια κοινωνική απαίτηση, συνδεδεμένη με μία μείωση του χρόνου που παραχωρείται στο υποκείμενο προκειμένου να φέρει σε πέρας επιτυχώς αυτή την απαίτηση.»

Και, εν συνεχεία, προσθέτει την εξής ενδιαφέρουσα διάσταση (ό.π., σ. 28):

«Το εφήμερο είναι ουσιαστικά ένα ζήτημα σπανιότητας της χρονικής προσφοράς (που βεβαίως έχει επιπτώσεις σε εξωτερικό και εσωτερικό επίπεδο). Η έλλειψη χρόνου για να σκεφτεί κανείς και να νιώσει συναισθήματα δεν απέχει από το να εμφανιστεί σαν μια μορφή κοινωνικής ανισότητας».

Ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της εφήμερης ζωής της εποχής μας, ο Laval (ό.π.) περιγράφει ένα καθεστώς γενικής, ακαθόριστης και μόνιμης αναμονής όπου το άτομο περνά ακατάπαυστα από προσδοκία σε προσδοκία, περιμένοντας συνεχώς -και αυτό σε όλα τα πεδία της ζωής- κάτι να συμβεί. Στο πλαίσιο μιας ανάγκης αυτοπραγμάτωσης της οποίας ο άκρως επείγων χαρακτήρας υπαγορεύεται από τις σημερινές κοινωνικές νόρμες, οι φαινομενικά άπειρες δυνατότητες για το υποκείμενο έρχονται σε αντίθεση με τον χρόνο, ο οποίος δεν μπορεί παρά να είναι περιορισμένος (Laval, ό.π.). Σε αυτή την προοπτική, η υποκειμενική εμπειρία του εφήμερου περιλαμβάνει ένα βίωμα θεμελιακής αναμονής, προσδοκίας. Από την άλλη πλευρά, το ζήτημα της απώλειας συνιστά μία συμπληρωματική διάσταση που διερευνά ο Laval (ό.π.) ως μείζον σημείο συνάρθρωσης εφήμερου και εσωτερικότητας, υπενθυμίζοντας, μεταξύ άλλων, το ενδιαφέρον που ενδέχεται να παρουσιάζει εδώ, από κλινικής άποψης, η έννοια του φόβου κατάρρευσης κατά Winnicott¹². Ένα τελευταίο στοιχείο που θα άξιζε να αναφερθεί είναι η αντιπαραβολή του ολοένα και περισσότερο κατακερματισμένου κοινωνικού χρόνου, υπό την επικυριαρχία μιας «τυραννίας του επείγοντος», και του ψυχικού χρόνου που θα ήταν ο χρόνος μιας προσωπικής αφήγησης του («εφήμερου») υποκειμένου, η οποία θα μπορούσε να του προσφέρει έναν «καινούριο πλούτο» και μια «δεύτερη πνοή» στην προσπάθειά του να ορθοποδήσει εκ νέου (Laval, ό.π.)· κάτι που μας παραπέμπει βέβαια επίσης, ως προσθέσουμε από τώρα, προτού επανέλθουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια, στην ανάγκη ψυχικής επεξεργασίας του προσωπικού βιώματος και ιστορίας του υποκειμένου.

2.1.1.7. Εφήμερο, υγεία και υποκειμενικότητα. Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι επίσης η προσέγγιση της θεματικής που μας απασχολεί από τον καθηγητή δημόσιας υγείας και κοινωνικής ιατρικής Antoine Lazarus (2011), ο οποίος

¹² Βλ. Winnicott (1974). Η έννοια του φόβου κατάρρευσης εξετάζεται πιο αναλυτικά στη συνέχεια της παρούσας εργασίας (υποενότητα 2.3.2.), ιδιαίτερα σε σχέση με την προβληματική του εφήμερου.

διερευνά από την πλευρά του διάφορα κομβικά ζητήματα, ανάμεσα στα οποία, θα άξιζε να κρατήσει την προσοχή μας η σύνθετη σχέση εφήμερου και υγείας (σωματικής, ψυχικής, ψυχοσωματικής) καθώς και η υποκειμενική διάσταση του εφήμερου. Εάν είναι δύσκολο να ελαχιστοποιήσει κανείς, πόσο μάλλον να αρνηθεί πλήρως, τις άκρως δυσμενείς συνέπειες της κοινωνικής επισφάλειας πάνω στην συνολική κατάσταση της υγείας του υποκειμένου, η αλλοίωση της υγείας του ατόμου δεν μπορεί να αποτελεί, παρόλα αυτά, και έναν σημαντικό αιτιολογικό παράγοντα που θα συμμετείχε, μαζί με άλλα στοιχεία, στην τελική διαμόρφωση μιας κοινωνικά ρευστής κατάστασης; Θα πρέπει επομένως να τονισθεί εξ αρχής ότι η πολυπλοκότητα της σχέσης εφήμερου και υγείας, όπως μαρτυρά ο παραπάνω βασικός προβληματισμός, δεν είναι δυνατόν να περιγραφεί με απλουστευτικά, μονοδιάστατα ερμηνευτικά σχήματα.

Σύμφωνα με τον Lazarus (2011), δεν είναι πάντοτε προφανές εάν το εφήμερο καθεαυτό μπορεί να θεωρηθεί ή όχι παράγοντας κινδύνου σε μια προοπτική δημόσιας υγείας, καθότι πολλοί άνθρωποι αντιμετωπίζουν καταστάσεις μείζονος επισφάλειας χωρίς να παρουσιάζουν απαραίτητα και κάποια αντικειμενικά προσδιορίσιμη διαταραχή υγείας και, από την άλλη πλευρά, πολυάριθμα υποκείμενα με εξαιρετικά επιβαρυσμένη κατάσταση υγείας δεν ζουν σε κοινωνικά ρευστές συνθήκες, ή τουλάχιστον όχι την στιγμή εκκίνησης της παθολογίας τους¹³. Αυτό όμως που μπορεί να απαντηθεί κάθε φορά με την ίδια βεβαιότητα είναι ότι όλες οι διαταραχές ή ευθραυστότητες του υποκειμένου επαυξάνονται σημαντικά όταν βρίσκεται σε κατάσταση επισφάλειας· είτε λόγω δυσκολιών αναφορικά με την πρόσβαση σε ιατρική περίθαλψη (περιορισμοί, ανεπάρκειες, καθυστέρηση κλπ.), είτε γενικότερα λόγω της στάσης του ιδίου απέναντι στο θέμα της υγείας, στο πλαίσιο μιας συνθήκης ζωής όπου ο πιεστικότερος, πρωταρχικός στόχος είναι η εξασφάλιση της καθημερινής επιβίωσης (Lazarus, ό.π.), και όπου ο ψυχολογικός παράγοντας έρχεται με διάφορους τρόπους να περιπλέξει περαιτέρω την κατάσταση. Μολονότι, όπως σημειώνει ο συγγραφέας (Lazarus, ό.π.), δεν υπάρχουν συγκεκριμένες ασθένειες της φτώχειας ή του εφήμερου, γνωρίζουμε με σαφήνεια ότι τα πιο ευάλωτα μέλη της κοινωνίας έχουν κατά μέσο όρο χαμηλότερο προσδόκιμο ζωής και ότι τελικά «οι συνηθισμένες

13 Θα πρέπει ωστόσο να επισημανθεί εδώ η ανάγκη ενός πιο προσεκτικού βλέμματος όσον αφορά το κομμάτι της ψυχικής και ψυχοσωματικής υγείας του υποκειμένου σε συνθήκες υπέρμετρης ρευστότητας, την οποία αναγνωρίζει βέβαια, όπως θα δούμε παρακάτω, και ο ίδιος συγγραφέας (Lazarus, 2011).

παθολογίες αγγίζουν αρκετά βαρύτερα τους ανθρώπους που είναι εφήμεροι».

Όσον αφορά τώρα το δεύτερο σκέλος της συσχέτισης εφήμερου και υγείας που τέθηκε παραπάνω -δηλαδή την γενική αποδοχή του πιθανού, μεγαλύτερου ή μικρότερου, ρόλου της υγείας (σωματικής ή/και ψυχικής) στην πολυκαθοριζόμενη αιτιότητα της κοινωνικής ρευστοποίησης έως και εξαθλίωσης του υποκειμένου- θα πρέπει να υπογραμμισθεί επίσης η ανάγκη αποφυγής ενός απλοϊκού βλέμματος. Οι υπεραπλουστεύσεις προς αυτήν την κατεύθυνση ενέχουν τον σημαντικότερο κίνδυνο μιας ιατροκοποίησης της -θεμελιακά κοινωνικής- προβληματικής του εφήμερου, ή ακόμα και εκείνης της παλιάς, γνώριμης μάστιγας της ανθρωπότητας που αποτελούσε ανέκαθεν η φτώχεια. Με άλλα λόγια, ο κίνδυνος που ελοχεύει εδώ, σε ορισμένες περιπτώσεις, είναι η χρήση της έννοιας του εφήμερου σαν μια μορφή ιατροκοινωνικής προβληματικής που θα σχετιζόταν κυρίως με την «ατομική ευθραυστότητα, την κούραση, το σύμπτωμα, την ασθένεια και όχι πια με τις ταξικές ανισότητες» και θα λειτουργούσε επομένως αποκλειστικά ως ιατροποιημένη «εννοιολογική και πολιτική εναλλακτική της φτώχειας» (Lazarus, ό.π., σσ. 36-37).

Εάν μας επιτραπεί στο σημείο αυτό μία παρένθεση, θα ήταν χρήσιμο να διευκρινίσουμε ότι δεν είναι σε καμία περίπτωση η αξία της συνεισφοράς της ιατρικής ή/και της ψυχολογίας υπέρ των κοινωνικά ευπαθών ομάδων που τίθεται σε αμφισβήτηση, αλλά η δυνατότητα μιας αρνητικής χρήσης τους από θεσμούς που κατέχουν διάφορες μορφές εξουσίας, ως επιζήμια υποκατάστατα του διαρκώς αναγκαίου, όπως είναι αυτονόητο, κοινωνικού και πολιτικού προβληματισμού. Η διεύρυνση της κατανόησης των ψυχολογικών πτυχών τέτοιων δύσκολων κοινωνικών θεμάτων όπως και η εποικοδομητική χρήση, στο μέτρο του δυνατού, των αποκτηθεισών γνώσεων μπορεί να θεωρηθεί εξάλλου ένα σημαντικό τμήμα της κοινωνικής ηθικής δέσμευσης των επαγγελματιών ψυχικής υγείας. Τούτων λεχθέντων, θα έχουμε, ωστόσο, την ευκαιρία να επανέλθουμε στο ανωτέρω κείμενο ζήτημα στη συνέχεια της παρούσας εργασίας.

Παρότι η έννοια του εφήμερου μπορεί να συνδέεται με την ένδεια, δεν είναι απλά ταυτόσημη με μία συνθήκη λιγότερο ή περισσότερο βαθιάς φτώχειας, υπενθυμίζει ακόμη εύστοχα ο Lazarus (ό.π.) επικαλούμενος την ανησυχητική κοινωνική εικόνα των ημερών μας όπου μοιάζει πλέον να έχουν ναρκοθετηθεί πολλές από τις βεβαιότητες των περισσότερων μελών της κοινωνίας.

«Αλλά, είναι το εφήμερο κάτι το αντικειμενικό, αναρωτιέται ο συγγραφέας, ή κάτι το οποίο έχει να κάνει με το υποκειμενικό βίωμα, δηλαδή με αυτό που νιώθουμε οι ίδιοι, ένα εσωτερικό διάβημα, μια θέση που έχουμε σε σχέση με τον κόσμο; Μπορεί εξωτερικά κάποιος να δείχνει εντελώς εφήμερος και να είναι εντούτοις ένα στέρεο άτομο, ικανό ακόμα και όντας άνεργος εργάτης να έχει παιδιά που επιτυγχάνουν σε ανώτερες σπουδές. Από μίαν άλλη πλευρά, μπορεί κάποιος να δείχνει ότι τα πηγαίνει πολύ καλά κοινωνικά και να αισθάνεται πολύ άσχημα, αβέβαιος για τα πράγματα, μη-σίγουρος για το μέλλον¹⁴» (Lazarus, ό.π., σ. 31).

Αν και η απάντηση εδώ βρίσκεται κατά πάσα πιθανότητα στη συνάρθρωση των δύο διαστάσεων, αντικειμενικής και υποκειμενικής, το παραπάνω παράδειγμα μας εισάγει κατευθείαν στην καρδιά μιας σημαντικής πτυχής της πολύπλευρης σχέσης μεταξύ εφήμερου και υποκειμενικότητας¹⁵. Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι, σε μια τέτοια προοπτική, το εφήμερο, δεν παραπέμπει μόνο σε μία αντικειμενική διάσταση αλλά, αποτελεί επίσης και μία υποκειμενική -και άρα σχετική- κατάσταση στο πλαίσιο μιας δοθείσας κοινωνικής πραγματικότητας. Έτσι, συνενώνοντας αντικειμενικά, εξωτερικά κριτήρια και υποκειμενικό, εσωτερικό βίωμα, η προβληματική του εφήμερου είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την άμεση, απτή κοινωνικο-οικονομική συνθήκη του ατόμου, χωρίς ωστόσο να είναι ανεξάρτητη διαφόρων προσωπικών, υποκειμενικών παραμέτρων που συνδέονται φυσικά με την μοναδική ιστορία του κάθε υποκειμένου, και που σε ορισμένες περιπτώσεις ενδέχεται να εγγράφονται ακόμη και σε μία διαγενεαλογική προοπτική, όπως τονίζει ο συγγραφέας (Lazarus, ό.π.).

Εάν η πραγματική κατανόηση μιας κατάστασης δεν μπορεί να περιορίζεται αποκλειστικά στα δεδομένα της εξωτερικής, αντικειμενικής παρατήρησης, τότε η ανάλυση του υποκειμενικού βιώματος συνιστά ένα πολύτιμο, καθοριστικό εργαλείο κατανόησης του πεδίου του εφήμερου. Ορμώμενος από αυτήν την οπτική, ο Lazarus

14 Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε εδώ το παράδειγμα ενός υψηλόβαθμου στελέχους επιχείρησης, πολιορκούμενου από αισθήματα διαρκούς μείζονος ανησυχίας σχετικά με την δυνατότητα διατήρησης της επαγγελματικής και κοινωνικής του θέσης.

15 Χρησιμοποιώντας ένα λιγότερο ψυχολογικά εξειδικευμένο λεξιλόγιο, θα ήταν δυνατόν να λεχθεί ότι μια τέτοια διερώτηση αντικατοπτρίζει ένα βασικό σημείο συνάντησης της προβληματικής του εφήμερου με το πεδίο της ψυχικής υγείας, όπως αυτή η τελευταία νοείται με την ευρεία, ουσιαστική σημασία του όρου – η οποία προφανώς ξεπερνά κατά πολύ, ως επισημανθεί εν παρόδω, μια απλή επιφανειακή εναλλακτική δυαδικού τύπου, όπως το χρήσιμο αλλά όμως ανεπαρκές δίλημμα «παρουσία ή, αντίθετα, απουσία» κάποιας αντικειμενικοποιήσιμης παθολογίας σε μια συγκεκριμένη χρονική στιγμή.

(ό.π.) επισημαίνει την αξία μιας «επιδημιολογίας του βιώματος». Ανάμεσα στα συχνότερα στοιχεία που συνθέτουν τον «κοινό παρονομαστή του "εφήμερου" βιώματος», ο συγγραφέας συγκαταλέγει την ντροπή, τις ευρύτερες ναρκισσιστικές επιβαρύνσεις, την γενική ανησυχία για την ζωή, την αβεβαιότητα καθώς και το αίσθημα ματαιότητας οποιουδήποτε βαθέος συναισθηματικού δεσμού. Για τον Lazarus (ό.π), όμως, ένα από τα υποκειμενικά στοιχεία που διακρίνει το εφήμερο πάνω απ' όλα είναι το αίσθημα μιας ορισμένης ποιότητας δυσφορίας, ενός διάχυτου «*mal-être*». Πρόκειται για ένα είδος «οδύνης», θα λέγαμε, που δεν αντιστοιχεί ούτε στην σωματική ασθένεια, τουλάχιστον από την οπτική της κλασσικής ιατρικής, ούτε στην ψυχική νόσο, από την οπτική της ψυχιατρικής, αλλά παραπέμπει στη συνάρθρωση του εφήμερου με την ψυχική υγεία και την συνολική ψυχοσωματική κατάσταση του υποκειμένου (Lazarus, ό.π.).

2.1.2. Προς μια κοινωνιολογία του εφήμερου. Λαμβανομένων υπόψιν των διαφόρων θεωρητικών συνεισφορών που εξετάστηκαν μέχρι τώρα, καταλαβαίνουμε ότι το *εφήμερο* είναι μία πραγματικά σύνθετη, πολυδιάστατη έννοια. Πρόκειται, ας το επαναλάβουμε, για μια διαχρονική και παράλληλα εξαιρετικά επίκαιρη προβληματική, η οποία περιγράφει αναμφίβολα ένα από τα πιο θεμελιώδη χαρακτηριστικά της σημερινής ζωής. Οι ιδιαίτερες σημασίες του όρου «εφήμερος» δεν είναι απόλυτα ενοποιημένες αλλά, αντίθετα, ποικίλουν περισσότερο ή λιγότερο, όπως είναι φυσικό, ανάλογα με το εκάστοτε πλαίσιο και την συγκεκριμένη προσέγγιση που ακολουθείται. Δεν στερούνται βέβαια, παρόλα αυτά, αρκετών στοιχείων μιας πραγματικής αλληλοσυμπληρωματικότητας, τα οποία μεταφράζουν, σε τελική ανάλυση, τον πλούτο, την ποικιλότητα αλλά και τις εσωτερικές συνδέσεις της έννοιας του εφήμερου.

Συνοψίζοντας τις θεωρητικές αναπτύξεις που προηγήθηκαν θα μπορούσαμε να σημειώσουμε ότι η έννοια του εφήμερου, ως εργαλείο περιγραφής και κατανόησης της σύγχρονης κοινωνικής ζωής, αναφέρεται πρωτίστως στην γενικευμένη κοινωνικό-οικονομική αστάθεια και ευθραυστότητα, οι οποίες επεκτείνονται σταθερά και τείνουν να επικρατήσουν στο εσωτερικό των σύγχρονων προηγμένων κρατών, στον αποκαλούμενο, όπως ακούμε συχνά, «πρώτο κόσμο» του σήμερα. Μαζί με το

κομβικό στοιχείο της λιγότερο ή περισσότερο βραχύβιας χρονικότητας, η έννοια του εφήμερου περιλαμβάνει στον ορισμό της -αξεδιάλυτα- και την διάσταση της αβεβαιότητας. Αυτή η αβεβαιότητα σχετίζεται κυρίως, όπως είδαμε, με διάφορα επώδυνα κοινωνικά διακυβεύματα ή καταστάσεις που αντιμετωπίζει ένας αυξανόμενος αριθμός υποκειμένων και που αφορούν δυνητικά πλέον, πρέπει να τονίσουμε, τα περισσότερα μέλη της κοινωνίας¹⁶. Με δυο λόγια, το εφήμερο αντικατοπτρίζει μια «ισχυρή αβεβαιότητα όσον αφορά την διατήρηση ή την ανάκτηση μιας αποδεκτής κατάστασης σε ένα κοντινό μέλλον» (Baum, 2011).

Θα άξιζε να θυμηθούμε ακόμη ότι ο όρος «εφήμερο» παραπέμπει επίσης στην αβεβαιότητα που συνοδεύει, σε μια ευρύτερη προοπτική αυτή τη φορά, την ζωή μέσα σε έναν κόσμο αδιάλειπτης κίνησης, συνεχούς αλλαγής όπου η διάρκεια των πραγμάτων ελαχιστοποιείται με αποτέλεσμα να μην υπάρχει τίποτα το πραγματικά μόνιμο ή απολύτως ανθεκτικό. Σε αυτήν την τελευταία περίπτωση, το *εφήμερο* ξεπερνά αρκετές φορές τις αυστηρά οριζόμενες κοινωνικό-οικονομικές διαστάσεις για να ανοιχθεί περισσότερο προς έναν φιλοσοφικό στοχασμό πάνω στην διαρκή ροή και μη-μονιμότητα του κόσμου και του ανθρώπου ή/και για να γίνει συνώνυμο της οικουμενικής αστάθειας, αβεβαιότητας και ευθραυστότητας της ανθρώπινης συνθήκης, αποκτώντας τελικά, υπό αυτή την έννοια, χαρακτήρα «ανθρωπολογικού δεδομένου».

Όταν εφαρμόζεται ειδικότερα στον τομέα της εργασίας, η έννοια του εφήμερου περιγράφει κυρίως «άτυπες» συμβάσεις εργασίας, βραχυπρόθεσμες και επισφαλείς, συγκριτικά με το κλασσικό μοντέλο της πλήρους απασχόλησης ακαθόριστης διάρκειας. Στην σημερινή κοινωνική πραγματικότητα παρατηρείται ένας πολλαπλασιασμός τέτοιων ιδιαίτερων μορφών πρόσληψης στο βαθμό που το μεγαλύτερο μέρος της δημιουργίας νέων θέσεων εργασίας γίνεται πλέον βάσει αυτής της λογικής. Το φαινόμενο του εφήμερου αφορά επίσης την εργασία καθεαυτή, εννοώντας εδώ το περιεχόμενο των δραστηριοτήτων αλλά και την γενικότερη επιδείνωση των συνθηκών εργασίας. Δεν είναι απαραίτητο να επαναλάβουμε ότι μολονότι οι ιδιαίτερα δυσμενείς συνθήκες εργασίας που γνωρίζουν ορισμένα άτομα

¹⁶ Μπορούμε να αναφέρουμε εδώ ενδεικτικά τα στοιχεία της έρευνας του Ευρωβαρόμετρου (παρατίθενται από την Bresson, 2007) σύμφωνα με τα οποία, (ήδη) το 2006 το 62% των κατοίκων της Ευρωπαϊκής Ένωσης θεωρούν ότι η φτώχεια είναι μια κατάσταση η οποία μπορεί να αγγίξει τον καθένα, με την Γαλλία, παρά τις σχετικά ευνοϊκότερες συνθήκες που επικρατούν αντικειμενικά, να εμφανίζεται ως η περισσότερο ανασφαλής ευρωπαϊκή χώρα απέναντι στο ζήτημα της φτώχειας (82%).

μπορούν να θεωρηθούν κατ' εξοχήν «εφήμερες», η συντριπτική ανασφάλεια που συνδέεται με τον φόβο είτε της υποβάθμισης της εργασίας, είτε ακόμη της ολοκληρωτικής απώλειας της εργασίας, αφορά σήμερα ένα ιδιαίτερα σημαντικό τμήμα των εργαζομένων. Επακόλουθη αυτής της δυσκολίας εύρεσης και διατήρησης μιας σταθερής και ικανοποιητικής θέσης εργασίας είναι βέβαια η αστάθεια ή/και η ανεπάρκεια του βιοτικού επιπέδου, η οποία καθιστά δυσκολότερες τις συνθήκες σε όλες τις πτυχές της καθημερινότητας επιβάλλοντας επώδυνους περιορισμούς σε εξαιρετικά σημαντικούς τομείς για το υποκείμενο, όπως αυτοί της κατοικίας, της περίθαλψης και της σταθερής πρόσβασης σε ένα αποδεκτό επίπεδο κατανάλωσης.

Παρότι η έννοια του εφήμερου, με την στενότερη κοινωνιολογική της σημασία, αναφέρεται πρωτίστως σε υποκείμενα καθημερινά αντιμέτωπα με την εικόνα της ακραίας φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, δεν θα πρέπει ωστόσο να λησμονηθεί η ανάγκη διαφοροποίησης ανάμεσα στην φτώχεια και στην έννοια του εφήμερου, δεδομένου ότι η τελευταία δεν είναι ποσοτική αλλά ποιοτική (Laval, 2008). Πιο συγκεκριμένα, η «εφήμερη κατάσταση» δεν ταυτίζεται απλώς -ή τουλάχιστον όχι αποκλειστικά- με μια αγωνιώδη προσπάθεια για υλική επιβίωση, αλλά αντιστοιχεί, ειδικότερα, σε «μία διαδικασία συνεχούς αβεβαιότητας και ρευστότητας, όπου δεν υπάρχει εγγραφή, συμβολική ή πραγματική, στο μέλλον: υπάρχει πραγματική απώλεια των κοινωνικών αντικειμένων (εργασία, κατοικία, αγαθά, οικογένεια) ή μια διαρκής υπαρξιακή αγωνία ότι όλα αυτά θα χαθούν [...]» (Στυλιανίδης, 2011).

Τα τελευταία χρόνια είδαν την ιδέα του εφήμερου να αναδεικνύεται σε ένα νέο κοινωνιολογικό παράδειγμα το οποίο επικεντρώνεται στα φαινόμενα γενικευμένης αβεβαιότητας που συνοδεύουν τους μετασχηματισμούς της νεωτερικότητας, δίνοντας παράλληλα μια ιδιαίτερη έμφαση στο υποκειμενικό βίωμα των ατόμων (Bresson, 2007). Η ζωή σε μια εποχή υψηλής ευελιξίας δεν θα ήταν ταυτόχρονα, υπό τις παρούσες συνθήκες, και μια ζωή αυξημένης ανασφάλειας για τα περισσότερα, εάν όχι για όλα τα μέλη της κοινωνίας; Χωρίς να παραβλέπει το γεγονός ότι οι εν λόγω μετασχηματισμοί συμπεριλαμβάνουν ορισμένα θετικά σημεία, το ρεύμα κοινωνιολογικής ανάλυσης που αναφέρεται στο εφήμερο ως θεωρητικό μοντέλο, στέκεται λοιπόν κυρίως στις αρνητικές πτυχές της αλλαγής (Bresson, ό.π). Συνοπτικά αυτές αντιστοιχούν, όπως είδαμε, στην μαζική επέκταση εντός των

οικονομικά προηγμένων κρατών, ενός αισθήματος κοινωνικής ανασφάλειας καθώς και μιας αστάθειας και ευθραυστότητας των κοινωνικό-οικονομικών συνθηκών, η οποία έχει έναν συντριπτικό αντίκτυπο στις λιγότερο ευνοημένες, πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Έτσι, με δυο λόγια, σήμερα μοιάζει να αναπτύσσεται γύρω από την μελέτη των πρόσφατων φαινομένων «ρευστοποίησης», αβεβαιότητας και απώλειας της οικονομικής και κοινωνικής σταθερότητας που χαρακτηρίζουν τον σύγχρονο αναπτυγμένο κόσμο, μια νέα σχολή σκέψης, αναφορικά με την οποία η Maryse Bresson (ό.π.) προτείνει την ονομασία «κοινωνιολογία του εφήμερου» (*sociologie de la précarité*).

Μέσα από την παρουσίαση και την συζήτηση των διάφορων καθοριστικών συνεισφορών που εξετάστηκαν μέχρι τώρα μπορέσαμε να δούμε κάποια από τα κυριότερα σημεία αυτής της «κοινωνιολογίας του εφήμερου», στα οποία δεν θα επανέλθουμε εδώ. Ένα από τα ερωτήματα που φαίνεται να παραμένουν ανοιχτά εντούτοις, ιδίως στην γαλλική προσέγγιση, είναι η σύνθετη σχέση ανάμεσα στο πρόβλημα του εφήμερου και στην κρίση του κοινωνικού δεσμού, ιδωμένη σε μεγάλο βαθμό μέσα από το πρίσμα της ντυρκεμιανής κληρονομιάς, όπου και τα δύο στοιχεία τείνουν να λειτουργούν αντίστοιχα, τόσο ως αίτια όσο και ως αποτελέσματα της ίδιας συνθήκης (Bresson, ό.π.). Τέλος, δεδομένου του ολοένα αυξανόμενου αριθμού των υποκειμένων που εγκαθίστανται σε μια διαρκή, ανθεκτική συνθήκη ρευστότητας και επισφάλειας -η οποία περιγράφεται πολλές φορές στις δυτικές γλώσσες με τον νεολογισμό «πρεκαριάτο»¹⁷- θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε εάν θα είχαμε περάσει πια σε μια νέα κατάσταση του καπιταλισμού όπου η μονιμότητα του εφήμερου θα όριζε τελικά παραδόξως ένα καινούριο γενικό εργασιακό στάτους (Castel, 2009), ή ακόμα μια νέα «κοινωνική τάξη» (Standing, 2011).

Όπως και να έχουν τα πράγματα, αυτό που μοιάζει να είναι σίγουρο είναι το γεγονός ότι αυτή η διευρυνόμενη πραγματικότητα της ρευστότητας θέτει ολοένα και πιο επιτακτικά νέα θεωρητικά, πρακτικά αλλά και θεραπευτικά ζητήματα, ορισμένα από τα οποία προτιθέμεθα να εξετάσουμε στα ακόλουθα υποκεφάλαια από την σκοπιά μιας κλινικής, ψυχοδυναμικής και ψυχοκοινωνικής προσέγγισης. Κλείνοντας,

17 Ο όρος «πρεκαριάτο» (*precarariat, précarariat*) θα μπορούσε να αποδοθεί στα ελληνικά περιφραστικά ως «καθεστώς του εφήμερου» ή «καθεστώς της επισφάλειας». Ωστόσο, σε μια ελαφρώς διαφορετική αποδοχή του, ο ίδιος νεολογισμός συναντάται επίσης στην βιβλιογραφία με την συγκεκριμένη σημασία μιας «κοινωνικής τάξης του εφήμερου» (ή της επισφάλειας), γεγονός που καθιστά την μεταφραστική προσπάθεια ιδιαίτερα δύσκολη.

πριν επικεντρωθούμε στην συστηματική διερεύνηση των κυριότερων ψυχικών και ψυχοπαθολογικών διαστάσεων του φαινομένου του εφήμερου, θα ήταν ίσως ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε γενικότερα ότι εάν η αστάθεια, η προσκαιρότητα και η επισφάλεια αποτελούν, όπως υποστηρίχθηκε, κυρίαρχες διαστάσεις του σημερινού εύθραυστου κοινωνικού πλαισίου, δεν συνιστά έκπληξη το γεγονός ότι αυτά τα ίδια στοιχεία βρίσκονται επίσης με ποικίλους τρόπους στην καρδιά των επικρατέστερων ψυχοπαθολογικών προβληματικών του παρόντος, φωτίζοντας πιθανόν και από μια ακόμη συμπληρωματική οπτική γωνία την πολυσυζητημένη σύνδεση των ευρύτερων κοινωνικών και πολιτισμικών μετασχηματισμών των τελευταίων δεκαετιών με τις εξελίξεις στον χώρο της ψυχοπαθολογίας, και ιδιαίτερα με την θεαματική επέκταση των παθολογιών του οριακού φάσματος στην σύγχρονη κλινική πρακτική. Ας στραφούμε, όμως, τώρα στην συζήτηση των ιδιαιτεροτήτων της κλινικής του εφήμερου.

2.2. Η κλινική του εφήμερου

Το πρόβλημα της φτώχειας, της ανασφάλειας των συνθηκών ζωής ή της κοινωνικής οδύνης, προερχόμενης από τις άνισες σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων και τον αποκλεισμό από την κοινότητα των ομοίων δεν συνιστούν κάποιο πρωτόγνωρο φαινόμενο της εποχής μας. Όχι μόνο δεν περίμεναν την νεωτερικότητα για να εκδηλωθούν αλλά, αντίθετα, πρόκειται για ζητήματα που με την ποικιλότητα των ιστορικών τους μορφών αντανακλούν μια διαχρονική πραγματικότητα των ανθρωπίνων κοινωνιών. Τα διάφορα πρόσωπα της φιγούρας του παρία, από το παρελθόν έως τις μέρες μας, όπως και τα βάσανα όλων των «απόβλητων του κόσμου» (Βαρίκα, 2013) φαντάζουν, θα έλεγε κανείς, ανεξάντλητα. Ούτε η συσχέτισή των εν λόγω ζητημάτων με την επιστήμη και τους θεσμούς της ψυχιατρικής αποτελεί πραγματικά μια πρόσφατη εξέλιξη, αφού η σχέση της ψυχιατρικής με τα κοινωνικά προβλήματα -στην προσπάθεια εύρεσης πιθανών θεωρητικών απαντήσεων και, κυριότερα, πρακτικών «λύσεων»- έχει την δική της ιδιαίτερη ιστορική διαδρομή από την οποία δεν απουσιάζουν βέβαια, θα πρέπει να επισημανθεί, και ορισμένες στιγμές εμφανών καταχρήσεων.

Σε μια τέτοια προοπτική θα μπορούσαμε να αναφερθούμε, παραδείγματος χάριν, στις θέσεις του Γάλλου ψυχιάτρου Morel (1857), ο οποίος συμβάλει σημαντικά κατά τον 19ο αιώνα στην παθολογικοποίηση της φτώχειας, της περιπλάνησης και της περιθωριοποίησης συνδέοντας τες με το ζήτημα του εκφυλισμού (βασιζόμενος σε ένα μοντέλο κληρονομικής μετάδοσης παθογόνων χαρακτήρων), το προνομιούχο πεδίο έκφρασης της οποίας δεν θα ήταν άλλο από τα λαϊκά στρώματα. Ακόμη νωρίτερα όμως, από τον 17ο αιώνα, πριν τη γέννηση της μοντέρνας ψυχιατρικής, έχουν προηγηθεί φαινόμενα όπως ο «μεγάλος εγκλεισμός», όπου φτωχοί, παρίες, περιπλανώμενοι και ψυχικά ασθενείς γνωρίζουν μια κοινή θεσμική μεταχείριση σωφρονιστικού τύπου εντός των ιδίων ιδρυμάτων, στόχος της οποίας είναι η διατήρηση της κοινωνικής τάξης μέσω της απομάκρυνσης όλων των περιθωριακών, «κοινωνικά απροσάρμοστων» ατόμων από την πόλη (Foucault, 1972)¹⁸.

18 Παράλληλα, για μια ενδιαφέρουσα συζήτηση της ιστορίας των κοινωνικά αποκλεισμένων, άστεγων ατόμων, συμπεριλαμβανομένων των ψυχικά πασχόντων, στη Μεγάλη Βρετανία καθώς και των κυριότερων σημείων στην εξέλιξη της θεσμικής τους αντιμετώπισης από τον ύστερο Μεσαίωνα μέχρι σήμερα βλ. Timms (1996).

Έκτοτε, με το πέρασμα του χρόνου, τα πράγματα άλλαξαν αρκετά και ο χώρος της ψυχιατρικής δεν σταμάτησε να εξελίσσεται. Οι αντιλήψεις και οι πρακτικές της κοινωνικής και κοινοτικής ψυχιατρικής, οι οποίες εδώ και μερικές δεκαετίες έχουν αποκτήσει έναν ρόλο ολοένα αυξανόμενης βαρύτητας όσον αφορά την οργάνωση των σύγχρονων υπηρεσιών ψυχικής υγείας, κινούνται, όπως είναι γνωστό, στον αντίποδα των παραπάνω λογικών. Το ίδιο θα μπορούσε να λεχθεί και για την σύγχρονη ψυχοκοινωνική κλινική, ή «κλινική του εφήμερου» (Στυλιανίδης, 2011), η περιγραφή της οποίας θα αποτελέσει το βασικό αντικείμενο του παρόντος υποκεφαλαίου.

2.2.1. Το πεδίο της ψυχοκοινωνικής κλινικής: εισαγωγικές παρατηρήσεις. Η ψυχοκοινωνική κλινική αποτελεί μια επέκταση της κλινικής, ένα ιδιαίτερο, νέο κλινικό πεδίο άρρηκτα συνδεδεμένο με την κοινωνική επισφάλεια, την οικονομική ευθραυστότητα, το εφήμερο. Στην ψυχοκοινωνική κλινική, η έκφραση της οδύνης -ψυχικής και κοινωνικής- του υποκειμένου λαμβάνει χώρα τις περισσότερες φορές σε περιβάλλοντα αρκετά διαφορετικά των συνήθων, δημόσιων ή ιδιωτικών, ψυχιατρικών και ψυχοθεραπευτικών χώρων. Οι κύριοι τόποι της είναι ο δρόμος, οι κοινωνικές υπηρεσίες, ο χώρος εργασίας ή οι λεγόμενοι «τόποι ζωής». Πρόκειται για μια οδύνη τόσο ψυχικής όσο και κοινωνικής τάξεως η οποία έχει χαρακτηριστεί ως «ψυχοκοινωνική οδύνη» (Furtos, 2008a). Ο συγκεκριμένος όρος περιγράφει κατ' ουσίαν, θα πρέπει να τονισθεί, μια μορφή «ψυχικής οδύνης κοινωνικής προελεύσεως» λόγω της σύνδεσής της με τα κοινωνικά αντικείμενα και δεδομένης, ευρύτερα, της αναπόδραστης, θεμελιακής κοινωνικής υπόστασης του ατόμου (Furtos, ό.π.). Με δυο λόγια, θα ήταν σημαντικό να υπογραμμισθεί εξ αρχής ότι η ψυχοκοινωνική κλινική αποτελεί, εξ ορισμού, ένα πεδίο συνάρθρωσης του ψυχικού και του κοινωνικού.

Η σύγχρονη ψυχοκοινωνική κλινική αφορά πρωτίστως πληθυσμιακές ομάδες θύματα ενός ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού. Πρόκειται για τους ανθρώπους του δρόμου, τους άστεγους, άπορους, μακροχρόνια άνεργους, οικονομικούς μετανάστες, πολιτικούς πρόσφυγες, απόκληρους, ενδεχομένως ψυχικά ασθενείς, τοξικομανείς... Στο πλαίσιο αυτού του ιδιαίτερου, ολοένα διευρυνόμενου σήμερα, νέου κλινικού πεδίου συναντάται πολλές φορές μια δημιουργική απροσδιοριστία, μέχρι ένα

ορισμένο σημείο πάντοτε, ανάμεσα στα όρια των ψυχικών και των κοινωνικών συνιστωσών, όπου αντί ενός αυστηρού, επακριβούς διαχωρισμού μεταξύ τους μοιάζει προτιμότερη η επιδίωξη σύζευξης, γόνιμης συνεργασίας και διαρκούς διαλόγου ανάμεσα στα δύο πεδία. Τόσο η αποκλειστική αναφορά στις ψυχικές διαστάσεις όσο και η λήψη υπόψη, από την άλλη πλευρά, μόνο των κοινωνικο-οικονομικών παραμέτρων αποδεικνύονται ανεπαρκείς για την περιγραφή και την κατανόηση της πολυπλοκότητας των συναντώμενων καταστάσεων σε αυτή την ιδιαίτερη κλινική της ριζικής επισφάλειας και του κοινωνικού αποκλεισμού (Muldworf & Arveiller, 2012). Θα ήταν σημαντικό να σημειωθεί λοιπόν ότι η προσέγγιση των πιο ευάλωτων -κοινωνικά και ψυχικά- υποκειμένων, δηλαδή εκείνων που αντιμετωπίζουν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο συνθήκες ακραίας ευθραυστότητας, δεν μπορεί παρά να στηρίζεται σε μια συνεχή αλληλεπίδραση των δύο παραπάνω πεδίων -ψυχικού και κοινωνικού- σε επίπεδο επαγγελματικών πρακτικών όπως και θεωρητικών προσεγγίσεων, χωρίς ωστόσο να χάνεται τελικά η πραγματική ουσία και μοναδικότητα της συμπληρωματικής συνεισφοράς των διαφορετικών εταίρων μέσα σε ένα αξεδιάλυτο κράμα.

Εάν δεν υφίσταται κοινωνική οδύνη που να μην βιώνεται μέσα από τον ψυχισμό, από την άλλη πλευρά, είναι επίσης αδύνατο να μιλήσει κανείς για ψυχική οδύνη ανεξάρτητα από ένα συγκεκριμένο κάθε φορά κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή εγγράφεται. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε λοιπόν ότι η αμοιβαία, αμφίδρομη επιρροή ανάμεσα στον ψυχισμό και στο κοινωνικό περιβάλλον, πέραν κάθε είδους απλουστευτικού γραμμικού ντετερμινισμού, επιβάλλει μια σύνθετη «ψυχοκοινωνική σκέψη» και, κυρίως, πολύπλευρες παρεμβάσεις φροντίδας και υποστήριξης σε ψυχικό και κοινωνικό επίπεδο. Στην ψυχοκοινωνική κλινική, η ευαισθησία των διαφόρων κλινικών εκπροσώπων του χώρου της ψυχικής υγείας (ψυχίατροι, παιδοψυχίατροι, κλινικοί ψυχολόγοι, ψυχαναλυτές ή ψυχοθεραπευτές άλλων θεωρητικών κατευθύνσεων) για την ακρόαση του κοινωνικού έρχεται να συναντήσει το διαρκώς παρόν ενεργό ενδιαφέρον σχετικά με την ψυχική λειτουργία -παθολογική ή όχι- το συναισθηματικό βίωμα και την ιστορία του υποκειμένου κατά τις διάφορες πτυχές της κοινωνικής εργασίας. Ωστόσο, η εν λόγω ιδιομορφία, η οποία σε τελική ανάλυση είναι συμφυής με τον ορισμό της ψυχοκοινωνικής κλινικής αποτελώντας και το σήμα κατατεθέν της, καθιστά παράλληλα αναγκαία την

προσεκτική αποφυγή των σκοπέλων που συνιστούν εδώ η σύγχυση των επαγγελματικών ρόλων, η ιατροκοποίηση του κοινωνικού ή, αντίστροφα, η άμετρη κοινωνιολογικοποίηση του ψυχικού – συμπεριλαμβανομένου και του ψυχοπαθολογικού.

Με αφορμή τις παραπάνω παρατηρήσεις, θα άξιζε να σταθούμε λίγο περισσότερο στο ακανθώδες ζήτημα της αιτιότητας. Αφενός, είναι κοινώς αποδεκτό ότι διάφορες ψυχικές διαταραχές ευνοούν την αποκοινωνικοποίηση του υποκειμένου και/ή οδηγούν ενδεχομένως, λιγότερο ή περισσότερο βαθμιαία και ανάλογα με την ιδιαίτερη ιστορία και το περιβάλλον του καθενός, σε καταστάσεις μείζονος κοινωνικο-οικονομικής ρευστότητας. Αφετέρου, γνωρίζουμε επίσης με την ίδια βεβαιότητα την ισχύ του αντίστροφου: η εξαθλίωση, η περιθωριοποίηση, οι άκρως επισφαλείς συνθήκες διαβίωσης -δηλαδή, η εξαιρετικά επώδυνη πραγματικότητα της εφήμερης κατάστασης- έχουν σημαντικές παθογόνους επιδράσεις πάνω στον ψυχισμό του υποκειμένου και συμμετέχουν, σε ποικίλους βαθμούς και δίπλα σε διάφορους άλλους παράγοντες, στην εμφάνιση ψυχικών παθολογιών, λιγότερο ή περισσότερο σοβαρών.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς λοιπόν -κάπως απλουστευτικά, ίσως, αλλά δικαίως- εάν το *εφήμερο* θα πρέπει να θεωρηθεί τελικά αιτιολογικός παράγοντας ή, αντίθετα, αποτέλεσμα, άμεση ή έμμεση συνέπεια της ψυχοπαθολογίας του υποκειμένου. Μολονότι η ανακάλυψη αιτιακών σχέσεων αποτελεί μια βαθύτερη ανάγκη του ανθρωπίνου νου, θέτοντας ωστόσο το ερώτημα με αυτούς τους όρους δεν κινδυνεύουμε άραγε να εγκλωβιστούμε σε ένα είδος φαύλου κύκλου; Στη θέση μιας υπεροχής, μάλλον θεωρητικής, όπου το ένα στοιχείο θα υπερίσχυε και θα προηγούνταν απαραίτητα του άλλου παραγκωνίζοντας το, η ψυχοκοινωνική κλινική υποδεικνύει με σαφήνεια την πρακτική αναγκαιότητα μιας σφαιρικής προσέγγισης στηριζόμενης στην αποδοχή της πολλαπλότητας -παράλληλων και εν μέρει αλληλοεξαρτώμενων- πιθανών αιτιοτήτων (κοινωνικών, πολιτικών, ψυχολογικών, ιατρικών) και κυρίως στην ύπαρξη ενός δικτύου συμπληρωματικών υποστηρικτικών πρακτικών.

Θα ήταν σημαντικό να τονισθεί επίσης ότι αν και η ψυχοκοινωνική οδύνη διαφοροποιείται της ψυχικής νόσου, οι ψυχικά πάσχοντες αντιμετωπίζουν συχνότατα εξαιρετικά δεινές συνθήκες κοινωνικής και οικονομικής ρευστότητας και γνωρίζουν

αδιαμφισβήτητα, ακόμα και σήμερα, έναν έντονο κοινωνικό αποκλεισμό. Χωρίς λοιπόν η ψυχοκοινωνική κλινική να συνδέεται απαραίτητα με τον τομέα των σοβαρών χρόνιων ψυχιατρικών διαταραχών -όπως παραδείγματος χάριν η σχιζοφρένεια- η προβληματική της ψύχωσης μπορεί αρκετές φορές, όπως θα δούμε παρακάτω λεπτομερέστερα, να εντάσσεται και αυτή στο (κλινικό) πεδίο του εφήμερου¹⁹.

2.2.2. Κλινικά και επιδημιολογικά δεδομένα αναφορικά με τον πληθυσμό των αστέγων. Η έρευνα γύρω από τα άτομα που ζουν σε εξαιρετικά εύθραυστες κοινωνικές συνθήκες και ιδιαίτερα τους αστέγους, την πιο ορατή και αποκλεισμένη ομάδα μεταξύ τους, αποτελεί ένα αναπτυσσόμενο πεδίο όπου εργάζονται αρκετές διαφορετικές επιστημονικές προσεγγίσεις. Ανάμεσα σ' αυτές, η ψυχιατρική επιδημιολογική προσέγγιση μελετά και προσπαθεί να περιγράψει, από την δική της σκοπιά, ορισμένα χαρακτηριστικά του πληθυσμού των αστέγων και να προσφέρει στοιχεία απάντησης σε διάφορα σύνθετα ερωτήματα. Η ευρεία εξάπλωση των φαινομένων περιθωριοποίησης και ο παγκοσμίως εμφανής χαρακτήρας του ζητήματος των αστέγων έχουν κινητοποιήσει, κατά την διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, αρκετές ψυχιατρικές ερευνητικές εργασίες, κυρίως στις αγγλοσαξονικές χώρες αλλά και στην ηπειρωτική Ευρώπη. Θα ήταν χρήσιμο λοιπόν να παραθέσουμε ενδεικτικά κάποια βασικά επιδημιολογικά δεδομένα αναφορικά με τον πληθυσμό των αστέγων, παραπέμποντας παράλληλα τον αναγνώστη για μια συστηματική ανασκόπηση και συζήτηση της διεθνούς ψυχιατρικής βιβλιογραφίας πάνω στη συγκεκριμένη θεματική στους Richer και Meryglod (2008).

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της αμερικανικής έρευνας των Koegel, Burnam και Farr (1988), η οποία μοιάζει να διατηρεί έναν χαρακτήρα ορόσημου εντός της διεθνούς εξειδικευμένης βιβλιογραφίας, το 28% του πληθυσμού των αστέγων που μελετήθηκε, εκτιμήθηκε ότι παρουσιάζει κάποια «σοβαρή και χρόνια ψυχική νόσο». Παρά την σχετική ποικιλότητα των ποσοστών που έχουν παρατηρηθεί σε αντίστοιχες

¹⁹ Η έκφραση «πεδίο του εφήμερου» χρησιμοποιείται εδώ, όπως και στη συνέχεια του κειμένου, πρωτίστως με την στενότερη κοινωνιολογική σημασία της.

μελέτες στα διάφορα Ευρωπαϊκά κράτη ή ακόμη στην Αυστραλία²⁰, από την ανάλυση της διεθνούς βιβλιογραφίας φαίνεται να προκύπτει σταθερά μια αυξημένη συχνότητα των ψυχιατρικών διαταραχών στους αστέγους σε σύγκριση με τον γενικό μέσο όρο (Richer & Meryglod, 2008· Χονδράκη, Μαδιανός & Παπαδημητρίου, 2012). Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε επίσης τα αποτελέσματα των μελετών των Kovess και Mangin-Lazarus (1997) και Laporte και Chauvin (2010) στην Γαλλία, τα οποία ακολουθούν σφαιρικά τις παραπάνω τάσεις και ταυτόχρονα συγκλίνουν ιδιαίτερα μεταξύ τους στην εκτίμηση ότι οι ψυχιατρικές διαταραχές αφορούν περίπου το ένα τρίτο των υποκειμένων που βρίσκονται σε κατάσταση ριζικής επισφάλειας (Muldworf & Arveiller, 2012). Πέρα από την διαγνωστική κατηγορία των ψυχώσεων -και ιδίως της σχιζοφρένειας, η οποία κατέχει την πρώτη θέση στις περισσότερες στατιστικές έρευνες- οι καταθλιπτικές διαταραχές, οι σοβαρές διαταραχές προσωπικότητας, οι εξαρτήσεις (κατάχρηση αλκοόλ ή/και ναρκωτικών ουσιών) και ο κίνδυνος αυτοκτονίας εμφανίζονται επίσης, με την σειρά τους, σε σαφώς σημαντικότερα ποσοστά σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό (Richer & Meryglod, ό.π.). Στην Ελλάδα, παρά τον περιορισμένο αριθμό σχετικών μελετών, μοιάζει να παρατηρείται μια ανάλογη συνολική εικόνα. Πιο συγκεκριμένα, η επικράτηση των ψυχικών διαταραχών στον πληθυσμό των αστέγων εμφανίζεται αρκετά υψηλότερη σε σύγκριση με τον γενικό πληθυσμό και παρουσιάζει, παράλληλα, πολλές ομοιότητες με τις άλλες χώρες της Ευρώπης (Χονδράκη, 2012).

Παραθέτουμε ακολούθως τα σημαντικότερα στοιχεία που προκύπτουν από τις δύο βασικές ψυχιατρικές επιδημιολογικές έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα μέχρι σήμερα αναφορικά με τον πληθυσμό των αστέγων. Σύμφωνα με την πιο πρόσφατη εκτενή «*Επιδημιολογική μελέτη της ψυχοπαθολογίας σε δείγμα αστέγων στο Δήμο Αθηναίων*» της Π. Χονδράκη (2012), η συνολική τρέχουσα επικράτηση ψυχικών διαταραχών είναι υψηλή -συγκεκριμένα της τάξεως του 56,7%- με τις διαταραχές διάθεσης να κατέχουν ποσοστό 16,1%, τις ψυχωτικές διαταραχές 13,0%,

20 Αυτές οι μεγαλύτερες ή μικρότερες διαφορές ανάμεσα στις υπάρχουσες σχετικές μελέτες ανά τον κόσμο θα μπορούσαν να εξηγηθούν σε μεγάλο βαθμό, όπως προτείνουν οι Richer και Meryglod (2008), από οικολογικούς παράγοντες συνδεδεμένους με τις ιδιαιτερότητες του εκάστοτε περιβάλλοντος. Τα ιδιότυπα χαρακτηριστικά του ευρύτερου πλαισίου της χώρας ή της περιοχής εντός του οποίου κάθε μελέτη λαμβάνει χώρα, κυρίως όσον αφορά τον τομέα της κατοικίας, το σύστημα υγείας, το πεδίο της κοινωνικής υποστήριξης ή ακόμα την αγορά των ναρκωτικών ουσιών, και ο ρόλος των πολιτισμικών ιδιαιτεροτήτων -και ιδίως αυτών που σχετίζονται με τις οικογενειακές παραδόσεις και το ζήτημα της κατοικίας- κατέχει εδώ, κατά πάσα πιθανότητα, μια καθοριστική σημασία.

τις διαταραχές άγχους 11,8%, τις εξαρτήσεις από ουσίες 11,8% και, τέλος, την συννόσηση να ανέρχεται σε 11,8%. Τα αποτελέσματα της παλαιότερης έρευνας των Konstantakopoulos, Kakoulas, Valma κ.ά. (2003), η οποία, παρότι σχετικά μικρής κλίμακας, είχε αποτελέσει την πρώτη συστηματική προσπάθεια καταγραφής των ψυχιατρικών διαταραχών σε δείγμα αστέγων στην πόλη της Αθήνας, συνηγορούν επίσης υπέρ μιας αυξημένης επικράτησης, με τα υψηλότερα ανάμεσα στα ποσοστά που παρατηρήθηκαν να αντιστοιχούν σε 32,7% για τις ψυχωσικές διαταραχές, 22,4% για την κατάχρηση αλκοόλ, 18,9% για την κατάχρηση τοξικών ουσιών και 17,2% για τις διαταραχές προσωπικότητας.

Πίνακας 1. Ψυχιατρικές επιδημιολογικές μελέτες σχετικά με τον πληθυσμό των αστέγων στην πόλη της Αθήνας

Χονδράκη (2012)	Διαταραχές διάθεσης	Ψυχωτικές διαταραχές	Διαταραχές άγχους	Εξαρτήσεις από ουσίες	Συνολική επικράτηση
N = 254	16,10%	13,00%	11,80%	11,80%	56,70%
Konstantakopoulos κ.ά. (2003)	Ψυχωτικές διαταραχές	Κατάχρηση αλκοόλ	Κατάχρηση ουσιών	Διαταραχές προσωπικότητας	
N = 58	32,70%	22,40%	18,90%	17,20%	

Στηριζόμενοι στα υπάρχοντα επιδημιολογικά και κοινωνιολογικά δεδομένα, οι Laurent Muldworf και Jean-Paul Arveiller (2012), δραστηριοποιούμενοι στον τομέα της ψυχοκοινωνικής κλινικής στην πόλη του Παρισιού, προχωρούν σε μια ενδιαφέρουσα σκιαγράφηση του πορτραίτου του ετερογενούς πληθυσμού των ανθρώπων που ζουν στον δρόμο προτείνοντας ορισμένες ενδεικτικές κατηγοριοποιήσεις. Η πρώτη ανάμεσα στις τέσσερις υποομάδες αστέγων που διακρίνουν οι συγγραφείς -τα όρια μεταξύ των οποίων, όπως επισημαίνεται, δεν πρέπει να θεωρούνται βέβαια πάντοτε απόλυτα- αντιστοιχεί στους χρόνιους ψυχωτικούς ασθενείς χωρίς ιατρική υποστήριξη εξαιτίας διακοπής της κλινικής τους παρακολούθησης. Είτε αναζητήσει κανείς τα ουσιαστικά αίτια αυτής της πραγματικότητας πρωτίστως στην απώλεια μιας «ασυλικής λειτουργίας», όπως σημειώνουν οι Muldworf και Arveiller (ό.π.), η οποία, λόγω της μείωσης του αριθμού των κλινών, δεν θα εξασφαλιζόταν πλέον αποτελεσματικά από τα σημερινά

ψυχιατρικά νοσοκομεία, είτε σε μια γενικότερη ανεπάρκεια του συστήματος ψυχικής υγείας -όπου οι ήδη υπάρχοντες θεσμοί φροντίδας, μέσα στο παρόν αβέβαιο και εύθραυστο κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο, μοιάζει να έχουν καταστεί οι ίδιοι ρευστοί κι εφήμεροι- ένας σημαντικός αριθμός χρόνιων ψυχωτικών ασθενών επιβιώνουν πρακτικά στον δρόμο απομονωμένοι, παραμελημένοι και συχνά αρνούμενοι οποιαδήποτε πρόταση εξειδικευμένης βοήθειας²¹.

Έπειτα, μία δεύτερη ομάδα ανθρώπων οι οποίοι βρίσκονται αντιμέτωποι με συνθήκες εξαιρετικής κοινωνικής ευαλωτότητας και περιθωριοποίησης αποτελείται από τα άτομα εκείνα που έχουν βιώσει την εξορία αλλά και σοβαρά ψυχικά τραύματα, όπως οι μετανάστες και οι πρόσφυγες (Muldworf & Arveiller, ό.π.). Η βιογραφία αυτών των ατόμων είναι σημαδεμένη από μία πληθώρα έντονων ψυχολογικών και σωματικών τραυματισμών: πόλεμος, περιστατικά βαρβαρότητας, σωματική βία, σεξουαλική κακοποίηση, φυσικές καταστροφές, απώλειες ποικίλων τάξεων, επώδυνοι αποχωρισμοί... Ντροπή, ισχυρή αναστολή και σχεδόν μελαγχολικού τύπου απόσυρση συνιστούν, σχηματικά, μερικά κυρίαρχα στοιχεία της κλινικής εικόνας της ομάδας αυτών των πολυ-τραυματισμένων υποκειμένων (Muldworf & Arveiller, ό.π.).

Τα άτομα που παρουσιάζουν σοβαρές διαταραχές προσωπικότητας οριακού ή ψυχοπαθητικού (αντικοινωνικού) τύπου αποτελούν την τρίτη ομάδα αστέγων που περιγράφεται από τους συγγραφείς. Επαναλαμβανόμενα τραύματα, πρώιμοι αποχωρισμοί, μείζων παραμέληση ή/και πολλαπλές τοποθετήσεις σε ιδρύματα κατά την παιδική ηλικία συνθέτουν συχνά την οδυνηρή προσωπική ιστορία τους (Muldworf & Arveiller, ό.π.). Εδώ, οι μαζικές καταχρήσεις αλκοόλ και ναρκωτικών ουσιών, οι παρορμητικές συμπεριφορές, τα αυτο-επιθετικά περάσματα στην πράξη όπως και οι διάφορες ετερο-επιθετικές εκδηλώσεις εμφανίζονται με μια λιγότερο ή περισσότερο αυξημένη συχνότητα, διαμορφώνοντας έτσι μια αληθινή «κλινική της

21 Όσον αφορά πιο συγκεκριμένα την τρέχουσα ελληνική πραγματικότητα, δύο σημαντικά στοιχεία τα οποία θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν σε σχέση με τα παραπάνω θα ήταν φυσικά η εξαιρετικά έντονη και εκτεταμένη κοινωνικο-οικονομική κρίση η οποία, όπως γνωρίζουμε, πλήττει σοβαρά όχι μόνο το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού αλλά και τους ίδιους τους θεσμούς ψυχικής φροντίδας και κοινωνικής μέριμνας οι οποίοι δυσκολεύονται σοβαρά να ανταποκριθούν στον ολοένα αυξανόμενο αριθμό αιτημάτων βοήθειας που λαμβάνουν· και, ταυτόχρονα, η εκκρεμής κατάσταση στην οποία βρίσκεται, μέχρι νεωτέρας, η ημιτελής ψυχιατρική μεταρρύθμιση στην Ελλάδα, όπου παράλληλα με την λειτουργία του συστήματος τομεοποιημένων υπηρεσιών ψυχικής υγείας στην κοινότητα εξακολουθούν ακόμα να υπάρχουν, εντούτοις, κάποιες αμιγώς ιδρυματικές πρακτικές με τις τεράστιες καταχρήσεις που αυτές συχνά, εάν όχι πάντα, συνεπάγονται (Χονδρός & Στυλιανίδης, 2014· Ναυρίδης & Στυλιανίδης, 2014).

καταστροφικότητας».

Οι συγγραφείς αναφέρονται, τέλος, στην κατηγορία που σχηματίζουν τα άτομα άνευ ψυχιατρικού ιστορικού τα οποία ωστόσο, ύστερα από μια ορισμένη περίοδο ζωής σε ιδιαίτερα δυσμενείς κοινωνικές συνθήκες, αναπτύσσουν αυθεντικές ψυχικές διαταραχές. Πρόκειται για μια ομάδα ανθρώπων η οποία πλήττεται κατά πρώτο λόγο από έναν ιδιαίτερα έντονο οικονομικό αποκλεισμό και στο εσωτερικό της οποίας ξεχωρίζουν, από στατιστικής άποψης, κυρίως οι φτωχοί εργαζόμενοι, οι γυναίκες και τα άτομα μεγαλύτερης ηλικίας (άνω των 50 ετών) (Muldworf & Arveiller, ό.π.).

Εάν στραφούμε τώρα στο ζήτημα των αστέγων στην Ελλάδα ειδικότερα, θα ήταν δυνατόν να παρατηρήσουμε ότι η γενική εικόνα που συναντά κανείς στους δρόμους των μεγάλων αστικών κέντρων καθώς και στις υπηρεσίες και οργανώσεις υποδοχής, στήριξης και, σπανιότερα, φιλοξενίας και φροντίδας για τους άστεγους που λειτουργούν σ' αυτά²², δεν μοιάζει ασύμβατη, στα περισσότερά της σημεία, με την παραπάνω περιγραφή. Πέραν των προαναφερθέντων χρήσιμων επιδημιολογικών δεδομένων σχετικά με τον πληθυσμό των αστέγων στην Ελλάδα, θα μπορούσαμε να αναφερθούμε επίσης εδώ στις πρόσφατες ερευνητικές εργασίες ποιοτικής προσέγγισης των Στυλιανίδη, Βακαλοπούλου και Πέππου (2014) και των Stylianidis, Koutsosimou και Vakaloroulou (2011), οι οποίες αποτυπώνουν ορισμένα από τα κεντρικά χαρακτηριστικά των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού στη μητροπολιτική Αθήνα, δίνοντας μια ιδιαίτερη έμφαση στην διάσταση της ψυχικής υγείας. Σύμφωνα με τα ενδιαφέροντα ευρήματα αυτών των ποιοτικών μελετών, οι αφηγήσεις αστέγων της πόλης της Αθήνας κυριαρχούνται συναισθηματικά από το άγχος και μια διάχυτη θλίψη, με σχεδόν έναν στους δύο συμμετέχοντες να δυσκολεύονται να λειτουργήσουν ικανοποιητικά, και αποκαλύπτουν ταυτόχρονα, μεταξύ άλλων, την πολλαπλότητα τραυματικών στοιχείων που φαίνεται να καταλαμβάνουν μια καθοριστική θέση, όχι μόνο στο παρόν βίωμα τους, αλλά και συνολικά στην ιστορία τους. Συχνά είναι ο πόνος, οι εμπειρίες απώλειας και

22 Θα πρέπει να επισημανθεί εδώ ότι παρά τις υπάρχουσες ποσοτικές ενδείξεις μιας σημαντικής επιδείνωσης του φαινομένου της έλλειψης στέγης στην Ελλάδα κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης των τελευταίων ετών, οι κοινωνικές παρεμβάσεις υπέρ των αστέγων -ελλείψει τόσο κάποιας σχετικής κεντρικής ενιαίας πολιτικής όσο και, γενικότερα, επαρκών στρατηγικών πρόληψης και επανένταξης- παραμένουν κατακερματισμένες και επικεντρώνονται, ως επί το πλείστον, στην παροχή υπηρεσιών εκτάκτου ανάγκης για την αντιμετώπιση μόνο των περισσότερο ακραίων και ορατών πτυχών του προβλήματος (Κουραχάνης, 2015).

αποχωρισμού, η αστάθεια και η εγκατάλειψη που διαμορφώνουν το τοπίο των οικογενειακών σχέσεων αυτών των εξαιρετικά αποκλεισμένων υποκειμένων (Στυλιανίδης, Βακαλοπούλου & Πέππου, 2014· Stylianidis, Koutsosimou & Vakaloroulou, 2011), συνθέτοντας με αυτόν τον τρόπο, θα πρέπει να τονίσουμε, μία τραυματική προσωπική διαδρομή.

2.2.3. Βασικές ψυχικές συνέπειες της κοινωνικής οδύνης: εφήμερο και αυτο-αποκλεισμός.

Ο Jean Furtos, ιδρυτής του Περιφερειακού παρατηρητηρίου για την ψυχική οδύνη σε σχέση με τον αποκλεισμό στην περιοχή της Λυών, είναι γνωστός για την θεωρητική και κλινική συνεισφορά του στο πεδίο της ψυχοκοινωνικής κλινικής. Εξετάζοντας κάποια από τα κεντρικά σημεία της συμβολής του, θα πρέπει να σημειωθεί κατ' αρχάς ότι ο Furtos, ανήκοντας στους συγγραφείς οι οποίοι έχουν εργασθεί συστηματικά πάνω στην προβληματική του εφήμερου ορμώμενοι από μια ψυχοκοινωνική οπτική, τονίζει ιδιαίτερα στα γραπτά του, την ανάγκη διάκρισης ανάμεσα στις έννοιες της φτώχειας, του εφήμερου και του αποκλεισμού. Έτσι, χωρίς να παραβλέπει την συχνή σύνδεση της φτώχειας με την διάσταση του στίγματος και την συνακόλουθη κοινωνική περιφρόνηση, υπενθυμίζει ότι φτώχεια είναι πάνω απ' όλα μία ποσοτική έννοια, για τον ορισμό της οποίας είναι απαραίτητη, όπως και να έχουν τα πράγματα, η καταφυγή σε μια αριθμητική, στατιστική επεξεργασία (Furtos, 2009). Από την άλλη πλευρά, το εφήμερο, όπως ήδη είδαμε, συνιστά κατ' ουσίαν μια ποιοτική έννοια η οποία, κατά τον Furtos (2009·2011), σχετίζεται πρωτίστως με τον φόβο της απώλειας καθώς και με μια γενικευμένη έλλειψη εμπιστοσύνης· και αυτά ανεξάρτητα από την φτώχεια και τους ενδεχόμενους βαθμούς της.

Πέρα όμως από την παραπάνω διάκριση μεταξύ φτώχειας και εφήμερου, ο συγγραφέας (Furtos 2008a·2009) προτείνει μια επιπλέον διαφοροποίηση εντός του ίδιου του πεδίου του εφήμερου, σύμφωνα με την οποία, η έννοια του εφήμερου -ιδωμένη εδώ μέσα από το πρίσμα μιας διπλής οπτικής, κοινωνικής και συνάμα ψυχολογικής- θα περιελάμβανε διακριτά επίπεδα. Το πρώτο και γενικότερο ανάμεσά τους συνδέεται με την φυσιολογική, θεμελιακή αδυναμία του, εξ ορισμού, επισφαλούς, ευάλωτου ανθρώπου να επιβιώσει μόνος του. Παραδειγματική εικόνα

αυτής της κανονικής, καλοήθους διάστασης του εφήμερου αποτελεί η καθ' όλα συνήθης αστάθεια και ευθραυστότητα του βρέφους, το οποίο βρίσκεται σε πλήρη βιολογική και συναισθηματική εξάρτηση από το περιβάλλον του (Furtos, 2008a).

«Το βρέφος μόνο του δεν υπάρχει», θα μπορούσαμε να υπογραμμίσουμε παραφράζοντας τα λόγια του πρωτοπόρου εξερευνητή των πρώιμων φάσεων της ανθρώπινης ψυχικής ζωής D.W. Winnicott (1965), η ανάγνωση του έργου του οποίου μας παρέχει σαφώς πολυάριθμα σημαντικά στοιχεία ως προς την κατανόηση αυτής της πτυχής της έννοιας του εφήμερου. Εντελώς ανήμπορος να υπάρξει μόνος του, δηλαδή χωρίς το κατάλληλο μητρικό, γονεϊκό, οικογενειακό -αλλά και κοινωνικό, θα πρέπει να επισημάνουμε- περιβάλλον, ο άνθρωπος έρχεται στον κόσμο ελλιπώς εξοπλισμένος από κάθε άποψη. Η βιολογική και ψυχική ανωριμότητα με την οποία γεννιέται καθιστά απολύτως αναγκαία την φροντίδα ενός άλλου προσώπου (ή και περισσοτέρων) προκειμένου να καταφέρει να επιβιώσει και να αναπτυχθεί τόσο σωματικά όσο και ψυχολογικά. Πρόκειται ουσιαστικά, εάν θέλουμε να χρησιμοποιήσουμε μια έκφραση που εισήγαγε ο Jean Laplanche (1987), για μια «θεμελιώδη ανθρωπολογική κατάσταση», με την οποία το εφήμερο μπορεί να θεωρηθεί σύμφυτο σε αυτή την προοπτική. Με δυο λόγια, επιστρέφοντας στο θεωρητικό σχήμα του J. Furtos, θα μπορούσαμε να κρατήσουμε την ιδέα ότι η έννοια του εφήμερου αναφέρεται, σε ένα πρώτο επίπεδο, στην δομική τρωτότητα της ανθρώπινης συνθήκης και, κατ' επέκτασιν, στην βαθιά αλληλεξάρτηση του υποκειμένου· μοντέλο των οποίων, όπως είδαμε, μπορεί να αποτελέσει η βρεφική κατάσταση.

Η δεύτερη διάσταση του εφήμερου την οποία ξεχωρίζει ο Furtos (2009), αναφερόμενος κυρίως στο γνωστό έργο του André Malraux, «*Ο εφήμερος άνθρωπος και η λογοτεχνία*»²³, παραπέμπει ειδικότερα στην νεωτερικότητα. Συνοπτικά, αυτό το «εφήμερο της νεωτερικότητας», που συνδέεται ιστορικά με τον Διαφωτισμό, όπως επισημαίνει ο Furtos (ό.π.), αντικατοπτρίζεται κατά βάσιν στην ευθραυστότητα των βεβαιοτήτων, στην απώλεια της προκαθορισμένης σιγουριάς ενός ανθρώπου ευρισκόμενου σε διαρκή αναζήτηση της (δικής του) αλήθειας. Τέλος, η τρίτη διάσταση της προβληματικής του εφήμερου αντιστοιχεί στην σημερινή κοινωνική

23 Από το τέλος του οποίου θα άξιζε να παραθέσουμε εδώ μεταφρασμένη την ακόλουθη χαρακτηριστική φράση: «Με την ίδια αυστηρότητα που ο χριστιανισμός δημιούργησε τον χριστιανό, ο ισχυρότερος πολιτισμός της ιστορίας θα έχει δημιουργήσει τον εφήμερο άνθρωπο».

πραγματικότητα του παγκοσμιοποιημένου καπιταλισμού, της θεαματικής ενίσχυσης των διαδικασιών ατομικοποίησης και της απαίτησης σχεδόν στιγμιαίας επίλυσης οποιουδήποτε προβλήματος²⁴ και μεταφράζεται -σε ψυχικό επίπεδο- σε μια πολυεπίπεδη και εξαιρετικά επώδυνη απώλεια της εμπιστοσύνης (Furtos, ό.π.). Πριν εξετάσουμε λεπτομερέστερα τις διαφορετικές πτυχές αυτής της απώλειας της εμπιστοσύνης, θα ήταν χρήσιμο να σημειώσουμε ότι όλες οι παραπάνω μορφές του εφήμερου δεν είναι φυσικά ανεξάρτητες αλλά, αντίθετα, συνδέονται με λιγότερο ή περισσότερο άμεσους ή έμμεσους τρόπους. Έτσι, εκείνο που θα παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον τελικά, σε μια προσπάθεια ψυχοδυναμικής κατανόησης των δεινών της κοινωνικής ρευστότητας, θα ήταν η διερεύνηση των οδών μέσω των οποίων η πρωτογενής, φυσιολογική -δομική και συνάμα δομούσα- αστάθεια και ευθραυστότητα δύναται να μετασχηματιστεί, «στο παρόν κοινωνικό πλαίσιο και ανάλογα με την ιστορία του καθενός», όπως γράφει ο Furtos (2008a, σ. 13), σε μια άκρως οξυμένη, υπερβολική επισφάλεια, δηλαδή σε μια κατάσταση σαρωτικής αβεβαιότητας όπου υπάρχει ρήξη κάθε μορφής εμπιστοσύνης.

Αυτή η πολύπλευρη και βαθιά απώλεια της εμπιστοσύνης αναφέρεται στον εαυτό, στους άλλους και στο μέλλον (Furtos, 2008a· 2009). Παρά την αρχική, φαινομενική της ομοιότητα με την λεγόμενη «γνωσιακή-καταθλιπτική τριάδα» που περιέγραψε ο A. Beck (Beck, Rush, Shaw κ.ά., 1979), θα πρέπει πιθανόν να διευκρινιστεί ότι η προσέγγιση του Furtos εγγράφεται σε μια διαφορετική λογική. Πρώτα απ' όλα, η απώλεια της εμπιστοσύνης στον εαυτό αφορά, σύμφωνα με τον Furtos (2008a· 2009), στην συντριβή της αυτο-εκτίμησης του «εφήμερου» υποκειμένου, δηλαδή σε μια υπαρξιακή κατάρρευση όπου το εγώ μοιάζει να εξομοιώνεται με απόρριμμα στο πλαίσιο μιας διεργασίας που φέρνει στο νου τις παθολογίες του ναρκισσισμού και ιδιαίτερα αυτές στις οποίες δεσπόζουν διεργασίες

24 Με βάση την ανάπτυξη του J. Furtos, θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι στο πλαίσιο του σημερινού «εφημεροποιημένου» κόσμου που μοιάζει να κυβερνάται ολοένα και περισσότερο από τη λογική της αμεσότητας και του βραχυπρόθεσμου, η ελαχιστοποίηση της χρονικότητας εκφράζεται μέσα από το γενικευμένο αίσθημα μιας σχεδόν ιλιγγιώδους επιτάχυνσης του χρόνου όπου όλα τα πράγματα αποκτούν αναπόδραστα μία άκρως επείγουσα χροιά. Σε μια τέτοια προοπτική, η σύγχρονη, επικρατούσα χρονικότητα του εφήμερου θα βιώνονταν συχνά ως ένα διαρκώς ρευστό, συνεχές παρόν χωρίς εγγραφή στον ορίζοντα του ευρύτερου ιστορικού χρόνου, ο οποίος παραπέμπει ψυχαναλυτικά, όπως γνωρίζουμε, και στην συνείδηση της θέσης του υποκειμένου μέσα στην διαδοχή των γενεών. Από αυτήν την άποψη, θα ήταν ενδιαφέρον να αναρωτηθούμε ακόμη, στο σημείο αυτό, με τι θα συνηχούσε άραγε τελικά, σε ψυχικό επίπεδο, η σχετικά πρόσφατη, θεαματική διάδοση της αντίληψης περί ενός «τέλους της Ιστορίας» την οποία επανέφερε δυναμικά στο προσκήνιο τελευταίος -με μια συγκεκριμένη σημασία είναι αλήθεια, είτε συμφωνεί κανείς με τις θέσεις του, είτε όχι- ο F. Fukuyama (1992).

μελαγχολικού τύπου. Οι εκδηλώσεις της απώλειας της εμπιστοσύνης στον άλλο σχετίζονται με την μη-αναγνώριση της ύπαρξης και της οδύνης του υποκειμένου από το περιβάλλον και αντιστοιχούν ουσιαστικά στον φόβο και στον στιγματισμό του Άλλου, του ξένου, του διαφορετικού, του παρία, του ψυχικά πάσχοντα... Αυτή η δεύτερη μορφή απώλειας της εμπιστοσύνης οδηγεί λοιπόν σε ένα είδος «συλλογικής παράνοιας» και στην «μεγάλη απομόνωση των ατόμων» (Furtos, 2008a· 2009), μέσα σε μια εχθρική, καταδιωκτική περιρρέουσα ατμόσφαιρα αβεβαιότητας. Τελευταία αλλά όχι λιγότερο σημαντική, η απώλεια της εμπιστοσύνης στο μέλλον παραπέμπει σε μια αρνητική, μελανή και συνάμα απειλητική αντίληψη του μέλλοντος. Με δυο λόγια, όταν η εμπιστοσύνη και η ελπίδα εκλείπουν, το μέλλον μετατρέπεται αναπόφευκτα σε ένα ζοφερό, απειλητικό τοπίο χωρίς όνειρα, σχέδια ή επιθυμίες (Furtos, 2008a· 2009).

Σύμφωνα με τον συγγραφέα (Furtos, 2008a) ο έμμονος, διαρκής φόβος που συνδέεται με την πιθανή ή δεδομένη, μερική ή πληρέστερη, απώλεια των κοινωνικών αντικειμένων (εργασία, κατοικία, χρήματα, στάτους κλπ.) αποτελεί την κυρίαρχη, καθοριστική διάσταση μιας «εφήμερης κοινωνίας» στο πλαίσιο της οποίας το υποκείμενο μοιάζει να μην διαθέτει πλέον κανένα ανθεκτικό στήριγμα πάνω στο οποίο να μπορεί να βασιστεί. Με άλλα λόγια, η μαζική επικράτηση της προβληματικής της απώλειας των κοινωνικών αντικειμένων καθώς και η διαρκής ανάγκη συνοδείας, ακόμη και *coaching*, των ατόμων προκειμένου να μπορέσουν να κρατηθούν όρθια, να μην καταρρεύσουν αποτελούν, κατά τον Furtos (2008a· 2011), τα σήματα κατατεθέντα που διακρίνουν μια εφήμερη κοινωνία. Θα άξιζε να διευκρινιστεί ότι τα κοινωνικά αντικείμενα αντιστοιχούν γενικά σε εξιδανικευμένα αντικείμενα αναφορικά πάντοτε με ένα συγκεκριμένο συλλογικό σύστημα αξιών εντός ενός δοθέντος κοινωνικού πλαισίου (Furtos, 2008a). Επιπλέον, αυτά τα κοινωνικά αντικείμενα -με την ιδιαίτερη σημασία που μεταχειρίζεται τον όρο ο Furtos έπειτα από την πολυμνημονευόμενη έκθεση του M.J. Wresinski (1987)- δεν αποτελούν απλά αντικείμενα κατανάλωσης ή υποστήριξης. Πρόκειται, αντίθετα, για αντικείμενα η ουσιαστική λειτουργία των οποίων είναι ότι δημιουργούν δεσμό επιτρέποντας έτσι -αλλά και νοηματοδοτώντας, θα μπορούσαμε να υπογραμμίσουμε- τις συνδιαλλαγές μεταξύ των ανθρώπων (Furtos, 2008a). Στην άλλη άκρη του φάσματος, όταν όλα τα κοινωνικά αντικείμενα τείνουν να χαθούν και η θέση του

ατόμου στην κοινωνία εμφανίζεται πια αβέβαιη, το μόνο πράγμα που φαίνεται να απομένει τελικά για το υποκείμενο είναι η επώδυνη διαπραγμάτευση με την απειλή του αποκλεισμού από την κοινότητα των ομοίων. Και εδώ όμως, όπως θα δούμε αμέσως, τα πράγματα δεν είναι μονοδιάστατα, ούτε βέβαια οριστικά ή απόλυτα.

Το φαινόμενο του αποκλεισμού ενδέχεται πολλές φορές να γειτνιάζει με την ένδεια ή/και με την έννοια του εφήμερου, χωρίς ωστόσο να συμπίπτει πλήρως είτε με την μία, είτε με την άλλη αντίστοιχα, όπως άλλωστε ειπώθηκε και προηγουμένως. Η έννοια του αποκλεισμού, ως τελικό αποτέλεσμα ή ως διαδικασία, νοείται πάντοτε σε σχέση με ένα περιβάλλον ή με ένα σύνολο. Μιλώντας ειδικότερα για «κοινωνικό αποκλεισμό», όρος η χρήση του οποίου διαδόθηκε ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών, ή ακόμα για «περιθωριοποίηση» ενός ατόμου -ή μιας συγκεκριμένης κοινωνικής ομάδας, για την οποία χρησιμοποιείται τότε συνήθως και ο όρος μειονότητα- αναφερόμαστε ουσιαστικά σε μια ρήξη των κοινωνικών δεσμών, και άρα σε μια έλλειψη, απουσία, πλήρους κοινωνικής ενσωμάτωσης. Με άλλα λόγια, το αποκλεισμένο υποκείμενο, ή η αποκλεισμένη ομάδα-μειονότητα, δεν διαθέτει επαρκή πρόσβαση, ικανοποιητική δυνατότητα συμμετοχής, στις διάφορες συνιστώσες της τρέχουσας κοινωνικής ζωής του εκάστοτε τόπου και χρόνου.

Πολυδιάστατο ζήτημα το οποίο δεν εξαντλείται απλά σε μια αμιγώς οικονομική προοπτική, ο κοινωνικός αποκλεισμός συνδέεται πάνω απ' όλα με την μη-εκπλήρωση των βασικών κοινωνικών δικαιωμάτων του ατόμου. Θα άξιζε να τονισθεί ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός -η πιο χαρακτηριστική και συνάμα ακραία εικόνα του οποίου στις ενεστώσες αναπαραστάσεις είναι πιθανότατα η μορφή του αστέγου-παραπέμπει στο τραυματικό βίωμα της μη-ένταξης, της μη-αναγνώρισης, του στιγματισμού και της περισσότερο ή λιγότερο βίαιης απόρριψής του υποκειμένου από το περιβάλλον των άλλων-ομοίων του, δηλαδή των υπολοίπων ανθρώπων. Γνωρίζουμε επίσης ότι οι δυσμενείς ψυχολογικές επιδράσεις των ακραίων κοινωνικών ανισοτήτων που παρατηρούνται στις σύγχρονες μητροπόλεις περιλαμβάνουν σαφώς -σε ναρκισσιστικό επίπεδο- το αίσθημα της αποτυχίας, της ανεπάρκειας, της ντροπής, της ανημπόριας και της υποτίμησης του εαυτού, με τα φαινόμενα του στιγματισμού και της περιθωριοποίησης να οξύνουν σημαντικά τον αρνητικό αντίκτυπο της συνθλιπτικής φτώχειας επί της εικόνας-εαυτού. «Στο σταυροδρόμι της κλινικής, της κοινωνιολογίας και του πολιτικού», όπως

υπογραμμίζουν οι Muldworf και Arveiller (2012, σ. 920), το πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού δεν επερωτά μόνο την γνώση και την ηθική μας, αλλά υποδεικνύει επίσης την επιτακτική αναγκαιότητα διεπιστημονικών πρακτικών και εμφάθυνσης της θεσμικής και ψυχοπαθολογικής μας σκέψης.

Προσεγγίζοντας τις καταστάσεις ακραίας κοινωνικής περιθωριοποίησης που συνθέτουν το καθημερινό τοπίο που αντικρίζει κανείς στο πλαίσιο της ψυχοκοινωνικής κλινικής, ο Furtos περιγράφει σε αρκετές εργασίες του το λεγόμενο «σύνδρομο αυτο-αποκλεισμού». Πρόκειται θεμελιακά για μια ιδιαίτερη μορφή οδύνης που αποκρυσταλλώνεται σε ένα είδος χαρακτηριστικού συνδρόμου των «νέων παθολογιών» του πεδίου της σύγχρονης ψυχοκοινωνικής κλινικής, όπου το υποκείμενο, όντας αναγκασμένο να αποδεχθεί αυτό που δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να γίνει αποδεκτό, μοιάζει να μην έχει άλλη επιλογή από το να απαρνηθεί τον ίδιο του τον εαυτό (Furtos, 2009). Σύμφωνα με τον συγγραφέα (Furtos, 2008b), το εν λόγω σύνδρομο δεν αγγίζει αποκλειστικά -ούτε εξάλλου απαραίτητα- τα φτωχότερα μέλη της κοινωνίας, αλλά μπορεί να παρατηρηθεί σε ένα σύνολο ετερογενών διαμορφώσεων, κοινό παρονομαστή των οποίων αποτελεί η απελπισία του κοινωνικού αποκλεισμού. Από τους ανθρώπους του δρόμου, τους άστεγους, τους ψυχικά πάσχοντες, τους αλκοολικούς ή τους τοξικομανείς, μέχρι τα θύματα των συλλογικών καταστροφών, ιδιαίτερα των πολιτικών, περνώντας από ορισμένες παθολογίες συνδεόμενες με την εργασία, το σύνδρομο του αυτο-αποκλεισμού αφορά δυνητικά κάθε άτομο που εξωθείται στο περιθώριο, οποιονδήποτε βιώνει δηλαδή, για τον έναν ή για τον άλλο λόγο, μία επώδυνη συνθήκη αποκλεισμού (Furtos, 2008b).

Θα πρέπει να επισημανθεί ότι η χρήση του νεολογισμού «αυτο-αποκλεισμός» εισάγει μια διπλή, παράλληλη σημασία ψυχογένεσης και κοινωνιογένεσης (Furtos, 2008b). Ο αντικειμενικός αποκλεισμός (από την εργασία, την κατοικία, την συμμετοχή στον πολιτισμό, τα δικαιώματα του πολίτη ή ακόμα και την χώρα καταγωγής) συνιστά πάντοτε μία ακραία κατάσταση για τον ψυχισμό ο οποίος βρίσκεται έτσι πολλές φορές αναγκασμένος να καταφύγει στην δαπανηρή λύση του αυτο-αποκλεισμού (Furtos, 2008b). Υφιστάμενο μια επίπονη κατάσταση αποκλεισμού, το υποκείμενο, σε μια παράδοση και απεγνωσμένη προσπάθεια διάσωσης της ψυχικής του οικονομίας, φαίνεται πολλές φορές να μην έχει άλλη επιλογή από το να «οργανώσει» παράλληλα ενεργά, να εδραιώσει δηλαδή και από

την δική του πλευρά, την ριζική του αποξένωση από τους άλλους όπως και από τον εαυτό. Μέσα σε ένα αφιλόξενο, εχθρικό σύμπαν, η εμφάνιση του συνδρόμου αυτο-αποκλεισμού αντιστοιχεί επομένως σε μια μορφή «αυτο-αποξένωσης» (Furtos, 2009, σ. 24) όπου το υποκείμενο οδηγείται σταδιακά να γυρίσει την πλάτη τελικά όχι μόνο στην θεμελιακή ανθρώπινη ανάγκη του ανήκειν αλλά και σε ένα ολόκληρο μέρος της υποκειμενικότητάς του.

Ας εξετάσουμε, όμως, πρώτα τον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται κλινικά αυτό το σύνδρομο του αυτο-αποκλεισμού. Σε περιγραφικό επίπεδο, όπως θα δούμε αμέσως, η πλειοψηφία των κλινικών σημείων που επιτρέπουν τον προσδιορισμό του είναι του λεγόμενου «ελλειμματικού» ή «αρνητικού» τύπου βάσει της συνήθους, τρέχουσας ψυχιατρικής ορολογίας. Σύμφωνα με τον Furtos (2008b), αυτό το ιδίομορφο σύνδρομο του πεδίου της ψυχοκοινωνικής κλινικής εκφράζεται αρχικά μέσα από μια μορφή έντονης αποθάρρυνσης που μετατρέπεται βαθμιαία σε απόλυτη απελπισία και που αρκετά συχνά, από ένα σημείο και έπειτα, δεν δύναται πια καν να λεκτικοποιηθεί. Η κυρίαρχη συμπτωματική διάσταση του συνδρόμου αυτο-αποκλεισμού είναι αυτή μιας αληθινής αυτο-αναισθητοποίησης ποικίλων μορφών και βαθμών, η οποία εκδηλώνεται μέσα από την αναισθητοποίηση του σώματος, την άμβλυνση του συναισθήματος ή/και την διανοητική αναστολή (Furtos, ό.π.).

Εμποδίζοντας την αίσθηση του σωματικού πόνου, η σωματική αναισθησία (ή υπαισθησία) καθιστά δυνατή, από κοινού με την άμβλυνση των συναισθημάτων (ή και την διαρκή υπομανία) και την αναστολή της σκέψης -οι οποίες αποτελούν προφανώς συμπληρωματικές όψεις της ίδιας προβληματικής-, την απάρνηση της οδύνης του υποκειμένου (Furtos, ό.π.). Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι αυτήν την απαρνημένη οδύνη, αυτόν τον «αποκλεισμένο» πόνο είναι που καλείται, εν προκειμένω, να υποδεχθεί, να φιλοξενήσει και σταδιακά να μπορέσει να «σκεφθεί» και ο συνομιλητής του υποκειμένου σε συνθήκες ρευστότητας. Με άλλα λόγια, η αναγκαιότητα μιας λειτουργίας εμπερίεξης (*containment*) (Bion, 1962) συνιστά ένα ζήτημα εξαιρετικής σημασίας στο πλαίσιο της ψυχοκοινωνικής κλινικής· σημείο στο οποίο θα έχουμε την ευκαιρία να επανέλθουμε πιο αναλυτικά λίγο αργότερα.

Η ανωτέρω κλινική εικόνα περιπλέκεται ωστόσο συχνά περαιτέρω από την ύπαρξη ορισμένων «παράδοξων σημείων» (Furtos, ό.π.) τα οποία αναδεικνύονται, ή αναπτύσσονται, κυρίως μέσα στο πεδίο της κλινικής σχέσης. Δεδομένου του εξίσου

κομβικού τους ρόλου όσον αφορά την κλινική προσέγγιση του αποκλεισμένου υποκειμένου, θα άξιζε να υπογραμμισθεί ότι πρόκειται για στοιχεία καθοριστικής σημασίας ως προς το σύνολο των συμπληρωματικών διαστάσεων της εργασίας ψυχοκοινωνικής στήριξης στο πλαίσιο της κλινικής του εφήμερου. Πέρα από την ολική άρνηση βοήθειας ή τη μη-έκφραση οποιουδήποτε ψυχικού ή κοινωνικού αιτήματος από τα άτομα που έχουν πέσει θύματα ακραίου αποκλεισμού, οι οποίες είναι αρκετά πιο διαδεδομένες απ' όσο θα είχαμε την τάση να εκτιμήσουμε σε μια πρώτη προσέγγιση²⁵, ο Furtos (ό.π.), στην μελέτη του για το σύνδρομο αυτο-αποκλεισμού, δίνει επίσης ιδιαίτερη έμφαση στο ενδεχόμενο εμφάνισης «αρνητικής θεραπευτικής αντίδρασης».

Εάν όσο επιδεινώνεται η ψυχοκοινωνική κατάσταση του υποκειμένου τόσο δυσκολότερο γίνεται παράλληλα και το να αιτηθεί αυθόρμητα βοήθεια (σε κοινωνικό, ψυχολογικό ή ιατρικό επίπεδο), ορισμένες φορές είναι θεμιτό, για να μην πούμε αναγκαίο, ο συνομιλητής του εφήμερου υποκειμένου να λειτουργήσει ο ίδιος ως φορέας και εκφραστής αυτού του ελλείποντος αιτήματος βοήθειας, μέχρι να μπορέσει τελικά να σχηματιστεί, στις περισσότερες ευτυχείς περιπτώσεις, ένα πραγματικό, καθορισμένο αίτημα μέσα από την συμμετοχή σε μια κοινή διαδικασία «συν-δημιουργίας»²⁶. Από την άλλη πλευρά όμως, όπως υποδεικνύει ο Furtos (2008b), η στήριξη που παρέχεται στο υποκείμενο, ορισμένες φορές, μπορεί να έχει παράδοξες, επιβλαβείς συνέπειες επιφέροντας επακριβώς τα αντίθετα από τα επιθυμητά, αναμενόμενα αποτελέσματα. Στο πλαίσιο μιας διεργασίας που θυμίζει σε αρκετά σημεία την αρνητική θεραπευτική αντίδραση που περιέγραψε αρχικά ο S. Freud (1923· 1924) -σε μια συγκεκριμένη ψυχαναλυτική συνθήκη ωστόσο, δεν θα πρέπει να λησμονούμε- η βοήθεια που λαμβάνει το υποκείμενο, όσο σημαντικότερη είναι, αντί να συμβάλει στην βελτίωση της ψυχοκοινωνικής του κατάστασης, τόσο φαίνεται να λειτουργεί τελικά ως παράγοντας επιδείνωσης (Furtos, ό.π.)· και ορισμένες φορές ακόμα και ρήξης της επαφής με τους συνομιλητές του στο πλαίσιο των θεσμών

25 Πολλές φορές, η συχνή άρνηση οποιασδήποτε θεσμικής υποστήριξης, κοινωνικής ή/και ιατρικής φύσεως, εκ μέρους των αποκλεισμένων υποκειμένων μπορεί να συνδέεται, όπως υπογραμμίζει ο J.P. Martin (2011, σ. 39), και με μια «αλλοίωση του νοήματος της προτεινόμενης βοήθειας», η οποία βιώνεται σαν μια επιπρόσθετη ταπείνωση ή ακόμα αποκτά ενδεχομένως, στο πλαίσιο μιας συνολικής αρνητικής, εχθρικής αντίληψης της κοινωνίας, και έναν καταδιωκτικό χαρακτήρα.

26 Καταλαβαίνουμε ότι οι όροι «αίτημα» και «συνομιλητής» χρησιμοποιούνται εδώ στον ενικό αριθμό για λόγους διευκόλυνσης της παρουσίας δεδομένου ότι η ψυχοκοινωνική κλινική είναι εξ ορισμού ένα διεπιστημονικό, πολυκλαδικό πεδίο συνεργασίας συμπληρωματικών θεωρητικών προσεγγίσεων και επαγγελματικών πρακτικών.

ψυχοκοινωνικής υποστήριξης (ψυχολόγους, ψυχιάτρους, ψυχοθεραπευτές, κοινωνικούς λειτουργούς, ιατρούς, νοσηλευτές κλπ).

Με τα προαναφερόμενα γίνεται λοιπόν αντιληπτό ότι μία βασική δυσκολία της προβληματικής που μας απασχολεί, όπως βέβαια και διαφόρων άλλων κλινικών διαμορφώσεων, είναι η επαρκής διατήρηση της ενεργούς παρουσίας της ομάδας και της ζωντανής έγνοιας από την πλευρά της αναφορικά με την ψυχική και κοινωνική κατάσταση του υποκειμένου, χωρίς αυτή να λαμβάνει, παρόλα αυτά, τη μορφή υπερβολικά φιλόδοξων, ταχέων και θεαματικών -εξιδανικευμένων- βλέψεων ή ενός είδους θεραπευτικού ακτιβισμού, θέτοντας έτσι σε κίνδυνο την λιγότερο ή περισσότερο εύθραυστη αμυντική ισορροπία του υποκειμένου που συνιστά εν προκειμένω το σύνδρομο αυτο-αποκλεισμού. Με άλλα λόγια, η δυνατότητα εγκαθίδρυσης ενός θεραπευτικού χώρου «επαρκώς καλής εγγύτητας» αποδεικνύεται μια παράμετρος αποφασιστικής σημασίας όσον αφορά την κλινική προσέγγιση των ατόμων που μάχονται ενάντια σε συνθήκες ακραίας κοινωνικής περιθωριοποίησης (Benhaim, 2010).

Μια άλλη σημαντική συμπληρωματική διάσταση που συμπεριλαμβάνεται στο κλινικό ταμπλό του συνδρόμου αυτο-αποκλεισμού είναι η αποκοινωνικοποίηση (Furtos, ό.π.). Στις περισσότερο ακραίες περιπτώσεις, η ενεργός απόσυρση που συναντάται μπορεί να οδηγήσει βαθμιαία έως την πλήρη διακοπή των σχέσεων του υποκειμένου με το οικογενειακό, φιλικό, κοινωνικό και, ενδεχομένως, θεσμικό-υποστηρικτικό του περιβάλλον, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Επιπλέον, η περιπλάνηση στους δρόμους ή/και η μείζων αμέλεια (παραμέληση) του εαυτού και του χώρου κατοικίας ή διαμονής -όταν βέβαια υπάρχουν και δεν είναι εκ των πραγμάτων απόλυτα ρευστοί και εφήμεροι- αποτελούν επίσης αναπόσπαστο τμήμα αυτής της θεματικής της ρήξης των δεσμών (Furtos, ό.π.) και, ταυτόχρονα, μεταφράζουν κλινικά μια προβληματική του κατοικείν, ιδωμένου εδώ ως ψυχική διάσταση.

Το σύνδρομο αυτο-αποκλεισμού χαρακτηρίζεται ακόμη από την εξαφάνιση των θετικών, προσαρμοστικών πτυχών της ντροπής οι οποίες μοιάζει να παραχωρούν βαθμιαία τη θέση τους σε μία ιδιάζουσα μορφή ντροπής συνδεδεμένης με το αίσθημα της απελπισίας (Furtos, 2008b· 2008a). Η ντροπή, αυτό το «κατ' εξοχήν ψυχοκοινωνικό συναίσθημα», όπως σημειώνει ο Furtos (2008a, σ. 20), δύναται να

λάβει πολυάριθμες μορφές, άλλες ωφέλιμες και άλλες, αντίθετα, λιγότερο ή περισσότερο παθολογικές. Σύμφωνα με τον συγγραφέα (Furtos, 2008a), το πιο ανησυχητικό πρόσωπο της ντροπής είναι η «λευκή ντροπή» όπου, ελλείπει θετικής σημειολογίας, συντελείται αθόρυβα μια καταστροφική εξαφάνιση του υποκειμένου απέναντι στο βλέμμα του άλλου. Όταν αυτή η κατάσταση διαρκεί, η κατάληξή της είναι συχνά το σύνδρομο αυτο-αποκλεισμού (Furtos, 2008a). Θα ήταν χρήσιμο να επισημανθεί πως εάν η εν λόγω ντροπή φαίνεται να εκφράζει μια βαθιά οδύνη συνδεδεμένη με την συντριβή του υποκειμένου μπροστά στο ιδεώδες του εγώ, το θέατρο αυτής της οδύνης είναι αναντίρρητα το πεδίο της δυποκειμενικότητας. Επιπλέον, αυτή η «λευκή» πτυχή της ντροπής θα μπορούσε να κατανοηθεί, με βάση την σκέψη του André Green (1983· 1993) γύρω από την κλινική του αρνητικού, ως μετάφραση μιας μαζικής απώλειας που τοποθετείται στο επίπεδο του ναρκισσισμού, με το λευκό στοιχείο να παραπέμπει εδώ, πάνω απ' όλα, στο κενό και στην αποεπένδυση.

Όσον αφορά τις κυριότερες αμυντικές διεργασίες που βρίσκονται πίσω από το σύνδρομο αυτο-αποκλεισμού, θα πρέπει να ξεχωρίσουμε τον μηχανισμό της διχοτόμησης, ο οποίος υποβαστάζεται, όπως τις περισσότερες φορές άλλωστε, από εκτεταμένες κινήσεις απάρνησης (διάψευσης). Το σύνδρομο αυτο-αποκλεισμού εγγράφεται σε μια κλινική της απο-υποκειμενικοποίησης όπου το υποκείμενο, προκειμένου να μπορέσει να συνεχίσει να υπάρχει ψυχικά απέναντι στην τραυματική πραγματικότητα του αποκλεισμού, αναγκάζεται να αποσυρθεί από την ίδια του την εμπειρία μέσα από την καταφυγή σε μια διχοτόμηση στο εγώ²⁷ (Furtos, 2008b). Θα πρέπει να σημειωθεί εν παρόδω ότι εάν αυτή η απο-υποκειμενικοποίηση συνιστά μια «απο-κατοίκηση του εαυτού», όπως προτείνει ο Furtos (2008b, σ. 121), τότε είναι λογικό να εκδηλώνεται και με δυσκολίες του κατοικείν, οι οποίες μεταφράζονται συχνά, σε απτό επίπεδο, και σε διάφορα προβλήματα κατοικίας²⁸. Στο πλαίσιο του συνδρόμου αυτο-αποκλεισμού, η σταδιακή αναισθητοποίηση της συνείδησης και της

27 Ο όρος «διχοτόμηση στο εγώ» αναφέρεται σε έναν ιδιαίτερο ψυχικό μηχανισμό διχοτόμησης όπου η υποκειμενικότητα διαιρείται σε δύο μέρη, ένα αναπαραστάσιμο και ένα μη-αναπαραστάσιμο. Η εν λόγω αμυντική διεργασία έχει περιγραφεί από τον René Roussillon (1999), η ευρύτερη συνεισφορά του οποίου θα εξετασθεί στα επόμενα υποκεφάλαια.

28 Έτσι, όταν ένα υποκείμενο που αντιμετωπίζει τεράστιες ψυχοκοινωνικές δυσκολίες επιλέγει να εκφράσει ένα κοινωνικό αίτημα κατοικίας σε έναν κλινικό, δεν θα μπορούσαμε να σκεφτούμε, μαζί με τον Furtos (2008b), ότι αυτός είναι ίσως και ένας τρόπος να μιλήσει για την εξαφάνιση του εαυτού του αλλά και να θέσει επίσης ένα ερώτημα πάνω στον τρόπο που μπορεί να κατοικήσει το σώμα και την ιστορία του;

αισθητικότητας απέναντι σε ένα ανυπόφορο ψυχικό και σωματικό βίωμα μοιάζει να λειτουργεί σαν μια παράδοξη μορφή προσαρμογής σε μια κατάσταση συντριπτικής επισφάλειας, με το υποκείμενο να «αυτο-αποκλείεται» από την επίπονη συνθήκη αποκλεισμού που βιώνει. Ορισμένες φορές, η άρση της απάρνησης, όταν είναι υπερβολικά απότομη, σηματοδοτεί μια βίαιη επιστροφή των διχοτομημένων στοιχείων οδηγώντας στο ενδεχόμενο διαφόρων, λιγότερο ή περισσότερο σοβαρών περασμάτων στην πράξη, με την ψυχοπαθολογική σημασία του όρου (Furtos, 2008b). Παράλληλα, η παθητικοποιούσα απώλεια της δυνατότητας άσκησης υποτυπώδους έστω ελέγχου πάνω στο παρόν και στο μέλλον -ίδιον, όπως είδαμε, της μαζικής ρευστότητας- αντιμετωπίζεται ψυχικά μέσα από την μεταστροφή του παθητικού σε ενεργητικό. Με άλλα λόγια, η ενεργός ρήξη των δεσμών με το κοινωνικό περιβάλλον εμφανίζεται τελικά παραδόξως προτιμότερη σε σχέση με το παθητικό βίωμα του αποκλεισμού (Furtos, ό.π.).

Παρότι το σύνδρομο αυτο-αποκλεισμού δεν ανήκει, όπως ξέρουμε, στην τρέχουσα ψυχιατρική νοσογραφία, ο Furtos (2008b· 2009) θέτει δικαιολογημένα, στο πλαίσιο μιας διαφορο-διαγνωστικής προοπτικής ψυχιατρικού τύπου, το ζήτημα της διάκρισής του από διάφορες άλλες κλινικές οντότητες (όπως η ελλειμματική σχιζοφρένεια κυρίως, αλλά και η κατάθλιψη ή η άνοια) υποστηρίζοντας την ανεξαρτησία του ως προς αυτές. Οι κλινικές συνιστώσες του συνδρόμου αυτο-αποκλεισμού, όπως ίσως να έγινε αντιληπτό στην πορεία της παραπάνω ανάπτυξης, θυμίζουν αρκετά κάποιες από τις αρνητικές, μη-παραγωγικές συμπτωματολογικές εκδηλώσεις της σχιζοφρένειας ή, άλλοτε, φαίνεται να μας οδηγούν στο πεδίο των καταθλιπτικών διαταραχών, χωρίς ωστόσο να αντιστοιχούν πραγματικά ούτε στις μεν ούτε στις δε. Καταλήγοντας, θα ήταν ενδιαφέρον να αναρωτηθούμε πάντως εάν το σύνδρομο αυτο-αποκλεισμού, ως λιγότερο ή περισσότερο τυπική ψυχική αντίδραση απέναντι σε οδυνηρές καταστάσεις και εμπειρίες αποκλεισμού, θα έπρεπε να τοποθετηθεί εκ των πραγμάτων σε ένα διαφορετικό ψυχοπαθολογικό επίπεδο από αυτό της επικρατούσας «αθεωρητικής» περιγραφικής νοσογραφίας.

2.3. Ψυχοδυναμική προσέγγιση της προβληματικής του εφήμερου και των καταστάσεων ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού

2.3.1. Για την παραμέληση του εαυτού και την περιπλάνηση. Δεδομένης της κεντρικής θέσης τους στην ψυχοκοινωνική κλινική, θα ήταν χρήσιμο να ξεκινήσουμε προτείνοντας κάποιες επιπλέον ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις γύρω από τα ζητήματα της αμέλειας του εαυτού και της περιπλάνησης. Σε αυτήν την οπτική λοιπόν, θα πρέπει πρώτα από όλα να υπογραμμισθεί η σημαντική συχνότητα με την οποία παρατηρείται στο πλαίσιο της ψυχοκοινωνικής κλινικής μια λιγότερο ή περισσότερο εκτεταμένη κοπρανοποίηση στο επίπεδο της εικόνας του σώματος -οδηγώντας πολλές φορές σε μια πλήρη εγκατάλειψη έως και των πιο στοιχειωδών μορφών ατομικής υγιεινής και φροντίδας του εαυτού- ή ακόμα, σε ορισμένες περιπτώσεις, μια σχεδόν ολοκληρωτική διάλυση, θα μπορούσαμε να πούμε, της αναπαράστασης του σώματος.

Πώς, όμως, θα μπορούσαν να κατανοηθούν καταστάσεις όπως οι παραπάνω, με δεδομένο ότι το σώμα δεν αποτελεί μόνο τον πυρήνα πάνω στον οποίο συγκροτείται το υποκείμενο, αλλά αντιστοιχεί επίσης σε μια βασική διάσταση μέσω της οποίας υλοποιείται η κοινωνική υπόσταση αυτού του τελευταίου (Αλεξιάς, 2011); Μαζί με τα προαναφερθέντα σημεία σχετικά με τον αυτο-αποκλεισμό, την αναισθητοποίηση ως μορφή άμυνας και την ρήξη της σχέσης με τους άλλους και με τον εαυτό, μια γόνιμη συμπληρωματική υπόθεση θα ήταν να σκεφθούμε, όπως προτείνει ο O. Douville (2008, σ. 150), ότι η παραμέληση της φροντίδας του σώματος θα συνδεόταν με την απώλεια του «στάτους πολιτικού υποκειμένου» που συνεπάγεται ο ακραίος κοινωνικός αποκλεισμός, μεταφράζοντας ταυτόχρονα την εγκατάλειψη των διεργασιών που καθιστούσαν δυνατή την διατήρηση ενός επαρκούς βαθμού διεγερσιμότητας του σώματος και συνάμα επαφής με την ετερότητα και την εξωτερικότητα, ακόμα και μέσω ενός προστατευτικού μαζοχισμού ζωής.

Από την άλλη πλευρά, η περιπλάνηση, προτού να ταξινομηθεί αποκλειστικά -και πιθανόν κάπως βιαστικά- ως σύμπτωμα, αντιστοιχεί αναμφίβολα σε μια επώδυνη κοινωνική κατάσταση η οποία, παρόλα αυτά, φαίνεται να πληροί επίσης, τις περισσότερες φορές, μια ψυχική λειτουργία, απαντώντας σε κάποια εσωτερική

ανάγκη ή δυσκολία του υποκειμένου. Από αυτή την άποψη, σύμφωνα πάλι με τον Douville, η περιπλάνηση μπορεί να εκφράζει μια «αδυναμία του υποκειμένου να ξεπεράσει ένα έλλειμμα που το αφορά στο είναι του καθώς και στους δεσμούς πατρότητας του» (2008, σ. 146) αλλά και μια αναζήτηση ενός «ψυχικού τόπου» υποδοχής και υποκειμενικής ύπαρξης ο οποίος θα είχε χαθεί (2011, σ. 25). Σε μια συμπληρωματική οπτική, η αδυναμία-άρνηση κατοίκησης ενός υλικού, εσωτερικού χώρου, για ορισμένα άτομα, μπορεί να εκφράζει, με απτούς, συμπαγείς όρους την έλλειψη ενός εσωτερικού κόσμου ικανού να «κρατήσει» και να εμπεριέξει τα άγχη τους (Campbell, 2006).

Θα ήταν σημαντικό εδώ να ληφθεί επίσης υπόψιν η διάσταση του ψυχικού τραύματος. Αφενός, η βιογραφία πολυάριθμων ανθρώπων που επιβιώνουν περιπλανώμενοι στους δρόμους περιλαμβάνει πρώιμες εγκαταλείψεις, επαναλαμβανόμενες τοποθετήσεις σε ιδρύματα είτε/και εμπειρίες βίας, κακοποίησης κατά την παιδική τους ηλικία και, αφετέρου, αρκετά συχνά διαπιστώνεται ότι κάποιο τραυματικό γεγονός -όπως για παράδειγμα μια ιδιαίτερα επίπονη ρήξη στο επίπεδο της οικογένειας, του ζεύγους ή στον τομέα της επαγγελματικής ζωής, ο θάνατος ενός αγαπημένου προσώπου, ένα ατύχημα ή μια σοβαρή ασθένεια- προηγείται χρονικά, λιγότερο ή περισσότερο άμεσα, της έναρξης της περιπλάνησης (Martin, 2011). Εάν για ορισμένους άστεγους είναι δυνατόν να υποθέσει κανείς ότι η φυγή συνιστά λοιπόν σε κάποιο βαθμό μια αμυντική απάντηση απέναντι στο τραύμα, η περιπλάνηση μπορεί να κατανοηθεί αρκετές φορές και σαν μια «μορφή συστηματικής φυγής, ένα συνεχές πέρασμα στην πράξη», εγγραφόμενο σε μια διαδικασία επανάληψης της αρχικής φυγής από το τραύμα (Colin & Duez, 2008, σ. 76).

2.3.2. Από την αβεβαιότητα στην απειλή κατάρρευσης: παρατηρήσεις πάνω στον ρόλο της αστάθειας του εξωτερικού περιβάλλοντος μέσα από την αναφορά στο έργο του D.W. Winnicott. Στο πλαίσιο του εναγώνιου βιώματος αυτής της συνθήκης

λιγότερο ή περισσότερο ολοκληρωτικής ρευστότητας, κάθε συναισθηματική εμπειρία στοιχειώδους σιγουριάς, ασφάλειας του υποκειμένου αντικαθίσταται από μια οδυνηρή εξακολουθητική αβεβαιότητα, η οποία μεταφράζεται συχνά σε ένα έντονο και επίμονο άγχος, συνδεδεμένο με την αναμονή μιας απρόβλεπτης καταστροφής, ή καλύτερα, μιας επικείμενης κατάρρευσης. Ο

«εφήμερος» άνθρωπος, εξουθενωμένος από τις επαναλαμβανόμενες απώλειες και, τις περισσότερες φορές, ανήμπορος να ασκήσει οποιοδήποτε ικανοποιητικό έλεγχο πάνω σε μια πραγματικότητα που επιβάλλεται ως αναπότρεπτη, κινείται σε μία ατμόσφαιρα όπου κυριαρχεί το αόριστο αίσθημα μιας αδιάκοπης απειλής μπροστά στο άγνωστο. Αυτή η πολλές φορές συντριπτική υποκειμενική εμπειρία με την οποία ερχόμαστε αντιμέτωποι στην κλινική προσέγγιση του ρευστού ατόμου μπορεί να συγκριθεί με τον φόβο κατάρρευσης του Winnicott (Furtos 2008a· Laval 2008). Θα άξιζε επομένως να εξετάσουμε συνοπτικά μερικά κομβικά σημεία της ψυχαναλυτικής συνεισφοράς αυτού του συγγραφέα καθώς και τον τρόπο με τον οποίο μας επιτρέπουν να κατανοήσουμε καλύτερα ορισμένες ψυχολογικές διαστάσεις των καταστάσεων υπέρμετρης κοινωνικής ρευστότητας.

Στο πλούσιο επιστημονικό του έργο, ο Winnicott επιμένει ιδιαίτερα στην σημασία που πρέπει να αποδίδεται στο μητρικό περιβάλλον, περιγράφοντας την καθοριστική του επιρροή πάνω στον ψυχισμό από το ξεκίνημα της ζωής του παιδιού, δηλαδή κατά τη διάρκεια και των πιο πρώιμων ακόμα σταδίων. Η σχέση του βρέφους με το πρωταρχικό μητρικό περιβάλλον αποδεικνύεται ένας εξαιρετικά αποφασιστικός παράγοντας της ψυχικής ανάπτυξης του υποκειμένου. Σύμφωνα με τον Winnicott (1956), η απουσία ενός «επαρκώς καλού» περιβάλλοντος, δηλαδή ενός περιβάλλοντος επαρκώς προσαρμοσμένου στις ανάγκες του βρέφους, μπορεί να θεωρηθεί σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για ποικίλες ψυχικές δυσκολίες. Όταν οι ματαιώσεις που προέρχονται από τον μητρικό πόλο είναι υπερβολικά έντονες, μπορούν να διακόψουν την «συνέχεια της ύπαρξης» του βρέφους εγείροντας μαζικά πρώιμα άγχη τα οποία παραπέμπουν στην απειλή αφανισμού του ίδιου του θεμελιώδη πυρήνα του υποκειμένου (Winnicott, *ό.π.*). Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο συγγραφέας (Winnicott, *ό.π.*, σ. 46), «το έλλειμμα προσαρμογής της μητέρας στο πρωιμότερο στάδιο δεν προκαλεί τίποτε άλλο από την εκμηδένιση του εαυτού στο νέο παιδί».

Μελετώντας λοιπόν τη δομή «άτομο-περιβάλλον» υπό αυτό το πρίσμα, ο Winnicott (1974) αναπτύσσει εν συνεχεία την ιδέα σύμφωνα με την οποία, ορισμένες νηπιακές εμπειρίες δεν μπορούν να αναπαρασταθούν διότι το υποκείμενο, όπως τονίζει, «δεν ήταν εκεί» για να τις αναπαραστήσει και να τις εντάξει στον ψυχισμό

του. Αυτά τα πρώιμα βιώματα παραπέμπουν σε μαζικά, αδιανόητα συναισθήματα άγχους -στα οποία ο συγγραφέας αναφέρεται με τον όρο «πρωτόγονη αγωνία» (*primitive agony*)- απέναντι στα οποία το υποκείμενο είναι αναγκασμένο να αμυνθεί με τα δαπανηρά, εξαιρετικά ατελή μέσα που βρίσκονται στη διάθεσή του. Έτσι, τελικά, η εμπειρία της κατάρρευσης για τον ασθενή «είναι ένα γεγονός που φέρει μακριά κρυμμένο στο ασυνείδητο. Το ασυνείδητο εδώ δεν είναι ακριβώς το απωθημένο ασυνείδητο της νεύρωσης [...], σε αυτό το ιδιαίτερο πλαίσιο, ασυνείδητο πάει να πει ότι το εγώ είναι ανίκανο να εντάξει κάτι, να το περιβάλει» (Winnicott, 1974, σσ. 209-210). Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να κρατήσουμε ότι στην προκειμένη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με τμήματα της ψυχικής ζωής μη-αναπαραστάσιμα και μη-ενταγμένα στην υποκειμενικότητα του ατόμου, κάτι που μας οδηγεί και σε ένα πεδίο αρκετά διαφορετικό από αυτό που ορίζεται από τις κλασικές προβληματικές και αμυντικές διεργασίες της νεύρωσης.

Θα ήταν δυνατόν να υπογραμμίσουμε ότι οι παραπάνω ψυχαναλυτικές παρατηρήσεις του Winnicott παρουσιάζουν μια μεγάλη ευρετική αξία αναφορικά με την ψυχοδυναμική μελέτη και την κλινική προσέγγιση του εφήμερου και των καταστάσεων ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού. Πλάι στην πρωιμότητα των εμπλεκόμενων ψυχολογικών μηχανισμών, στην οποία δεν θα σταθούμε εδώ λεπτομερώς, η βασικότερη αναλογία που θα ήταν χρήσιμο να επισημανθεί αφορά τα ελλείμματα του περιβάλλοντος και τις καταστροφικές, τρομερά επώδυνες συνέπειες που ενδέχεται να έχουν πάνω στον ψυχισμό του υποκειμένου. Εάν η έννοια του φόβου κατάρρευσης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με τις ανεπάρκειες του πρωτογενούς περιβάλλοντος, στην περίπτωση του «εφήμερου» υποκειμένου η σκέψη του Winnicott μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε καλύτερα τον ψυχικό αντίκτυπο των υπερβολικών ματαιώσεων που είναι σύμφυτες, σε αυτό το πλαίσιο, με την κατάσταση μείζονος κοινωνικής και οικονομικής ρευστότητας. Και στις δύο περιπτώσεις των οποίων εξετάζουμε εδώ την δυνατότητα παραλληλισμού δεν φαίνεται μόνο να διαρρηγνύεται η σχέση του ατόμου με σημαντικά τμήματα της υποκειμενικής του εμπειρίας, αλλά συναντάται επίσης, παρ' όλες φυσικά τις διαφορές τους, μια τεράστια ευθραυστότητα και επισφάλεια, με την αστάθεια του εξωτερικού περιβάλλοντος να αναδεικνύεται σαφώς σε κομβικό παράγοντα.

Προσεγγίζοντας λοιπόν το πεδίο της προβληματικής του εφήμερου υπό το

πρίσμα αυτής της αναλογίας, τα δεινά που επιφέρει η απώλεια των κοινωνικών αντικειμένων θα έπαιρναν άραγε, ούτως ειπείν, τη θέση των -σχετιζόμενων με τα ελλείμματα του πρωτογενούς περιβάλλοντος- πρώιμων ματαιώσεων; Αυτό που μοιάζει εμφανές είναι ότι η ακραία έλλειψη συνέχειας και σταθερότητας συχνά κινητοποιεί, ή ενδεχομένως επαναφέρει, εξαιρετικά έντονα άγχη όπως και δύσκαμπτες, περιοριστικές αλλά όμως απαραίτητες, για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα τουλάχιστον, λύσεις ψυχικής επιβίωσης. Επιπλέον, θα ήταν σημαντικό να διευκρινιστεί ότι μια τέτοια οδός ανάγνωσης δεν θα έπρεπε να σταθεί εμπόδιο στο να αναρωτηθούμε ευρύτερα ποιες θα ήταν οι ψυχικές προβληματικές και οι κύριες φαντασιώσεις της αναπτυξιακής πορείας του υποκειμένου που πιθανώς θα «ανακινούνταν» εσωτερικά από το απειλητικό βίωμα της ριζικής ανασφάλειας και αβεβαιότητας που χαρακτηρίζει την εφήμερη κατάσταση και αυτό ανεξάρτητα, έως έναν βαθμό, από την ποιότητα των πρώιμων διαδράσεων. Βάσει των παραπάνω σημείων, μπορούμε να προτείνουμε την ακόλουθη διατύπωση: το βίωμα μιας σχεδόν ολοκληρωτικής ρευστότητας που διακρίνει το πεδίο του εφήμερου θα ευνοούσε πάντοτε μια λιγότερο ή περισσότερο έντονη αναζωπύρωση πρώιμων, μη-νευρωτικών αγχών της βρεφικής και της πρώτης παιδικής ηλικίας και ιδιαίτερα, ίσως, όταν θα ερχόταν να συνηχήσει με πρώιμες τραυματικές εμπειρίες «ανημπόριας» (Freud, 1926) επικαιροποιώντας τις. Τελικά, ο εσωτερικός τρόπος επαναδιαπραγμάτευσης του υποκειμένου με αυτά τα στοιχεία, εξαρτώμενος σε μεγάλο βαθμό από τις ιδιαιτερότητες της ψυχικής του οργάνωσης και της ιστορίας του, θα εμφανιζόταν εδώ αρκετά καθοριστικός από πολλές απόψεις.

2.3.3. Στοιχεία κατανόησης της εμπειρίας του εφήμερου μέσα από το πρίσμα των βασικών κλαϊνικών θέσεων. Η αναφορά στις θεωρητικές υποθέσεις της Melanie Klein θα μπορούσε να αποδειχθεί γόνιμη για την δυναμική κατανόηση του βιώματος της εφήμερης κατάστασης, και ιδιαίτερα όσον αφορά τα ερωτήματα που τέθηκαν μόλις. Σύμφωνα με την κλαϊνική θεώρηση, η ψυχική ζωή καθορίζεται ως επί το πλείστον από την πρωταρχική σχέση με το μητρικό αντικείμενο – την αγάπη και συγχρόνως το μίσος προς τον μαστό. Ακολουθώντας την πρόταση της Klein (1957, σ. 244), «η πάλη ανάμεσα στο ένστικτο ζωής και στο ένστικτο θανάτου και η επακόλουθη απειλή

εκμηδένισης του εαυτού και του αντικειμένου από καταστροφικές ορμές είναι θεμελιώδεις παράγοντες της σχέσης του βρέφους με τη μητέρα του». Κατά τη διάρκεια της παρανοειδούς-σχιζοειδούς θέσης²⁹ στους πρώτους τρεις με έξι μήνες της ζωής, στάδιο που συναντάται στην φυσιολογική ανάπτυξη όλων των ανθρώπων σύμφωνα με την Klein και τους συνεχιστές του έργου της, το βρέφος βρίσκεται σε επαφή με μη-ενοποιημένα, μερικά αντικείμενα. Στο πλαίσιο της ασυνείδητης φαντασιωτικής ζωής του βρέφους, τα διάφορα σωματικά βιώματα ευχαρίστησης ή δυσαρέσκειας εκλαμβάνονται με όρους σχέσεων με εσωτερικά και εξωτερικά αντικείμενα: οι εμπειρίες ευχαρίστησης παραπέμπουν στην γενναιόδωρη, ευεργετική δράση των καλών αντικειμένων ενώ, αντίθετα, οι εμπειρίες πόνου και οδύνης συνιστούν την έκφραση των βλαβερών προθέσεων και του φθόνου των κακών αντικειμένων. Σχηματικά, η διχοτόμηση μεταξύ ενός καλού, εξιδανικευμένου αντικειμένου, του «καλού μαστού», πηγή ανακούφισης κι ανεξάντλητης ικανοποίησης, και, από την άλλη πλευρά, ενός κακού, διωκτικού αντικειμένου, του «κακού μαστού», ο οποίος, ευρισκόμενος πίσω από κάθε ματαιώση, αρέσκεται να κάνει το παιδί να υποφέρει, οδηγεί σε μια ριζική αποκοπή της αγάπης από το μίσος (Klein, 1946).

Μολονότι ο ρόλος του πραγματικού, εξωτερικού αντικειμένου -δηλαδή η ψυχική και σωματική φροντίδα της μητέρας, όπως βιώνεται από το βρέφος για παράδειγμα κατά την εμπειρία του θηλασμού- αποδεικνύεται δίχως αμφιβολία καθοριστικός, συγκρίσιμης σημασίας για την διαμόρφωση αυτού του πρώιμου ψυχικού τοπίου είναι επίσης οι μαζικές προβολές εκ μέρους του υποκειμένου των δικών του ενορμητικών κινήσεων. Η Klein (1930, σ. 151) οδηγείται έτσι, παραδείγματος χάριν, να υποστηρίζει σχετικά νωρίς στο έργο της την άποψη ότι «οι σαδιστικές φαντασιώσεις που αφορούν το εσωτερικό του μητρικού σώματος συνιστούν την πρώτη και θεμελιώδη σχέση με τον εξωτερικό κόσμο και την

29 Στο πλαίσιο της κλαϊνικής θεωρητικοποίησης της παρανοειδούς-σχιζοειδούς (ή σχιζο-παρανοειδούς) και της καταθλιπτικής φάσης, ο όρος «θέση» περιγράφει μία λιγότερο ή περισσότερο τυπική στάση του εγώ στη σχέση του με τα αντικείμενα. Πρόκειται κατ' ουσίαν για δύο χαρακτηριστικές ομαδοποιήσεις αγχών, αμυντικών μηχανισμών και σχέσεων αντικειμένου οι οποίες, όπως γράφει η Klein (1952, σ. 166), «μολονότι αρχικά αναδύονται κατά τη διάρκεια προωμότερων σταδίων, δεν περιορίζονται σ' αυτά αλλά εμφανίζονται και επανεμφανίζονται κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων της παιδικής ηλικίας και υπό ορισμένες συνθήκες και στη μετέπειτα ζωή».

πραγματικότητα». Ωστόσο, ο υπέρμετρος σαδισμός του υποκειμένου, όσο και το αντικείμενο προς το οποίο κατευθύνονται οι φαντασιωτικές αυτές βίαιες επιθέσεις, αναδεικνύονται γρήγορα σε πηγές μεγάλου κινδύνου. Με άλλα λόγια, η απειλή αντεκδίκησης του αντικειμένου μέσω τρομακτικών αντιποίνων και η ενδεχόμενη κατάληξη αυτής της τελευταίας ακόμα και στην ολική καταστροφή, στον αφανισμό του εαυτού αποτελούν για το βρέφος τη βάση βαθέων και εξαιρετικά έντονων αρχαϊκών αγχών. Σε αυτή την κατάσταση, το παιδί, προκειμένου να μπορέσει να αντιμετωπίσει αυτούς τους παρανοειδείς φόβους του, καταφεύγει σε πρωτόγονους, σχιζοειδείς μηχανισμούς άμυνας, όπως η προαναφερθείσα διχοτόμηση των αναπαραστάσεων του καλού και του κακού μαστού, η εξιδανίκευση (που επιτρέπει τη δημιουργία μιας ζώνης η οποία παραμένει ανέπαφη από οποιαδήποτε καταστροφικότητα με στόχο την διαφύλαξη της ακεραιότητας του καλού αντικειμένου), η απάρνηση, ο παντοδύναμος έλεγχος και, τελευταία αλλά άκρως σημαντική, η προβολική ταύτιση³⁰ (Klein, 1946).

Σταδιακά, στην πορεία της ανάπτυξης του παιδιού, οι διαδικασίες απαρτίωσης σταθεροποιούνται όλο και περισσότερο. Η προοδευτική ωρίμανση των ψυχικών λειτουργιών σε συνδυασμό με μια εργασία αυξανόμενης εσωτερικής ενοποίησης επιτρέπουν βαθμιαία στο βρέφος να αντιληφθεί το αντικείμενο στην ολότητά του. Όταν οι καλές εμπειρίες ικανοποίησης υπερσχύουν έναντι των αρνητικών βιωμάτων ματαίωσης, τότε καθίσταται δυνατή η σταδιακή μείωση των μηχανισμών διχοτόμησης. Ξεκινώντας όμως να βγαίνει από αυτό το πρώιμο σύμπαν μερικών αντικειμένων της παρανοειδούς-σχιζοειδούς θέσης και να αντιλαμβάνεται τελικά ότι ο καλός μαστός και ο κακός μαστός δεν είναι παρά ένα μόνο αντικείμενο -η μητέρα ως ενιαίο, ολικό, μοναδικό και πολύπλευρο αντικείμενο- το παιδί αρχίζει βέβαια να κατανοεί συγχρόνως ότι το μίσος και η αγάπη του απευθύνονται στην πραγματικότητα στο ίδιο πρόσωπο. Σηματοδοτώντας την έναρξη της καταθλιπτικής θέσης, η αντίληψη της ενότητας του αντικειμένου βυθίζει έτσι το παιδί σε μια βαθιά ανησυχία αναφορικά με την ακεραιότητα και την ευεξία του ολικού πλέον

30 Ο μηχανισμός της προβολικής ταύτισης συνίσταται σε μια προβολή τμημάτων του εαυτού στο εσωτερικό του αντικειμένου (κυρίως το μητρικό σώμα), με την ασυνείδητη πρόθεση -συχνά αλλά όχι πάντα, θα πρέπει να διευκρινιστεί- αυτό εδω να μπορέσει να ελεγχθεί από το υποκείμενο και να βλαφτεί. Μέσω αυτής της διαδικασίας το υποκείμενο απελευθερώνεται από τις καταστροφικές του ενορμήσεις, προβάλλοντας τες μέσα στο αντικείμενο. Στη συνέχεια, ταυτίζεται με το αντικείμενο προκειμένου να αμυνθεί, συνθήκη που συνεπάγεται συνολικά, μεταξύ άλλων, έναν σημαντικό βαθμό μη-διαφοροποίησης ανάμεσα στο εγώ και στο μη-εγώ.

αντικείμενου, δηλαδή της μητέρας. Η αίσθηση ότι οι επιθετικές φαντασιώσεις πλήττουν τώρα το αντικείμενο στο σύνολό του, και όχι μόνο τα μισητά διχοτομημένα μέρη του, εγείρει μια νέα αγωνία και μαζί επώδυνα -παροδικά- συναισθήματα θλίψης και ενοχής. Η ενεργοποίηση της καταθλιπτικής θέσης συνεπάγεται ότι το υποκείμενο, στις στιγμές οργής του, ξεκινά να φοβάται ότι θα καταστρέψει πραγματικά και ολοκληρωτικά το αντικείμενο, το οποίο κινδυνεύει έτσι να χαθεί οριστικά. Απέναντι σε αυτό το τυπικό καταθλιπτικό άγχος που απορρέει από την συνειδητοποίηση της ενιαίας πραγματικότητας του αντικείμενου και από την αναγνώριση της οδύνης που μπορεί να του προκαλέσει η επιθετικότητα του υποκείμενου, η δέσμευση στην διεργασία επανόρθωσης, σε αντίθεση με τις δαπανηρές μανιακές άμυνες, αποτελεί την εξέλιξη εκείνη που θα καταστήσει δυνατή την ενίσχυση των διαδικασιών συμβολοποίησης και θα επιτρέψει μια αληθινά ευνοϊκή έκβαση των πραγμάτων.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα σημεία της κλαϊνικής τοποθέτησης ίσως να είναι ο μη-οριστικός χαρακτήρας της υπέρβασης της καταθλιπτικής θέσης· πράγμα που σημαίνει ουσιαστικά ότι η διαλεκτική ανάμεσα στην παρανοειδή-σχιζοειδή θέση και την καταθλιπτική θέση δεν διαδραματίζεται μόνο μία φορά. Αντίθετα, διάφορες ταλαντεύσεις μεταξύ διωκτικών και καταθλιπτικών αγχών μπορούν να λάβουν χώρα σε ορισμένες στιγμές καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής. Πιο συγκεκριμένα, στους σημαντικούς σταθμούς της ανθρώπινης αναπτυξιακής διαδρομής καθώς και σε συγκεκριμένες εξωτερικές και/ή εσωτερικές περιστάσεις -και ιδίως απέναντι στις εμπειρίες απώλειας και αποχωρισμού- η διαλεκτική μεταξύ των δύο θέσεων ενεργοποιείται εκ νέου. Είναι σημαντικό να θυμόμαστε επομένως το γεγονός ότι η δυσκολία ψυχικής επεξεργασίας της καταθλιπτικής θέσης -μαζί με τις στενά εμπλεκόμενες εδώ ανεπάρκειες της εργασίας πένθους- συνεπάγεται, σε αυτή την περίπτωση, τον κίνδυνο της παλινδρόμησης σε μια νηπιακή παντοδυναμία, δηλαδή, της καταφυγής στους πρωτόγονους αμυντικούς μηχανισμούς της παρανοειδούς-σχιζοειδούς θέσης.

Εξετάζοντας το πρόβλημα της ακραίας κοινωνικής επισφάλειας μέσα από το πρίσμα των κεντρικών κλαϊνικών συνεισφορών, θα μπορούσαμε λοιπόν να σκεφθούμε ότι η εφήμερη κατάσταση, δηλαδή η εμπειρία μιας μαζικής διαρκούς αβεβαιότητας άρρηκτα συνδεδεμένης με την μερική ή πληρέστερη απώλεια των κοινωνικών αντικειμένων (κατοικία, εργασία, οικογένεια, αγαθά κλπ.), θα

ενεργοποιούσε εκ νέου την διαλεκτική ανάμεσα στην παρανοειδή-σχιζοειδή θέση και την καταθλιπτική θέση. Εάν δεχτούμε την πρόταση ότι, σε οποιαδήποτε φάση της ζωής, αυτές οι εξαιρετικά δυσμενείς κοινωνικές συνθήκες θα επανέφεραν λίγο-πολύ αναπόφευκτα αρχαίικούς φόβους παρανοειδούς φύσεως (συνδεόμενους με μια λειτουργία στο επίπεδο των μερικών αντικειμένων), το ερώτημα που τίθεται είναι το εξής: ποιες είναι οι παράμετροι που θα καθόριζαν την ισχύ και την διάρκεια αυτών των αγχών μέσα στον χρόνο και από τι θα εξαρτώταν σε τελική ανάλυση ο τρόπος με τον οποίο το υποκείμενο θα κατάφερνε ή όχι να αντεπεξέλθει σε αυτά τα άγχη λιγότερο ή περισσότερο ικανοποιητικά. Χωρίς να είναι δυνατόν να δοθεί κάποια εξαντλητική απάντηση, θα μπορούσαμε, αναφερόμενοι στις ψυχαναλυτικές ανακαλύψεις της M. Klein, να υπογραμμίσουμε ότι η στερεότητα του εσωτερικευμένου καλού αντικειμένου και η δυνατότητα περάσματος από την καταθλιπτική θέση μοιάζει να αποτελούν δύο στοιχεία κομβικής σημασίας όσον αφορά την εν λόγω προβληματική. Με άλλα λόγια, η επισφάλεια της εγκατάστασης του καλού αντικειμένου και η πολλές φορές επακόλουθη αποτυχία στην επεξεργασία της καταθλιπτικής θέσης -μαζί με την στενά εμπλεκόμενη εδώ αδυναμία επεξεργασίας της απώλειας- εμφανίζονται, σε έναν μη-αμελητέο αριθμό περιπτώσεων, ως σοβαρά εμπόδια στην πορεία ανάκαμψης του υποκειμένου σε συνθήκες ρευστότητας. Ας κρατήσουμε, τέλος, την ακόλουθη παρατήρηση που διατυπώνει η Klein (1957, σ. 273) στο έργο της «*Φθόνος και ευγνωμοσύνη*», το οποίο αποτελεί και την τελευταία μείζονα συνεισφορά της στην ψυχαναλυτική σκέψη, έχοντας εδώ κατά νου, ειδικότερα, το πεδίο του εφήμερου και του κοινωνικού αποκλεισμού:

«[...] Σε οποιοδήποτε στάδιο της ζωής, υπό την πίεση άγχους, η πίστη και η εμπιστοσύνη στα καλά αντικείμενα μπορεί να κλονίζονται· αλλά αυτή ακριβώς η *ένταση* και η *διάρκεια* τέτοιων καταστάσεων αμφιβολίας, αποθάρρυνσης και δίωξης καθορίζουν κατά πόσον το εγώ είναι ικανό να *απαρτιωθεί* εκ νέου και να *αποκαταστήσει* με ασφάλεια τα καλά του αντικείμενα. Η ελπίδα και η εμπιστοσύνη στην ύπαρξη καλοσύνης, όπως αυτή μπορεί να παρατηρηθεί στην καθημερινή ζωή, βοηθάει τους ανθρώπους μέσα από μεγάλες αντιξοότητες και εξουδετερώνει αποτελεσματικά τη δίωξη».

2.3.4. Η συμβολή του R. Roussillon

2.3.4.1. *Η ασφάλεια ως ανάγκη του εγώ και το αίσθημα της ανασφάλειας.* Στο κέντρο της υποκειμενικής εμπειρίας των ανθρώπων που βιώνουν και επιβιώνουν σε καταστάσεις συντριπτικής αβεβαιότητας, οι οποίες γίνονται ολοένα και συχνότερες στο παρόν κοινωνικό πλαίσιο, βρίσκεται σχεδόν πάντοτε ένα επώδυνο αίσθημα βαθιάς ανασφάλειας. Πώς, όμως, μπορεί να κατανοηθεί ψυχοδυναμικά αυτή η τόσο σημαντική διάσταση για την κλινική του εφήμερου; Ας αναζητήσουμε ορισμένα στοιχεία απάντησης με σημείο αναφοράς τις υποθέσεις που προτείνει ο René Roussillon γύρω από αυτήν την θεματική.

Το αίσθημα της ανασφάλειας, δηλαδή της απουσίας ασφάλειας, παραπέμπει προπάντων στο συναίσθημα του φόβου. Ο φόβος, αν και συγγενεύει με την έννοια του άγχους, όπως άλλωστε και η ίδια η ανασφάλεια, στο συγκεκριμένο πλαίσιο σχετίζεται ουσιαστικά με μια απειλή λιγότερο ή περισσότερο μόνιμη και εν πολλοίς ανεξάρτητη του εαυτού και των πράξεών του, απειλή η οποία συνδέεται κατά συνέπεια περισσότερο με το περιβάλλον παρά με την εσωτερική ενορμητική οικονομία του υποκειμένου (Roussillon, 2008a). Μολονότι η ασφάλεια αποτελεί αναντίρρητα μια θεμελιώδη πρακτική και ψυχολογική ανάγκη του ατόμου, πρόκειται για έναν όρο ο οποίος παραδόξως δεν συναντάται στο λεξιλόγιο καμίας από τις μεγάλες σχολές ψυχαναλυτικής σκέψης³¹. Είναι ενδιαφέρον το γεγονός ότι η ψυχανάλυση, μία κλινική σκέψη εδραιωμένη, ωστόσο, πάνω στην ακρόαση του υποκειμενικού βιώματος του ασθενούς, δεν εξετάζει το ζήτημα της ασφάλειας ως μια ιδιαίτερη, ξεχωριστή προβληματική. Παρόλα αυτά, η έννοια της «ανάγκης του εγώ», με τη σημασία που ο όρος χρησιμοποιείται στον Winnicott, θα μπορούσε να παράσχει ένα ευρύτερο εννοιολογικό πλαίσιο, στο οποίο θα συμπεριλαμβανόταν και η ανάγκη ασφάλειας που θα μας απασχολήσει εδώ ειδικότερα (Roussillon, 2008a).

Σύμφωνα με την διατύπωση του Roussillon (2008a, σ. 52), ως ανάγκες του εγώ ορίζονται «όλα όσα είναι απαραίτητα στο εγώ, σε μια δοθείσα στιγμή, σε ένα

31 Ο κοντινός, αρχικά, σε πολλά σημεία με την ψυχανάλυση J. Bowlby (1988) και οι συνεχιστές της θεωρίας του (*attachment theory*) αναφέρονται στο ζήτημα της ασφάλειας όπως και στο αντίθετό της, την ανασφάλεια, με βάση τον διαπροσωπικό δεσμό μητέρας-παιδιού, χωρίς ωστόσο να αναπτύσσουν πραγματικά και μια θεωρητικοποίηση, μεταψυχολογική ή όχι, αυτής της ανάγκης ασφάλειας που αναδεικνύουν και περιγράφουν συστηματικά.

δοθέν πλαίσιο και συγκυρία, ώστε να μπορέσει να κάνει την εργασία μεταβόλισης των υποκειμενικών του εμπειριών». Το κεντρικό καθήκον που καλείται να εκπληρώσει το εγώ θα μπορούσε να περιγραφεί λοιπόν συνοπτικά σαν μια εσωτερική εργασία «ψυχικής ένταξης». Με άλλα λόγια, η εργασία του εγώ αποσκοπεί στην σημασιодότηση του βιώματος με το οποίο βρίσκεται αντιμέτωπο, μέσω της επεξεργασίας των αναπαραστάσεων – τις οποίες υφαίνει και οι οποίες το υφαίνουν. Οι ανάγκες του εγώ αντιστοιχούν στις συγκεκριμένες συνθήκες που απαιτούνται προκειμένου το εγώ να μπορεί να εξασφαλίσει ικανοποιητικά αυτό το έργο αναπαραστάσης και συμβολοποίησης των εμπειριών του. Αυτά τα προαπαιτούμενα για την εργασία νοηματοδότησης δεν είναι αμετάβλητα αλλά, αντίθετα, ποικίλουν συναρτήσει διαφόρων παραμέτρων, όπως τονίζεται στον παραπάνω ορισμό. Γεγονός που σημαίνει πρακτικά ότι οι ανάγκες του εγώ είναι διαφορετικές σε κάθε δεδομένη συνθήκη, όπως και σε κάθε ηλικία της ζωής (Roussillon, ό.π.). Οι ιδιαιτερότητες της αναπτυξιακής κατάστασης (βρέφος, παιδί, έφηβος, ενήλικας, ηλικιωμένος) αποδεικνύονται φυσικά καθοριστικές ως προς τα διαθέσιμα εφόδια και τις δυνατότητες του υποκειμένου σε αυτό το επίπεδο. Παράλληλα, οι ανάγκες του εγώ εξαρτώνται από τα στοιχεία που συνθέτουν την κατάσταση προς μεταβόλιση καθώς και από τον βαθμό επικινδυνότητας αυτής της κατάστασης για το υποκείμενο. Έτσι, αναλόγως των εμπειριών με τις οποίες ο ψυχισμός βρίσκεται αντιμέτωπος και τις οποίες θα πρέπει επομένως να επεξεργασθεί, να μετασχηματίσει και να ιδιοποιηθεί υποκειμενικά είναι απολύτως αναμενόμενο να διαφέρουν και οι εν λόγω «απαιτήσεις».

Παραφράζοντας τον Roussillon (ό.π.), θα μπορούσαμε να υπογραμμίσουμε λοιπόν ότι μια τυπική, λίγο-πολύ συνηθισμένη κατάσταση την οποία το υποκείμενο, πολλές φορές, ίσως και να έχει ήδη διασχίσει στο παρελθόν δεν συνεπάγεται τις ίδιες «ανάγκες» συγκριτικά με μία έντονη ταυτοτική κρίση συνδεδεμένη με κάποια θεμελιακή μεταλλαγή της οργάνωσης του ή με μια εν δυνάμει τραυματική κατάσταση, φέρουσα μια σοβαρή απειλή για το ίδιο. Επιπλέον, ο συγγραφέας (Roussillon, ό.π., σ. 53) διατυπώνει την ακόλουθη συμπληρωματική παρατήρηση την οποία παραθέτουμε λόγω του ενδιαφέροντος που παρουσιάζει από τη σκοπιά της προτεινόμενης συσχέτισης ανάμεσα στην επεξεργασία του ψυχικού τραύματος και στο αίσθημα ασφάλειας ιδωμένο ως ανάγκη του εγώ:

«Οι τραυματικές καταστάσεις δεν εντάσσονται "εν θερμώ", πάνω στη στιγμή, ακριβώς επειδή ολόκληρη η ψυχή είναι απασχολημένη με το να τιθασει τον δυνητικά αποδιοργανωτικό αντίκτυπο του τραύματος, με το να προσπαθεί να εξασφαλίσει προηγουμένως τον έλεγχο της πάνω του. Είναι επομένως συχνά εκ των υστέρων, και σε καταστάσεις που δεν παρουσιάζουν πλέον τους ίδιους κινδύνους, επομένως άπαξ και το αίσθημα ασφάλειας έχει ξαναβρεθεί, που η εργασία νοηματοδότησης, η οποία προϋποθέτει πάντα μια μορφή χαλαρώματος της επικυριαρχίας, [...] θα είναι δυνατή.»

Η δυσκολία μετασχηματισμού των εμπειριών που χαρακτηρίζονται από υψηλά επίπεδα διέγερσης -ας παρατηρήσουμε ότι σε αυτό το σημείο βρισκόμαστε κοντά στον ορισμό του ψυχικού τραύματος σύμφωνα με την οικονομική οπτική (Freud, 1917)- αποκαλύπτει την ανάγκη ύπαρξης μιας ορισμένης μορφής αλεξιερθετιστικού καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής (Roussillon, ό.π.). Πλάι σε αυτό το σημαντικό ζήτημα του αλεξιερθετιστικού, στο οποίο θα έχουμε την ευκαιρία να επανέλθουμε στη συνέχεια, ο συγγραφέας αναφέρεται επίσης στην ανάγκη επαρκούς σταθερότητας του περιβάλλοντος η οποία, όπως σημειώνει, συνιστά αναμφίβολα και μια μορφή της ανάγκης ασφάλειας: το εγώ, σε όλες τις περιόδους της ύπαρξης και της εξέλιξής του, έχει ανάγκη από ένα περιβάλλον με ορισμένα στέρεα σημεία αναφοράς, ένα πλαίσιο το οποίο να διακρίνεται από κάποιες ανθεκτικές σταθερές, να διέπεται δηλαδή από σχετικά αμετάβλητους, σταθερούς νόμους (Roussillon ό.π.)³². Εάν η απόλυτη, θανατηφόρος ακινησία του περιβάλλοντος παραπέμπει πολλές φορές σε έναν εγκλωβισμό μέσα στο πάγωμα του ψυχικού χρόνου ή στον καταναγκασμό της ατέρμονης επανάληψης του ιδίου, καθιστώντας δύσκολη έως αδύνατη οποιαδήποτε εσωτερική μετατόπιση, από την άλλη πλευρά, η ακατάπαυστη κίνηση, η μόνιμη ρευστότητα, η άμετρη «εφημεροποίηση» των περιβαλλουσών συνθηκών είναι εξίσου επιζήμιες ως προς την δυνατότητα εκδίπλωσης μιας διεργασίας νοηματοδότησης. Θα

32 Η συνέχεια και σταθερότητα του πλαισίου, η διάσταση μιας ορισμένης επαναληπτικότητας όπως επίσης, από μία άποψη, κι αυτό που πιο απλά αποκαλούμε «συνήθειες», συνιστούν -είναι γνωστό- καθοριστικές παραμέτρους αναφορικά με την διατήρηση μιας επαρκούς ψυχικής ασφάλειας και ναρκισσιστικής σταθερότητας για τον καθένα. Δεν θα ήταν άσκοπο να θυμηθούμε, στο σημείο αυτό, ότι το πλαίσιο -υπό την έννοια αυτού που είναι τακτικό, μόνιμο και σύνηθες- συνιστά, όπως έχει επισημάνει ο J. Bleger (1966), το σιωπηλό φόντο πάνω στο οποίο οικοδομούνται το εγώ και η ταυτότητα του υποκειμένου. «Το πλαίσιο, γράφει χαρακτηριστικά ο Bleger (1966, σ. 513), είναι το πιο πρωτόγονο μέρος της προσωπικότητας, είναι το συγχωνευτικό στοιχείο εγώ-σώμα-κόσμος, από την αμεταβλητότητα του οποίου εξαρτώνται ο σχηματισμός, η ύπαρξη και η διαφοροποίηση (του Εγώ, του αντικειμένου, της εικόνας του σώματος, του σώματος, του πνεύματος, κλπ.)».

μπορούσαμε να υπογραμμίσουμε λοιπόν, ακολουθώντας τον Roussillon (ό.π.), ότι η υπερβολική κινητικότητα, όπως και η υπερβολική ακινησία του περιβάλλοντος, δεν αφήνουν τον απαραίτητο χώρο για το ξετύλιγμα της εργασίας σημασιοδότησης που επιτελεί το εγώ. Η ύπαρξη ενός επαρκούς βαθμού σταθερότητας του περιβάλλοντος στο οποίο ζει συνιστά -ας το τονίσουμε- μια ψυχολογική ανάγκη κάθε υποκειμένου. Συμπερασματικά, η ασφάλεια και η μερική προβλεψιμότητα του περιβάλλοντος, και ιδίως του άμεσου ανθρώπινου σχεσιακού περιβάλλοντος, καθώς και η απουσία συχνών ανησυχητικά «ξένων», αποδιοργανωτικών καταστάσεων είναι απαραίτητες για την ομαλή λειτουργία του ψυχισμού σε κάθε ηλικία της ζωής (Roussillon, ό.π.).

Η ρίζα του αισθήματος της ασφάλειας βρίσκεται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, στις καταστάσεις του σώματος και στις επαφές σώμα με σώμα στο πλαίσιο της πρωταρχικής σχέσης μητέρας-βρέφους³³: η πρώτη μορφή της ασφάλειας είναι επομένως σωματική και συνδέεται με το αίσθημα σταθερότητας του «εδάφους» που στηρίζει το βρέφος, και που δεν είναι άλλο από το αγκάλιασμα της μητέρας που το φέρει, το κρατά, το συγκρατεί και το εμπεριέχει (Roussillon, ό.π.). Καταλαβαίνουμε ότι στερεότητα του εδάφους συνιστά μια μεταφορά για το μητρικό «*holding*», τον ρόλο του οποίου επισήμανε ιδιαίτερα πρώτος ο Winnicott (1969). Σε αυτό το πρώτο, βασικό επίπεδο, το αντίθετο της ασφάλειας παραπέμπει άμεσα στην απειλή πτώσης· γεγονός που μας επιτρέπει να αντιληφθούμε καλύτερα τους πρώιμους γενετικούς λόγους για τους οποίους το αίσθημα απουσίας ασφάλειας βιώνεται αρκετές φορές -είτε λιγότερο ή περισσότερο συμβολικά, είτε εντελώς μαζικά στο πλαίσιο σοβαρών παλινδρομικών κινήσεων- με την μορφή ενός κινδύνου κατάρρευσης. Έτσι, όπως επισημαίνει γενικότερα ο Roussillon (ό.π., σ. 56), «το ζήτημα της ανάγκης ασφάλειας, ακόμα και όταν θα απαλλαχθεί από τις πρωταρχικές σωματικές μορφές του, θα παραμείνει σημαδεμένο από αυτό το πρώτο φόντο».

Η ανάπτυξη του υποκειμένου, η συγκρότηση των ναρκισσιστικών του θεμελίων και η ανάδυση του αισθήματος ταυτότητας προϋποθέτουν αναπόδραστα ένα περιβάλλον σταθερότητας, συνέχειας και ασφάλειας, βασιζόμενο ουσιαστικά στην συναισθηματική «παρουσία» και στην ρυθμικότητα της μητρικής φροντίδας. Αυτό το

33 Παρά την χρήση του όρου «μητέρα», ξέρουμε βέβαια ότι πρόκειται για την μητρική λειτουργία η οποία, σε αρκετές περιπτώσεις -και ολοένα και συχνότερα στις μέρες μας, εάν λάβουμε υπόψιν τις μεγάλες μεταλλαγές που γνωρίζει η οργάνωση της οικογένειας εντός του σημερινού κοινωνικού τοπίου- δεν εξασφαλίζεται, ή τουλάχιστον όχι αποκλειστικά, από το συγκεκριμένο πρόσωπο που συνιστά -πάντοτε- η βιολογική μητέρα του παιδιού.

απόλυτα αναγκαίο αίσθημα ασφάλειας οικοδομείται λοιπόν πάνω στη βάση της σταθερότητας και της προβλεψιμότητας του πρωταρχικού μητρικού περιβάλλοντος. Παράλληλα, η αναγνώριση εκ μέρους του φροντίζοντος αντικειμένου, στο πλαίσιο της πρώιμης επικοινωνίας, των εσωτερικών καταστάσεων που βιώνει το βρέφος αποτελεί ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο ανάμεσα στις βασικές προϋποθέσεις για την δόμηση του συστήματος αναφοράς του παιδιού, συμβάλλοντας επομένως καθοριστικά κατ' αυτόν τον τρόπο και στην ρύθμιση του αισθήματος της ασφάλειας (Roussillon, ό.π.). Με άλλα λόγια, ο ρόλος της σχέσης και της επικοινωνίας με το πρωταρχικό αντικείμενο αποδεικνύεται πολύπλευρα θεμελιώδης όσον αφορά την εξασφάλιση της αίσθησης βασικής ασφάλειας.

2.3.4.2. Ρήξη του ομαδικού ναρκισσιστικού συμβολαίου, άγχος του μη-ανήκειν και εμφάνιση της απειλής της βίας.

Πώς, όμως, θα μπορούσε να κατανοηθεί σε αυτή την οπτική η σύνδεση του ζητήματος του αισθήματος ασφάλειας με την διάσταση του αποκλεισμού; Ο Roussillon (ό.π.), αναδεικνύοντας -στη συνέχεια των εργασιών του R. Kaës, στον οποίο αναφέρεται- την χρησιμότητα της φροϋδικής έννοιας της *zwangslösigkeit*, μας προσκαλεί να σκεφτούμε την παραπάνω προβληματική μέσα από το πρίσμα ενός «άγχους του μη-ανήκειν³⁴». Το άγχος του μη-ανήκειν, σε ένα πρωταρχικό επίπεδο, θα σχετιζόταν επίσης με την απειλή απώλειας της βασικής -σωματικής αρχικά, όπως είδαμε- ασφάλειας, η οποία παραπέμπει, σε αυτό το πλαίσιο, στον «αποκλεισμό» του υποκειμένου από τον απτό, σωματικό τόπο που συνιστούν τα χέρια, η αγκάλη της μητέρας (Roussillon, ό.π.). Αυτή η πρώτη σωματική διάσταση θα αποτελούσε εν συνεχεία την βάση των κατοπινών, πιο αφηρημένων εκδοχών της έννοιας της ασφάλειας όπου ο αποκλεισμός θα αναφερόταν -αυτή την φορά- σε έναν συμβολικό, μεταφορικό τόπο, δηλαδή στον εξοστρακισμό από τον δεσμό, την ομάδα και/ή την κοινωνία (Roussillon, ό.π.). Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι το ζήτημα του ανήκειν αποτελεί, σε όλες τις φάσεις της ζωής, μια βασική, διαρκή ανάγκη για τον άνθρωπο, άρρηκτα συνδεδεμένη με την εξασφάλιση του αισθήματος ασφάλειας ή, στην αντίθετη περίπτωση, μέσα από τις καταστάσεις

34 «*Angoisse de non-appartenance*» στο πρωτότυπο (Roussillon, 2008a, σ. 54).

αποκλεισμού και τις συνδεδεμένες με αυτές ποικίλες μορφές που ενδέχεται να λάβει η απειλή του μη-ανήκειν, με την απουσία αυτού του θεμελιώδους συναισθήματος, δηλαδή, με την ανασφάλεια.

Όταν σημειώνεται μαζική ρήξη των κοινωνικών δεσμών, όταν το υποκείμενο δεν αισθάνεται πλέον να ανήκει πουθενά και η δυνατότητα συμβολικής επικοινωνίας με το περιβάλλον καταρρέει, η συντριπτική αβεβαιότητα, η μόνιμη ανασφάλεια και ο φόβος του άλλου περνούν στο προσκήνιο καταλαμβάνοντας βαθμιαία όλο και περισσότερο χώρο. Έτσι, χάνοντας την δυνατότητα επικοινωνίας με τον άλλο, εκείνο που απομένει εν τέλει στον άνθρωπο σε συνθήκες απόλυτης ρευστότητας και αποκλεισμού είναι ουσιαστικά η ανασφάλεια και ο φόβος, μαζί με τον οποίο εμφανίζεται συχνά, όπως ξέρουμε, και η απειλή της βίας. Η βία είναι επομένως εδώ, όπως εξάλλου και σε αρκετές άλλες περιπτώσεις, άρρηκτα συνδεδεμένη με το αίσθημα του φόβου, όχι μόνο γιατί κάθε μορφή βίας παράγει φόβο, αλλά πρωτίστως επειδή η εκδήλωση της επιθετικότητας πυροδοτείται από το μαζικό φορτίο του φόβου. Κατ' αυτόν τον τρόπο, αποκλεισμός, τραύμα, βία και φόβος αποτελούν τις αλληλένδετες διαστάσεις ενός πολύπλευρου, επώδυνου και πολλές φορές αδιέξοδου σχήματος στο πλαίσιο του οποίου η επιθετικότητα μοιάζει να συνιστά την έκφραση μιας υποκειμενικής εμπειρίας τρόμου. Πιο συγκεκριμένα, σε αυτήν την διαμόρφωση, η βία παραπέμπει στην τρομακτική αδυναμία σύναψης δεσμών με τους άλλους -συνοδευόμενη από μια εξίσου τρομακτική απώλεια των εσωτερικών οροσήμων του υποκειμένου- και όχι μόνο στην δυσκολία επαρκούς τιθάσευσης μιας υπερβολικά ισχυρής εσωτερικής καταστροφικότητας η οποία θα στρεφόταν προς τα έξω (Roussillon, ό.π.). Όπως υπογραμμίζει ο συγγραφέας (ό.π., σ. 60), «η βία εκδηλώνεται όταν τα συστήματα αναφοράς, αναγνώρισης, και επιβεβαίωσης του εαυτού δεν είναι πλέον λειτουργικά ή κινδυνεύουν να μην είναι [πλέον λειτουργικά], ο άλλος γίνεται τότε ξένος, εισβολέας, δυνητικός διώκτης [...]». Μέσα σε μια ατμόσφαιρα φόβου και διαρκούς ανασφάλειας όπου το περιβάλλον μετατρέπεται σταδιακά σε καταδιωκτικό τοπίο αναζωπυρώνοντας έντονα αρχαϊκά άγχη, η βία θα μπορούσε να κατανοηθεί σαν μια καταστροφική αντίδραση ψυχικής επιβίωσης στην υπηρεσία ενός σφοδρότατα απειλούμενου ναρκισσισμού. Είναι αδιαμφισβήτητο ότι η εφήμερη συνθήκη αντιστοιχεί πάντοτε σε μια ακραία κατάσταση για την υποκειμενικότητα η οποία εμπεριέχει την απειλή μιας θεμελιώδους ναρκισσιστικής

κατάρρευσης· δεν πρέπει να λησμονείται ότι ο αποκλεισμός από την ομάδα και την κοινωνία στερεί τον άνθρωπο από την απαραίτητη ασφάλεια που του παρέχει το «ομαδικό ναρκισσιστικό συμβόλαιο», υφασμένο στη βάση αμοιβαίων ταυτίσεων και συστημάτων αναγνώρισης, μετατρέποντας έτσι την ψυχική επιβίωση σε μια εναγώνια προσπάθεια (Roussillon, ό.π.).

2.3.4.3. Λογικές ελπίδες εναντίον λογικών απελπισίας. Όπως είναι γνωστό, ο S.

Freud διακρίνει δύο βασικές αρχές που διέπουν την πορεία των ψυχικών γεγονότων: την αρχή της ευχαρίστησης και την αρχή της πραγματικότητας. Στο κλασσικό πλέον, σύντομο αλλά ιδιαίτερα πυκνό κείμενο του για τις «*Δύο αρχές...*» του 1911 βρίσκουμε μια συστηματική επεξεργασία της συγκεκριμένης προβληματικής. Χωρίς να εισέλθουμε εδώ στις λεπτομέρειες της ενδιαφέρουσας ανάπτυξης που μας προτείνει ο Freud (1911a), θα άξιζε να σημειώσουμε ότι παρότι αυτές οι δύο αρχές της ψυχικής λειτουργίας -δηλαδή, η αρχή της ευχαρίστησης και η αρχή της πραγματικότητας- εμφανίζονται εκ πρώτης όψεως αντινομικές, εξετάζοντας τες εκ του σύνεγγυς, η δεύτερη μπορεί να θεωρηθεί μια πιο ώριμη, εκλεπτυσμένη και «προσαρμοσμένη» μορφή της πρώτης.

Θα θυμίσουμε, με δυο λόγια, ότι η αρχή της ευχαρίστησης, μη-αποδεχόμενη κανένα όριο όπως και καμία δυνατότητα καθυστέρησης, είναι συνώνυμη της άμεσης, σχεδόν στιγμιαίας ικανοποίησης οποιασδήποτε ανάγκης ή επιθυμίας του υποκειμένου στο «εδώ και τώρα». Σε αυτήν την νηπιακή λογική μιας άμεσης, απόλυτης ευχαρίστησης η οποία δεν λογαριάζει τίποτε άλλο πέρα από τον εαυτό της, αντιτίθεται η αρχή της πραγματικότητας. Λαμβάνοντας επαρκώς υπόψιν την κατάσταση, τις παραμέτρους και τις προσταγές της εξωτερικής πραγματικότητας, αυτή η δεύτερη αρχή της ψυχικής ζωής συνεπάγεται ουσιαστικά την προσωρινή αναβολή της ικανοποίησης, στο πλαίσιο, όμως, της ενεργού αναμονής, της προσδοκίας μιας πιο ρεαλιστικής και πιο σίγουρης κατοπινής ευχαρίστησης. Η αρχή της πραγματικότητας λοιπόν όχι μόνο δεν είναι θεμελιακά ασύμβατη με την αρχή της ευχαρίστησης αλλά, αντίθετα, ανοίγοντας τον δρόμο προς την μελλοντική κατάκτηση μιας ανθεκτικότερης, «καλύτερης» και πληρέστερης ικανοποίησης, συνιστά εν τέλει μια περισσότερο νηφάλια, αποδοτική και συγκροτημένη, θα λέγαμε, προέκτασή της.

Η λογική της αρχής της πραγματικότητας, όπως επισημαίνει ο Roussillon (2008b), είναι μια λογική που βασίζεται στην ελπίδα. Η παραίτηση από την άμεση ικανοποίηση της επιθυμίας στο παρόν -ικανοποίηση η οποία, δεδομένης της κατάστασης των πραγμάτων, των απαιτήσεων του εξωτερικού κόσμου και των μέσων που βρίσκονται στη διάθεση του υποκειμένου, συχνά είναι εξάλλου αδύνατη- δεν θα είχε κανένα νόημα εάν δεν συνοδευόταν από την ελπίδα μιας πραγματικά υποσχόμενης προοπτικής. Εσωτερικεύοντας προοδευτικά αυτή την δημιουργική λογική ελπίδας της αρχής της πραγματικότητας, το παιδί μαθαίνει να εγκαταλείπει πειρασμούς και απολαύσεις άμεσους και απόλυτους, αποδέχεται σιγά σιγά τους περιορισμούς και τους κανόνες που το προετοιμάζουν για την ενήλικη ζωή και ξεκινά, πάνω απ' όλα, να καταστρώνει ολοένα και πιο σύνθετα σχέδια για το μέλλον. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε εν είδει γενικού παραδείγματος ότι η οπισθοχώρηση στον τομέα των οιδιποδειακών διεκδικήσεων της παιδικής ηλικίας συνδέεται, μεταξύ άλλων, με την αποδοχή της αδυναμίας εκπλήρωσης τους στο παρόν και την «υπόσχεση» μιας ευνοϊκότερης επαναδιαπραγμάτευσής τους στο μέλλον³⁵. Στο πλαίσιο της αρχής της πραγματικότητας, η αναζήτηση σημαντικότερων οφελών και/ή η προβολή της πολυπλοκότητας ανακούφισης ή ευχαρίστησης σε ένα λιγότερο άμεσο, περισσότερο μακρινό μέλλον καθιστούν δυνατή την υπομονετική, δημιουργική αναμονή και την στωικότερη αντιμετώπιση των μη-ικανοποιητικών συνθηκών του παρόντος.

Στην ψυχοκοινωνική κλινική, όμως, η μαζική ψυχική οδύνη που συνδέεται με την κατάσταση κοινωνικής ρευστοποίησης και αποκλεισμού του υποκειμένου φαίνεται να επιβάλλει στρατηγικές ψυχικής επιβίωσης οι οποίες υπακούν σε εντελώς διαφορετικές λογικές σε σχέση με αυτές που μόλις είδαμε. Πολύ συχνά, στον εσωτερικό κόσμο των ανθρώπων που επιβιώνουν σε ένα αβέβαιο πλαίσιο εξαιρετικής κοινωνικής ευθραυστότητας, η ελπίδα ότι η προσωρινή παραίτηση, η τωρινή απώλεια ή ματαίωση, εγγράφεται στην προοπτική ενός καλύτερου αύριο μοιάζει να παραχωρεί την θέση της, από ένα σημείο και έπειτα, σε μια αντίθετη λογική όπου επικρατούν η απελπισία και η παγίωση ενός βιώματος αδιεξόδου (Roussillon, 2008b). Με άλλα λόγια, η λιγότερο ή περισσότερο χρόνια εμπειρία της κοινωνικής πραγματικότητας

35 Πρόκειται δηλαδή για την ελπίδα και την παρηγοριά που αναπαριστά για το παιδί το σχέδιο της μετατόπισης της πραγματοποίησης των οιδιποδειακών φαντασιώσεων σε έναν μελλοντικό χρόνο (ενήλικη ζωή) και σε μιαν άλλη, πολιτισμικά επιτρεπτή σκηνή (εξωοικογενειακή, μη-αιμομικτική).

του εφήμερου, φέρνει σε αδιέξοδο την λογική της αρχής της πραγματικότητας με την παραίτηση να βιώνεται, όπως γράφει ο Roussillon, (2008b, σ. 135) σαν μια «"ξερή" απώλεια, χωρίς αποζημίωση, χωρίς αντίτιμο, ούτε μέτρο παρηγοριάς». Αυτή η υποκειμενική κατάρρευση της λογικής της ελπίδας αναγκάζει τον ψυχισμό να στραφεί σε διαφορετικές, ιδιότυπες λογικές, στην προσπάθειά του να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν καλύτερα την προστασία του και να βρει κάποια ανακούφιση, έστω μηδαμινή, απέναντι στα δεινά που αντιμετωπίζει. Παρότι τα αμυντικά μέτρα που λαμβάνονται έτσι θα εμφανίζονταν ως παθολογικά και ακραία σε συνθήκες που θα ήταν περισσότερο συμβατές με τους κανόνες της αρχής της πραγματικότητας, όπως αυτοί συζητήθηκαν παραπάνω, με τα ιδιαίτερα δεδομένα της ρευστής κατάστασης και του «υπαρξιακού υποκειμενικού αδιεξόδου» που αυτή συνιστά για τα άτομα που βιώνουν την σφοδρότητά της, ο «νόμος του ασθενέστερου» αποτελεί πιθανόν τη μοναδική εναπομένουσα αποτελεσματική τακτική επιβίωσης (Roussillon, ό.π.).

2.3.4.4. Στρατηγικές ψυχικής επιβίωσης στο φάσμα του εφήμερου ή «ο νόμος του ασθενέστερου». Ας παραθέσουμε επιγραμματικά, βάσει της προσέγγισης του R.

Roussillon (2008b), τις κυριότερες πτυχές αυτής της ιδιότυπης λογικής επιβίωσης, απέναντι στην απελπισία και στο υποκειμενικό αδιέξοδο της αρχής της πραγματικότητας, που συνιστά ο «νόμος του ασθενέστερου»³⁶. Αρχικά, εκεί όπου οι συνήθειες λογικές της «ελπίδας» αναδεικνύουν το υποκείμενο σε πρωταγωνιστή αυτο-αποδίδοντας του ένα σημαντικό μερίδιο ευθύνης για αυτό που του συμβαίνει αλλά και την συνακόλουθη δυνατότητα τροποποίησης της πραγματικότητας, η επιβιωτική λογική του ασθενέστερου πολλές φορές δεν έχει άλλη δυνατότητα από το να εντοπίσει την αιτία του αδιεξόδου σε ένα εξωτερικό αντικείμενο. Έπειτα, όταν μια κατάσταση βιώνεται ως ολοκληρωτικά αδιέξοδη, «ο νόμος του ασθενέστερου, η κανονικότητά του, η "καλή" νόρμα, δεν είναι η αντιμετώπιση, είναι η φυγή, η απόσυρση, η αποφυγή, η απαγκίστρωση. Δεν ωφελεί σε τίποτα να αντιμετωπίσει κανείς την δυσκολία ή την σύγκρουση όταν, ούτως ή άλλως, δεν υπάρχουν λύσεις που να

³⁶ Η χρήση του όρου «ασθενέστερος» δεν δικαιολογείται από κάποιο εσωτερικό, ατομικό χαρακτηριστικό του υποκειμένου, όπως διασαφηνίζει εξ αρχής ο συγγραφέας, αλλά στοχεύει συγκεκριμένα στην περιγραφή του ιδιαίτερου στάτους του υποκειμένου στο πλαίσιο μιας δοθείσας συνθήκης -δηλαδή, εν προκειμένω, της κοινωνικά εφήμερης κατάστασης- η οποία είναι αυτή που το καθιστά αδύναμο, ανίσχυρο, ωθώντας το κατ' αυτόν τον τρόπο να υιοθετήσει τελικά και μια «λογική του ασθενέστερου» (Roussillon, 2008b).

διαφυλάσσουν μια επαρκή ποσότητα ευχαρίστησης του να ζεις, όταν δεν είσαι ο πιο ισχυρός, και ούτως ή άλλως είσαι χαμένος, όταν η λογική είναι αυτή του "κορώνα κερδίζεις, γράμματα χάνω"» (Roussillon, 2008b, σ. 136).

Αρκετά συχνά, παρόλα αυτά, η απομάκρυνση από την επώδυνη, υποκειμενικά αδιέξοδη και εκ των προτέρων «χαμένη» κατάσταση μέσω της φυγής, της απόσυρσης ή της αποφυγής δεν είναι δυνατή ή αποτελεσματική για διάφορους λόγους. Σε αυτή την περίπτωση, όμως, όταν οι επαναλαμβανόμενες ριζικές δυσκολίες που δεν μπορούν να αντιμετωπισθούν πλέον ικανοποιητικά στις δεδομένες συνθήκες αποκρυσταλλώνονται σε ένα διαρκές, μόνιμο υπαρξιακό βίωμα ήττας χωρίς διέξοδο το οποίο επιβάλλεται βαθμιαία ως αναπότρεπτη πραγματικότητα για το υποκείμενο, ποιες εναλλακτικές απομένουν στη διάθεσή του «ασθενέστερου» προκειμένου να εξασφαλίσει όσο το δυνατόν καλύτερα την ψυχική του επιβίωση; Όταν η ελπίδα προοδευτικής βελτίωσης των δεδομένων της εξωτερικής πραγματικότητας εξαφανίζεται εγκλωβίζοντας έτσι το υποκείμενο στο αδιέξοδο και η δημιουργική λογική ζωής και ανάπτυξης της αρχής της πραγματικότητας ως τροποποιημένης και ώριμης εκδοχής της πρωταρχικής αναζήτησης ευχαρίστησης μοιάζει «αναγκαστικά» να εγκαταλείπεται, η εκ των έσω μεταστροφή της κατάστασης αποπειράται, όπως υπογραμμίζει ο Roussillon (2008b), μια ερωτικοποίηση του αδιεξόδου. Αφού, από την σκοπιά του υποκειμένου, η εναγώνια κατάσταση δεν παρουσιάζει, ούτως ή άλλως, καμία δυνατότητα επίλυσης στις παρούσες συνθήκες, αλλά ούτε όμως μπορεί να αποφεύγεται επ' αόριστον «επιτυχώς», μία από τις λιγοστές οδούς που παραμένουν ακόμα ανοιχτές είναι ο μετασχηματισμός του αδιεξόδου σε «τρόπο ζωής»:

«Όταν ο κύριος έχει ανάγκη την παθητικότητα του δούλου, όταν ο ισχυρός τρέφεται από την αναγνώριση της δύναμης του από τον ανίσχυρο, ο νόμος του ασθενέστερου τότε είναι να απαλλαγεί κανείς από την επικυριαρχία του άλλου, επιβάλλοντας στον ίδιο του τον εαυτό εκείνο από το οποίο δεν μπορεί να απαλλαγεί. Εδώ είναι αυτό που πρότεινα να ονομάσουμε "παράδοξες άμυνες". Να αποκλεισθείς ο ίδιος ώστε να αποφύγεις να βρεθείς αποκλεισμένος [παθητικά], είναι το σύνδρομο αυτο-αποκλεισμού που περιγράφηκε από τον J. Furtos, να αποκοπείς από κάθε δεσμό λόγω του φόβου να τους χάσεις, να αφεθείς να πέσεις λόγω του φόβου της πτώσης, κλπ.» (Roussillon, ό.π., σ. 137).

Ελλείψει εναλλακτικών λύσεων, η ενεργός υιοθέτηση του αδιεξόδου ως

«εκούσιου» πλέον μοντέλου ύπαρξης -σε μια κίνηση που θα μπορούσαμε να δούμε και σαν μια μορφή ταύτισης με τον επιτιθέμενο-, παρά τα σημαντικά της μειονεκτήματα, επιτρέπει ωστόσο στο άτομο να αποδεσμευτεί, να απελευθερωθεί υποκειμενικά από την παθητική θέση του ασθενέστερου η οποία εμφανίζεται τώρα σε μεγάλο βαθμό ως «επιλογή» του, παρέχοντας συνάμα την δυνατότητα σταδιακού μετασχηματισμού ενός μέρους της ανυπόφορης οδύνης που βιώνει σε παράδοξη, μαζοχιστική ευχαρίστηση. Επιπλέον, αυτή η ανατροπή προοπτικής, βασιζόμενη στον -αρκετά πρώιμο από αναπτυξιακή άποψη- μηχανισμό της μεταστροφής της παθητικότητας σε ενεργητικότητα, θέτει παράλληλα σε ριζική αμφισβήτηση τους κανόνες και τα ιδανικά των ισχυρών, δηλαδή των κοινωνικά κυρίαρχων, οι οποίοι θα πρέπει να δεχθούμε ότι αναπαριστούν μια τεράστια απειλή για τον μαχόμενο με την ακραία αστάθεια και ευθραυστότητα των κοινωνικών και υλικών συνθηκών, «εφήμερο» άνθρωπο. Παρότι στην άλλη άκρη αυτού του ίδιου δρόμου παραμονεύει πολλές φορές ο καταστροφικός κίνδυνος της ολικής απαξίωσης και αποεπένδυσης κάθε κοινωνικού αντικειμένου, τα οφέλη συναισθηματικής ανακούφισης που παρουσιάζει η υπό συζήτηση στρατηγική επιβίωσης δεν είναι αμελητέα, ειδικά όταν, ούτως ή άλλως, οι συνήθειες λογικές ζωής υπό την αιγίδα της αρχής της πραγματικότητας έχουν καταστεί εκ των πραγμάτων μη-λειτουργικές.

Πέραν των διαδικασιών μεταστροφής, και αφήνοντας προς το παρόν κατά μέρος τον σχολιασμό των ενδεχόμενων καταναγκαστικών πτυχών τους, θα σημειώσουμε, τέλος, ότι οι επαναλαμβανόμενες διχοτομήσεις της υποκειμενικότητας και η μαζική, ολοκληρωτική απόσυρση από σημαντικά τμήματα της ψυχικής ζωής αποτελούν συμπληρωματικά αμυντικά μέτρα επιβίωσης, τα οποία επιτρέπουν μια αναισθητοποίηση στην οδύνη που συνδέεται με το υπαρξιακό και κοινωνικό αδιέξοδο, μέσω του θρυμματισμού του εαυτού (Roussillon, ό.π.). Με άλλα λόγια, ο κατακερματισμός του εγώ, η παραίτηση από το αίσθημα υποκειμενικής ενότητας, λειτουργεί προστατευτικά για τον ψυχισμό απέναντι στο βίωμα της αναπόδραστης και συντριπτικά επίπονης πραγματικότητας της εφήμερης κατάστασης³⁷. Ολοκληρώνοντας αυτή την συνοπτική παρουσίαση και συζήτηση των μηχανισμών

37 Αναπόδραστης πιθανόν αντικειμενικά, αλλά πάντοτε για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα, δηλαδή λιγότερο ή περισσότερο προσωρινά, κι όχι βέβαια γενικά, μόνιμα ή ανεπανόρθωτα. Τούτου λεχθέντος, αυτό που θα είχε περισσότερη σημασία στην οπτική που μας απασχολεί εδώ είναι ο αδιέξοδος και αναπόδραστος χαρακτήρας που μοιάζει να λαμβάνει αυτή η συνθήκη ακραίας κοινωνικής ευθραυστότητας στο παρόν του βιώματος του υποκειμένου και στις επισφαλείς μελλοντικές προοπτικές τις οποίες προβάλλει μπροστά του.

επιβίωσης με τους οποίους συνδέεται «ο νόμος του ασθενέστερου», εκείνο που δεν πρέπει να λησμονείται είναι ότι οι ποικίλες «λύσεις απελπισίας» που περιγράφηκαν δεν αποτελούν καθεαυτές απαραίτητα ψυχοπαθολογικές μορφές επειδή απλά υπακούν σε μια διαφορετική λογική σε σχέση με την συνήθη λογική ελπίδας που στηρίζεται στην αρχή της πραγματικότητας: η νόρμα και η κανονικότητα, όπως υπενθυμίζει εύστοχα ο Roussillon (ό.π., σ. 138), ορίζονται προπάντων με βάση την υποκειμενική κατάσταση και εξαρτώνται από «τις συγκεκριμένες συνθήκες των καταστάσεων που βιώνονται και [από] την άσκηση των διεργασιών της ζωής εντός τους».

2.3.5. Γύρω από την ανάγκη συνεχούς συνάρθρωσης του ενδοψυχικού και του κοινωνικού. Στο σημείο αυτό θα άξιζε να υπογραμμισθεί ότι η επιδιωκόμενη έμφαση

στα υποκειμενικά στοιχεία της συνθήκης ρευστότητας και στις εσωτερικές, λιγότερο ή περισσότερο ιδιότυπες λογικές που αναπτύσσονται σε αυτό το πλαίσιο, δεν συνεπάγεται φυσικά ωστόσο ότι η εν λόγω κατάσταση δεν συνιστά ταυτόχρονα, και αυτό πιθανότατα τις περισσότερες φορές, ένα αντικειμενικό αδιέξοδο, λαμβανομένων υπόψιν των διαφόρων παραμέτρων του υπάρχοντος κοινωνικού περιβάλλοντος και των τωρινών δυνάμεων και διαθέσιμων εφοδίων του ατόμου μέσα σε αυτό. Με λίγα λόγια, η επικέντρωση στο προσωπικό, εσωτερικό βίωμα της κατάστασης ακραίας κοινωνικής επισφάλειας, δηλαδή στην εμπειρία ενός πολιορκούμενου εγώ και στις παράδοξες επιβιωτικές στρατηγικές που αναγκάζεται να υιοθετήσει, δεν θα πρέπει να θεωρείται καθόλου ασύμβατη, στο βάθος των πραγμάτων, με την αποδοχή της αντικειμενικότητας των δυσκολιών που αντιμετωπίζει το υποκείμενο.

Ανεξαρτήτως της κυρίαρχης αιτιολογίας, εσωτερικής/ατομικής ή εξωτερικής/κοινωνικής, στην ρίζα κάθε διαφορετικής κατάστασης περιθωριοποίησης, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι τούτη εδώ, χωρίς να παύει να αποτελεί ένα συλλογικό πρόβλημα, αγγίζει πάντοτε ένα πρόσωπο, μια υποκειμενικότητα και, ως εκ τούτου, ο τρόπος με τον οποίο βιώνεται εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα δεδομένα της μοναδικής ιστορίας του καθένα. Έτσι, το ενδιαφέρον για τις ψυχολογικές πτυχές των φαινομένων κοινωνικού αποκλεισμού δεν είναι βέβαια ταυτόσημο μιας αυθαίρετης «ψυχιατρικοποίησης» ή «ψυχολογικοποίησής» τους, όπως και η παροχή ψυχικής

φροντίδας στα άτομα που επιβιώνουν σε εξαιρετικά επισφαλείς συνθήκες δεν συνιστά την απόδειξη καμίας υποτιθέμενης απάρνησης των πολλαπλών κοινωνικο-οικονομικών και πολιτικών συνιστωσών του προβλήματος. Ας επαναλάβουμε λοιπόν ότι η συνάρθρωση του ενδοψυχικού και του κοινωνικού αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση τόσο για την πληρέστερη κατανόηση των φαινομένων κοινωνικής περιθωριοποίησης όσο και για την αποτελεσματικότερη αντιμετώπιση τους, προβληματική την οποία επιχειρεί άλλωστε να μελετήσει στο σύνολο του, από συμπληρωματικές οπτικές γωνίες, το παρόν κλινικο-θεωρητικό ερευνητικό εγχείρημα.

2.3.6. Ο ρόλος των ερεισμάτων της κοινωνικής πραγματικότητας και ο μηχανισμός τοπικής περιφερικοποίησης.

Η κλινική εργασία με άτομα που βρίσκονται σε κατάσταση ακραίου αποκλεισμού από την συλλογική ζωή όπως οι άστεγοι, μας φέρνει αντιμέτωπους με τις ψυχικές συνέπειες της απώλειας των κοινωνικών αντικειμένων, καταδεικνύοντας ταυτόχρονα, όπως υπογραμμίζουν εύστοχα οι V. Colin και B. Duez (2008), την τεράστια σημασία του ρόλου των κοινωνικών ομάδων όσον αφορά την ταυτότητα και την ναρκισσιστική σταθερότητα κάθε υποκειμένου. Θα μπορούσαμε να τονίσουμε ότι στο πλαίσιο της ψυχοκοινωνικής κλινικής, η απώλεια των ερεισμάτων που παρέχονται από το εξωτερικό περιβάλλον -και κυρίως αυτών που προσφέρει η κοινωνική πραγματικότητα- συνδυαζόμενη με την κατάρρευση του αισθήματος του ανήκειν, συνιστούν μια πηγή μαζικής οδύνης για το «εφήμερο» άτομο απειλώντας σοβαρά το αίσθημα της ταυτότητας και την ναρκισσιστική του οργάνωση· με ακόμα πιο άμεσα και καταστροφικά αποτελέσματα βέβαια στις περιπτώσεις εκείνες όπου τα προσωπικά ερείσματα αποδεικνύονται ελλειμματικά λόγω προϋπαρχόντων σημείων ευθραυστότητας σε επίπεδο εσωτερικής οργάνωσης.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα των αμυνών, η μαζική ρήξη της επαφής του αποκλεισμένου ατόμου με την εσωτερική του εμπειρία αποτελεί, όπως είδαμε, μια ιδιαίτερα συχνή αμυντική αντίδραση ανάμεσα στις διάφορες λύσεις ψυχικής επιβίωσης που υιοθετούνται απέναντι στο εναγώνιο βίωμα της ακραίας κοινωνικής ρευστότητας. Στην κλινική του δρόμου, μία από τις πιθανές μορφές με τις οποίες

μπορεί να εκδηλωθεί αυτή η ρήξη συνδέεται με την διεργασία που έχει περιγραφεί ως «τοπική περιφερικοποίηση» (Colin, 2002). Μέσω του μηχανισμού της τοπικής περιφερικοποίησης, στηριζόμενου σε ένα σχήμα διχοτόμησης ανάμεσα στο κέντρο και στην περιφέρεια, τα ανυπόφορα για τον ψυχισμό εσωτερικά στοιχεία μετατοπίζονται και διαμοιράζονται στην περιφέρεια (σωματική: π.χ. δέρμα, ρούχα και/ή χωρική: π.χ. δρόμος, πεζοδρόμιο) σε μια προσπάθεια προστασίας του υποκείμενου από τη σχέση του με τον εαυτό του και τον εσωτερικό του κόσμο (Colin, 2002· Colin & Duez, 2008). Μη μπορώντας να υπάρξει μέσα, το υποκείμενο αποπειράται να υπάρξει στην περιφέρεια· συχνά, «μεταβιβάζοντας» τις αποκομμένες εσωτερικές του σκηνές στα διάφορα αντικείμενα του δρόμου τα οποία συλλέγει, στοιβάξει, κρατά συνέχεια πάνω του, επιδιορθώνει ή εγκαταλείπει (Colin & Duez, 2008)³⁸. Με αυτόν τον τρόπο, τα «χαμένα» ψυχικά ίχνη του υποκειμένου εναποτίθενται στον χώρο της πόλης μέχρις ότου μπορέσουν τελικά να αναγνωριστούν από έναν άλλο και να γίνουν, σταδιακά, αντικείμενο επεξεργασίας...

2.3.7. Ψυχικοί τραυματισμοί και βία: από το παιδικό παρελθόν στο παρόν των άστεγων ατόμων.

Εάν μία εφήμερη και αβέβαιη ζωή χωρίς σταθερή κατοικία και προσωπική διεύθυνση, στους δρόμους και σε μέρη ακατάλληλα για κατοίκηση, ενέχει καθεαυτή, για ποικίλους λόγους, μία τραυματική διάσταση, είναι γεγονός ότι αρκετά συχνά η έλλειψη στέγης συνοδεύεται δυστυχώς, επιπλέον, από πολυάριθμα περιστατικά βίας κάθε πιθανής μορφής. Ακόμα, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι για πολλά άστεγα άτομα ο ψυχικός τραυματισμός και τα διάφορα είδη βίας που υφίστανται δεν είναι συνώνυμα μόνο των τρεχουσών συνθηκών περιθωριοποίησης στις οποίες επιβιώνουν, αλλά χαρακτηρίζουν επίσης το παρελθόν και την παιδική ιστορία τους. Έτσι, σε έναν σημαντικό αριθμό περιπτώσεων, το τραύμα και η βία, όπως αναφέρθηκε και νωρίτερα, μοιάζει να προηγούνται κατά πολύ της έναρξης της περιόδου ζωής στον δρόμο -ή χωρίς μόνιμη στέγη-, κατά την διάρκεια της οποίας επαναλαμβάνονται.

Ο A.D. Felix (2004), εργαζόμενος στον τομέα της φροντίδας και υποστήριξης του πληθυσμού των αστέγων στην πόλη της Νέας Υόρκης, έχει υπογραμμίσει επίσης,

³⁸ «Οι άστεγοι διευθετούν τους τόπους του δρόμου και τους οργανώνουν με συγκεκριμένα αντικείμενα, των οποίων η θέση και η φύση είναι συνάρτηση της επένδυσης (φαντασιακής, συναισθηματικής, συμβολικής) του αστικού χώρου ως ψυχικού χώρου του υποκειμένου», συμπυκνώνουν οι συγγραφείς (Colin & Duez, 2008, σ. 75).

από την πλευρά του, αυτήν την υψηλή συχνότητα βίας (σωματικής, ψυχολογικής και/ή σεξουαλικής) και τραυματικών εμπειριών κατά την παιδική ηλικία των αστέγων – συμπεριλαμβανομένων των καταστάσεων οικογενειακής αστάθειας και απουσίας επαρκούς γονεϊκής φροντίδας. Η ύπαρξη τραυματικού ιστορικού παραμέλησης και σωματικής, κυρίως, κακοποίησης κατά την παιδική ηλικία αναφέρεται συχνά στην βιβλιογραφία ως σημαντικός παράγοντας κινδύνου αναφορικά με το πρόβλημα της έλλειψης στέγης στην ενήλικη ζωή (Herman, Susser, Struening κ.ά., 1997· Richer & Meryglod, 2008). Εκτός όμως από προγνωστικό επιβαρυντικό παράγοντα σχετικά με το αν θα υπάρξει κάποιος άστεγος κατά την ενήλικη ζωή, θα ήταν σημαντικό να λάβουμε ακόμα υπόψιν, όπως επισημαίνει ο Felix (2004), ότι άπαξ και αυτό συμβεί, το τραύμα τότε αναβιώνει με διάφορους τρόπους. Με άλλα λόγια, το παιδικό τραύμα αποτελεί κοινό χαρακτηριστικό πολλών ανθρώπων που αργότερα στη ζωή τους, ως ενήλικες, θα αναγκαστούν να βρεθούν κάποια στιγμή στον δρόμο, βιώνοντας δυστυχώς, κατ' αυτόν τον τρόπο, ξανά τη βία καθώς και πολλαπλούς νέους τραυματισμούς³⁹. «[...] Η εμπειρία σοβαρού τραύματος και παραμέλησης στην παιδική ηλικία, καταλήγει ο συγγραφέας (Felix, ό.π., σ. 27), είναι συνηθισμένη στους περισσότερους υποπληθυσμούς αστέγων. Περαιτέρω θυματοποίηση λαμβάνει χώρα στην ενήλικη ζωή ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι είναι κάποιος άστεγος. Αυτή η κληρονομιά βίας και παραμέλησης περνιέται συχνά στα παιδιά των άστεγων ενηλίκων, διαιωνίζοντας μια τραγική διαγενεαλογική μετάδοση βίας και τραύματος».

2.3.8. Ποια η χρησιμότητα της ψυχαναλυτικής σκέψης στην εργασία με τους αστέγους; Λαμβανομένων υπόψιν των παραπάνω, θα ήταν αρκετά δύσκολο να αρνηθεί κανείς την γενική χρησιμότητα που μπορεί να έχει η ύπαρξη μίας ψυχοδυναμικής οπτικής όσον αφορά την προσέγγιση και στήριξη των άστεγων ατόμων. Με ποιον τρόπο, όμως, μπορεί να συνδράμει πρακτικά η ψυχαναλυτική σκέψη στο πλαίσιο της κλινικής εργασίας με αστέγους και/ή στις κοινωνικές παρεμβάσεις, στόχος των οποίων είναι να υποστηρίξουν την σταδιακή κοινωνική επανένταξη αυτών των προσώπων; Το πρώτο και σημαντικότερο στοιχείο που θα πρέπει να αναφέρουμε είναι ότι οι θεμελιώδεις

³⁹ Συμπεριλαμβανομένης εδώ βέβαια, θα μπορούσαμε να προσθέσουμε, της βιαιότητας που συνιστά για τον ανθρώπινο ψυχισμό, σε όλες τις περιπτώσεις, η ίδια η εφήμερη συνθήκη και το βίωμα του αποκλεισμού από την κοινότητα των συν-ανθρώπων.

ψυχαναλυτικές έννοιες της μεταβίβασης και της αντιμεταβίβασης μπορούν σε πολλές περιπτώσεις, όπως υπογραμμίζει ο Felix (ό.π.), να αποδειχθούν πολύτιμα εργαλεία κατανόησης ορισμένων ουσιαστικών πτυχών, όσων διαδραματίζονται τόσο σε επίπεδο κλινικής-θεραπευτικής σχέσης όσο και στο επίπεδο της σχέσης μεταξύ του άστεγου ατόμου και του βασικού του φροντιστή-προσώπου αναφοράς στο πλαίσιο των δομών υποστήριξης. Εάν ο κεντρικός στόχος των υπηρεσιών που απευθύνονται στον πληθυσμό των αστέγων είναι να διευκολύνουν, σε ποικίλα επίπεδα, μία καλύτερη προσαρμογή ανάμεσα στο υποκείμενο και στην κοινότητα και να συνοδεύσουν το πρόσωπο στη διαδικασία του περάσματος από τον δρόμο σε μια περισσότερο σταθερή και αυτόνομη ζωή, η προσεκτική εξέταση της σχεσιακής δυναμικής που αναπτύσσεται κατά την εργασία με τον άστεγο, μέσω ομαδικών συναντήσεων προσωπικού και/ή μέσω εποπτείας, είναι ιδιαίτερα σημαντική καθότι μπορεί να συμβάλει στην αύξηση της αποτελεσματικότητας στην διαχείριση της κάθε περίπτωσης (Felix, ό.π.). Μια ψυχαναλυτική οπτική μετατρέπει την διαχείριση περίπτωσης από στατική, «διεκπεραιωτική» εργασία σε μία δυναμική διαπροσωπική διαδικασία που στοχεύει στην προώθηση της συναισθηματικής ανάπτυξης, στην διακοπή του επαναληπτικού, διαγενεαλογικού κύκλου βίας και τραύματος και στην διευκόλυνση της μετάβασης από μια ζωή χωρίς τοίχους στην ασφάλεια του σπιτιού, για να παραθέσουμε παραφρασμένη την τοποθέτηση του συγγραφέα (Felix, ό.π., σ. 39).

Όπως έχουμε ήδη δει, μία από τις σημαντικότερες ίσως δυσκολίες κατά την εργασία με τους άστεγους αφορά το στάδιο της αρχικής επαφής με αυτούς τους ριζικά αποκλεισμένους ανθρώπους. Σε αυτήν την πρώτη φάση, το πρόβλημα της κατηγορηματικής άρνησης οποιασδήποτε -απόλυτα αναγκαίας ωστόσο- βοήθειας (ιατρικής, ψυχολογικής, κοινωνικής) που προσφέρεται στο υποκείμενο τίθεται ιδιαίτερα έντονα και άμεσα, με συχνά ολέθριες συνέπειες σε περίπτωση που δεν μπορέσει να προσεγγισθεί με έναν κατάλληλο τρόπο. Καταλαβαίνουμε λοιπόν ότι, ήδη από τις πρώτες στιγμές κοντά στον άστεγο, ο συνομιλητής του είναι απαραίτητο να δημιουργήσει ένα πλαίσιο όπου η δέσμευση να προωθείται σταδιακά, να ενισχύεται και να αναπτύσσεται σε έναν ανεκτό, αποδεκτό ρυθμό για το υποκείμενο.

Σύμφωνα με τον Felix (ό.π.), η έννοια του «περιβάλλοντος κρατήματος» (*holding environment*) του Winnicott (1965) μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μοντέλο ενός τέτοιου πλαισίου. Είτε το εξωτερικό, από περιβάλλον αντιστοιχεί σε κάποια υπηρεσία (κοινωνική, ιατρο-κοινωνική) για αστέγους είτε ακόμα σε μια πλατεία ή ένα συγκεκριμένο σημείο ενός πάρκου όπου μια κινητή ομάδα πηγαίνει να συναντήσει λιγότερο ή περισσότερο τακτικά έναν άστεγο, ο επαγγελματίας, βασιζόμενος στις δυνατότητες ενσυναίσθησής του, κρατώντας μία μη-επικριτική στάση και προσπαθώντας να προσαρμοστεί στις ανάγκες του υποκειμένου ιδωμένες, στο μέτρο του δυνατού, όχι εξωτερικά αλλά από την προοπτική του ίδιου του ατόμου, θα πρέπει να μπορέσει να εξασφαλίσει ένα πλαίσιο εμπιστοσύνης και συναισθηματικής ασφάλειας, το οποίο συνιστά, όπως ξέρουμε, την βασική προϋπόθεση για την οικοδόμηση μιας στέρεας συμμαχίας εργασίας.

2.3.9. Η σημασία της λειτουργίας εμπειρίας και το ζήτημα του χώρου. Πέρα από την διάσταση του γουινικοτιανού *holding*, η έννοια της εμπειρίας κατά Bion (1962) μπορεί να θεωρηθεί ένα δεύτερο, συμπληρωματικό στοιχείο καθοριστικής σημασίας στο πλαίσιο της γενικής προσέγγισης, της κλινικής-θεραπευτικής φροντίδας, καθώς και της κοινωνικής υποστήριξης των αστέγων. Πρόκειται, πρώτα από όλα, για την δυνατότητα του θεραπευτή, ή του βασικού φροντιστή, να μπορεί να αντέξει ψυχικά την οργή όπως και όλες τις άλλες αρκετά συχνές επιθετικές μεταβιβαστικές αντιδράσεις του υποκειμένου (Felix, ό.π.). Κατά την κλινική επαφή με ανθρώπους οι ζωές των οποίων είναι σημαδεμένες από βίαιες συμπεριφορές, τραυματικά γεγονότα, βαθιές ματαιώσεις και στερήσεις, η παροχή ενός ασφαλούς χώρου λεκτικής έκφρασης, υποδοχής χωρίς αντίποινα και σταδιακής επεξεργασίας των επιθετικών κινήσεων δεν μπορεί παρά να είναι αναγκαία. Θα προσθέταμε ότι η μαζική, αρχαϊκή διάσταση των συναισθηματικών εμπειριών, και κυρίως των αγχών, που συναντάμε σε αυτό το ιδιαίτερο κλινικό πεδίο απαιτεί με τον ίδιο τρόπο, από την πλευρά του θεραπευτή, να θέσει στη διάθεση του άστεγου προσώπου μια ψυχική δραστηριότητα φιλοξενίας, εμπειρίας και μετασχηματισμού των περιεχομένων που το ευθραυστοποιημένο εγώ αυτού του τελευταίου αδυνατεί να αντέξει και να μεταβολίσει μόνο του. Ας

τονίσουμε εδώ, γενικότερα, ότι σε αυτό το πλαίσιο η ανάλυση της αντιμεταβίβασης, με την ευρεία σημασία του όρου, αποδεικνύεται ένα ουσιαστικότατο εργαλείο για την αποφυγή πολυάριθμων κλινικών σκοπέλων όπως η ψυχική απόσυρση από την διυποκειμενική επαφή μπροστά στον φόβο που προκαλεί συνειδητά ή ασυνείδητα η φιγούρα του απόκληρου, η πιεστική επιθυμία άμεσης ίασης και απόλυτης κοινωνικής κανονικοποίησης του υποκειμένου συνοδευόμενη από φαντασιώσεις ηρωικής του διάσωσης, η μη-επεξεργασία της αμφιθυμίας του επαγγελματία ως προς τον άστεγο ή/και η υπέρμετρη, μαζοχιστική συμπόνια απέναντί του, για να αναφέρουμε ενδεικτικά μερικούς από τους κυριότερους.

Με τη σημασία αυτού του ζητήματος της εμπερίεξης στο πλαίσιο της εργασίας με τους άστεγους έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα η J. Campbell (2006). Η συγγραφέας υπογραμμίζει ότι η χρήση της ψυχοδυναμικής προσέγγισης υπέρ της κατανόησης και αντιμετώπισης των προβλημάτων των αστέγων συνεπάγεται αναπόφευκτα την είσοδο στην σκοτεινή περιοχή του τραύματος αλλά και την δυνατότητα αποδοχής των ισχυρών, διαταρακτικών προβολών, των οποίων ο θεραπευτής γίνεται παραλήπτης (Campbell, 2006). Στην αντίθετη περίπτωση, αποφεύγοντας δηλαδή κανείς να εμπλακεί με αυτά τα στοιχεία, συνήθως αποτυγχάνει, όπως επισημαίνει η συγγραφέας, και να κατανοήσει τις λογικές με τις οποίες μπορεί να συνδέεται μια ζωή χωρίς κατοικία για αρκετούς ανθρώπους καθώς και να παράσχει μία πολύτιμη στήριξη στους επαγγελματίες εκείνους που εργάζονται διαρκώς μέσα σε ένα τέτοιο πεδίο κινητοποίησης τόσο έντονων συναισθηματικών φορτίων.

Εάν ο άστεγος, ευρισκόμενος πολλές φορές στο έλεος ανυπόφορων συναισθηματικών βιωμάτων, δεν μπορεί να τα βγάλει πέρα μόνος του, από την άλλη πλευρά, είναι αλήθεια ότι ούτε μια εχθρική ή αδιάφορη στάση της κοινωνίας απέναντί του είναι δυνατόν να του προσφέρει φυσικά κάποια μορφή εμπερίεξης την οποία χρειάζεται (Campbell, ό.π.). Έτσι, σε αυτήν την εσωτερική οδύνη που, ξεπερνώντας τις όποιες δυνατότητες του υποκειμένου, δεν δύναται πλέον να εμπεριεχθεί έρχεται να προστεθεί συχνά μια δεύτερη πηγή βαθιάς αγωνίας μέσω της ταύτισης με ένα κακό εξωτερικό αντικείμενο – το οποίο πράγματι δεν εξασφαλίζει, επακριβώς, καμία λειτουργία εμπερίεξης. «Ο συνδυασμός, επομένως, σημειώνει η

συγγραφέας, εχθρικών προβολών πάνω στο εξωτερικό περιβάλλον, μέσα από το άγχος, μαζί με μία ταύτιση με την πραγματική παραμέληση ή εχθρότητα από τους άλλους, εν τέλει οδηγεί σε μία κατάσταση στην οποία το να είναι κάποιος μέσα σε ένα σπίτι, ή έξω στους δρόμους, είναι εξίσου τρομακτικά» (Campbell, ό.π., σ. 165). Για την Campbell (ό.π.), η συγκεκριμένη εμπειρία του άστεγου ατόμου εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένη με την κατάσταση του «κλειστο-αγοραφοβικού διλήμματος» που έχει περιγραφεί από τον H. Rey (1994) με φόντο την πρώιμη σχέση με τον μητρικό χώρο, ως θεμελιώδες χαρακτηριστικό της ψυχικής λειτουργίας αρκετά διαταραγμένων ασθενών, κυρίως οριακών. Ανάμεσα στην εσωτερική αίσθηση καταδίωξης και έναν εξίσου απειλητικό εξωτερικό κόσμο, νιώθοντας παγιδευμένος μέσα σε έναν εσωτερικό προσωπικό χώρο και, από την άλλη, βιώνοντας εξαιρετικά επώδυνα συναισθήματα εγκατάλειψης και φόβου όταν βρίσκεται στον ανοιχτό χώρο των δρόμων της πόλης, ο άστεγος, πολλές φορές, μοιάζει να μην μπορεί να βρει εμπειρία και ανακούφιση ούτε μέσα ούτε έξω. Μαζί με τα παραπάνω, τέλος, έχει ιδιαίτερη σημασία κατά την ψυχοκοινωνική εργασία με τον πληθυσμό των αστέγων να μπορούμε να λάβουμε υπόψιν το γεγονός ότι για αρκετούς ανάμεσά τους αυτό που αποκαλούμε «σπίτι» αντιστοιχεί, όπως υπογραμμίζει η Campbell (ό.π.), σε ένα επικίνδυνο μέρος συνδεδεμένο με έντονα άγχη και τραυματικές μνήμες το οποίο, υπό την μορφή μιας πραγματικής, υλικής κατοικίας, αναζητείται πάντοτε κι ωστόσο «χάνεται, εγκαταλείπεται ή καταστρέφεται» διαρκώς. Κάτι που σημαίνει φυσικά, μεταξύ άλλων, ότι οι δυσκολίες πολυάριθμων άστεγων ατόμων δεν αντιμετωπίζονται μέσα από την μόνη παροχή ενός υλικού χώρου προσωπικής κατοικίας· όταν βέβαια, πράγμα αρκετά σπάνιο στην τρέχουσα ελληνική θεσμική πραγματικότητα, μπορεί να υπάρχει άμεσα μια τέτοια δυνατότητα.

2.3.10. Χρόνος και εφήμερο. Πέρα από το ζήτημα του χώρου, υλικού και ψυχικού, θα ήταν δυνατόν να υποστηριχθεί ότι το πρόβλημα του χρόνου αποτελεί ένα εξίσου σημαντικό στοιχείο για να σκεφθεί κανείς και να προσπαθήσει να κατανοήσει πληρέστερα το φαινόμενο των αστέγων αλλά και ορισμένες βασικές πτυχές του εσωτερικού βιώματος αυτών των ανθρώπων. Ο χρόνος, σε μια ψυχολογική οπτική, αποτελεί μια θεμελιώδη διάσταση της υποκειμενικής εμπειρίας. Είναι μια αίσθηση, ένα βίωμα άρρηκτα συνδεδεμένο με την

συνείδηση του εαυτού. Πρόκειται, όπως το θέτει ο Π. Χαρτοκόλλης (1983, σ. 15), για το «ενοποιό στοιχείο της συνείδησης», δηλαδή για «μια διαδικασία που προσδίδει ενότητα στην αντίληψη του εαυτού μας μέσα σε έναν κόσμο διαρκούς αλλαγής». Ο χρόνος ως εσωτερική εμπειρία δεν θα μπορούσε πιθανόν να υπάρξει, ή καλύτερα, δεν θα είχε κανένα νόημα χωρίς την βάση του αισθήματος ενός σχετικά σταθερού εαυτού, βιωμένου σαν ενιαία και αυτόνομη οντότητα, που να διαρκεί και που να εξελίσσεται (Χαρτοκόλλης, 1983). Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε πως η αντίληψη του χρόνου, της μεταβολής και της ασυνέχειας εδραϊώνεται αναγκαία με φόντο την ύπαρξη ενός βασικού αισθήματος ταυτότητας αφού, όπως σημειώνει περιεκτικά ο συγγραφέας (Χαρτοκόλλης, ό.π., σ. 18), «χρόνος είναι η εμπειρία μιας αλλαγής σε συνάρτηση με έναν προσωπικό εαυτό». Συμπερασματικά, η αίσθηση μιας πρώτης, στοιχειώδους υποκειμενικής συνέχειας φαίνεται να συνιστά το απαραίτητο υπόβαθρο πάνω στο οποίο στηρίζεται οποιαδήποτε δυνατότητα αντίληψης της έννοιας του χρόνου.

Ο υποκειμενικός χρόνος, δηλαδή ο χρόνος με την βιοματική του έννοια, περιλαμβάνει για τον Π. Χαρτοκόλλη (ό.π.) τις δύο ακόλουθες κεντρικές διαστάσεις: την αίσθηση (ή το αίσθημα) της διάρκειας και την χρονική αναφορά, ή με άλλα λόγια, την προοπτική παρελθόν-παρόν-μέλλον. Η πρώτη και πιο στοιχειώδης ανάμεσά τους, ο χρόνος ως διάρκεια, συνδέεται κατ' αρχάς με την δυνατότητα βίωσης του εαυτού και των αντικειμένων ως συνεχή. «Πρόκειται για το αίσθημα, προσθέτει ο συγγραφέας (ό.π., σσ. 23-24), ότι τα αντικείμενα -άτομα, πράγματα, θεσμοί, ιδέες- έχουν μια ιδιότητα που διαρκεί, ότι υπάρχουν σε ένα χρονικό πλαίσιο· το αίσθημα ότι κάτι υπήρξε και θα συνεχίσει να υπάρχει πέρα από τη βιοματική στιγμή της αναγνώρισης [...]». Από την άλλη πλευρά, η πιο εξελιγμένη έννοια του χρόνου ως χρονική αναφορά παραπέμπει ουσιαστικά στην ικανότητα αιτιώδους σύνδεσης παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος. Η έννοια του χρόνου ως προοπτική είναι λοιπόν αυτή που «συντελεί ώστε αυτό που υπήρχε πριν, αυτό που υπάρχει τώρα και αυτό που θα υπάρξει έπειτα να μοιάζουν συνδεδεμένα με έναν αιτιώδη, προσωπικό, υπεύθυνο τρόπο, επιτρέποντας τον προγραμματισμό και την κοινωνική προσαρμογή» (Χαρτοκόλλης, ό.π., σ. 28).

Εάν σε φυσιολογικές συνθήκες αναμένουμε επομένως να μπορεί να συμπεριφέρεται κανείς στο παρόν και να αποφασίζει σύμφωνα με τις προσδοκίες που τοποθετεί σε ένα λιγότερο ή περισσότερο μακρινό μέλλον, η χρονικότητα του εφήμερου, παρόλα αυτά, είναι εντελώς διαφορετική και ως εκ τούτου τείνει και να επιβάλει προσαρμοστικές λογικές μιας άλλης ποιότητας. Όπως είχαμε την ευκαιρία να δούμε νωρίτερα, η ελαχιστοποίηση της διάρκειας, η επικέντρωση στο παρόν, στο άμεσο και στο βραχυπρόθεσμο, ο επακόλουθος περιορισμός των μελλοντικών σχεδίων, η επισφάλεια -ή η πλήρης έλλειψη- οποιασδήποτε μελλοντικής προοπτικής καθώς και η σχεδόν ολική απουσία ελπίδας για το μέλλον αποτελούν ορισμένα θεμελιακά χαρακτηριστικά του εφήμερου. Χάνοντας την δυνατότητα να επενδύει στην προοπτική και την ελπίδα, ο άνθρωπος σε συνθήκες ρευστότητας ζει και επιβιώνει παγιδευμένος μέσα στην αβεβαιότητα ενός μονίμως φευγαλέου παρόντος. Για τον άστεγο, στην καρδιά της εμπειρίας του εφήμερου έρχεται να προστεθεί ακόμα η κομβική διάσταση της διαρκούς εναλλαγής είτε της συνεχούς διαδοχής μιας σειράς προσωρινών τόπων διαμονής, οδηγώντας αρκετές φορές σε μια μορφή κατάρρευσης των εννοιών του χώρου και του χρόνου. Δεν θα ήταν καθόλου παρακινδυνευμένο να διατυπώσουμε την υπόθεση ότι αυτή η μόνιμη, υπέρμετρη ρευστότητα με την οποία είναι σύμφυτη η εφήμερη κατάσταση μπορεί να επηρεάσει σε βάθος την χρονική εμπειρία του υποκειμένου προκαλώντας συχνά ένα αίσθημα διάχυσης του χρόνου⁴⁰. Όπως και να 'χει, αυτή η «απώλεια του ορίου του χρόνου» μοιάζει, εν τέλει, όπως προτείνουν οι Muldwarf και Arveiller (2012, σ. 918), να «σβήνει την ιστορικότητα του υποκειμένου, το αίσθημα του ανήκειν και της συνέχειας του, εγγυητών της ταυτότητας του». Συμπερασματικά, θα μπορούσαμε να υπογραμμίσουμε ότι η διατάραξη της επαφής με τον χρόνο και την ιστορία, νοούμενη εδώ ως απόρροια του τραυματικού βιώματος του εφήμερου, θέτει σε κίνδυνο ένα σημαντικό τμήμα των κεκτημένων της εργασίας υποκειμενοποίησης, αποσταθεροποιώντας περαιτέρω την είτε ήδη εξ αρχής εύθραυστη, είτε στην πορεία ευθραυστοποιημένη, οργάνωση της ταυτότητας του υποκειμένου.

Η -συχνότατη στο πλαίσιο της κλινικής του εφήμερου- επικέντρωση του

40 Δεν αποκλείεται, δε, κάποιες φορές η παραπάνω κατάσταση των πραγμάτων να αποκτήσει στην πορεία, μέσα από την κινητοποίηση παντοδυναμικών φαντασιώσεων, μια νέα, ναρκισσιστικά ζωτική αμυντική σημασία ως ενεργός μη-αποδοχή, απόρριψη και ενδεχομένως περιφρόνηση -εκ μέρους του κοινωνικά αποκλεισμένου ατόμου- των χρονικών και χωρικών περιορισμών της συνήθους, «συμβατικής» καθημερινής ζωής.

υποκειμένου στο εδώ και τώρα, πέραν των ευρύτερων κοινωνιολογικών της πτυχών που συζητήθηκαν νωρίτερα, αποτελεί παράλληλα ένα φαινόμενο το οποίο, όπως είναι γνωστό, παρατηρείται λιγότερο ή περισσότερο τακτικά όταν ένα άτομο βρίσκεται αντιμέτωπο με ιδιαίτερες εξωτερικές συνθήκες. «Ο προσανατολισμός στο παρόν, γράφει ο Π. Χαρτοκόλλης (ό.π., σ. 138), μπορεί να προκληθεί σε οποιονδήποτε σε ειδικές περιβαλλοντικές συνθήκες, όπως, για παράδειγμα, ένα πεδίο μάχης ή ένα στρατόπεδο συγκέντρωσης (Bettelheim, 1943)». Δεν θα ήταν δύσκολο να υποστηρίξει κανείς βέβαια ότι ανάμεσα σε αυτές τις «ειδικές περιβαλλοντικές συνθήκες» -ή «ακραίες καταστάσεις» για να δανειστούμε την έκφραση που χρησιμοποίησε ο ίδιος ο B. Bettelheim (ό.π.) στην προαναφερθείσα διάσημη μελέτη του για τα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης- θα υπήρχε κάθε λόγος να συμπεριληφθούν και τα αδιέξοδα της ριζικής επισφάλειας και συγκεκριμένα της επιβίωσης μέρα με τη μέρα στους δρόμους της πόλης. «Ένας τέτοιος προσανατολισμός στο παρόν, συνεχίζει ο Π. Χαρτοκόλλης (ό.π., σ. 138), εφόσον η φύση του είναι αμυντική ή παλινδρομική, μπορεί εύκολα να αναστραφεί. Από την άλλη πλευρά, ο προσανατολισμός στο παρόν ενός ατόμου που μεγάλωσε στις δυσμενείς συνθήκες ενός διαλυμένου σπιτικού, είτε πρόκειται για γκέτο σε μια μεγαλούπολη είτε για ένα εύπορο προάστιο, είναι πιθανότερο να βασίζεται σε μια ελαττωματική, οριακή δομή προσωπικότητας, και επομένως, να είναι πιο διαβρωτικός και πιο ανθεκτικός στην αλλαγή». Σε έναν σημαντικό αριθμό περιπτώσεων στην ψυχοκοινωνική κλινική, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε, οι δύο παραπάνω πηγές του προσανατολισμού στο παρόν, σχηματικά, η εξωτερική/σύγχρονη και η εσωτερική/ιστορική φαίνεται να συναντιούνται και τούτο, ας μην ξεχνάμε, εντός ενός ευρύτερου πολιτικού, κοινωνικού, οικονομικού και, από μία άποψη, πολιτισμικού πλαισίου, κεντρικά στοιχεία του οποίου μπορούν να θεωρηθούν, επακριβώς, η επικέντρωση στο σήμερα, η λογική του βραχυπρόθεσμου και του προσωρινού, η μόνιμη ρευστότητα και αβεβαιότητα – με δυο λόγια το εφήμερο.

2.3.11. Εργασία, υποκειμενικότητα και ψυχική υγεία. Στο πρώτο υποκεφάλαιο του θεωρητικού μέρους της παρούσας εργασίας μας δόθηκε η ευκαιρία να εξετάσουμε ορισμένα βασικά σημεία της σχέσης μεταξύ εργασίας και εφήμερου μέσα από μια κοινωνιολογική οπτική. Προκειμένου να μπορέσουμε

να σκεφθούμε και να κατανοήσουμε καλύτερα την σύνθετη ψυχοκοινωνική οδύνη του αποκλεισμένου υποκειμένου, θα ήταν εξίσου σημαντικό να λάβουμε υπόψιν την τεράστια ψυχολογική σημασία του ζητήματος της εργασίας, στην οποία θα θέλαμε να σταθούμε εδώ αναλυτικότερα.

Ας πάρουμε ως σημείο αφετηρίας την απλή διαπίστωση ότι το νόημα του όρου «εργασία» δεν εξαντλείται φυσικά στην περιγραφή μιας μισθωτής σχέσης ή μιας θέσης εργασίας αλλά προσδιορίζει ταυτόχρονα, κατ' ουσίαν, μία δραστηριότητα, μία διαδικασία όπου εμπλέκεται ενεργά το σύνολο της προσωπικότητας του ατόμου. Από αυτή την άποψη, θα μπορούσε λοιπόν να υπογραμμισθεί εξαρχής η κεντρική θέση που κατέχει η εργασία όσον αφορά την υποκειμενικότητα και, συνεπώς, την ταυτότητα και την ψυχική υγεία. Ήδη, ο πρώτος ψυχαναλυτής S. Freud (1930) στο κλασικό του κείμενο «*Η δυσφορία μέσα στον πολιτισμό*» τόνιζε την σπουδαιότητα του ρόλου της εργασίας για την λιβιδινική οικονομία κάθε υποκειμένου. Πέρα από την καλλιτεχνική δημιουργία ή τη διανοητική, επιστημονική δραστηριότητα, στις οποίες ξέρουμε καλά πόση αξία απέδιδε ο Freud σε όλο το έργο του, η «συνηθισμένη επαγγελματική εργασία», όπως γράφει, εισάγοντας το υποκείμενο στην ανθρώπινη κοινότητα, εγγράφοντάς το σε μια στέρεη σχέση με την πραγματικότητα και επιτρέποντάς του την μετουσίωση των ενορμητικών του κινήσεων, θα συνιστούσε επίσης, όχι μόνο μια ισχυρή προστασία απέναντι στην οδύνη που επιφυλάσσει αναπόφευκτα η ζωή στον καθένα, αλλά και μια βασική οδό, αν και συχνά παραγνωρισμένη από τους ανθρώπους, για την κατάκτηση της ευτυχίας (Freud, ό.π., σ. 23).

Ο Christophe Dejours (2009a· 2009b), θεμελιωτής του κλάδου της λεγόμενης «ψυχοδυναμικής της εργασίας» στη Γαλλία, έχει επιστήσει την προσοχή στο γεγονός ότι η εργασία παίζει δίχως αμφιβολία έναν καθοριστικό ρόλο στην κατασκευή της ταυτότητας όπως και στους κοινωνικούς δεσμούς, με την έννοια ότι η εργασία επιτρέπει την συνύπαρξη και την κοινή δράση στο πλαίσιο μιας ανθρώπινης κοινότητας. Η ετυμολογία της λέξης «συνεργασία» είναι εξάλλου ιδιαίτερα ομιλούσα σε αυτήν την προοπτική⁴¹. Στο κέντρο της ενδιαφέρουσας θεώρησης της εργασίας

41 Διαφοροποιούμενος στο συγκεκριμένο σημείο από την κλασική θέση που αναπτύσσει ο S. Freud στα λεγόμενα «κοινωνιολογικά» γραπτά του, και ιδιαίτερα στο έργο του «*Ψυχολογία των μαζών και ανάλυση του εγώ*», περί της πρωτοκαθεδρίας των λιβιδινικών σχέσεων στον σχηματισμό των ανθρώπινων ομάδων και κοινωνιών, ο Dejours (2009b, σ. 139) υποστηρίζει την άποψη ότι «η εργασία και η συνεργασία, περισσότερο από την αγάπη και την λίμπιντο, μπορούν να είναι στην αρχή των δεσμών που ενώνουν τους ανθρώπους σε έναν κοινό κόσμο [...]».

που αναπτύσσει ο Dejours (2009a· 2009b), στο ομώνυμο έργο του, βρίσκεται η έννοια της «ζωντανής εργασίας», η οποία, σύμφωνα με τον τρόπο που την αντιλαμβάνεται ο συγγραφέας, περιλαμβάνει δύο αλληλένδετες πτυχές: την παραγωγή και τον μετασχηματισμό του εαυτού. «Ποίησης», από τη μία πλευρά, δηλαδή παραγωγική εργασία και τροποποίηση του εξωτερικού κόσμου από το άτομο, και «Arbeit», από την άλλη, δηλαδή εσωτερική εργασία, ψυχική πρόοδος, ανάπτυξη και μετασχηματισμός του ερωτογόνου σώματος, είναι, για τον συγγραφέα (Dejours, 2009a), οι δύο άρρηκτα συνδεδεμένες, αλληλεπιδρούσες συνιστώσες της διαδικασίας της ζωντανής εργασίας.

Όπως επισημαίνει ο Dejours, η επαγγελματική εργασία μπορεί να θεωρηθεί μια καθοριστική δοκιμασία για την υποκειμενικότητα με εκβάσεις τόσο δημιουργικές όσο και, σε ορισμένες ατυχείς περιπτώσεις, καταστροφικές. Ας δούμε εν τάχει τον τρόπο με τον οποίο θέτει το πρόβλημα αυτό ο συγγραφέας (Dejours, ό.π., σ. 21):

«Η υποκειμενικότητα είναι δομημένη από την σεξουαλικότητα αλλά είναι επίσης, είτε το θέλουμε είτε όχι, εμπλεκόμενη ολόκληρη στη σχέση με την εργασία. Η εργασία, ως εκ τούτου, μπορεί να είναι για την υποκειμενικότητα μία ουσιαστική δοκιμασία δια της οποίας η υποκειμενικότητα αποκαλύπτεται στον εαυτό της και απ' όπου μπορεί να βγει αυξημένη. Αλλά, εάν αυτή η δοκιμασία εξαντληθεί σε ένα αδιέξοδο, τότε η υποκειμενικότητα μπορεί να βγει καταπληγωμένη. Αυτή η δοκιμασία μπορεί να είναι τόσο καταστροφική που να οδηγήσει τελικά στην αυτοκτονία».

Με άλλα λόγια, εάν η εμπειρία της εργασίας -επιτρέποντας την ανάπτυξη της υποκειμενικότητας και φέρνοντας το άτομο σε καλύτερη επαφή με το σώμα του, με τον εαυτό του και με την ζωή εντός του- μπορεί να ιδωθεί σαν ένα πολύτιμο μέσο προσωπικής εκπλήρωσης και «θωράκισης» της ψυχικής υγείας, από την άλλη πλευρά, η εργασιακή ζωή και τα αδιέξοδά της μπορούν επίσης, κάποιες φορές, να αποτελέσουν την βασική αιτία μιας βαθιάς υποκειμενικής οδύνης, αποδιοργανώνοντας την λειτουργία του εγώ και οδηγώντας στην ψυχική κατάρρευση και σε διάφορες παθολογίες.

Στο σημείο αυτό θα άξιζε να τονισθεί το γεγονός ότι οι μετασχηματισμοί της σύγχρονης εργασιακής πραγματικότητας μπορεί να αυξάνουν την παραγωγικότητα και το κέρδος, όχι όμως χωρίς ένα βαρύ τίμημα· οι ολέθριες συνέπειες του οποίου όχι

μόνο σε κοινωνικό επίπεδο όπως είδαμε, αλλά και στο ψυχικό, γίνονται όλο και περισσότερο ορατές. Πιο συγκεκριμένα, οι νέες οργανωτικές πρακτικές του σύγχρονου μανάτζμεντ, η τάση προς μία αυξανόμενη ατομικοποίηση, η ευρεία «εφημεροποίηση» της εργασίας και των μορφών πρόσληψης, καθώς και ο γενικευμένος οικονομικός ανταγωνισμός που μοιάζει πλέον να εντείνεται διαρκώς, μπορούν να θεωρηθούν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνοι για την πρωτόγνωρη απομόνωση και μοναξιά ενός σημαντικού τμήματος των εργαζομένων, για την κατάρρευση της έννοιας της συνεργασίας που βρίσκεται σε εξέλιξη καθώς και για την παρατηρούμενη απώλεια της εμπιστοσύνης μεταξύ των ανθρώπων (Dejours, 2009b). Το αποτέλεσμα της «αποσάθρωσης της θέσης που παραχωρείται στην υποκειμενικότητα και στην ζωή στην εργασία», όπως σημειώνει ο συγγραφέας (Dejours, ό.π., σ. 41), δεν θα ήταν άλλο επομένως από τον θεαματικό πολλαπλασιασμό και την εμφάνιση νέων παθολογιών συνδεόμενων με την εργασία, την αύξηση των περιστατικών βίας ή/και των φαινομένων παρενόχλησης στους χώρους της εργασίας, την συχνότερη υπερφόρτωση και, βέβαια, την επακόλουθη ψυχολογική κατάρρευση των εργαζομένων.

Από την άλλη πλευρά, δεν θα πρέπει να λησμονείται επίσης η σημασία της αναγνώρισης που δύναται να εισπράττει το άτομο δια μέσου της εργασίας καθότι αυτή η αναγνώριση παρέχει μια ουσιαστική ευκαιρία αυτο-πραγμάτωσης μέσα στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων (Dejours, ό.π.). Ανήκοντας σε μια ομάδα, σε ένα επάγγελμα, σε μια συλλογικότητα το άτομο ενισχύεται χάρη στην αναγνώριση και την εκτίμηση των άλλων -και πρωτίστως των συναδέλφων και των επαγγελματιών κοντά στον τομέα της δραστηριότητας του- και μπορεί, παράλληλα, να βρει μία δική του θέση εντός του κοινωνικού πεδίου. Αυτή η δυνατότητα εκπλήρωσης του υποκειμένου στο συλλογικό πεδίο βάσει της εργασίας θα ήταν λοιπόν, όπως υπογραμμίζει ο Dejours (ό.π.), ένας δεύτερος βασικός πυλώνας, δίπλα στην σεξουαλικότητα, την αγάπη και το ιδιωτικό, ερωτικό πεδίο, για την κατασκευή της ταυτότητας και την αύξηση της ψυχικής ευρωστίας.

Συμπερασματικά, μια υποκειμενικά ικανοποιητική επαγγελματική δραστηριότητα και ειδικότερα η αναγνώριση και το αίσθημα χρησιμότητας προς τους άλλους στην εργασία εμφανίζονται ως σημαντικότεροι παράγοντες ναρκισσιστικής σταθερότητας, προστασίας και ενδυνάμωσης της ταυτότητας. Στην αντίθετη

περίπτωση -δεν είναι διόλου δύσκολο να το αντιληφθεί κανείς-, οι υπερβολικά δυσμενείς εργασιακές συνθήκες ή, ακόμα χειρότερα, η ανεργία, και μάλιστα όταν είναι μακροχρόνια, όπως συμβαίνει πολύ συχνά δυστυχώς στο πλαίσιο της ψυχοκοινωνικής κλινικής, συνιστούν μια εξαιρετικά επίπονη δοκιμασία για την ταυτότητα. Δρώντας αθροιστικά μέσα στον χρόνο σαν ένα είδος «συσσωρευτικού ψυχικού τραυματισμού» (Khan, 1963), οι εν λόγω καταστάσεις ευθραυστοποιούν προοδευτικά τον ναρκισσισμό και, ως εκ τούτου, ενέχουν σημαντικούς κινδύνους για την ψυχική υγεία κάθε υποκειμένου.

2.3.12. Σχετικά με την σημασία της πατρικής λειτουργίας. Εάν κατά την διάρκεια του παρόντος υποκεφαλαίου η πορεία της θεωρητικής επεξεργασίας που προηγήθηκε μας οδήγησε, όχι λίγες φορές, να στρέψουμε την προσοχή μας στον ρόλο του πρωταρχικού δεσμού μητέρας-παιδιού, η παράλληλη αναφορά στην πατρική προβληματική θα μπορούσε να μας προσφέρει μερικά εξίσου χρήσιμα στοιχεία ψυχοδυναμικής κατανόησης των καταστάσεων κοινωνικής περιθωριοποίησης. Θα ήταν σκόπιμο λοιπόν, κλείνοντας, να αναφερθούμε αρκετά επιγραμματικά σε μερικά από τα βασικά αποτελέσματα των ψυχαναλυτικών ερευνών γύρω από την πατρική λειτουργία και στον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαν να φωτίσουν συμπληρωματικά ορισμένες πτυχές της προβληματικής του εφήμερου διευρύνοντας έτσι τις δυνατότητες ψυχοδυναμικής σκέψης γύρω από τα φαινόμενα αποκλεισμού.

Δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί το γεγονός ότι η ψυχανάλυση ύστερα από τον θάνατο του S. Freud γνώρισε μια ευρεία μετατόπιση του κέντρου βάρους του θεωρητικού ενδιαφέροντος από τον πατέρα στην μητέρα -με σημαντική εξαίρεση το έργο του J. Lacan- όπως μαρτυρά άλλωστε και ο εντυπωσιακός αριθμός των εργασιών που επικεντρώνονται ουσιαστικά στον ρόλο της μητέρας και στις επιδράσεις του στον αναπτυσσόμενο παιδικό ψυχισμό κατά τη διάρκεια των πρώιμων φάσεων – προτείνοντας, κάποιες φορές, ακόμα και παρατηρήσεις ή ανακατασκευές σχετικά με την ενδομήτρια ψυχική ζωή. Ωστόσο, τούτου λεχθέντος, θεωρείται κοινώς αποδεκτό ότι η διπλή αναφορά τόσο στο πατρικό όσο και στο μητρικό είναι στην πραγματικότητα απολύτως απαραίτητη για την κατανόηση της ανθρώπινης ψυχικής λειτουργίας αφού, όπως το έχει θέσει περιεκτικά ο A. Green (1983, σ. 253), «[...] το

πεπρωμένο της ανθρώπινης ψυχής είναι να έχει πάντοτε δύο αντικείμενα και ποτέ μόνο ένα».

Μπορούμε λοιπόν να πούμε με σιγουριά ότι η πατρική λειτουργία και η ιδιαίτερη ποιότητα της σχέσης με το πρόσωπο του πατέρα, σε σύγκριση με την άμεση και στενότερη σχέση του παιδιού με την μητέρα, αποδεικνύεται καθοριστική για την δόμηση του ψυχισμού. Ο ρόλος του πατέρα ως ενδιάμεσου ανάμεσα στην μητέρα και το παιδί, δηλαδή η πατρική λειτουργία του τρίτου, επιτρέπει το άνοιγμα από την πρωταρχική δυαδική σχέση στην τριαδικότητα, εισάγοντας έτσι το υποκείμενο στο πεδίο της ετερότητας, του λόγου και της συμβολικής σκέψης. Χάρη στη σχέση με τον τρίτο, το παιδί θα μπορέσει να εισέλθει προοδευτικά στην κοινή πραγματικότητα των ανθρώπων -δηλαδή στην κοινωνική πραγματικότητα και στον πολιτισμό- πράγμα αδύνατο βεβαίως χωρίς την διαμεσολάβηση της γλώσσας και της συμβολικής τάξης. Όπως έχει υπογραμμισθεί από τον ανθρωπολόγο M. Godelier (2004), η σταθερή παρουσία δίπλα στην μητέρα του ειδικού ρόλου που διαδραματίζεται από έναν άνδρα επιφορτισμένο με μια λειτουργία συμβολικής ταύτισης συνιστά ένα θεμελιακό γνώρισμα των συνθηκών ανάπτυξης του ανθρωπίνου είδους. Προεκτείνοντας την σκέψη του S. Freud, ο J.C. Stoloff (2007) δείχνει πώς η πατρική λειτουργία εξασφαλίζει έναν χώρο χωρισμού και διαφοροποίησης του παιδιού από την μητέρα και καθιστά δυνατή την λήψη μιας πρώτης απόστασης από το αντικείμενο της άμεσης επένδυσης (μαστός) ευνοώντας μια έμμεση επένδυση μέσω ταύτισης στους γονείς, που εξομοιώνονται με τον «πατέρα της προσωπικής προ-ιστορίας» (έννοια της πρωταρχικής ταύτισης κατά Freud).

Κατά την υποστηρικτική και θεραπευτική πρακτική στο πλαίσιο της ψυχοκοινωνικής κλινικής, η συχνότητα με την οποία συναντά κανείς αναπαραστάσεις πατρικού αντικειμένου που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν μη-λειτουργικές εμφανίζεται αρκετά υψηλή. Πρόκειται, πιθανόν τις περισσότερες φορές, για πατρικά μορφοείδωλα που φαίνεται να παραμένουν κατ' ουσίαν περιφερειακά στην δυαδική σχέση μητέρας-παιδιού μη καταφέροντας να εξασφαλίσουν σε ικανοποιητικό βαθμό την λειτουργία του τρίτου. Αυτό το διαφαινόμενο έλλειμμα σε επίπεδο πατρικής λειτουργίας μεταφράζεται σε μια ατελή τριαδικοποίηση, άμεση συνέπεια της οποίας είναι, όπως γνωρίζουμε, η δυσκολία σταθερής παραμονής σε τρόπους ψυχικής λειτουργίας κυριαρχούμενους από την οιδιπόδεια προβληματική ή ακόμα η

καθήλωση στην δυαδική-συμβιωτική σχέση και η επακόλουθη αδυναμία επαρκούς πρόσβασης στην οιδιπόδεια κατάσταση. Σε όλες τις περιπτώσεις, αυτή η ευθραυστότητα ή ανεπάρκεια της οιδιποδειοποίησης μοιάζει να οδηγεί σε μια ελλειμματική λειτουργία του συμβολικού και της δυνατότητας νοηματοδότησης της σχέσης με την πραγματικότητα.

Στην κλινική εργασία με τον πληθυσμό των αστέγων, η γενική εικόνα που αντικρίζει κανείς είναι μάλλον αυτή μιας κατάρρευσης της πατρικής λειτουργίας όπου, επακριβώς, δεν φαίνεται να λειτουργεί επαρκώς η διάσταση του τρίτου, μέσα σε μια ναρκισσιστική αυτό-απορρόφηση και σε ένα καταναγκαστικό μηρυκασμό της δυστυχίας. Αντίθετα, στην ζωή και στις σχέσεις αντικειμένου αυτών των ανθρώπων φαίνεται να επικρατεί μια συμβιωτική διαμόρφωση στο κέντρο της οποίας κρύβεται η ασυνείδητη εικόνα μιας διωκτικής, μη-φροντίζουσας μητέρας. Θα ήταν λογικό να αναρωτηθούμε στο σημείο αυτό εάν η αποτυχία εσωτερίκευσης μιας «επαρκώς καλής» μητρικής λειτουργίας θα στερούσε παράλληλα και τις βάσεις για την ανθεκτική εγκατάσταση της πατρικής διάστασης του τρίτου· την οποία θα πρέπει να σκεφτούμε εδώ κατά κύριο λόγο με την έννοια της συμμετοχής στην κοινωνία -στην συγκρότηση των κοινωνικών δεσμών- και στον πολιτισμό. Έτσι, θα ήταν ενδιαφέρον να διερευνηθεί κλινικά σε ποιο βαθμό και μέσω ποιων οδών η επισφάλεια του εσωτερικού πατέρα-πλαισίου, συνδυναζόμενη με την μαζική ρευστοποίηση του εξωτερικού πλαισίου, θα μπορούσε να εξηγήσει καλύτερα ορισμένες διαδικασίες περιθωριοποίησης και ιδιαίτερα την διαιώνισή τους, δηλαδή, τον μακροχρόνιο «αυτο-εγκλωβισμό» του υποκειμένου σε οδυνηρές καταστάσεις αποκλεισμού.

2.4. Ψυχικό τραύμα και κλινική του εφήμερου

Κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης που προηγήθηκε πάνω στην ψυχοδυναμική προσέγγιση της προβληματικής του εφήμερου έγινε λόγος αρκετές φορές, λιγότερο ή περισσότερο άμεσα, για το πρόβλημα του ψυχικού τραύματος. Εξ αρχής στην καρδιά της ψυχαναλυτικής σκέψης, από την λεγόμενη «προ-αναλυτική» περίοδο (Freud, 1895), το τραύμα αποτελεί αναμφίβολα έναν αποφασιστικό αιτιολογικό παράγοντα όσον αφορά στη διαμόρφωση ψυχοπαθολογικών φαινομένων, αλλά και συνεπώς ένα στοιχείο θεμελιώδους σημασίας στην θεραπευτική τους προσέγγιση· της οποίας η πρόγνωση, σύμφωνα με τις τελικές παρατηρήσεις του ιδρυτή της ψυχανάλυσης, στην περίπτωση ύπαρξης τραύματος είναι και ευνοϊκότερη (Freud, 1937a). Πρόκειται για μια έννοια που γνώρισε διάφορες θεωρήσεις και αναθεωρήσεις -θα μπορούσαμε να πούμε, μια ορισμένη εξέλιξη- αφενός στη φροϋδική σκέψη και αφετέρου στις εργασίες των μετα-φροϋδικών συγγραφέων μέχρι τη σύγχρονη ψυχανάλυση. Οι Laplanche και Pontalis (1967, σ. 499) περιγράφουν το τραύμα (ή τραυματισμό) στο γνωστό ψυχαναλυτικό λεξικό τους με τον εξής τρόπο:

«Γεγονός της ζωής του υποκειμένου που ορίζεται από την ένταση του, την αδυναμία όπου βρίσκεται το υποκείμενο να ανταποκριθεί σε αυτό καταλλήλως, την αναστάτωση και τα ανθεκτικά παθογόνα αποτελέσματα που προκαλεί στην ψυχική οργάνωση. Με οικονομικούς όρους, το τραύμα χαρακτηρίζεται από μια εισροή διεγέρσεων που είναι υπερβολική σε σχέση με την ανοχή του υποκειμένου και την ικανότητα του να ελέγχει και να επεξεργάζεται ψυχικά αυτές τις διεγέρσεις».

Προκειμένου να μπορέσουμε να κατανοήσουμε καλύτερα τον ιδιαίτερο ρόλο της τραυματικής διάστασης στην ψυχοκοινωνική κλινική, θα ήταν σημαντικό να προσπαθήσουμε να διασαφηνίσουμε το νόημα αυτής της έννοιας του ψυχικού τραύματος, πλησιάζοντας την υπό το πρίσμα της ψυχαναλυτικής ψυχοπαθολογίας. Με αυτό το σημείο αναφοράς, κρατώντας ορισμένα θεμελιακά στοιχεία σχετικά με την έννοια του τραύματος στην ψυχαναλυτική σκέψη, θα επικεντρωθούμε, στην συνέχεια της παρούσας εργασίας, στη μελέτη του σύνθετου ρόλου της τραυματικής διάστασης στην ψυχοκοινωνική κλινική, και ειδικότερα, στην ποιοτική διερεύνηση ορισμένων πτυχών της αμφίδρομης σχέσης μεταξύ ψυχικού τραύματος και φαινομένου του

εφήμερου καθώς και στην εξέταση της σημασίας του τραυματικού παράγοντα ως προς την διαδικασία ανάκαμψης στο πλαίσιο αυτής της κλινικής της ριζικής επισφάλειας και του αποκλεισμού.

2.4.1. Η έννοια του τραύματος στην φροϋδική σκέψη. Αρχικά, θα ήταν δυνατόν να υπογραμμίσουμε ότι η εξέλιξη που γνωρίζει η έννοια του τραύματος στο έργο του Sigmund Freud είναι παράλληλη της προοδευτικής ανάπτυξης του ψυχαναλυτικού θεωρητικού σώματος, ή καλύτερα, ότι εγγράφεται στην σταδιακή περιπλοκή, στην επεξεργασία και ενίοτε στην τροποποίηση των θεωρητικών θέσεων του ιδρυτή της ψυχανάλυσης. Με άλλα λόγια, οι διάφορες θεωρητικές επεξεργασίες σχετικά με το τραύμα απορρέουν ουσιαστικά από τους διαφορετικούς επιστημολογικούς ανασχηματισμούς του Freud, τονίζοντας διαδοχικά ορισμένες πτυχές, εμπλουτίζοντας ή άλλοτε αντικαθιστώντας τις προηγούμενες προτάσεις του.

Κατά τη διάρκεια της προ-αναλυτικής περιόδου, ο Freud και ο Breuer στο έργο τους *«Μελέτες για την υστερία»* προτείνουν την διαπίστωση στην οποία είχαν οδηγηθεί, ότι «η αιτία των περισσότερων υστερικών συμπτωμάτων άξιζε να χαρακτηριστεί ως ψυχικός τραυματισμός» (1895, σ. 3). Στην περιγραφή τους για το τραύμα -όπου κυριαρχεί η οικονομική διάσταση- βρίσκουμε, σχηματικά, τα ακόλουθα στοιχεία: ο ψυχικός τραυματισμός συνίσταται σε μια υπέρμετρη διέγερση η οποία δεν μπορεί να ενταχθεί ή να «ρευστοποιηθεί» μέσω συνειρμικής επεξεργασίας, η εμπειρία παραμένει στον ψυχισμό ως εσωτερικό ξένο σώμα και η ανάμνησή της δεν μπορεί να «ανακαλυφθεί στην κανονική μνήμη του αρρώστου αλλά μόνο σ' εκείνη του υπνωτισμένου» (ό.π., σ. 8). «Είναι από ενθυμήσεις [*réminiscences*] κυρίως που υποφέρει ο υστερικός» (ό.π., σ. 5) συμπεραίνουν οι συγγραφείς και, δεδομένων των παραπάνω παραμέτρων, η επίλυση του τραύματος πραγματοποιείται δια μέσου της λεγόμενης «καθαρτικής μεθόδου», η οποία παραπέμπει σε μια απελευθέρωση της εγκυστωμένης ενέργειας. Όπως ξέρουμε, η εν λόγω μέθοδος συνεπαγόταν, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων, την χρήση της ύπνωσης ως θεραπευτικής διαδικασίας με σκοπό να καταστεί δυνατή η αναμνημόνευση του τραυματισμού και να προκληθεί έτσι η κάθαρση του μέσα από την εκφόρτιση της «μπλοκαρισμένης» συναισθηματικής εμπειρίας. Θα πρέπει να παρατηρήσουμε φυσικά ότι αυτή η θέαση

του ψυχικού τραύματος όπως και του μηχανισμού της θεραπείας σταδιακά ξεπεράστηκαν καθώς η σκέψη και οι ψυχαναλυτικές έρευνες του Freud εμβαθύνονταν. Θα ήταν μάλλον περισσότερο ακριβές να λεχθεί ότι ορισμένες ιδέες που άνηκαν σε αυτή την εννοιολόγηση εγκαταλείφθηκαν στην πορεία ενώ άλλες διακλαδώσεις αυτών των πρώτων σκέψεων, οι οποίες περιέχουν εν σπέρματι τις αναπτύξεις που θα ακολουθήσουν αργότερα, συνεχίστηκαν⁴².

Κατά τα επόμενα έτη ο Freud επικεντρώνεται περισσότερο στην σεξουαλική φύση του τραύματος, με το ψυχικό τραύμα να εξισώνεται σχεδόν εξ ολοκλήρου με ένα παιδικό σεξουαλικό τραύμα. Έτσι, κατά την περίοδο μεταξύ 1895 και 1896, η έννοια της αποπλάνησης περνά στο προσκήνιο. Σύμφωνα με την θεωρία της αποπλάνησης, το περιστατικό απ' όπου θα προερχόταν η νεύρωση είναι ένα σεξουαλικό γεγονός, μία τραυματική εμπειρία που αγγίζει την παιδική σεξουαλικότητα. Το γεγονός που έχει αυτήν την παθογόνο λειτουργία αντιστοιχεί σε μια σκηνή αποπλάνησης και ορίζεται από μια ιδιαίτερη διαμόρφωση: το παιδί υφίσταται παθητικά την αποπλάνηση, δηλαδή μια εκδήλωση σεξουαλικού χαρακτήρα που του απευθύνεται από κάποιον ενήλικα -κυρίως τον πατέρα ή κάποιο υποκατάστατό του-, ο οποίος, κατέχοντας την ενεργητική θέση, αποτελεί πάντοτε τον παράγοντα της αποπλάνησης. Αυτή η τραυματική σεξουαλική σκηνή λαμβάνει χώρα κάποια στιγμή που προηγείται της ενήβωσης με συνέπεια το παιδί να μην είναι ακόμα σε θέση να αποκωδικοποιήσει την σεξουαλική σημασία της χειρονομίας. Έτσι, η σκηνή αποπλάνησης δεν προκαλεί, στον καιρό της, καμία σεξουαλική διέγερση στο παιδί το οποίο είναι ακόμη ανεπαρκώς εξοπλισμένο βιολογικά (σωματικές συνθήκες της διέγερσης) όπως και ψυχολογικά (αναπαραστάσεις ώστε να ενταχθεί ψυχικά το γεγονός). Αργότερα, σε έναν δεύτερο χρόνο, εφηβικό ή μετεφηβικό, ένα σχετικά ανώδυνο γεγονός χωρίς εμφανή σεξουαλικό χαρακτήρα, ξαναζωντανεύει, μέσω των συνειρμικών σχέσεων που εδραιώνονται μεταξύ των δύο σκηνών, τα μνημονικά ίχνη του πρώτου χρόνου που μέχρι τότε δεν είχαν μπορέσει να αποκτήσουν το πραγματικό

42 Ενδεικτικά, στην θεωρητικοποίησή τους, οι Freud και Breuer (1895) θίγουν ήδη την ιδέα ενός παιδικού παράγοντα τοποθετώντας τα τραυματικά συμβάντα που θα καθόριζαν τα υστερικά συμπτώματα, σε έναν μεγάλο βαθμό, στην παιδική ηλικία του ασθενούς. Υποδεικνύουν επίσης ότι η ατομική προδιάθεση του υποκειμένου, η επιδεκτικότητα του ή κάποιες συγκεκριμένες ψυχικές συνθήκες μπορούν να συνεισφέρουν στην «τραυματική αξία» του συμβάντος. Οι συγγραφείς σκέπτονται ακόμη, τέλος, ότι η συσσωρευμένη δράση περισσότερων μερικών τραυματισμών, δηλαδή η άθροιση ενός συνόλου μικρο-τραυματικών γεγονότων άνευ πραγματικής τραυματογόνου ισχύος όταν δρουν μεμονωμένα, μπορεί να αντικαταστήσει ένα μοναδικό τραυματικό περιστατικό.

σεξουαλικό τους νόημα.

Αυτό το θεωρητικό μοντέλο της αποπλάνησης και του τραυματισμού σε δύο χρόνους εισάγει την ύπαρξη μιας ιδιαίτερης χρονικότητας όσον αφορά το ψυχικό τραύμα καθότι ενέχει την ιδέα μιας αναδρομικής δράσης του παρόντος πάνω στο παρελθόν. Με άλλα λόγια, μολονότι, όπως μόλις αναφέρθηκε, η πρώτη εμπειρία αφήνει ορισμένα ίχνη μέσα στον ψυχισμό, τούτη εδώ δεν αποκτά ωστόσο την πραγματική τραυματική της αξία και την παθογόνο ισχύ της -δεν γίνεται τραύμα, εάν περιοριστούμε αποκλειστικά στην οικονομική σημασία του όρου- παρά μόνο στον δεύτερο χρόνο, δηλαδή στον χρόνο του μεθύτερου. Λόγω νέων συνθηκών οργανικής ωριμότητας ή νέων γεγονότων ενός μεταγενέστερου χρόνου, η παρελθούσα εμπειρία ανασχηματίζεται λαμβάνοντας το νόημά της και μια νέα ψυχική αποτελεσματικότητα· η ανάμνησή της μετατρέπεται αναδρομικά σε ψυχικό τραύμα του οποίου η παθογόνος επίδραση εμφανίζεται εκ-των-υστέρων (Laplanche & Pontalis, 1967, σσ. 33-35 και 501-502).

Κατά συνέπεια, η έννοια του μεθύτερου, η οποία σύμφωνα με τον Freud είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την διφασική εξέλιξη της ανθρώπινης σεξουαλικότητας, σηματοδοτεί μια προοπτική που διαφοροποιείται από ένα μοντέλο μηχανικής αιτιότητας και γραμμικής χρονικότητας, μεταφραζόμενο σε έναν «καθορισμό μονής κατεύθυνσης», που θα πήγαινε δηλαδή από το παρελθόν στο παρόν. Όπως υπογραμμίζουν οι M. Baranger, W. Baranger και J.M. Mom (1988), βρισκόμαστε εδώ απέναντι σε μια θεώρηση που χαρακτηρίζεται από μία διαλεκτική αιτιότητα και ένα μοντέλο χρονικότητας όπου το παρελθόν και το μέλλον αλληλεπηρεάζονται και καθορίζουν από κοινού την δόμηση του παρόντος. Επιπλέον, σχολιάζοντας την σημασία μιας τέτοιας αντίληψης για την ψυχαναλυτική σκέψη και πρακτική, οι συγγραφείς (ό.π.) δείχνουν ότι αποτελεί την βάση πάνω στην οποία μπορεί να θεμελιωθεί μια αποτελεσματική θεραπευτική δράση δεδομένου ότι αυτή η ίδια αναδρομικότητα που χαρακτηρίζει την συγκρότηση του τραύματος μας προσφέρει και την μοναδική δυνατότητα τροποποίησης της ιστορίας μας, αναίρεσης, χάρη στην ερμηνεία, αυτού που είχε συσταθεί και επανένταξης των τραυματικών στοιχείων⁴³. Η Catherine Chabert (1999, σ. 95) επισημαίνει ότι «αν και η φροϋδική

43 Υπό αυτό το φως μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα την παρατήρηση που διατύπωσε ο Freud, κατά την τελική φάση του έργου του, πως «δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι η τραυματική αιτιολογία προσφέρει στην ανάλυση την μακράν ευνοϊκότερη περίπτωση» (1937a, σ. 235).

θεωρία της αποπλάνησης τροποποιήθηκε ριζικά, περνώντας από μία αντίληψη όπου η *πραγματικότητα* της αποπλάνησης αποτελούσε έναν πρώτο χρόνο του τραυματισμού σε μια δεύτερη επεξεργασία διαρθρωμένη από την *φαντασία*, η δυαδική χρονικότητα που συγκροτεί την έννοια του μεθύτερου, αυτή εδώ, δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ».

Αυτή η ριζική αλλαγή όσον αφορά την θεωρία της αποπλάνησης συντελείται το 1897 όταν ο Freud -στην επιστολή της 21ης Σεπτεμβρίου προς τον W. Fliess- αντιλαμβανόμενος την δυσκολία γενίκευσης αυτής του της θεωρίας, θέτει σε επερώτηση τις προηγούμενες θέσεις του και εγκαταλείπει την περίφημη «*Neurotica*» διαχωρίζοντας έτσι την υλική πραγματικότητα από την ψυχική πραγματικότητα. Με άλλα λόγια, οι αναμνήσεις που συνδέονται με το παιδικό σεξουαλικό τραύμα δεν αντιστοιχούν πλέον αποκλειστικά σε περιστατικά αντικειμενικά και χρονολογήσιμα, αληθινά σε όλη τους την σαρκική διάσταση, αλλά ανήκουν σε μια σφαίρα περισσότερο φαντασιωτική και παρουσιάζονται πολλές φορές ως κατασκευές των ασθενών. Κατ' αυτόν τον τρόπο, ο Freud εμβαθύνει την αντίληψη του για το ψυχικό τραύμα ανακαλύπτοντας τον τραυματικό αντίκτυπο των ίδιων των φαντασιώσεων και υπογραμμίζοντας την συμμετοχή τους στην συγκρότηση του τραυματισμού. Η φαντασίωση, η οποία στην συνήθη σκέψη ορίζεται από την αντινομική της σχέση ως προς το πραγματικό, εδώ κατά τρόπο παράδοξο, φαινομενικά όμως μόνο, κατέχει την θέση ψυχικής πραγματικότητας. Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε ότι από αυτή την αναθεώρηση του Freud απορρέει μια θεμελιακή ιδέα όσον αφορά την έννοια του ψυχικού τραύματος στην ψυχαναλυτική σκέψη: η συνάντηση των στοιχείων της εξωτερικής πραγματικότητας με τα στοιχεία της εσωτερικής πραγματικότητας, δηλαδή, η ύπαρξη ενός συνεχούς διαλεκτικού παιχνιδιού μεταξύ εξωτερικού και εσωτερικού κόσμου.

Θα αποτελούσε σημαντική παράλειψη και αυθαίρετη απλούστευση των φροϋδικών θέσεων σχετικά με το τραύμα το να μην επισημανθεί ότι, ήδη από τις πρώτες θεωρητικές του επεξεργασίες, όπως εξάλλου μαρτυρούν και οι προαναφερθείσες έννοιες του μεθύτερου και της φαντασίωσης, ο Freud δεν περιορίζεται σε μια προσέγγιση αποκλειστικά οικονομική. Το τραύμα, πέρα από την ενεργειακή-ποσοτική του διάσταση, προκαλεί μια ψυχική σύγκρουση και κινητοποιεί άμυνες -των οποίων παράδειγμα συνιστά η διεργασία της απόθησης- που αντιστέκονται στην ένταξη της τραυματικής εμπειρίας στον συνειδητό ψυχισμό του

υποκειμένου. Εξ ου βέβαια και η πρόταση εκ μέρους του Freud, στο πλαίσιο της λεγόμενης «πρώτης θεωρίας των νευρώσεων» που αναπτύσσει στα κείμενα αυτής της περιόδου (1892-1897), του -χαρακτηριστικού από αυτήν την άποψη- νοσογραφικού όρου «ψυχονευρώσεις άμυνας». Ας σημειώσουμε, τέλος, ότι αυτή η ανακάλυψη έχει μια καθοριστική σημασία και για την θεραπευτική εργασία η οποία, πέρα από μια αμιγώς συγκινησιακή κάθαρση, στοχεύει στην «αποκατάσταση των συνειρμικών δεσμών» και την «επανένταξη στο εγώ» των τραυματικών συνιστωσών (Baranger, Baranger & Mom, 1988, σσ. 114-115).

Το 1917, στις «Εισαγωγικές διαλέξεις στην ψυχανάλυση», ο Freud προτείνει μια συνθετική θεώρηση τοποθετώντας την έννοια του τραύματος μέσα σε ένα ευρύτερο εννοιολογικό πλαίσιο που αναπτύσσει υπό την ονομασία «συμπληρωματικές σειρές». Διαπιστώνει ότι «η τραυματική οπτική δεν θα πρέπει μάλλον να εγκαταλειφθεί ως λανθασμένη· θα πρέπει να βρει την θέση και την τάξη της αλλού», και ότι υπάρχει «ένας μεγαλύτερος πλούτος συνθηκών εισόδου στην ασθένεια» (1917, σσ. 285-286). Πιο συγκεκριμένα, η αιτιολογία της νεύρωσης συνδέεται αφενός με εξωγενείς παράγοντες (σχετικά όψιμη τραυματική εμπειρία ζωής) και αφετέρου με ενδογενείς παράγοντες, ή ακριβέστερα, παράγοντες προδιάθεσης (σεξουαλική ιδιοσυγκρασία και νηπιακή εμπειρία ζωής). Οι παραπάνω δύο μεγάλες κατηγορίες παραγόντων (όπως και οι δύο υπο-παράγοντες της προδιάθεσης) διατηρούν μια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ τους σχηματίζοντας συμπληρωματικές σειρές. Δανειζόμενοι μια μαθηματική έκφραση, θα μπορούσαμε να πούμε ότι συμπεριφέρονται ως αντιστρόφως ανάλογα ποσά: όσο η παθογόνος σημαντικότητα της μίας αυξάνεται, τόσο το μερίδιο στην αιτιότητα της νεύρωσης που αντιστοιχεί στην άλλη μειώνεται. Ο Freud υιοθετεί μια διαλεκτική οπτική λοιπόν συναρθρώνοντας το εξωγενές με το ενδογενές σε μια συμπληρωματική αντίληψη των πραγμάτων. Στο συνολικό αιτιολογικό σχήμα που προτείνει (ό.π., σ. 375) το τραύμα εμφανίζεται σε δύο σημεία⁴⁴. Σχετικά με αυτό, ο συγγραφέας (ό.π., σ. 377) σχολιάζει ότι ανάμεσα στο αιτιώδες βάρος «των παιδικών βιωμάτων και εκείνο των μεταγενέστερων εμπειριών, υπάρχει μια σχέση συμπληρωματικότητας παρόμοια» με τις δύο προηγούμενες.

44 Ας σημειωθεί, ωστόσο, ότι στο συγκεκριμένο κείμενο ο όρος «τραύμα» περιγράφει γενικώς περισσότερο ένα γεγονός της ενήλικης ζωής που θα προηγούνταν λιγότερο ή περισσότερο άμεσα των παθολογικών εκδηλώσεων παρά μια παιδική εμπειρία.

Παρότι ο ρόλος του τραύματος στην αιτιότητα των νευρώσεων βρίσκεται έτσι σχετικοποιημένος, το ενδιαφέρον για την προβληματική του τραυματισμού παραμένει ισχυρά ενεργό στην σκέψη του Freud ο οποίος, κατά την διάρκεια της ίδιας περιόδου, την προσεγγίζει εκ νέου μέσα από το πρίσμα των νευρώσεων πολέμου και γενικότερα των τραυματικών νευρώσεων⁴⁵. Χωρίς να εγκαταλείπει ποτέ ολοκληρωτικά την πρώτη θεωρία του για το τραύμα, ο Freud, σε αυτό το καινούριο πλαίσιο, ξαναδίνει την προτεραιότητα στην οικονομική οπτική: «Μπορούμε ακόμα και να πούμε, γράφει, ότι ο όρος "τραυματικός" δεν έχει άλλο νόημα από αυτό το οικονομικό νόημα. Χαρακτηρίζουμε έτσι μία βιωμένη εμπειρία που φέρνει στην ψυχική ζωή, σε ένα σύντομο χρονικό διάστημα, μια αύξηση ερεθισμάτων τόσο ισχυρή ώστε η ρευστοποίηση ή η επεξεργασία τούτης εδώ κατά έναν κανονικό και συνηθισμένο τρόπο αποτυγχάνει, απ' όπου δεν μπορούν παρά να προκύψουν ανθεκτικές διαταράξεις στην ενεργειακή λειτουργία» (1917, σ. 285).

Αυτή η γραμμή σκέψης θα αναπτυχθεί περαιτέρω, μερικά χρόνια αργότερα, στο «*Πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης*» όπου ο Freud (1920, σ. 78) θα ορίσει ως τραυματικές τις «εξωτερικές διεγέρσεις [που είναι] αρκετά ισχυρές ώστε να προκαλέσουν ρήξη στο αλεξιερηθιστικό». Το τραύμα, νοούμενο εδώ ως η συνέπεια της ρήξης αυτού του προστατευτικού περιβλήματος -το οποίο λειτουργεί σαν ένα είδος φίλτρου μετριάζοντας τον βαθμό της έντασης που καταφέρνει να περάσει στον εσωτερικό ψυχικό χώρο- δεσμεύει το ψυχικό όργανο σε μια επείγουσα αποστολή που θέτει εκτός παιχνιδιού την αρχή της ευχαρίστησης όντας «πιο πρωταρχική» από αυτήν: «να ελέγξει την διέγερση, να συνδέσει ψυχικά τα ποσά διέγερσης που διείσδυσαν δια μέσω της ρήξης ώστε να τα οδηγήσει στη συνέχεια σε ρευστοποίηση» (Freud, ό.π.). Σε αντίθεση με τις κλασσικές ψυχονευρώσεις άμυνας όπου, όπως είδαμε, η επώδυνη τραυματική εμπειρία του παρελθόντος βρίσκεται απωθημένη στο ασυνείδητο μέχρι να επιστρέψει σε έναν δεύτερο χρόνο υπό την μορφή συμπτώματος, στην περίπτωση των τραυματικών νευρώσεων, το ενδοψυχικό γίνεσθαι του τραύματος διαφέρει σημαντικά. Η μελέτη των ονείρων της τραυματικής νεύρωσης τα οποία, υπακούοντας στον καταναγκασμό της επανάληψης, επαναφέρουν ασταμάτητα

45 Θα υπενθυμίσουμε ότι από ιστορική άποψη η Ευρώπη διανύει τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο με συνέπεια, πέραν όλων των άλλων δεινών, να αναπτύσσεται και η κλινική μιας ιδιαίτερης υποκατηγορίας τραυματικών νευρώσεων, γνωστές, με την ορολογία της εποχής, ως «νευρώσεις πολέμου». Οι κληρονόμοι αυτής της νοσογραφικής κατηγορίας των τραυματικών νευρώσεων της κλασσικής ψυχοπαθολογίας δεν είναι βέβαια άλλοι από τις κλινικές οντότητες στις οποίες αναφερόμαστε συνήθως σήμερα με τον όρο «διαταραχές τραυματικού στρες».

ή/και σκηνοθετούν διαρκώς εκ νέου το ατυχές τραυματικό συμβάν, δείχνει ότι το ψυχικό όργανο προσπαθεί να μεταβολίσει το τραύμα μέσα από την επανάληψή του. Αυτά τα τραυματικά όνειρα, που αποτελούν ένα από τα αρχετυπικά φαινόμενα που αποδεικνύουν την ύπαρξη μιας ψυχικής λειτουργίας «πέραν της αρχής της ευχαρίστησης», βρίσκονται, όπως σημειώνει ο Freud (ό.π., σσ. 81-83) «στην υπηρεσία την ψυχικής σύνδεσης των τραυματικών εντυπώσεων», και «έχουν ως στόχο τον αναδρομικό έλεγχο της διέγερσης υπό την ανάπτυξη άγχους, άγχος του οποίου η παράλειψη υπήρξε η αιτία της τραυματικής νεύρωσης»⁴⁶. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια απόπειρα επεξεργασίας, μετασχηματισμού και ιδιοποίησης του τραυματισμού δια της επανάληψης, η οποία τοποθετείται έξω από την θεμελιακή τάση της ψυχικής ζωής που είναι, σύμφωνα με τον Freud, η αναζήτηση κέρδους ευχαρίστησης και, παράλληλα, η αποφυγή της δυσαρέσκειας.

Πέρα από τα όνειρα άγχους της τραυματικής νεύρωσης, ο Freud (ό.π.), την ίδια εποχή, ενδιαφέρεται επίσης για ένα φαινόμενο χωρίς κάποια εμφανή ψυχοπαθολογική διάσταση, προερχόμενο από την σφαίρα της καθημερινής ζωής. Πιο συγκεκριμένα, παρατηρεί ένα παιχνίδι το οποίο επαναλαμβάνει συστηματικά ένα παιδί ηλικίας μόλις δεκαοκτώ μηνών⁴⁷. Παίζοντας με μια κουβαρίστρα, έναν σπάγκο στην άκρη του οποίου υπήρχε δεμένος ένας κύλινδρος, το αγοράκι εκσφενδόνιζε πρώτα τον κύλινδρο σε κάποιο σημείο εκτός του αντιληπτικού του πεδίου αναφωνώντας «*fort*», δηλαδή, «έφυγε, πάει». Στη συνέχεια, αφού μάζευε ξανά τον σπάγκο μέχρι ο κύλινδρος να επανεμφανιστεί μπροστά του, την στιγμή που ο κύλινδρος επέστρεφε, το παιδί τον χαιρετούσε με ένα χαρούμενο «*da*», δηλαδή, «εδώ, να το». Αντιλαμβανόμενος ότι στην ψυχική ζωή αυτού του παιδιού η κουβαρίστρα αναπαριστά την μητέρα του, ο Freud (ό.π.) συμπεραίνει ότι αυτό το παιχνίδι, μέσα από την εξαφάνιση κι ύστερα την επιστροφή της κουβαρίστρας, συμβολίζει ουσιαστικά την απουσία της μητέρας -η οποία πράγματι ήταν αναγκασμένη να βρίσκεται συχνά για αρκετές ώρες μακριά από το σπίτι- ακολουθούμενη από την επιστροφή της και την χαρούμενη επανεύρεση μαζί της. Γιατί ωστόσο το παιδί να σκηνοθετεί καθημερινά αυτόν οδυνηρό αποχωρισμό από την μητέρα του, τον οποίο

46 Θα μπορούσαμε να δοκιμάσουμε να αναγνωρίσουμε σε αυτήν την θέαση του άγχους, που θα προστάτευε από την τραυματική νεύρωση προετοιμάζοντας τον ψυχισμό ενάντια στην τραυματική ρήξη, έναν πρόδρομο της έννοιας του «άγχους-σήματος» (Freud, 1926).

47 Όπως έγινε γνωστό από τους συνεργάτες του, αυτό το καθ' όλα υγιές μικρό αγόρι, στο αγαπημένο παιχνίδι του οποίου αναφέρεται ο Freud (1920), ήταν στην πραγματικότητα εγγονός του.

έπρεπε, ούτως ή άλλως, να υφίσταται τόσο συχνά; Επαναλαμβάνοντας τον αποχωρισμό συμβολικά, μέσω του παιχνιδιού, το παιδί από παθητικός δέκτης στο έλεος των γεγονότων μεταμορφώνεται υπό μία έννοια στον «ενεργό παράγοντα» αποκτώντας έτσι έναν μεγαλύτερο έλεγχο πάνω στην επώδυνη κατάσταση: μέσω του μηχανισμού της μεταστροφής, το εγώ, έχοντας βιώσει παθητικά ένα τραύμα, το αναπαράγει ενεργά με στόχο να μπορέσει να το κυριεύσει και να το αφομοιώσει.

Συνεχίζοντας να παρακολουθούμε την διαδρομή της έννοιας του τραυματισμού μέσα στο φροϋδικό έργο, θα ήταν χρήσιμο να σταθούμε, στο σημείο αυτό, στις σημαντικές συνεισφορές του κειμένου «*Αναστολή, σύμπτωμα και άγχος*». Κατ' αρχάς, ας υπογραμμίσουμε ότι σε αυτό το κείμενο του 1926 πραγματοποιείται μία εννοιολογική μετάβαση από την έννοια του τραύματος σε αυτήν της τραυματικής κατάστασης. Ο Freud (1926) σε αυτή του την εργασία, όπου αναθεωρεί τις θέσεις του για το άγχος διατυπώνοντας την «δεύτερη θεωρία του άγχους», προβαίνει στην συνάρθρωση των εννοιών του άγχους και της τραυματικής κατάστασης, περιγράφοντας, ταυτόχρονα, ανάγλυφα τις τραυματικές πτυχές των εμπειριών απώλειας αντικειμένου και αποχωρισμού. Η διάκριση μεταξύ τραυματικής κατάστασης και κατάστασης κινδύνου καθώς και η σχέση καθεμιάς τους με το άγχος -και, ειδικότερα, με τις δύο μορφές του, το αυτόματο άγχος και το άγχος ως σήμα- αποτελεί έναν από τους κεντρικούς άξονες σκέψης (Freud, 1926, σσ. 78-79):

«Ας αποκαλέσουμε *τραυματική* μια τέτοια βιωμένη κατάσταση ανημπόριας [*hilflosigkeit*]. Έχουμε τότε καλούς λόγους να διακρίνουμε την τραυματική κατάσταση από την κατάσταση κινδύνου [...] η κατάσταση κινδύνου είναι η κατάσταση ανημπόριας αναγνωρισμένη, μνημονευμένη, αναμενόμενη. Το άγχος είναι η αρχική αντίδραση στην ανημπόρια απέναντι στο τραύμα που αναπαράγεται μετέπειτα στην κατάσταση κινδύνου ως σήμα έκκλησης για βοήθεια. Το εγώ που έχει βιώσει παθητικά το τραύμα επαναλαμβάνει τώρα ενεργητικά μια εξασθενημένη αναπαραγωγή του, με την ελπίδα να μπορέσει να διευθύνει την πορεία του το ίδιο».

Η κατάσταση ανημπόριας, όντας εξ ορισμού μια κατάσταση πρωταρχικού τραυματικού άγχους, αντιστοιχεί σε μια συνθήκη μη-ικανοποίησης της ανάγκης του βρέφους το οποίο, από οικονομική άποψη, βρίσκεται υπερχειλισμένο από μια ποσότητα ερεθισμάτων που το ψυχικό του όργανο δεν μπορεί να επεξεργαστεί

αποτελεσματικά. Και ακριβώς, αυτό που χαρακτηρίζει πρώτα από όλα την κατάσταση ανημπόριας, η οποία συνιστά το πρωτότυπο κάθε τραυματικής κατάστασης, είναι η αδυναμία, η ανικανότητα του βρέφους (Freud, ό.π.). Με άλλα λόγια, το παιδί που ούτως ή άλλως δεν είναι επαρκώς εξοπλισμένο ώστε μπορεί να ελέγχει ψυχικά τις υπερβάσεις διέγερσης εσωτερικής ή εξωτερικής προέλευσης, βιώνει μία κατάσταση ολικής ψυχικής και κινητικής ανημποριάς, κατακλυσμένο από την ένταση, αβοήθητο και ανυπεράσπιστο.

Παρόλο που ο Freud (ό.π.) αναφέρεται συχνά στο τραύμα της γέννησης ως δυνητικό μοντέλο τραυματικής κατάστασης, με την έννοια ότι εξετάζει την αναλογία ανάμεσα στην έννοια του τραύματος της γέννησης και στην έννοια της πρωταρχικής τραυματικής κατάστασης, αρνείται να του αποδώσει την ίδια αξία με τον O. Rank (1924) και δεν το αντιμετωπίζει ως πρωτότυπο όλων των τραυματικών καταστάσεων αποχωρισμού. Ας κρατήσουμε, τέλος, ότι η διάκριση μεταξύ εσωτερικού κινδύνου και εξωτερικού κινδύνου όσον αφορά την σχέση τους με την τραυματική κατάσταση τείνει να εξασθενεί (Freud, ό.π., σσ. 80-81): «Στην σχέση με την τραυματική κατάσταση, απέναντι στην οποία είμαστε ανήμποροι, εξωτερικός και εσωτερικός κίνδυνος, πραγματικός κίνδυνος και εννομητική διεκδίκηση συγκλίνουν [...] η οικονομική κατάσταση είναι στις δύο περιπτώσεις η ίδια». Ανεξάρτητα λοιπόν από την προέλευση της τραυματικής κατάστασης, το αποτέλεσμα είναι το ίδιο: ο ψυχισμός κατακλύζεται από την διέγερση, η οποία υπερβαίνει τις επεξεργασιακές του δυνατότητες, ξαναζωντανεύοντας την πρωτογενή κατάσταση ανημπόριας.

Στο καταληκτικό του έργο «*Ο Μωσής και ο μονοθεϊσμός*» που εκδόθηκε το 1939, την χρονιά του θανάτου του, ο Freud επανέρχεται στην θεωρία του τραυματισμού και προτείνει μια τελευταία συνθετική επεξεργασία γύρω από την έννοια του ψυχικού τραύματος. Η διάκριση των θετικών και των αρνητικών επιδράσεων του τραύματος συνιστά μία από τις θεμελιώδεις συνεισφορές αυτού του τελευταίου μείζονος φροϋδικού κειμένου αλλά και ένα σημείο αφετηρίας, λιγότερο ή περισσότερο ρητό ή άρρητο, αρκετών θεωρητικών αναπτύξεων πάνω στην έννοια του ψυχικού τραύματος από τους συνεχιστές του έργου του Freud μέχρι σήμερα (Freud, 1939, σ. 163):

«Οι επιπτώσεις του τραύματος είναι δύο ειδών, θετικές και αρνητικές. Οι πρώτες

είναι απόπειρες να ξανατεθεί το τραύμα εν δράσει, να θυμηθεί κανείς την ξεχασμένη εμπειρία ή, καλύτερα ακόμα, να την καταστήσει αληθινή, να ζήσει εκ νέου μια επανάληψή της· ακόμα κι αν δεν ήταν παρά μόνο μια περασμένη συναισθηματική σχέση, να την αναβιώσει μέσα σε μια ανάλογη σχέση με ένα άλλο πρόσωπο. Συγκεντρώνουμε αυτές τις απόπειρες υπό το όνομα καθηλώσεις στο τραύμα και καταναγκασμός της επανάληψης. [...] Οι αρνητικές αντιδράσεις τείνουν στον αντίθετο σκοπό: στο να μην μπορεί κανένα στοιχείο των ξεχασμένων τραυμάτων να επαναληφθεί ή να επανέλθει στη μνήμη».

2.4.2. Γέφυρες ανάμεσα στο τραύμα και στην διχοτόμηση. Ο André Green (1976, σσ. 153-154), ασχολούμενος με τις διαφορές μεταξύ απώθησης και διχοτόμησης αλλά και με τις συνέπειες αυτής της διαφοροποίησης, προτείνει ότι «η επιστροφή του απωθημένου γεννά το σήμα άγχους» ενώ «η επιστροφή των διχοτομημένων στοιχείων συνοδεύεται από συναισθήματα σοβαρής απειλής: ανημπόρια, Hilflosigkeit (Freud), εκμηδένιση (Melanie Klein), φόβος χωρίς όνομα (Bion), αποαπαρτίωση ή μαρτύριο (Winnicott)». Η κοινή διάσταση που μπορούμε να δοκιμάσουμε να συναγάγουμε ανάμεσα σε αυτές τις τελευταίες τέσσερις έννοιες που θίγει ο A. Green στο πλαίσιο μιας επεξεργασίας σχετικά με την διχοτόμηση -φέρνοντας επίσης κοντά την έννοια του «αγωνιστικού τρόμου» (*terreur agonistique*) που έχει προταθεί πιο πρόσφατα από τον R. Roussillon (1999)- αφορά την μαζικότητα του άγχους, τον υπέρμετρο χαρακτήρα της οδύνης και την απειλή ενάντια στην ύπαρξη. Στο φρουϊδικό έργο, η έννοια της διχοτόμησης του εγώ συνδέεται κυρίως με την μελέτη των ψυχώσεων και του φετιχισμού και, όπως υπογραμμίζουν οι περισσότεροι σχολιαστές του Freud, αποκτά μια κομβική σημασία στην τελική φάση των ερευνών του.

Το 1937 ο Freud (1937a, σ. 250) γράφει: «Κάθε φυσιολογικό άτομο δεν είναι στην πραγματικότητα παρά μετρίως φυσιολογικό, το εγώ του πλησιάζει αυτό του ψυχωτικού στο τάδε ή στο δείνα μέρος, σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση, και ο βαθμός απομάκρυνσης σε σχέση με το ένα από τα άκρα της σειράς και εγγύτητας σε σχέση με το άλλο θα μας παράσχει προσωρινά το μέτρο για αυτό που χαρακτηρίσαμε τόσο αόριστα ως "τροποποίηση του εγώ"». Θα ήταν ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι εδώ, για τον Freud, το «φυσιολογικό εγώ», όπως και η έννοια της κανονικότητας γενικότερα, δεν αποτελεί παρά μια ιδεώδη, φανταστική κατάσταση. Κατά συνέπεια,

ακόμα και στις πιο συνηθισμένες περιπτώσεις θα υπήρχαν τομείς σε κάθε εγώ που θα γνώριζαν, σε μικρότερη ή μεγαλύτερη κλίμακα, μία αλλοίωση ψυχωτικού τύπου στην λειτουργία τους. Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι ο Freud κάνει εδώ μια νύξη στο γεγονός ότι τα εν λόγω τμήματα του εγώ θα παρουσίαζαν ορισμένες διχοτομήσεις ή διαστρεβλώσεις ως προς την εξωτερική πραγματικότητα.

Στο άρθρο του 1938 με τίτλο «*Η διχοτόμηση του εγώ στην αμυντική διεργασία*», ο Freud περιγράφει τον μηχανισμό της διχοτόμησης του εγώ, τον οποίο τοποθετεί σε μια ιδιαίτερη σχέση με το πρόβλημα του ψυχικού τραύματος. Ανακοινώνει εξαρχής (Freud, 1938, σ. 283): «Αντιλήφθηκα τελικά ότι το νεαρό εγώ του ατόμου που γνωρίζουμε δεκάδες χρόνια αργότερα ως αναλυτικό ασθενή συμπεριφέρθηκε κατά έναν πολύ παράξενο τρόπο σε ορισμένες καταστάσεις άμεσης πίεσης. Η συνθήκη μιας τέτοιας συμπεριφοράς μπορεί να προσδιοριστεί με έναν γενικό και μάλλον ακαθόριστο τρόπο λέγοντας ότι προκύπτει υπό την επιρροή ενός ψυχικού τραύματος». Ο Freud (ό.π.) βλέπει σε μία αιφνίδια και τρομακτική εμπειρία που μπορεί να προκαλέσει έναν σχεδόν ανυπόφορο «πραγματικό κίνδυνο», μία από τις δυνατές αιτίες ενός συγκεκριμένου φαινομένου εντός του εγώ. Όταν η ενορμητική απαίτηση του παιδιού προσκρούει στην εξωτερική πραγματικότητα και συγκεκριμένα σε έναν πραγματικό κίνδυνο, το εγώ απαντά σε αυτήν την συγκρουσιακή κατάσταση με δύο αντίθετες στάσεις που μεταφράζουν μια απόλυτη διαίρεση, μια σχάση στο εσωτερικό του. Από την μία πλευρά, το εγώ αναγνωρίζει την πραγματικότητα και την απειλή που αυτή ενέχει και, από την άλλη, την απαρνείται συγχρόνως: «οι δύο αντίθετες αντιδράσεις στην σύγκρουση, σημειώνει ο Freud (ό.π., σ. 284), διατηρούνται ως πυρήνας μιας διχοτόμησης του εγώ». Αυτές οι δύο αντιφατικές στάσεις επιβιώνουν ανεξάρτητα η μία της άλλης, χωρίς να επικοινωνούν καθόλου, στον ίδιο ψυχικό χώρο ο οποίος βρίσκεται έτσι διαιρεμένος, και αυτό που εμφανίζεται ως ακόμα πιο παράξενο είναι το γεγονός ότι το εγώ μοιάζει να μην έχει γνώση αυτής της παράδοξης διπλής λειτουργίας του⁴⁸.

Ήδη από την εποχή του Freud, όπως φυσικά και στη συνέχεια, η έννοια της διχοτόμησης υπήρξε αντικείμενο πολυάριθμων θεωρητικών επεξεργασιών, οι οποίες είναι κάποιες φορές συμπληρωματικές και κάποιες άλλες αποκλίνουσες. Αρκετοί

⁴⁸ Ας σημειώσουμε ότι αν και ο Freud χρησιμοποιεί, στην παραπάνω εργασία του 1938, την προβληματική της διαστροφής, και ειδικά του φετιχισμού, ως κύρια κλινική αναφορά, δεν παραλείπει να επισημάνει επίσης την αναλογία με την ψύχωση, χωρίς βέβαια να διαγράφει τις μεταψυχολογικές διαφορές ανάμεσα στις δύο κλινικές οντότητες.

συγγραφείς βλέπουν στον μηχανισμό της διχοτόμησης ένα φαινόμενο λίγο-πολύ κοινότυπο, άλλοι του αποδίδουν ανεπανόρθωτα αποτελέσματα ενώ άλλοι, τέλος, τον τοποθετούν σε μια αναπτυξιακή προοπτική. Ο A. Green (1976, σ. 150) θεωρεί ότι «η διχοτόμηση είναι απαραίτητη στο έργο του ψυχικού οργάνου που δεν πρέπει ούτε να υπερφορτωθεί ούτε να κατακλυσθεί από μια ανυπόφορη ένταση» και εντοπίζει στη διχοτόμηση ένα μέσο στην υπηρεσία της επιβίωσης, έναν τρόπο για τον ψυχισμό να «ξαναανακαλύψει ένα ελάχιστο καταπράυνσης και ανακούφισης αν όχι ευεξίας». Για να επανέλθουμε στο ζήτημα του τραυματισμού, θα μπορούσαμε να συγκρατήσουμε, πρώτον, την ιδέα ότι το ψυχικό τραύμα μπορεί να αποτελέσει έναν καθοριστικό παράγοντα -ανάμεσα σε άλλους δίχως αμφιβολία- στην ρίζα της διχοτόμησης και, δεύτερον, ότι η διχοτόμηση αυτή πληροί μια συγκεκριμένη λειτουργία: εμφανίζεται για να προστατεύσει το υποκείμενο και άρα, από αυτήν την άποψη, δεν είναι πρωτογενής ούτε και «αποκλεισμένη», με την λακανική σημασία του όρου, πράγμα που θα συνέτριβε κάθε δυνατή θεραπευτική ελπίδα. Από ποσοτικής άποψης, θα ήταν δυνατόν να σκεφθούμε ότι η οξύτητα του τραύματος, ο πολλαπλασιασμός τραυματικών καταστάσεων ή ακόμα η παράταση ενός ανυπόφορου τραυματικού βιώματος δεν μπορούν παρά να εντείνουν την αμυντική χρήση της διχοτόμησης, φαινόμενο που καταλήγει σε έναν μεγαλύτερο θρυμματισμό του ψυχικού χώρου.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν σημαίνουν φυσικά ότι όλοι οι τραυματισμοί θα έθεταν σε κίνηση, σε μια αμυντική προοπτική, τον μηχανισμό της διχοτόμησης ούτε ότι η διχοτόμηση θα αποτελούσε πάντοτε την καλύτερη λύση που θα ήταν διαθέσιμη στον ψυχισμό προκειμένου να αντιμετωπίσει το τραύμα. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όμως, η απώθηση και οι δορυφόροι της μηχανισμοί δεν μπορούν να λειτουργήσουν ή δεν αρκούν στον ψυχισμό για να αμυνθεί. Ο R. Roussillon (1991· 1999) στην συνέχεια των εργασιών του D.W. Winnicott γύρω από τις «πρωτόγονες αγωνίες» δείχνει ότι όταν ο ψυχισμός είναι αντιμέτωπος με ορισμένα τραυματικά βιώματα, όπως οι εμπειρίες «αγωνιστικού τρόμου», η αναπαράσταση δεν μπορεί να λάβει χώρα εξαρχής. Σύμφωνα με τον Roussillon (1999, σ. 13) «ορισμένα τμήματα της ψυχικής ζωής δεν είναι απωθήσιμα επειδή δεν είναι αναπαραστημένα [...] παρότι είναι "ασυνείδητα", δηλαδή μη-ενταγμένα στην υποκειμενικότητα [...] πρέπει να διαθέτει κανείς έναν άλλο όρο, την διχοτόμηση, ώστε να περιγράψει την τοπική τους κατάσταση σε σχέση με το εγώ». Μελετώντας την σύνδεση ανάμεσα στις

τραυματικές καταστάσεις του πρώιμου περιβάλλοντος και σε ορισμένες μη-νευρωτικές ψυχοπαθολογικές προβληματικές, ο Roussillon (1991· 1999) ορίζει το τραύμα ως «απουσία αναπαράστασης» και αναπτύσσει μια σειρά εννοιών-κλειδιά όπως, για παράδειγμα, οι «παράδοξες άμυνες», ο «χαμένος τραυματισμός» ή ο «πρωτογενής τραυματισμός».

Ας εξετάσουμε εν τάχει ορισμένα κομβικά σημεία της θεωρητικής επεξεργασίας που μας προτείνει ο R. Roussillon πάνω στην έννοια του ψυχικού τραύματος. Στηριζόμενος στο μοντέλο του τραύματος που αναπτύσσεται από τον S. Freud το 1920 (ρήξη του αλεξιερθετιστικού από υπερβολικές ποσότητες διέγερσης) και συμπληρώνοντας το με την ιδέα του D.W. Winnicott σχετικά με μια «υποκειμενική εμπειρία σε τρεις χρόνους X+Y+Z», εμπειρία η οποία γίνεται σταδιακά τραυματική ανάλογα με τις ενδεχόμενες περιβαλλοντικές απαντήσεις ή ακόμη την έλλειψη απάντησης εκ μέρους του περιβάλλοντος, ο συγγραφέας (Roussillon, 1999) κατασκευάζει την δική του θεωρητικοποίηση θέτοντας ορισμένες βασικές παραμέτρους που διακρίνουν αυτό που αποκαλεί «πρωτογενή τραυματισμό». Τονίζεται, αρχικά, το γεγονός ότι ο πρωτογενής τραυματισμός συνίσταται σε μια κατάσταση που χαρακτηρίζεται από σημαντική ψυχική ένταση και δυσαρέσκεια. Αλλά, πάνω από όλα, πρόκειται για μια εμπειρία «χωρίς αναπαράσταση» η οποία δεν μπορεί να συμβολοποιηθεί και να υποκειμενοποιηθεί. Προκειμένου να μπορέσει να συνεχίσει την ψυχολογική του ύπαρξη έπειτα από αυτόν τον τύπο βιώματος, το άτομο θα πρέπει, όπως υπογραμμίζει ο συγγραφέας (Roussillon, *ό.π.*), να αποσυρθεί ψυχικά από την συγκεκριμένη εμπειρία αγωνιστικού τρόμου πραγματοποιώντας μια διχοτόμηση που αγγίζει πρωτίστως την ίδια του την υποκειμενικότητα (έννοια της «διχοτόμησης στο εγώ»). Το είδος της εμπειρίας με την οποία είμαστε αντιμέτωποι χαρακτηρίζεται επίσης, σύμφωνα με τον Roussillon, από το γεγονός ότι βρίσκεται «πέρα από την αρχή της ευχαρίστησης»· κάτι που σημαίνει ότι η ψυχική της μεταβόλιση, ο τρόπος με τον οποίο η αναπαράστασή της και η ένταξή της στον ψυχισμό θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν περνά από τον καταναγκασμό της επανάληψης. Στο πλαίσιο αυτού του θεωρητικού σχήματος του Roussillon, οι ακατάλληλες απαντήσεις του αντικειμενοτρόπου περιβάλλοντος, αναστέλλοντας την απόπειρα σύνδεσης και συμβολοποίησης του πρωτογενούς τραυματικού βιώματος, σχηματίζουν, κάποια στιγμή, έναν όψιμο «δευτερογενή τραυματισμό». Τελικά, η

εμφάνιση της παθολογίας μπορεί να ιδωθεί σαν μία συγκεκριμένη αντίδραση του υποκειμένου απέναντι στον δευτερογενή τραυματισμό, δηλαδή απέναντι σε ένα περιβάλλον το οποίο, με λίγα λόγια, δεν του επιτρέπει να επεξεργασθεί τις πρώιμες τραυματικές του εμπειρίες (Roussillon, ό.π.).

Ο Sandor Ferenczi μπορεί να θεωρηθεί ίσως ο πρόδρομος αρκετών από τις ιδέες που αναφέρθηκαν στις παραπάνω παραγράφους δεδομένου του ενδιαφέροντός του, ήδη από πολύ νωρίς στην ιστορία της ψυχανάλυσης, για τα «μη-αναπαραστασιακά» τμήματα της ψυχικής ζωής εκτός της υποκειμενικότητας του ατόμου. Όπως είναι ευρέως γνωστό, ορισμένες από τις θεωρητικές και τεχνικές καινοτομίες του Ferenczi, ιδίως αναφορικά με την προβληματική του τραύματος, υπήρξαν το αντικείμενο μιας αναπόφευκτης σύγκρουσης με τον S. Freud. Ωστόσο, όπως παρατηρεί ο T. Bokanowski (2002), η επιρροή των θέσεων που ανέπτυξε ο Ferenczi κατά την διάρκεια των τελευταίων ετών της ζωής του, την περίοδο μεταξύ 1928 και 1933, διαφαίνεται στο τελικό στάδιο του έργου του Freud, όταν ο τελευταίος σκέπτεται, για παράδειγμα, στο «*Ο Μωσής και ο μονοθεϊσμός*» (1939, σ. 161), τις επιδράσεις του τραύματος με όρους «πρώιμων πληγμάτων του εγώ» που αντανakλούν «ναρκισσιστικές πληγές». Για τον Ferenczi (1932), όταν ο ψυχισμός είναι αντιμέτωπος με έναν τραυματισμό, αναπτύσσει ορισμένες «στρατηγικές επιβίωσης». Μία ανάμεσά τους είναι και η ναρκισσιστική διχοτόμηση, η οποία αντιστοιχεί σε ένα «αυτο-σχίσσιμο» και έχει ως αποτέλεσμα τον «απότομο μετασχηματισμό της σχέσης αντικειμένου η οποία έχει γίνει αδύνατη σε μία ναρκισσιστική σχέση» (Ferenczi, 1932, σσ. 47-48). Σύμφωνα με τα συμπεράσματα του Ferenczi (ό.π., σ. 56), «η άμεση επίδραση ενός τραυματισμού που αδυνατούμε να νικήσουμε επί τόπου είναι ο θρυμματισμός» ο οποίος, παρά τις αληθινά αποδιοργανωτικές του συνέπειες, ανταποκρίνεται σε μια ζωτική ανάγκη προστασίας του ψυχισμού. Ο συγγραφέας δίνει, με αξιοσημείωτη λεπτότητα, την ακόλουθη περιγραφή αυτής της κατάστασης των πραγμάτων (Ferenczi, ό.π., σ. 129):

«Κατά τη διάρκεια ενός σωματικού ή ψυχικού βασανιστηρίου, αντλεί κανείς την δύναμη να υπομένει την οδύνη με την ελπίδα ότι αργά ή γρήγορα αυτό θα αλλάξει. Διατηρεί λοιπόν την ενότητα της προσωπικότητας. Εάν όμως η ποσότητα και η φύση της οδύνης υπερβούν την δύναμη απαρτίωσης του ατόμου, τότε παραδίνεται κανείς, σταματά να υπομένει, δεν αξίζει πια τον κόπο να συγκεντρώνει αυτά τα επίπονα πράγματα σε μια

ενότητα, θρυμματίζεται σε κομμάτια. Δεν υποφέρω πλέον, παύω ακόμα και να υπάρχω, τουλάχιστον ως συνολικό εγώ».

Έτσι, η θυσία της ενότητας της προσωπικότητας, ο κατακερματισμός του εαυτού σε νησίδες, εμφανίζεται σε κάποιες περιπτώσεις ως ένα ύστατο μέσο αναισθητοποίησης στον ανυπόφορο ψυχικό πόνο απέναντι σε ορισμένες τραυματικές εμπειρίες χωρίς διέξοδο. Με άλλα λόγια, όταν όλες οι προσπάθειες των «εσωτερικών λύσεων» αποτυγχάνουν (τα εσωτερικά εφόδια, όπως για παράδειγμα οι αυτοερωτισμοί, αποδεικνύονται ανεπαρκή ή/και εξαντλούνται αναπόφευκτα λιγότερο ή περισσότερο γρήγορα) και συγχρόνως το περιβάλλον δεν παρέχει καμία πραγματική δυνατότητα λήψης εξωτερικής βοήθειας, η μόνη οδός που απομένει ανοιχτή είναι η υποκειμενική και συναισθηματική απόσυρση από την οδυνηρή εμπειρία. Προκειμένου να εξασφαλίσει την συναισθηματική του επιβίωση απέναντι σε έναν ή περισσότερους σοβαρούς ψυχικούς τραυματισμούς, το υποκείμενο λοιπόν οδηγείται, ή καλύτερα, βρίσκεται αναγκασμένο να διαγράψει ολόκληρα τμήματα του εαυτού και της ιστορίας του. Καταλήγοντας, η απάρνηση της ψυχικής οδύνης του υποκειμένου από το περιβάλλον, δηλαδή, η ριζική απαξίωση του εσωτερικού του βιώματος είναι αυτή που, κατά τον Ferenczi (ό.π.), μοιάζει να λειτουργεί, σε τελευταία ανάλυση, περισσότερο τραυματικά και από το ίδιο το τραυματικό γεγονός, γεννώντας συναισθήματα βαθιάς απελπισίας.

2.4.3. Η τραυματική διάσταση στην κλινική του εφήμερου. Επιστρέφοντας στις ψυχικές επιπτώσεις του εφήμερου, η προβληματική του ψυχικού τραύματος, όπως ειπώθηκε και προηγουμένως, εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένη με τα δεινά της μαζικής ρευστότητας. Ελαχιστοποιώντας την δυνατότητα του υποκειμένου να προετοιμάζει το μέλλον του, ακόμα και το πιο άμεσο, αυτή η πρόσκαιρη κι εύθραυστη πραγματικότητα περιορίζει δραστικά τους αντιτραυματικούς πόρους και ψυχικές κινήσεις του εγώ. Στο πλαίσιο μιας καθημερινότητας ριζικής κοινωνικής επισφάλειας, ο πολλαπλασιασμός οδυνηρών καταστάσεων, η αθροιστική δράση μιας σειράς επαναλαμβανόμενων τραυματισμών, ή ακόμα η ανυπόφορη παράταση ενός γενικού αδιέξοδου τραυματικού βιώματος, μπορούν να οδηγήσουν σταδιακά

σε έναν θρυμματισμό (Ferenczi, 1932) του φαντασιακού και αναπαραστατικού χώρου. Σε μια απεγνωσμένη απόπειρα εξασφάλισης κάποιας συναισθηματικής ανακούφισης, ολόκληρα στρώματα της ψυχικής ζωής μοιάζει να αφίστανται της υποκειμενικότητας του ατόμου, με αποτέλεσμα αυτό να αποσύρεται ψυχικά από την ίδια του την ύπαρξη. Έτσι, σημαντικά τμήματα της υποκειμενικότητας φαίνεται να θυσιάζονται άτανδρα προκειμένου να μπορέσει να αποφευχθεί μια μεγαλύτερη καταστροφή. Στην κλινική του αποκλεισμού -όπως και σε άλλες «ακραίες καταστάσεις» (Bettelheim, 1943) για την ψυχική ζωή- ο ακρωτηριασμός του εαυτού μπορεί λοιπόν να θεωρηθεί ένα εξαιρετικά δαπανηρό μέσο διάσωσης του ψυχισμού.

Όπως είχαμε την ευκαιρία να δούμε προηγουμένως, η «πέραν της αρχής της ευχαρίστησης» επανάληψη μιας επώδυνης κατάστασης μπορεί να εκφράσει μια προσπάθεια του ψυχικού οργάνου να επεξεργαστεί, να συνδέσει και να εντάξει την τραυματική εμπειρία (Freud, 1920) λειτουργώντας συνάμα, σύμφωνα με την έκφραση του R. Roussillon (1991), ως «παράδοξη άμυνα» ενάντια ακριβώς στην παθητικοποιούσα επιστροφή του εν λόγω βιώματος. Αυτή η διεργασία μεταστροφής, πρωιμότερη του μηχανισμού απώθησης, στην κλινική του εφήμερου αναδύεται συχνά με τη μορφή του «συνδρόμου αυτο-αποκλεισμού» (Furtos, 2008b), η δυναμική του οποίου εξετάστηκε νωρίτερα (υποενότητα 2.2.3.). Θα ήταν δυνατόν να κρατήσουμε την υπόθεση που διατυπώνουν οι L. Muldworf και J.P. Arveiller (2012, σσ. 918-919) σύμφωνα με την οποία, τα άτομα που βρίσκονται σε κατάσταση αυτο-αποκλεισμού «είναι σε μια μόνιμη τραυματική κατάσταση και έχουν εγκαταστήσει μια άμυνα ψυχικής επιβίωσης μέσω μιας διχοτόμησης του εγώ, παρουσιάζοντας έτσι ένα ανενεργοποιημένο-νεκρό μέρος, στο εξωτερικό, ενώ ένα εναπομένον ζωντανό μέρος είναι εξόριστο μακριά στο εσωτερικό του υποκειμένου».

Απέναντι στην τραυματική φρίκη της αποξένωσης και του κοινωνικού αποκλεισμού, η ριζική απαξίωση και αποεπένδυση κάθε κοινωνικού αντικειμένου προς όφελος μιας μαζοχιστικής λύσης εμφανίζεται πολλές φορές ως η τελευταία ελπίδα διασφάλισης ενός ελάχιστου ορίου ναρκισσιστικής συνοχής. Στην περίπτωση αυτή, η μαζοχιστική προβληματική, πέραν της σύνδεσής της με την καταναγκαστική προσπάθεια του εγώ να ελέγξει την τραυματική κατάσταση, ενδέχεται να λάβει παράλληλα την αξία ενός ύστατου ναρκισσιστικού θριάμβου του απειλούμενου εγώ

επί του αντικειμένου-περιβάλλοντος· ακόμη και αν κάτι τέτοιο ενέχει τον κίνδυνο αυτοκαταστροφής του ίδιου του υποκειμένου. Η διαδικασία «υπερήφανης απομόνωσης» (Stylianidis, Koutsosimou & Vakalopoulou, 2011) από τον ευρύτερο κοινωνικό ιστό του τόπου διαμονής στην οποία καταφεύγει το άτομο, μορφή παράδοξου δεσμού/μη-δεσμού, εμφανίζεται συχνά λοιπόν σαν κυρίαρχη αμυντική αντίδραση προστασίας και ανακούφισης του ψυχισμού απέναντι στο μείζον ναρκισσιστικό πλήγμα που επιφέρει η σφοδρότητα της ρευστής κατάστασης και ό,τι αυτή συνεπάγεται.

Το βίωμα του εφήμερου μπορεί να ιδωθεί σαν μια διαρκής τραυματική κατάσταση η οποία δοκιμάζει στο έπακρο τα εσωτερικά εφόδια και τις αντοχές κάθε ατόμου και, από ένα σημείο κι έπειτα, συνεχιζόμενη στον χρόνο, αναπόφευκτα τα υπερβαίνει· πράγμα που συνεπάγεται, μεταξύ άλλων, ότι κανένας άνθρωπος δεν είναι δυνατόν να διανύσει μια εμπειρία ζωής ως άστεγος παραμένοντας άθικτος ψυχολογικά, δηλαδή, χωρίς καμία υποκειμενική συνέπεια. Η ύπαρξη μέσα σε μια καθημερινότητα στο φάσμα του κοινωνικά εφήμερου, πέρα από τους μη-αμελητέους κινδύνους που ενέχει για την σωματική ακεραιότητα, συνιστά πάντα μια σοβαρή απειλή για την ψυχική ακεραιότητα κάθε υποκειμένου. Ανεξαρτήτως των εξαιρετικά επιβαρυντικών ενδεχομένων που αποτελούν τα περιστατικά σωματικής και/ή σεξουαλικής κακοποίησης, μπορούμε να σκεφθούμε γενικότερα όλες τις καταστάσεις μαζικού κοινωνικού αποκλεισμού σαν μια μορφή συντριπτικής βίας που ασκείται στον ψυχισμό, με βασική συνέπεια την δημιουργία ρηγμάτων στον ιστό του εγώ και το «πάγωμα» της εργασίας υποκειμενοποίησης την οποία αυτό επιτελεί. Με δυο λόγια, το εφήμερο και ο ακραίος αποκλεισμός σχηματίζουν μια τραυματική πραγματικότητα που δεν δύναται να αναπαρασταθεί, να συμβολοποιηθεί και να αποκτήσει κάποιο αποδεκτό νόημα. Παρά μόνο ίσως αργότερα, όταν συγκεντρωθούν βαθμιαία όλες οι απαραίτητες συνθήκες (ψυχικές, υλικές, συλλογικές...) για την επεξεργασία και την υπέρβαση αυτού που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε εδώ σχηματικά «ψυχοκοινωνικό τραύμα»⁴⁹.

Σύμφωνα με αυτήν την οπτική, η εμπειρία της υπέρμετρης κοινωνικής οδύνης θα μπορούσε να παραλληλιστεί με μια «τραυματική κατάσταση ανημπόριας» (Freud,

49 Συμπληρωματικά, θα ήταν δυνατόν να παρατηρήσουμε ότι η τραυματική εμπειρία του εφήμερου μοιάζει να οδηγεί λιγότερο ή περισσότερο συστηματικά σε μια κατάρρευση του δυνητικού χώρου κατά Winnicott (1971), όπου δεν υπάρχει καμία δυνατότητα απόστασης ανάμεσα σε αυτό το «γυμνό» πραγματικό και στην εσωτερική αναπαραστατική λειτουργία.

1926), με μια αδιέξοδη εμπειρία ψυχικής «αγωνίας» (Winnicott, 1974)· ή ακόμα να κατανοηθεί σαν ένα βίωμα «αγωνιστικού τρόμου» (Roussillon, 1999) που βιώνεται ως αναπόδραστο, με κυρίαρχο συναίσθημα αυτό του ψυχικού πόνου και της απελπισίας. Σε αυτήν την γραμμή σκέψης, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η απειλή ψυχικής εκμηδένισης που κινητοποιείται από την υπέρμετρα εναγώνια εμπειρία της επιβίωσης σε κοινωνικές συνθήκες απόλυτης ρευστότητας και περιθωριοποίησης, ύστερα από κάποιο χρονικό όριο, διαφορετικό ανάλογα με τις δυνατότητες ψυχικής ανθεκτικότητας του καθένα, θέτει σε τεράστιο κίνδυνο την συνέχεια της υποκειμενικής ύπαρξης. Ο τραυματικός αποκλεισμός από την κοινότητα και η ρήξη του βασικού «ναρκισσιστικού συμβολαίου» (Aulagnier, 1975) με την ομάδα, θεμέλιο οποιασδήποτε σχέσης ανάμεσα στο άτομο και στην κοινωνία, αντιστοιχούν σε ένα σφοδρό πλήγμα για την ναρκισσιστική συνοχή του υποκειμένου και σε μια ανυπέβλητη δοκιμασία για την ταυτότητα. Πάνω από όλα, η αδυναμία διατήρησης ενός αισθήματος ταυτότητας που να εγγράφεται στο πλαίσιο της ανθρώπινης συνθήκης, το τρομακτικό βίωμα της απώλειας-αφαίρεσης της ιδιότητας του ανθρώπινου όντος αποτελεί μία τραυματική φρίκη πέρα από τον λόγο, και οδηγεί στην απώλεια κάθε νοήματος. Αυτή η εξαιρετικά τραυματική διάσταση σχετίζεται με το αίσθημα της απώλειας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αλλά δεν περιορίζεται σε αυτό. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι θεμελιακά πρόκειται για το εκτός λογικής βίωμα μιας έξωσης, όχι από κάποιον υλικό χώρο αλλά, χειρότερα, από τον ίδιο τον συμβολικό χώρο, την ανθρώπινη κοινότητα και τον πολιτισμό, με το άστεγο άτομο να βλέπει να στερείται την αξία του «άλλου-ομοίου» (Green, 1995) και να ελαττώνεται στην θέση ενός πράγματος χάνοντας την ανθρώπινη του ποιότητα.

Από την άλλη πλευρά, γνωρίζοντας ότι κάθε ενεστώσα τραυματική κατάσταση κρύβει εντός της ένα δυναμικό επανενεργοποίησης παλαιότερων τραυματικών ζωνών, θα είχαμε κάθε λόγο να σκεφθούμε ότι ο παρών ψυχοκοινωνικός τραυματισμός θα επικαιροποιούσε εκ νέου τα «χαμένα» ψυχικά ίχνη των προγενέστερων τραυματικών εμπειριών του υποκειμένου⁵⁰. Έτσι, ο βαθμός ψυχικής ανθεκτικότητας και οι ιδιαιτερότητες του μοναδικού τρόπου αντίδρασης κάθε υποκειμένου απέναντι στην τρέχουσα τραυματική κατάσταση αποκλεισμού θα

50 Στην περίπτωση ύπαρξης βέβαια, αυτό εξυπακούεται, τραυματικού ιστορικού· ένα καθόλου σπάνιο ενδεχόμενο στο πλαίσιο της κλινικής της επισφάλειας και του αποκλεισμού, όπως επιβεβαιώνεται σταθερά από την αντίστοιχη βιβλιογραφία (βλ. υποενότητες 2.2.2. & 2.3.7.).

εξαρτώνταν σε μεγάλο βαθμό από την προσωπική του ιστορία, με τα ανεπαρκώς επεξεργασμένα παλαιότερα ψυχικά τραύματα -ιδίως τα πρώιμα νηπιακά τραύματα αλλά όχι μόνο- να μπορούν να συνεισφέρουν σημαντικά στον τραυματικό αντίκτυπο της παρούσας κατάστασης αποκλεισμού και στις αποδιοργανωτικές τις συνέπειες πάνω στην ψυχική λειτουργία.

Χωρίς να θέλουμε να θέσουμε διόλου υπό αμφισβήτηση την αιτιολογική πολυπλοκότητα των φαινομένων κοινωνικής περιθωριοποίησης, μπορούμε να υποθέσουμε ακόμη ότι ορισμένες από τις κυρίαρχες διαστάσεις της κλινικής του εφήμερου, όπως η τάση προς την αμυντική συρρίκνωση του εαυτού και οι παράδοξες στρατηγικές ενεργού ρήξης των κοινωνικών δεσμών, θα είχαν επίσης εν μέρει -και αυτό σε έναν σημαντικό αριθμό περιπτώσεων- μια προγενέστερη, ιστορική ρίζα. Αυτή θα ήταν δυνατόν να εντοπισθεί, επακριβώς, σε μερικά είδη βιωμένων νηπιακών ψυχικών τραυμάτων συνδεδεμένων με τον ανεπαρκή βαθμό προσαρμογής ενός ελλειμματικού περιβάλλοντος, με οδυνηρά βιώματα απώλειας ποικίλων τάξεων ή/και εμπειρίες υπέρμετρης διέγερσης κατά την διάρκεια της παιδικής ηλικίας και, κυρίως, στις δυσκολίες της πρωτογενούς κοινωνικότητας, δηλαδή στις αποτυχίες της πρώιμης επικοινωνίας στο πλαίσιο του πρωταρχικού δεσμού με το αντικείμενο. Το τρέχον κοινωνικό ψυχικό τραύμα που συνιστά η ακραία «ρευστοποίηση» και ο αποκλεισμός αλλά και τα διάφορα επίκαιρα τραυματικά γεγονότα που προηγούνται συνήθως χρονικά -λιγότερο ή περισσότερο άμεσα- της έναρξης της διαδικασίας κοινωνικής απαγκίστρωσης (πχ. απώλεια εργασίας, οικογενειακή ρήξη, θάνατος κοντινού προσώπου, ατυχήματα, ασθένεια), θα επανενεργοποιούσαν, μέσω της δράσης τους ως δευτερογενών τραυματισμών, τα ανεπαρκώς ενταγμένα παλαιότερα παιδικά τραύματα. Η επανάληψη στο παρόν των πρώιμων αμυνών διχοτόμησης και των στρατηγικών μαζικής απόσυρσης στις οποίες το υποκείμενο είχε αναγκαστεί να καταφύγει μπροστά στα θεμελιακά υποκειμενικά αδιέξοδα με τα οποία είχε βρεθεί αντιμέτωπο κατά τα πρώτα έτη της ζωής του θα μπορούσε επομένως να θεωρηθεί συνυπεύθυνη για την εμφάνιση και την επικράτηση των φαινομένων της τάξης του αυτο-αποκλεισμού. Με άλλα λόγια, θα ήταν ενδιαφέρον να λογαριάσουμε την υπόθεση πως ορισμένα προγενέστερα παιδικά τραύματα, ερχόμενα σε συνήχηση με το επίκαιρο τραυματικό βίωμα της απώλειας των κοινωνικών αντικειμένων και του αποκλεισμού, οξύνουν τον ψυχικό αντίκτυπο των παρούσων οδυνηρών κοινωνικών

ματαιώσεων, επηρεάζουν τον τρόπο αντίδρασης του υποκειμένου απέναντι τους και μπορούν να οδηγήσουν τελικά, μαζί με ένα σύνολο άλλων σημαντικών παραγόντων, στην περαιτέρω παγίωση των δυσμενών αποτελεσμάτων της διαδικασίας περιθωριοποίησης.

2.5. Ψυχοκοινωνική φροντίδα και διαδικασία ανάκαμψης στο πεδίο του εφήμερου

Έχοντας εξετάσει στο πρώτο υποκεφάλαιο του θεωρητικού μέρους της παρούσας εργασίας τους παράγοντες της εκτεταμένης ευθραυστοποίησης και απώλειας της αίσθησης σταθερότητας, ασφάλειας και προοπτικής που φαίνεται να χαρακτηρίζουν ολοένα και περισσότερο το σημερινό κοινωνικό πλαίσιο, επικεντρωθήκαμε εν συνεχεία στην διερεύνηση των σημαντικότερων ψυχικών και ψυχοπαθολογικών διαστάσεων της προβληματικής του εφήμερου. Μελετήθηκαν, ειδικότερα, οι υποκειμενικές επιπτώσεις της υπέρμετρης κοινωνικο-οικονομικής αβεβαιότητας που γνωρίζουν ευρέως σήμερα οι λιγότερο ευνοημένες, πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, δηλαδή εκείνες που βρίσκονται περισσότερο εκτεθειμένες μπροστά στους κινδύνους της γενικευμένης ρευστότητας της εποχής μας, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προσπάθεια ψυχοδυναμικής κατανόησης της εναγώνιας εμπειρίας των αστέγων – οι οποίοι βιώνουν αναμφίβολα μία από τις πιο τραυματικές και ακραίες μορφές επισφάλειας και αποκλεισμού. Το παρόν υποκεφάλαιο με το οποίο ολοκληρώνεται η θεωρητική προσέγγιση της θεματικής της παρούσας έρευνας, έχει ως αντικείμενο την περιγραφή των βασικών πτυχών της εργασίας στο πεδίο της διευρυνόμενης νέας ψυχοκοινωνικής κλινικής. Στοχεύει, πιο συγκεκριμένα, στην ανάδειξη και συζήτηση των κυριότερων ιδιαιτεροτήτων της διαδικασίας ψυχικής φροντίδας και κοινωνικής επανένταξης στο φάσμα του εφήμερου, δίνοντας μία ιδιαίτερη έμφαση στην έννοια της ανάκαμψης (*recovery*).

2.5.1. Η εργασία με τον πληθυσμό των αστέγων: από την ψυχοκοινωνική σκέψη στις ψυχοκοινωνικές πρακτικές.

Όπως είχαμε την ευκαιρία να δούμε μέσα από διάφορες οπτικές γωνίες έως τώρα, η ψυχοκοινωνική κλινική αντιστοιχεί σε ένα πεδίο συνάντησης και σύνθετων διαδράσεων μεταξύ κοινωνικής προβληματικής, υποκειμενικής πραγματικότητας και ψυχικής υγείας. Ας τονίσουμε λοιπόν, αρχικά, ότι κάθε μονομερής, μονοδιάστατη προσέγγιση -ακόμα και η πληρέστερη δυνατή- εξαντλούμενη δηλαδή αποκλειστικά στις ψυχολογικές ή ψυχοπαθολογικές πτυχές του προβλήματος είτε περιοριζόμενη αυστηρά, από την άλλη πλευρά, στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές

του διαστάσεις, αποδεικνύεται συχνά ανεπαρκής τόσο για την κατανόηση όσο και για την αποτελεσματική αντιμετώπιση πολυάριθμων καταστάσεων αποκλεισμού. Συνεπώς, η προσέγγιση των κοινωνικά και ψυχικά ευθραυστοποιημένων «εφήμερων» υποκειμένων είναι σημαντικό να μπορεί να στηρίζεται σε μια σύνθετη ψυχοκοινωνική σκέψη που να μεταφράζεται σε ένα σύνολο πολυεπίπεδων υποστηρικτικών παρεμβάσεων. Αναγνωρίζοντας την βιβλιογραφικά τεκμηριωμένη πολυκαθοριζόμενη αιτιολογία των διαδικασιών ακραίας κοινωνικής περιθωριοποίησης, βλέποντας δηλαδή την κατάσταση έλλειψης στέγης ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης μιας πληθώρας πιθανών κοινωνικών και ατομικών παραγόντων κινδύνου (McNaught & Bhugra, 1996· Richer & Meryglod, 2008), δεν μπορεί παρά να αντιληφθεί κανείς με σαφήνεια την σπουδαιότητα μιας πολυκλαδικής ολιστικής προσέγγισης βασιζόμενης σε μια αυθεντική διεπιστημονικότητα καθώς και στην ανάπτυξη αποτελεσματικών δικτύων συμπληρωματικών υποστηρικτικών πρακτικών. Με άλλα λόγια, θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο πεδίο του κοινωνικά εφήμερου και του ακραίου αποκλεισμού, η αναγκαιότητα ύπαρξης μιας σφαιρικής ψυχοκοινωνικής προσέγγισης, τόσο σε επίπεδο επαγγελματικών πρακτικών όσο και σε επίπεδο θεωρίας αυτών των πρακτικών, μοιάζει σήμερα να είναι δύσκολα αμφισβητήσιμη.

Η εργασία με τον πληθυσμό των αστέγων είναι σημαντικό να συμπεριλαμβάνει λοιπόν μια κοινωνική διάσταση καθώς και μια ψυχική διάσταση. Ως γενικό στόχο εργασίας με την ετερογενή ομάδα των αστέγων θα ήταν δυνατόν να κρατήσουμε την κυριολεκτικά ζωτικής σημασίας προσπάθεια βελτίωσης της κοινωνικής και υλικής κατάστασης του υποκειμένου και παράλληλα την πολλές φορές εξίσου κρίσιμη ανάγκη ψυχικής του υποστήριξης. Η εργασία με τον άστεγο αντιστοιχεί δίχως αμφιβολία σε μια πολύπλευρη διαδικασία στήριξης, ουσιαστική βλέψη και προσδοκία της οποίας μπορούμε να δεχθούμε ότι αποτελεί η διευκόλυνση της προοδευτικής μετάβασης -σεβόμενης πάντοτε τους ρυθμούς του υποκειμένου- από την αβέβαιη και εναγώνια, ρευστή καθημερινότητα στους δρόμους της πόλης σε μία αυτόνομη, υποκειμενικά ικανοποιητική και δημιουργική ζωή, ει δυνατόν σε μια σχετικά σταθερή προσωπική κατοικία, και, ταυτόχρονα, η ανάκτηση ενός επαρκούς βαθμού ψυχικής (και σωματικής) ευεξίας.

Χωρίς να μπορούμε να σταθούμε αναλυτικά στα πολυάριθμα πρακτικά ζητήματα που αφορούν τις διαφορετικές πτυχές της κοινωνικής εργασίας με τον πληθυσμό των αστέγων, θα πρέπει να αναφέρουμε ωστόσο ότι στο κομμάτι της κοινωνικής υποστήριξης, πέραν της προσπάθειας ανταπόκρισης στις επείγουσες ζωτικές ανάγκες σίτισης, υποδοχής ή/και άμεσης προσωρινής στέγασης των αποκλεισμένων ατόμων, η αναζήτηση προσωποποιημένων, πραγματοποιήσιμων και συνάμα επαρκώς ικανοποιητικών λύσεων στο πρόβλημα της στέγασης και της εργασίας αποτελεί τον βασικό μοχλό κάθε διαδικασίας επανένταξης. Όσον αφορά την ψυχική διάσταση της θεσμικής εργασίας με τους άστεγους, κύρια της συνιστώσα μπορεί να θεωρηθεί -με πρακτικούς όρους- η ψυχολογική φροντίδα του αποκλεισμένου υποκειμένου μέσω κλινικών παρεμβάσεων ως επί το πλείστον λεγόμενου «υποστηρικτικού» τύπου οι οποίες παίρνουν συνήθως την μορφή μιας ψυχολογικής παρακολούθησης ή -εάν το προτιμάμε- μιας άτυπης συνοδείας. Αρκετά σπανιότερα, και συχνά μόνο σε έναν δεύτερο χρόνο, η πρόταση μιας ατομικής ψυχοθεραπείας μπορεί να αποδειχθεί ρεαλιστική και ωφέλιμη. Ας θυμηθούμε ακόμα ότι η ψυχολογική παρέμβαση είναι δυνατόν να αφορά επίσης στην παροχή στήριξης αλλά και ενός χώρου συλλογικής σκέψης, εμπειρίεξης και επεξεργασίας στους ίδιους τους επαγγελματίες του τόσο απαιτητικού κοινωνικού τομέα μέσα από τακτικές ομαδικές συναντήσεις εποπτείας. Τέτοιου είδους παρεμβάσεις παρουσιάζουν, επιπροσθέτως, το προτέρημα ότι ευνοούν μια καλύτερη κατανόηση της ιδιαίτερης σχεσιακής δυναμικής που αναπτύσσεται με τον κάθε άστεγο εντός των υπηρεσιών επιτρέποντας κατ' επέκτασιν, τις περισσότερες φορές, μια αποτελεσματικότερη διαχείριση των περιπτώσεων. Τελευταία αλλά εξίσου σημαντική, μια λιγότερο ή περισσότερο συστηματική ψυχιατρική παρακολούθηση μπορεί να περιλαμβάνεται στις παροχές ψυχικής φροντίδας στους άστεγους εξασφαλίζοντας την χορήγηση μιας κατάλληλης φαρμακευτικής θεραπείας για την αντιμετώπιση διαφόρων ενδεχόμενων ψυχοπαθολογικών καταστάσεων, όταν φυσικά κάτι τέτοιο ενδείκνυται κλινικά ή είναι αναγκαίο.

Η -πολλές φορές επείγουσα- ανάγκη ψυχικής φροντίδας, ιδίως στις περιπτώσεις εκείνες όπου το άστεγο πρόσωπο παρουσιάζει κάποια σοβαρή μορφή ψυχοπαθολογίας και βρίσκεται χωρίς καμία κλινική παρακολούθηση, όπως και τα γενικότερα οφέλη μιας ψυχολογικής προσέγγισης υπέρ των αποκλεισμένων

υποκειμένων δεν μπορούν να αμφισβητηθούν. Παρόλα αυτά, το να ιδωθεί η διαδικασία κοινωνικής επανένταξης του «ρευστού» ατόμου σαν ένα δευτερεύον έμμεσο αποτέλεσμα της ψυχιατρικής ή/και της ψυχολογικής παρέμβασης -το οποίο θα επιτυγχάνονταν σταδιακά μέσα από την κατάλληλη θεραπευτική αντιμετώπιση των εκάστοτε ενδεχόμενων ψυχοπαθολογικών παραγόντων- μοιάζει ασφαλώς καταχρηστικό. Από την άλλη πλευρά, η αντίθετη άποψη που θα θεωρούσε ότι η ψυχική ανάκαμψη στο πλαίσιο της ψυχοκοινωνικής κλινικής θα ερχόταν απλά κάποια στιγμή, ούτως ή άλλως, ως μια ευτυχής απόρροια της εργασίας κοινωνικής υποστήριξης και της προσδοκώμενης ανθεκτικής τροποποίησης των βασικών παραμέτρων της κοινωνικο-οικονομικής συνθήκης του υποκειμένου κινδυνεύει, παρά την αποφυγή της παγίδας της ψυχιατρικοποίησης, να φανεί ωστόσο εξίσου απλουστευτική παραβλέποντας ριζικά την πολυπλοκότητα τόσο των φαινομένων κοινωνικής περιθωριοποίησης όσο και της ανθρώπινης ψυχικής λειτουργίας εν γένει.

Το κοινωνικό και το ψυχικό αποτελούν δύο βασικές αλληλοεξαρτώμενες διαστάσεις οι οποίες είναι σημαντικό -ας το επαναλάβουμε- να λαμβάνονται υπόψιν καταλλήλως από κοινού κατά την εργασία με τον γενικό πληθυσμό των αστέγων, πόσο μάλλον με τις υποομάδες αστέγων που, πέρα από τα δεινά του ακραίου αποκλεισμού που αντιμετωπίζουν, πάσχουν επίσης από κάποια ψυχιατρική διαταραχή (είτε αυτή προϋπήρχε είτε παρουσιάζεται να εμφανίστηκε κατά κύριο λόγο εξαιτίας της τρέχουσας κατάστασης). Θα άξιζε να τονισθεί επιπλέον ότι η συγκεκριμένη βαρύτητα που θα χρειαστεί να δοθεί κάθε φορά, εντός της διαδικασίας ψυχοκοινωνικής στήριξης, στην κοινωνική και στην κλινική συνιστώσα αντίστοιχα εξαρτάται πρωτίστως από τις ιδιαιτερότητες και τις μοναδικές ανάγκες του κάθε υποκειμένου και πολύ συχνά, εάν όχι πάντα, μπορεί να ποικίλει αναλόγως μέσα στον χρόνο. Έτσι, σχηματικά, καταλαβαίνουμε ότι η ψυχοκοινωνική προσέγγιση ενός υποκειμένου η χρόνια πολυ-τοξικομανία του οποίου συνέβαλε αποφασιστικά στο να βρεθεί χωρίς εργασία, χωρίς πόρους και, μια ορισμένη στιγμή, χωρίς στέγη διαφέρει αρκετά, για παράδειγμα, από την περίπτωση ενός μακροχρόνια άνεργου ατόμου που μοιάζει να ευθραυστοποιήθηκε ψυχολογικά -μπαίνοντας, για παράδειγμα, σε μια παθολογική καταθλιπτική διεργασία- και να οδηγήθηκε σταδιακά στον δρόμο κυρίως λόγω ενός έντονου οικονομικού και εργασιακού αποκλεισμού σε συνδυασμό με την παράλληλη αποσάθρωση των υποστηρικτικών δικτύων. Έπειτα, δεν

πρέπει να λησμονείται ότι άπαξ και κάποιος βρεθεί άστεγος, στις παραπάνω ήδη ετερογενείς (ενδεικτικές) εικόνες έρχονται να προστεθούν δευτερογενώς και οι πάντοτε μοναδικοί τρόποι αμυντικής αντίδρασης που αναπτύσσει κάθε ψυχισμός απέναντι στην τραυματική εμπειρία της περιθωριοποίησης και της απόλυτης ρευστότητας⁵¹. Όσον αφορά τώρα ειδικότερα την χρονική παράμετρο, εάν βλέποντας έναν άστεγο να προσέρχεται εμφανώς στα όρια της σωματικής κατάρρευσης για πρώτη φορά σε μια κοινωνική υπηρεσία μια άμεση παραπομπή στον ψυχίατρο ή στον κλινικό ψυχολόγο του θεσμού (ή κάποιας άλλης συνεργαζόμενης δομής) θα έμοιαζε τις περισσότερες φορές πρόωρη και ενδεχομένως άστοχη, από την άλλη πλευρά, η προτεραιότητα που δίδεται στο να καταστεί εξαρχής δυνατή, πλάι στην κοινωνική υποστήριξη, η πρόσβαση στις κατάλληλες θεραπευτικές φροντίδες για έναν άστεγο που παρουσιάζει μια ανησυχητική ψυχιατρική συμπτωματολογία είναι ευνόητη.

Στη συνέχεια, ένα άλλο ζήτημα στο οποίο θα ήταν σημαντικό να αναφερθούμε εδώ και το οποίο έχει λάβει, εκ των πραγμάτων, ποικίλες απαντήσεις είναι ο θεσμικός τόπος όπου μπορεί ή ενδείκνυται να λαμβάνει χώρα η κλινική εργασία (διαγνωστική, συμβουλευτική, φαρμακευτική, ψυχοθεραπευτική κλπ.) με τον πληθυσμό των αστέγων. Οι βασικότερες εναλλακτικές που συναντώνται στην πράξη -και που αρκετές φορές είναι δυνατόν να συνυπάρχουν εντός του θεσμικού τοπίου διαφόρων χωρών- έχουν ως άξονα το δίλημμα εάν κατά την εργασία με τους άστεγους η κοινωνική υποστήριξη και η ψυχική φροντίδα των υποκειμένων θα πρέπει να εξασφαλίζονται από συνεργαζόμενες αλλά ωστόσο ξεχωριστές υπηρεσίες του κοινωνικού και του ιατρικού πεδίου αντίστοιχα ή, αντίθετα, είναι προτιμότερο να αναλαμβάνονται από κοινού στο σύνολό τους από εξειδικευμένα ψυχοκοινωνικά προγράμματα ή δομές. Στην πρώτη περίπτωση, η προσπάθεια παροχής ολιστικής φροντίδας στον πληθυσμό των αστέγων στηρίζεται ουσιαστικά στην ύπαρξη επισήμων ή άτυπων δικτύων συνεργασίας ανάμεσα, κατά κύριο λόγο, στις κοινωνικές υπηρεσίες που δέχονται αιτήματα για βοήθεια από άτομα που αντιμετωπίζουν συνθήκες ακραίου αποκλεισμού, αφενός, και, αφετέρου, στις συνήθεις κοινοτικές

51 Και αυτό συνεπάγεται, μεταξύ άλλων -ας μας επιτραπεί να σημειώσουμε εν παρόδω προτού επανέλθουμε αναλυτικότερα στη συνέχεια (βλ. υποενότητα 2.5.3.1.)- ότι η διαδικασία επανένταξης του εφήμερου υποκειμένου προωθείται με καθοριστικό τρόπο -και μάλιστα κάποιες φορές καθίσταται δυνατή- μέσα από την ψυχική φροντίδα αυτών των αμυντικών επιβιωτικών αντιδράσεων που ξεδιπλώνονται απέναντι στην εμπειρία του ριζικού αποκλεισμού, δηλαδή, σε τελική ανάλυση, μέσα από την επεξεργασία και την υπέρβαση, έστω και μερική, του «ψυχοκοινωνικού τραύματος» με το οποίο είναι άρρηκτα συνδεδεμένη η εφήμερη κατάσταση.

δομές που συμμετέχουν στα δημόσια συστήματα ψυχικής υγείας (ψυχιατρικά τμήματα γενικών νοσοκομείων, κέντρα ημέρας, κέντρα ψυχικής υγείας, ξενώνες ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης, θεραπευτικά διαμερίσματα). Στην άλλη πλευρά, βρίσκουμε ορισμένες ειδικές ψυχοκοινωνικές δομές -όπως, παραδείγματος χάριν, οι ψυχιατρικοί ξενώνες αστέγων- που δέχονται συγκεκριμένες ομάδες αστέγων οι οποίοι παρουσιάζουν προβλήματα ψυχικής υγείας ή/και κατάχρησης αλκοόλ/ουσιών, με στόχο την ψυχική φροντίδα και, παράλληλα, την σταδιακή κοινωνική και επαγγελματική επανένταξη των ενοίκων. Η ολοένα και συχνότερη πλέον σταθερή παρουσία, μεγαλύτερου ή μικρότερου επαγγελματικού χρόνου, κλινικών ψυχολόγων και ψυχιάτρων -και μερικές φορές ακόμα και ψυχοθεραπευτών- στις δομές που παρέχουν υποστηρικτικές υπηρεσίες υποδοχής, σίτισης, στέγασης ή/και επαγγελματικής επανένταξης στον πληθυσμό των αστέγων αποτελεί μια τρίτη, ενδιάμεση θεσμική πραγματικότητα. Τέλος, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε ότι, σε έναν μη αμελητέο αριθμό περιπτώσεων, η εργασία με τους άστεγους -συμπεριλαμβανομένης φυσικά και της κλινικής εργασίας- ξεκινά και έπειτα εκτυλίσσεται για συντομότερο ή μακρύτερο χρονικό διάστημα στον ίδιο τον δρόμο (*outreach*, κινητές ψυχιατρικές/ψυχοκοινωνικές ομάδες).

Σε κάθε περίπτωση, οποιοδήποτε και να είναι οι ποικίλοι «τόποι» της ψυχοκοινωνικής κλινικής, θα άξιζε να τονισθεί ότι, κατά βάθος, αυτό που προέχει είναι η δυνατότητα παράλληλης κινητοποίησης, γύρω από τις πολλαπλές και πολυεπίπεδες ανάγκες του αστέγου, επαγγελματιών διαφορετικών επιστημονικών πεδίων και όχι μόνο (εθελοντές, εταίροι, *peer support*), με γενικό στόχο την ενίσχυση της πορείας επανένταξης του υποκειμένου και της επαναδιαπραγμάτευσης ενός ατομικού σχεδίου ζωής. Εάν αυτή η πάντοτε προσωπική διαδρομή, λαμβάνοντας χώρα ασφαλώς στο πλαίσιο της κοινότητας, περνά απαραίτητα από την ανεύρεση ή την αναδημιουργία μιας ζωής με νόημα μακριά από την οδύνη της ριζικής αποξένωσης και του αποκλεισμού καθώς και από την ταυτόχρονη ανάκτηση του στάτους πολιτικού υποκειμένου, τότε η αναγνώριση της ανθρώπινης διάστασης και του ατομικού λανθάνοντος δυναμικού του άστεγου υποκειμένου όπως και η επαναφορά του στα θεμελιώδη δικαιώματά του εμφανίζονται δίχως αμφιβολία ως κομβικές διαστάσεις της διαδικασίας ανάκαμψης στο πεδίο του εφήμερου. Για να προχωρήσουμε περισσότερο, όμως, θα ήταν σημαντικό να αποσαφηνιστεί αρχικά η

σημασία του όρου «ανάκαμψη».

2.5.2. Το μοντέλο ανάκαμψης. Το αγγλοσαξονικής έμπνευσης μοντέλο ανάκαμψης (*recovery model*) προέρχεται από τον χώρο της ψυχικής υγείας εντός του οποίου εμφανίστηκε και αναπτύχθηκε προοδευτικά, κατά τη διάρκεια των τριών τελευταίων δεκαετιών περίπου (Jacobson & Greenley, 2001), μέχρι να λάβει την σημερινή, διαρκώς εξελισσόμενη, μορφή του. Η εφαρμογή της συγκεκριμένης προσέγγισης στο πεδίο του εφήμερου μπορεί, όπως θα δούμε στο τελευταίο μέρος του παρόντος υποκεφαλαίου, να προσφέρει ένα παραδειγματικό εννοιολογικό και πρακτικό πλαίσιο-οργανωτή μιας διακλαδικής ψυχοκοινωνικής παρέμβασης υπέρ των αστέγων. Ας εξετάσουμε λοιπόν χωρίς καθυστέρηση τις κύριες πτυχές του εν λόγω μοντέλου.

2.5.2.1. Εισαγωγικά στοιχεία. Είναι αληθές ότι η λέξη «*recovery*» κατέχει πολλαπλά διαφορετικά νοήματα τόσο ως συγκεκριμένος, κάθε φορά, όρος στο πλαίσιο των τεχνικών ιδιωμάτων διαφόρων επιστημονικών κλάδων όσο και μέσα από τις ποικίλες χρήσεις της που συναντάμε στον καθημερινό λόγο. Εξ ου, πιθανότατα, και η μεγάλη δυσκολία, κατά την μεταφραστική προσπάθεια, εύρεσης και επιλογής μιας ακριβούς -πόσο μάλλον ενιαίας- απόδοσης του από την αγγλική σε άλλες γλώσσες, συμπεριλαμβανομένης και της ελληνικής⁵². Εάν μείνουμε στο πεδίο της ψυχολογίας και της ψυχιατρικής, η περισσότερο συνηθισμένη, «παραδοσιακή» αποδοχή του όρου αναφέρεται γενικά, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε ανατρέχοντας, για παράδειγμα, στο έγκυρο ειδικό λεξικό της Αμερικανικής Ψυχολογικής Ένωσης (VandenBos, 2007), στην περίοδο κατά την οποία ένα άτομο επιδεικνύει σταθερή μετρήσιμη πρόοδο όσον αφορά στην επιστροφή ικανοτήτων, δεξιοτήτων και λειτουργιών έπειτα από κάποια ασθένεια, βλάβη ή τραυματισμό. Παρόλα αυτά, τα τελευταία χρόνια στον τομέα της ψυχικής υγείας, η έννοια της *ανάκαμψης/ανάκαμψης*, ιδωμένη σαν μια ιδιαίτερη ατομική διαδικασία, έχει

⁵² Στην ελληνική γλώσσα η έννοια του *recovery*, έτσι όπως αυτή νοείται στο πεδίο της σύγχρονης κοινωνικής ψυχιατρικής, έχει αποδοθεί περιφραστικά ως «συνεχή[ς] διαδικασία ανάρρωσης που τείνει προς την ίαση», ή, πιο απλά, ως «ανάρρωση/ίαση» (Στυλιανίδης, Λάβδας, Μάρκου & Μπελέκου, 2014). Ως εναλλακτική απόδοση του «*recovery*» στα ελληνικά προτείνεται εδώ, εντούτοις, ο ευρύτερος όρος «ανάκαμψη», η χρήση του οποίου κρίθηκε καταλληλότερη όσον αφορά το πεδίο μελέτης της παρούσας διδακτορικής έρευνας.

υπάρξει -και συνεχίζει να αποτελεί- ένα βασικό αντικείμενο διαρκούς έρευνας, θεωρητικής επεξεργασίας, επιστημονικής συζήτησης καθώς και δημοσίου, ανοιχτού διαλόγου ανάμεσα σε όσους αφορά, λιγότερο ή περισσότερο άμεσα ή έμμεσα, το ζήτημα της ψυχικής υγείας (ψυχικά πάσχοντες, οικογένειες και φίλοι, επαγγελματίες του ψυχιατρικού και ψυχοθεραπευτικού χώρου, συνήγοροι, ακτιβιστές, πολίτες, πολιτικοί υπεύθυνοι), δηλαδή, θεωρητικά, όλους. Έτσι, χωρίς να εξαφανίζεται ποτέ ολοκληρωτικά η παραπάνω αρχική του διάσταση, ο όρος «*recovery*» έχει διευρυνθεί και εμπλουτισθεί ουσιωδώς αποκτώντας τελικά όχι μόνο ένα νέο, ιδιαίτερο νόημα στο πλαίσιο των σύγχρονων εννοιολογήσεων της κοινωνικής ψυχιατρικής αλλά και έναν κομβικό ρόλο στην οργάνωση πολυάριθμων υπηρεσιών και δημοσίων συστημάτων ψυχικής υγείας.

Η λεγόμενη «προσέγγιση της ανάκαμψης» (*recovery approach*) γνωρίζει μια εντυπωσιακή άνθιση, ιδιαίτερα κατά την τελευταία δεκαετία, κερδίζοντας συνεχώς έδαφος ανάμεσα στις καλές πρακτικές των αγγλοσαξονικών χωρών όπως και σε εμπειρίες κριτικής εναλλακτικής ψυχιατρικής στην Ευρώπη (Στυλιανίδης, Λάβδας, Μάρκου & Μπελέκου, 2014). Παρότι, η έννοια της ανάκαμψης παίζει πλέον, αδιαμφισβήτητα, έναν καθοριστικό ρόλο σε επίπεδο πρακτικών και πολιτικών ψυχικής υγείας ιδίως στις ΗΠΑ – όπου παρέχει μάλιστα το βασικό πλαίσιο οργάνωσης των δημοσίων συστημάτων ψυχικής υγείας πολλών πολιτειών- αλλά και σε άλλες χώρες, όπως για παράδειγμα ο Καναδάς ή η Νέα Ζηλανδία, εντούτοις μοιάζει να μην υπάρχει ακόμη σφαιρική συναίνεση σχετικά με το ακριβές νόημα του όρου⁵³ (Farkas, 2007). Οι πολλαπλές χρήσεις του εν λόγω όρου στο πεδίο της ψυχικής υγείας σε συνδυασμό με τις αρκετά διαφορετικές προοπτικές των άμεσα ή έμμεσα εμπλεκόμενων σε αυτόν τον χώρο, φαίνεται να δημιουργούν συχνά μια ορισμένη σύγχυση σχετικά με την σημασία -και, συνεπώς, την πρακτική εφαρμογή- της έννοιας της ανάκαμψης (Στυλιανίδης, Λάβδας κ.ά., 2014). Λαμβανομένων υπόψιν των παραπάνω, μια σύντομη αναδρομή στις ρίζες αυτών των διαφόρων χρήσεων θα μπορούσε να συμβάλει σημαντικά στο να φωτιστεί καλύτερα το πολυδιάστατο νόημα του συγκεκριμένου όρου.

53 Παραδόξως, ίσως λέγαμε, αλλά όμως μόνο φαινομενικά, όπως θα γίνει καλύτερα αντιληπτό στη συνέχεια εξετάζοντας τις βασικές αρχές του μοντέλου ανάκαμψης, και ιδίως την έμφαση της συγκεκριμένης προσέγγισης στην υποκειμενική διάσταση της διαδικασίας ανάρρωσης.

2.5.2.2. Προελεύσεις και ανάπτυξη της προσέγγισης της ανάκαμψης.

Ακολουθώντας τις N. Jacobson και D. Greenley (2001), θα ήταν δυνατόν να λεχθεί ότι η έννοια της ανάκαμψης, έτσι όπως γίνεται αντιληπτή και χρησιμοποιείται σήμερα στον τομέα της ψυχικής υγείας, προέρχεται από τέσσερα -επαρκώς ξεχωριστά- ώστε να διακριθούν σχηματικά- κύρια πεδία. Το πρώτο εξ αυτών αντιστοιχεί στις διαχρονικές (*longitudinal*) μελέτες ατόμων με σοβαρές ψυχιατρικές διαταραχές – κατά κύριο λόγο του φάσματος της σχιζοφρένειας. Ήδη, από τα τέλη της δεκαετίας του 1980 και την κομβική έρευνα μακράς διάρκειας των Harding, Brooks, Ashikaga κ.ά. (1987), τα αποτελέσματα της οποίας έδειξαν ότι η εξέλιξη της ψυχικής νόσου δεν είναι συνώνυμη μιας αναπόφευκτης βαθμιαίας επιδείνωσης, είχαν αρχίσει να πληθαίνουν τα ερευνητικά συμπεράσματα και, ως εκ τούτου, οι φωνές εντός του ψυχιατρικού επιστημονικού χώρου, υπέρ της δυνατότητας ανάρρωσης/αποκατάστασης και του όχι απαραίτητα μη-αναστρέψιμου χαρακτήρα της σχιζοφρένειας και άλλων σοβαρών μορφών ψυχοπαθολογίας. Εάν, παρόλα αυτά, κατά τη διάρκεια αυτών των τελευταίων δεκαετιών, το ζήτημα της ίασης από τις ψυχωτικές -κυρίως- διαταραχές δεν έπαψε ποτέ ολοκληρωτικά να αποτελεί σημείο γενικευμένης αντιπαράθεσης, τόσο εντός όσο και εκτός της επιστημονικής κοινότητας, σήμερα, είναι σαφές ότι παρά τις αποκλίσεις που πράγματι παρατηρούνται ανάμεσα στα αποτελέσματα των σχετικών μελετών, έχει καταγραφεί, συνολικά, ουσιαστική βελτίωση για έναν σημαντικό αριθμό ατόμων με σοβαρές ψυχικές παθήσεις (Farkas, 2007). Σε αυτή την κλινικά τεκμηριωμένη λοιπόν προοπτική μιας επαναφοράς ή μιας ίασης από την ψυχική νόσο⁵⁴, στηρίζεται, εν μέρει, και το ελπιδοφόρο μήνυμα του μοντέλου ανάκαμψης· με την διάσταση της ελπίδας να λειτουργεί η ίδια, σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε σε λίγο, ως παράγοντας ενίσχυσης, για να μην πούμε ως καταλύτης, της

54 Βέβαια, πέρα από τα οποιαδήποτε λειτουργικά κριτήρια (κλινικά, φαρμακευτικά, κοινωνικής ένταξης, αυτονομίας, συνολικής λειτουργικότητας κλπ.) που μπορεί εν γένει να επιλέξει να υιοθετήσει κάθε ψυχιατρική μελέτη βάσει του -συνήθως, καθόλα έγκυρου επιστημονικά-ερευνητικού της πρωτοκόλλου, το θεμελιώδες ζήτημα, σε επίπεδο φιλοσοφίας της ιατρικής, που παραμένει ανοιχτό, και το οποίο αποδεικνύεται πάντοτε ιδιαίτερα κομβικό στο πεδίο της ψυχιατρικής και της ψυχοθεραπευτικής πράξης, είναι το τι σημαίνει «ίαση» στο βάθος των πραγμάτων και, κατ' επέκτασιν, πώς αυτή η τελευταία μπορεί, τελικά, να ορισθεί κάθε φορά και να επιτευχθεί για την κάθε περίπτωση. Βλ. υποενότητα 2.5.2.4.

διαδικασίας ανάρρωσης από τις ψυχικές διαταραχές.

Από την άλλη πλευρά, κατά την ίδια χρονική περίοδο σε γενικές γραμμές, παράλληλα με τις προαναφερθείσες εξελίξεις στον τομέα των διαχρονικών μελετών έκβασης της σχιζοφρένειας, η δημοσίευση ορισμένων προσωπικών αφηγήσεων ατόμων που αντιμετώπιζαν σοβαρές ψυχιατρικές παθήσεις, όπως μεταξύ άλλων της P.E. Deegan (1988) και της R. Unzicker (1989), έρχεται να ρίξει φως πάνω στο πρόβλημα της ψυχικής ασθένειας και της διαδικασίας υπέρβασής της, μέσα από μια εντελώς διαφορετική οπτική. Η έμφαση που δίδεται εδώ στην υποκειμενική εμπειρία της ασθένειας και στο βίωμα των πολυάριθμων προκλήσεων που αντιμετωπίζει κάποιος κατά την προσωπική, μη-γραμμική, πορεία ανάκαμψής του από την ψυχική νόσο, θα συμβάλλει καθοριστικά στην ανάδυση μιας νέας δυναμικής στον χώρο της ψυχικής υγείας, οδηγώντας προοδευτικά και σε μια γενικότερη επανεξέταση της σημασίας του όρου «*recovery*». Έτσι, η λέξη «*recovery*», πέρα από την παραδοσιακή ιατρική της σημασία, αποκτά σταδιακά ένα καινούριο νόημα χρησιμοποιούμενη, κυρίως από τους ίδιους τους χρήστες των υπηρεσιών, για να περιγραφεί η εμπειρία της ανάρρωσης και αποκατάστασης από σοβαρές ψυχιατρικές διαταραχές. Όπως γράφει χαρακτηριστικά η Αμερικανίδα ψυχολόγος και ακτιβίστρια υπέρ των δικαιωμάτων των ατόμων με αναπηρίες P.E. Deegan (1988, σ. 11), βασιζόμενη σε μεγάλο βαθμό στο προσωπικό της βίωμα της ψυχικής ασθένειας:

«Η ανάκαμψη αναφέρεται στην βιωμένη ή πραγματική εμπειρία ζωής των ατόμων καθώς αποδέχονται και υπερβαίνουν την πρόκληση της αναπηρίας».

Θα άξιζε να σημειωθεί εν παρόδω ότι δεδομένης αυτής της κεντρικής θέσης που κατέχει η βιοματική διάσταση στο πλαίσιο της προσέγγισης της ανάκαμψης, η βαθμιαία ανάδειξη των ποιοτικών μεθόδων σε βασικό εργαλείο έρευνας εντός του συγκεκριμένου πεδίου μοιάζει να υπήρξε απολύτως δικαιολογημένη. Είτε πρόκειται για συνεντεύξεις σε βάθος ενός σχετικά περιορισμένου αριθμού υποκειμένων, είτε για αναλύσεις προσωπικών αφηγήσεων, οι ποιοτικές προσεγγίσεις έχουν συνεισφέρει σημαντικά διευρύνοντας τις γνώσεις μας πάνω σε πολυάριθμες πτυχές της διαδικασίας ανάρρωσης/ανάκαμψης από σοβαρές ψυχιατρικές παθήσεις (Farkas, 2007) και αναμένεται, όπως υπογραμμίζουν οι περισσότεροι ερευνητές, να

διαδραματίσουν μελλοντικά έναν αποφασιστικό ρόλο, ιδιαίτερα όσον αφορά τον μετασχηματισμό των υπηρεσιών ψυχικής υγείας προς την συγκεκριμένη κατεύθυνση (Στυλιανίδης, Λάβδας κ.ά., 2014).

Επιστρέφοντας στην σύντομη ιστορική αναδρομή μας στην προέλευση της τρέχουσας έννοιας της ανάκαμψης, συνοψίζοντας όλα τα παραπάνω στοιχεία, θα μπορούσαμε να πούμε ότι έχουμε φτάσει σε ένα σημείο όπου: αφενός, φαίνεται να τεκμηριώνεται επιστημονικά το γεγονός ότι η ανάρρωση ή η αποκατάσταση από σοβαρές ψυχικές διαταραχές, βάσει κλασσικών ιατρικών και ψυχοκοινωνικών κριτηρίων, είναι όντως εφικτή και, αφετέρου, οι ίδιοι οι χρήστες των υπηρεσιών ψυχικής υγείας, δημοσιεύοντας πλούσιες, λεπτομερείς περιγραφές των δικών τους εμπειριών νόσησης και υπέρβασης της ψύχωσης, συμβάλλουν στην ανάπτυξη και διάδοση μιας διαφορετικής, εναλλακτικής αντίληψης περί ανάρρωσης και ίασης από την ψυχική ασθένεια. Εμπνεόμενοι άμεσα από αυτές τις προσωπικές αφηγήσεις των χρηστών των υπηρεσιών, ορισμένοι επαγγελματίες του πεδίου της ψυχικής υγείας ξεκινούν να προτείνουν νέα θεωρητικά και πρακτικά μοντέλα ανάρρωσης/ανάκαμψης με την δυνατότητα να εφαρμοστούν -προσαρμοσμένα- σε δομές ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης αλλά και, ευρύτερα, στον χώρο των υπηρεσιών ψυχικής υγείας (Jacobson & Greenley, 2001). Έτσι, εφεξής, ο όρος «ανάκαμψη» ξεκινά να γνωρίζει μια ολοένα αυξανόμενη χρήση, αυτήν εδώ τη φορά ως κομβική έννοια-κλειδί στον σχεδιασμό, στην οργάνωση και στην λειτουργία υπηρεσιών ψυχικής υγείας και ιδιαίτερα ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης.

Κοντά στην παραπάνω πτυχή της ανάκαμψης ιδωμένης ως κεντρικής διάστασης την οποία καλούνται να προάγουν οι υπηρεσίες, βρίσκεται και η τελευταία εκ των τεσσάρων βασικών χρήσεων του όρου η οποία, ωστόσο, αφορά το γενικότερο επίπεδο των πολιτικών ψυχικής υγείας. Πιο συγκεκριμένα, από την δεκαετία του 1990 κι έπειτα, η έννοια της ανάκαμψης χρησιμοποιείται ευρέως σαν ένα εργαλείο όχι μόνο για την αναδιαμόρφωση των κλινικών υπηρεσιών αλλά και για τον συνολικό μετασχηματισμό αρκετών δημοσίων συστημάτων ψυχικής υγείας (Jacobson & Greenley, ό.π.). Έτσι, σε έναν πρώτο χρόνο, ορισμένες πολιτείες των ΗΠΑ και, λίγο αργότερα, διάφορα άλλα κράτη θα δώσουν μια μείζονα θέση στην έννοια της ανάκαμψης στο πλαίσιο των μεταρρυθμιστικών τους προσπαθειών στον τομέα των δημοσίων συστημάτων ψυχικής υγείας. Στις ΗΠΑ το μοντέλο ανάκαμψης υιοθετείται

επίσημα ως η κεντρική πολιτική για την ψυχική υγεία το 2003, ενώ, παράλληλα, η Αγγλία και η Νέα Ζηλανδία έχουν αναγνωρίσει και εντάξει, από το 2001, την εν λόγω έννοια ως έναν κομβικό άξονα για τον σχεδιασμό των υπηρεσιών ψυχικής υγείας τους (Στυλιανίδης, Λάβδας κ.ά., 2014).

Κλινικό συμπέρασμα στο πεδίο των ψυχιατρικών διαχρονικών μελετών, υποκειμενική εμπειρία η οποία βιώνεται από τους ίδιους τους πάσχοντες κατά την διαδικασία υπέρβασης της ψυχικής νόσου, λέξη κλειδί αλλά και πρωταρχικό μέλημα στον σχεδιασμό των υπηρεσιών ή, τέλος, μείζων γενικός στόχος που θα πρέπει να διευκολύνεται από τα δημόσια συστήματα ψυχικής υγείας, οι ποικίλες -αλλά ωστόσο συνδεδεμένες- πτυχές και χρήσεις του όρου «ανάκαμψη» μοιάζει να αντικατοπτρίζουν, κατά κύριο λόγο, τις διαφορετικές οπτικές γωνίες των πολλαπλών πρωταγωνιστών του χώρου της ψυχικής υγείας. Πώς όμως μπορεί, εν τέλει, να ορισθεί σφαιρικά αυτή η έννοια και τι συνεπάγεται στην πράξη για την εργασία των θεσμών ψυχικής φροντίδας; Ιδού, διατυπωμένο συνοπτικά, το ουσιαστικό διπλό ερώτημα που τίθεται και θα μας απασχολήσει στο εξής.

2.5.2.3. Προς έναν σφαιρικό ορισμό της έννοιας της ανάκαμψης. Σύμφωνα με τον ορισμό που προτείνουν οι C. Bonnet και G. Vidon (2012, σ. 1064), ο όρος «ανάκαμψη» χρησιμοποιείται για να περιγραφεί η δυνατότητα του ατόμου «να ασκεί έναν έλεγχο πάνω στη ζωή του, να αισθάνεται ενταγμένο σε μια κοινωνική ζωή που να έχει νόημα για το ίδιο, που να αποδεικνύεται ικανοποιητική και να του επιτρέπει να έχει το αίσθημα της προσωπικής του αξίας· τούτο παρά την παρουσία περιορισμών και δυσκολιών επιβαλλόμενων από την ασθένεια, τη θεραπεία και το περιβάλλον». Θα άξιζε να υπογραμμισθεί επομένως εδώ, κατ' αρχάς, ότι βρισκόμαστε σε μία προσέγγιση η οποία, αντί να εξαντλείται στα λίγο-πολύ συνηθισμένα εξωτερικά ψυχιατρικά κριτήρια, επικεντρώνεται στο βίωμα του ίδιου του ατόμου παραχωρώντας την πρωτοκαθεδρία στην υποκειμενική αίσθηση μιας όσο το δυνατόν περισσότερο σφαιρικής ευεξίας – και που ανοίγεται εμφανώς, από αυτή την άποψη, στην έννοια της ποιότητας ζωής. Με άλλα λόγια, ο στόχος της προσέγγισης της ανάκαμψης, όπως επισημαίνουν οι Στυλιανίδης, Λάβδας, Μάρκου και Μπελέκου (2014, σ. 252), δεν ταυτίζεται με την «εδώ και τώρα

ίαση» αλλά μας προσκαλεί σε μια μετατόπιση της προσοχής από την πάθηση καθεαυτή και τους παράγοντες εξέλιξής της προς εκείνο το οποίο θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως το πραγματικό μείζον διακύβευμα για το υποκείμενο: η ανάκτηση μιας ενεργού ζωής πέρα από τις δυσμενείς συνέπειες της αρρώστιας και η μέγιστη δυνατή βελτίωση των συνολικών συνθηκών της καθημερινότητας και της κοινωνικής ζωής.

Αντίθετα με την συχνή εννοιολογική σύγχυση που συναντάται μεταξύ ανάκαμψης, αποκατάστασης και επανένταξης, το νόημα των τριών λέξεων δεν είναι ισοδύναμο (Farkas, 2007). Εάν η ψυχοκοινωνική αποκατάσταση αποσκοπεί τόσο στην μείωση των ψυχικών διαταραχών όσο και στην κοινωνική επανένταξη του ατόμου, το μοντέλο ανάκαμψης επεκτείνει αυτήν την προοπτική θέτοντας σε προτεραιότητα την προσωπική ανάνηψη του υποκειμένου· έναν στόχο διαφορετικό και ευρύτερο της ιατρικής εξάλειψης συμπτωμάτων (Pachoud, 2012a). Κατά συνέπεια, όπως τονίζουν οι Korelowicz και Liberman (2001) αναφερόμενοι ειδικότερα σε ασθενείς πάσχοντες από σχιζοφρένεια, η οπτική της συμπτωματικής ίασης, παρόλο που παραμένει ένας ουσιαστικός κλινικός στόχος, δεν θα πρέπει ωστόσο να ανάγεται σε μοναδική επιδίωξη της θεραπευτικής παρέμβασης επισκιάζοντας με αυτόν τον τρόπο την προσπάθεια βελτιστοποίησης της ποιότητας ζωής και της κοινωνικής λειτουργικότητας του υποκειμένου. Βασιζόμενοι στην διάκριση που προτείνει ο B. Pachoud (2012b) μεταξύ «αντικειμενικής» και «εμπειρικής/βιωματικής» αντίληψης της ανάρρωσης, θα μπορούσαμε να πούμε ότι η προσέγγιση της ανάκαμψης, επακριβώς, κινείται πέρα από την επιδημιολογική θεώρηση της ανάρρωσης και το αποκλειστικό ενδιαφέρον για τις κλινικές εκβάσεις καθεαυτές, εστιάζοντας περισσότερο την προσοχή της στην προσωπική διαδικασία υπέρβασης των προκλήσεων της ασθένειας και στην σημασία της ανάρρωσης ιδωμένης, αυτήν εδώ τη φορά, ως υποκειμενικής εμπειρίας, κατάκτησης ή διεκδίκησης του ατόμου.

Σύμφωνα με τον W.A. Anthony (1993, σ. 17), η -ιδιάζουσα, όπως προαναφέρθηκε- σημασία του όρου «ανάκαμψη» παραπέμπει σε μία προσωπική διαδικασία μετασχηματισμού των «στάσεων, των αξιών, των συναισθημάτων, των στόχων, των ικανοτήτων και των ρόλων» του υποκειμένου· πρόκειται για «έναν τρόπο να ζει κανείς μια ικανοποιητική, υποσχόμενη και γεμάτη συνεισφορά ζωή,

παρά τους περιορισμούς που προκαλεί η ασθένεια». Η «ανάπτυξη νέου νοήματος και σκοπού ζωής [...] πέρα από τις καταστροφικές συνέπειες της ψυχικής διαταραχής» συνιστά λοιπόν μία θεμελιώδη διάσταση αυτής της προσέγγισης (Anthony, ό.π.)· διάσταση η οποία επίσης, θα άξιζε να προσθέσουμε, είναι μία από τις πιο συχνά αναφερόμενες εντός της σχετικής εξειδικευμένης βιβλιογραφίας. Έτσι, από την οπτική των χρηστών των υπηρεσιών ψυχικής υγείας αλλά και πολυάριθμων επαγγελματιών που δραστηριοποιούνται στον χώρο της ψυχιατρικής φροντίδας και ιδίως της ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης, ούτε η πλήρης συμπτωματική αποδρομή ούτε και η επιστροφή ακριβώς στην ίδια κατάσταση λειτουργικότητας που προηγούνταν της εμφάνισης της διαταραχής αποτελούν απαραίτητες προϋποθέσεις προκειμένου να μιλήσει κανείς για ανάκαμψη ή ανάρρωση. Με άλλα λόγια, η ανάκαμψη από την ψυχική νόσο είναι δυνατόν να επιτευχθεί ακόμα κι αν ορισμένοι περιορισμοί στην λειτουργικότητα του ατόμου παραμείνουν ίδιοι (Farkas, 2007).

2.5.2.4. Προβληματική της ίασης και ψυχανάλυση. Στο σημείο αυτό, θα ήταν ενδιαφέρον να σταθούμε λίγο περισσότερο στην έννοια της ίασης εξετάζοντας εν τάχει τι μπορεί να σημαίνει βαθύτερα ίαση ή θεραπεία για την ιατρική επιστήμη αλλά και με ποιους όρους το κομβικό αυτό ζήτημα τίθεται, ειδικότερα, στον τομέα της ψυχικής παθολογίας.

Ξεκινώντας, δεν θα ήταν αδύνατον να μιλήσει κάποιος για μία ίαση αμιγώς σωματική όπου, μέσω των κατάλληλων ιατρικών πράξεων -λαμβάνοντας, παραδείγματος χάριν, μία ορισμένη φαρμακευτική ουσία- η ασθένεια σταδιακά θα εξαλειφόταν και οι επώδυνες συμπτωματικές της εκδηλώσεις θα έπαυαν να βασανίζουν το θεραπευμένο πλέον υποκείμενο. Παρότι δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι ένας ολοένα αυξανόμενος αριθμός παθήσεων μπορεί πράγματι να αντιμετωπίζεται αποτελεσματικά χάρη στα πολύτιμα κερτημένα της βιο-ιατρικής προόδου, θα ήταν λάθος, βάσει αυτού, να θεωρηθεί δεδομένο ότι η επιτυχής θεραπεία μιας ασθένειας είναι ταυτόσημη με την επιστροφή στην προ-νοσηρή κατάσταση. Πιο συγκεκριμένα, σε αντίθεση με την κοινή επικρατούσα αντίληψη -στη διάδοση της οποίας έχει συμβάλει πιθανόν σε μεγάλο βαθμό, μεταξύ άλλων, και η φαρμακευτική διαφήμιση- η θεραπεία μιας νόσου και η εξάλειψη των συμπτωμάτων της, όπως έχει υπογραμμισθεί από τον G. Canguilhem (1966), δεν συνεπάγονται ποτέ μια

απαράλλακτη επαναφορά της προηγούμενης κατάστασης αλλά αντιστοιχούν, στην πραγματικότητα, στη δημιουργία μιας καινούριας ισορροπίας⁵⁵. Αυτή η νέα ισορροπία χωρίς την ασθένεια είναι λοιπόν που θα επιτρέψει στο υποκείμενο να ανακτήσει πλήρως την δραστηριότητα του ώστε να συνεχίσει να αντιμετωπίζει την ζωή και τις προκλήσεις της με την ίδια ευκολία που διέθετε πριν αρρωστήσει. Έχοντας κατά νου την παραπάνω διάσταση, θα μπορούσαμε να προσεγγίσουμε κατά έναν ανάλογο τρόπο, μαζί με τον P. Sullivan (2001), και την προβληματική της ίασης στον τομέα των ψυχικών διαταραχών.

Εάν ο βασικός στόχος κάθε θεραπευτικού διαβήματος δεν είναι διαφορετικός της ίασης, αυτή η τελευταία δεν συνίσταται στην επιστροφή του υποκειμένου σε μια δοθείσα προηγούμενη κατάσταση υγείας αλλά, αντίθετα, προϋποθέτει μια τροποποίηση της εσωτερικής ισορροπίας του ασθενούς, τροποποίηση χάρη στην οποία θα μπορέσει να επέλθει κάτι καινούριο (Sullivan, 2001). Σύμφωνα με αυτή την οπτική, η ψυχιατρική και ψυχοθεραπευτική φροντίδα μπορεί να γίνει αντιληπτή σαν μια συνοδεία του ασθενούς στην κοπιαστική πορεία προς την δημιουργία αυτής της νέας ευνοϊκότερης συνθήκης και όχι ως ένα σύνολο μεθόδων οι οποίες αποσκοπούν στην επαναφορά, σημείο προς σημείο, της πρότερης κατάστασης μέσω της μόνης εξαφάνισης του συμπτώματος. Επ' αυτού, δεν είναι καθόλου άγνωστο εξάλλου ότι από την πλευρά της ψυχανάλυσης, παρά τις αποκλίσεις μεταξύ των διαφόρων θεωρητικών ρευμάτων και την ποικιλότητα των κριτηρίων που μπορεί να δει κανείς να ευνοούνται κάθε φορά, το ενδιαφέρον του συνόλου των αναλυτών, όπως παρατηρεί ο R. Cahn (2002), επικεντρώνεται λιγότερο στον βαθμό ελάττωσης των συμπτωμάτων συγκριτικά με τις δυνατότητες ενδοψυχικής αλλαγής, την ανανεωμένη σχέση του υποκειμένου με τον εαυτό του καθώς και την σχέση του με τα εξωτερικά αντικείμενα και την πραγματικότητα. Θα άξιζε να κρατήσουμε την ιδέα ότι, βιωματικά, η ίαση δεν εμφανίζεται ως το προσδοκώμενο τέλος μιας αποστέρησης αλλά παραπέμπει περισσότερο στο αίσθημα ενός απρόσμενου κέρδους συνδεόμενου με μια εσωτερική καινότητα, δηλαδή, σε μια υποκειμενική εμπειρία «ανακάλυψης εκ νέου» ή αναγέννησης (Sullivan, ό.π.)⁵⁶.

55 «Καμία ίαση δεν είναι επιστροφή στην βιολογική αθωότητα. Το να θεραπευτεί κανείς είναι να δώσει στον εαυτό του νέους κανόνες ζωής, μερικές φορές ανώτερους από τους παλαιότερους. Υπάρχει μια μη-αναστρεψιμότητα της βιολογικής κανονικότητας» (Canguilhem, 1966, σ. 156).

56 Στη δημιουργία ενός νέου νοήματος και στον επαναπροσδιορισμό της προσωπικής ταυτότητας ίσως να πρότεινε εδώ, από την δική του σκοπιά, το μοντέλο ανάκαμψης.

Οποιαδήποτε συζήτηση σχετικά με την έννοια της ίασης αγγίζει ωστόσο αναπόφευκτα, με τον τάδε ή τον δείνα τρόπο, το θεμελιώδες πρόβλημα του προσδιορισμού της φύσης του φυσιολογικού και του παθολογικού και, ιδιαίτερα, της διάκρισης μεταξύ των δύο αυτών συνθηκών. Έτσι, δεν θα ήταν άνευ ενδιαφέροντος να θυμηθούμε στο σημείο αυτό ότι στον τομέα της ψυχικής λειτουργίας, σύμφωνα με τον S. Freud (1917), η διαφορά ανάμεσα στο φυσιολογικό και στο παθολογικό έγκειται αποκλειστικά στον ποσοτικό παράγοντα. Με άλλα λόγια, εκείνο που διαχωρίζει την κατάσταση ψυχικής υγείας από την παθολογική κατάσταση δεν είναι κάποιο ποιοτικό κριτήριο αλλά η ποσοτική διάσταση – πρόκειται, δηλαδή, για μια διαφορά βαθμού κι όχι για μια διαφορά φύσεως. Αυτή η -σκανδαλώδης για την εποχή της- ανάδειξη του συνεχούς ανάμεσα στο φυσιολογικό και το παθολογικό στην ανθρώπινη ψυχική ζωή από τον Freud, η οποία πολλές φορές έχει εκληφθεί λανθασμένα ως εξομοίωση αυτών των δύο διαφορετικών καταστάσεων, δεν θα μπορούσε παρά να έχει έναν καθοριστικό αντίκτυπο πάνω στην αντίληψη της θεραπευτικής διαδικασίας και των στόχων της. Για να μείνουμε, ελλείπει χώρου, σε μία μόνο από τις πολλαπλές συνέπειες μιας τέτοιας καθοριστικής ανατροπής προοπτικής, η υγεία ή η φυσιολογικότητα στον τομέα της ψυχικής ζωής παύει να ταυτίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο με μια -ούτως ή άλλως, ιδεατή- συνθήκη παντελούς απουσίας οποιασδήποτε δυνατής μορφής οδύνης⁵⁷. Έτσι, πέρα από το ζήτημα της αναγκαιότητας σεβασμού κατά την κλινική πράξη -για όσο χρόνο είναι απαραίτητο- της αμυντικής λειτουργίας του συμπτώματος, θα πρέπει να υπογραμμισθεί πάνω απ' όλα η σημασία του να μπορεί κανείς ενίοτε, αποφεύγοντας τις σειρήνες των υποτιθέμενων «θεραπευτικών» ιδεωδών πλήρους προσαρμογής και κανονικοποίησης του υποκειμένου, να συνηγορεί «υπέρ μιας ορισμένης μη-φυσιολογικότητας», όπως το είχε θέσει η J. McDougall (1978).

Παρ' όλες τις εμφανείς επιστημολογικές διαφορές ανάμεσα στην ψυχαναλυτική σκέψη και στο μοντέλο ανάκαμψης, θα ήταν άραγε δυνατόν να βρεθεί κάποιο σημείο συνάντησης μεταξύ των δύο αυτών προσεγγίσεων ή, αντίθετα, θα ήταν καταδικασμένες αμφότερες να παραμείνουν ισόβια έγκλειστες στην υποτιθέμενη ή, ίσως, πραγματική μη-συμβατότητά τους; Λαμβανομένων υπόψιν

⁵⁷ Ας σημειώσουμε ότι ακόμα και η φαινομενική υπερ-κανονικότητα, όπως έχει δείξει η σύγχρονη ψυχαναλυτική έρευνα, σχεδόν πάντα αποπειράται να συγκαλύψει, λιγότερο ή περισσότερο επιτυχημένα, υποκείμενες μορφές οδύνης και δεν αποτελεί διόλου επομένως έκφραση ψυχικής υγείας και απαρτίωσης της προσωπικότητας.

όσων προηγήθηκαν, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι παρά τις σημαντικές αντιθέσεις οπτικής που διαχωρίζουν την προσέγγιση της ανάκαμψης από την ψυχανάλυση, η κοινή τους έμφαση στο υποκειμενικό βίωμα καθώς και σε μια εναλλακτική θέαση της ίασης συγκριτικά με το «σκληρό» βιο-ιατρικό μοντέλο, το ολιστικό τους υπόβαθρο και, τέλος, η αντίστοιχη προσπάθεια καθεμιάς τους με τα δικά της εργαλεία για μια επανεξερεύνηση της ψυχιατρικής φροντίδας και των πρακτικών της, μπορούν να προσφέρουν μια γόνιμη βάση διαλόγου και, ενδεχομένως, συνεργασίας μεταξύ τους. Εάν το μοντέλο ανάκαμψης δεν ενδιαφέρεται πράγματι ιδιαίτερα για την φροϋδική μεταψυχολογία ούτε, μέχρι νεωτέρας, για την ενσωμάτωση της πλούσιας ψυχοπαθολογικής γνώσης που αποκτήθηκε χάρη στην ανάπτυξη της ψυχανάλυσης, η επανεξέταση των στόχων της ψυχιατρικής φροντίδας την οποία αποπειράται στην ουσία, θα λέγαμε, η έννοια της ανάκαμψης δεν μοιάζει, ωστόσο, εκ των προτέρων θεμελιακά ασύμβατη με ορισμένους τουλάχιστον από τους προβληματισμούς των «ψυχαναλυτών χωρίς ντιβάνι» -για να δανειστούμε την διάσημη διατύπωση του J.C. Racamier (1970)- που δραστηριοποιούνται στον χώρο των θεσμών ψυχικής υγείας.

2.5.2.5. Κύριες συνιστώσες και διευκολυντικοί παράγοντες της διαδικασίας ανάκαμψης.

Σύμφωνα με την οπτική του μοντέλου ανάκαμψης, η ανάκαμψη δεν πρέπει να συγχέεται με την στενά οριζόμενη θεραπευτική διαδικασία ή με το αποτέλεσμα της δεδομένου ότι αντιστοιχεί σε μια πολύπλευρη διαδικασία ανάκτησης του ελέγχου, η οποία περιλαμβάνει έναν σημαντικό αριθμό βημάτων σε όλες τις πτυχές της ζωής του υποκειμένου. Η συστηματική προσπάθεια επαναπροσδιορισμού ενός σχεδίου για το μέλλον και η επαναδραστηριοποίηση σε μια ενεργό ζωή, μέσω της ενίσχυσης της δυνατότητας του ατόμου να επιλέγει, να αποφασίζει και να δρα (ενδυνάμωση), κατέχουν κυρίαρχη θέση στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας. Ως βασικές διαστάσεις της διαδικασίας ανάκαμψης μπορούμε ακόμη να αναφέρουμε, συνθέτοντας τις κυριότερες βιβλιογραφικές πηγές, την ανανέωση του νοήματος, την επιστροφή της ελπίδας, την υπέρβαση του στίγματος της ψυχικής νόσου, την ανάκτηση μιας αυτόνομης ζωής ως ισότιμος πολίτης και μέλος της κοινότητας, την δυνατότητα δικτύωσης και συμμετοχής στις

κοινωνικές ανταλλαγές καθώς και την ανασυγκρότηση της ταυτότητας.

Η ανάκαμψη από την ψυχική νόσο έχει περιγραφεί σαν μια διαδικασία ανακάλυψης εκ νέου μιας προσωπικής ταυτότητας ξεχωριστής από την ασθένεια και τη μειονεξία όπου, μέσα από έναν σταδιακό επαναπροσδιορισμό του εαυτού, η νόσος παύει να ορίζει μονοδιάστατα το υποκείμενο και δεν αποτελεί πλέον παρά μόνο ένα στοιχείο, μεταξύ πολλών άλλων, της ταυτότητάς του (Στυλιανίδης, Λάβδας κ.ά., 2014· Jacobson & Greenley 2001). Από αυτήν την άποψη, δικαίως υπογραμμίζεται συχνά το γεγονός ότι η αφηγηματική δραστηριότητα και η κατασκευή νέων νοημάτων μπορούν να διαδραματίσουν έναν καθοριστικό ρόλο στην εν λόγω διαδικασία καθότι αποτελούν, επακριβώς, προνομιακά μέσα για τον επανακαθορισμό του εαυτού (Pachoud, 2012b). Συμπληρωματικά, θα ήταν σημαντικό να τονισθεί ότι αυτή η -θεμελιακής σημασίας για την ανάκαμψη- διαδικασία επαναδιαπραγμάτευσης της ταυτότητας είναι συνάμα άρρηκτα συνδεδεμένη με την απόκτηση νέων κοινωνικών ρόλων και την ευρύτερη επανασύνδεση με την κοινωνική ζωή.

Κλείνοντας την παρουσίαση του μοντέλου ανάκαμψης και πριν επικεντρωθούμε στην συζήτηση των πιθανών εφαρμογών του στο πεδίο του εφήμερου, θα ήταν χρήσιμο να σταθούμε σε μερικούς κοινώς αποδεκτούς διευκολυντικούς παράγοντες αυτής της πολυεπίπεδης διαδικασίας. Πρώτα από όλα, η επικέντρωση στο πρόσωπο, δηλαδή, όπως προαναφέρθηκε, η ύπαρξη μιας ολιστικής οπτικής που υπερβαίνει τον στενό ορίζοντα της ασθένειας λαμβάνοντας υπόψιν το συνολικό άτομο με την προσωπικότητα του και που ενδιαφέρεται ταυτόχρονα για την ανάδειξη των ικανοτήτων του. Στη συνέχεια, η ουσιαστική συμμετοχή των ίδιων των ατόμων στον προγραμματισμό και στην παροχή των υπηρεσιών που λαμβάνουν: αφενός, η ενδυνάμωση του υποκειμένου περνά, μεταξύ άλλων, από τη μεταφορά της ισχύος από τους επαγγελματίες ψυχικής υγείας στους χρήστες των υπηρεσιών όπου στη θέση μιας λιγότερο ή περισσότερο αυταρχικής απαίτησης «συμμόρφωσης» με τις ιατρικές οδηγίες προκρίνονται οι διαδικασίες συναπόφασης· αφετέρου, η πρόσληψη ατόμων με σοβαρές ψυχιατρικές παθήσεις ή/και η ενεργός συμμετοχή σε δραστηριότητες αυτοβοήθειας (έννοια αλληλοϋποστήριξης) αποτελούν τη βάση μιας εξαιρετικά ισχυρής μορφής δεσμού και μπορούν να συμβάλλουν καταλυτικά στην διαδικασία ανάκαμψης. Η έμφαση στην αυτοδιάθεση συνιστά έναν ιδιαίτερα σημαντικό υποστηρικτικό παράγοντα για την ανάκαμψη του υποκειμένου καθότι

ευνοεί μια βαθμιαία ανάκτηση του ελέγχου πάνω στην ύπαρξή του. Πρακτικά, στον τομέα της ψυχικής φροντίδας και ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης, η αρχή της αυτοδιάθεσης μεταφράζεται, κατά κύριο λόγο, στη δυνατότητα υπεύθυνης επιλογής των επιθυμητών στόχων, των μεθόδων που θα χρησιμοποιηθούν στην προσπάθεια επίτευξής τους καθώς και των ατόμων ή/και επαγγελματιών που θα συνδράμουν σε αυτήν τη διαδικασία. Τέλος, παρότι πιθανότατα έγινε ήδη αντιληπτό στην πορεία της ανάπτυξης που προηγήθηκε, αξ τονίσουμε ότι ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάκαμψη και, ως εκ τούτου, ακρογωνιαίο λίθο της κουλτούρας όλων των υπηρεσιών που προσανατολίζονται σε αυτήν.

2.5.3. Ιδιαιτερότητες της διαδικασίας ανάκαμψης στο πεδίο του εφήμερου.

Έχοντας τις ρίζες του στο πεδίο της ψυχικής υγείας και συγκεκριμένα, όπως είχαμε την ευκαιρία να δούμε, στον τομέα των ψυχωτικών διαταραχών, είναι αλήθεια ότι το μοντέλο ανάκαμψης δεν άργησε ωστόσο να ανοιχθεί προς νέες παράλληλες κατευθύνσεις. Έτσι, ερχόμενη σε επαφή με τις ήδη υπάρχουσες εξελίξεις σε διάφορους λιγότερο ή περισσότερο κοντινούς τομείς, όπως για παράδειγμα αυτός των εξαρτήσεων ή των διαταραχών τραυματικού στρες, η εν λόγω προσέγγιση μπόρεσε, σχετικά γρήγορα, να βρει πληθώρα συμπληρωματικών εφαρμογών εντός του ευρύτερου ψυχιατρικού πεδίου. Επιπλέον, πέραν της συνεισφοράς της αυτής στον χώρο της ψυχοπαθολογίας μέσω της ανανέωσης της θεραπευτικής προσέγγισης διαφόρων κλινικών οντοτήτων, τα τελευταία έτη η οπτική της ανάκαμψης φαίνεται να γνωρίζει επίσης μια ολοένα αυξανόμενη αποδοχή στο πεδίο της σύγχρονης κοινωνικής εργασίας. Όσον αφορά τις υπηρεσίες υποστήριξης για τους αστέγους, μοιάζει να παρατηρείται και εδώ, σφαιρικά, μια διευρυνόμενη τάση προς την υιοθέτηση προσεγγίσεων και εργαλείων με έμφαση σε βασικές αρχές του μοντέλου ανάκαμψης (Gillis, Dickerson & Hanson, 2010). Σήμερα συναντώνται αρκετές καινοτόμες πρακτικές στον διεθνή χώρο κεντρικός στόχος των οποίων δεν είναι άλλος από την προώθηση του *recovery* -ή της «ψυχοκοινωνικής ανάκαμψης», θα προτείνουμε στα ελληνικά⁵⁸- των άστεγων

58 Η διατύπωση «ψυχοκοινωνική ανάκαμψη» επιλέγεται εδώ σε μια προσπάθεια να αποδοθεί στην ελληνική γλώσσα η ιδιαίτερη σημασία του όρου «*recovery*» έτσι όπως αυτός μπορεί να νοηθεί

ατόμων. Η αυξανόμενη χρήση της έννοιας του «*Wellness and Recovery Action Plan*» (Copeland, 1997) στην εργασία με τον πληθυσμό των αστέγων και ο ρητός πλέον προσανατολισμός στην ανάκαμψη των προγραμμάτων «*Housing First*» (Tsemberis, 1999) σε ποικίλες αγγλοσαξονικές χώρες ή στην Ευρώπη (πχ. Γαλλία) συνιστούν πιθανώς τα σημαντικότερα παραδείγματα. Συμπερασματικά, θα άξιζε να υπογραμμισθεί ότι το μοντέλο ανάκαμψης, πέραν των πρωταρχικών του εφαρμογών στο πεδίο των υπηρεσιών ψυχικής υγείας και ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης, έχει αρχίσει να αναδεικνύεται σε ένα πολύτιμο εννοιολογικό πλαίσιο για την οργάνωση και την παροχή πολυκλαδικής φροντίδας και στήριξης στα άτομα που βρίσκονται αντιμέτωπα με καταστάσεις ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού – και ιδιαίτερα στις περιπτώσεις όπου η έλλειψη στέγης συνοδεύεται από σοβαρές μορφές ψυχοπαθολογίας ή/και κατάχρησης ουσιών.

Στο σημείο αυτό, θα πρέπει μάλιστα να επισημανθεί ότι η υιοθέτηση μιας συνολικής προσέγγισης προσανατολισμένης στην ανάκαμψη από τα συστήματα υπηρεσιών για την στήριξη των αστέγων και την καταπολέμηση του φαινομένου έλλειψης στέγης έχει συσταθεί σε επίπεδο ευρωπαϊκών πολιτικών από την Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Εθνικών Οργανώσεων που εργάζονται με τους Αστέγους (FEANTSA)⁵⁹. Στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού επίσης, οι Gillis, Dickerson και Hanson (2010), έχουν στηρίξει την ίδια πρόταση σχολιάζοντας ορισμένα από τα πιθανά οφέλη της γενικής χρήσης μιας προσαρμοσμένης κατεύθυνσης ανάκαμψης εντός του δικτύου των υπηρεσιών για τον πληθυσμό των αστέγων στις Ηνωμένες Πολιτείες. Ποια θα μπορούσαν, όμως, να είναι τα αναλυτικά χαρακτηριστικά ενός τέτοιου ενιαίου μοντέλου πολυκλαδικής φροντίδας με προσανατολισμό στην ανάκαμψη, προσαρμοσμένου, φυσικά, στις ιδιαίτερες πραγματικότητες του θεσμικού

σχετικά με τους άστεγους. Η συγκεκριμένη έκφραση στοχεύει λοιπόν πρωτίστως στον προσδιορισμό της σύνθετης διαδικασίας «επιανάκαμψης» και ανάκαμψης για το άτομο από την κατάσταση της έλλειψης στέγης. Ας σημειωθεί ότι αυτή η ψυχοκοινωνική ανάκαμψη δεν ταυτίζεται, από αυτήν την άποψη, με την διαδικασία ανάρρωσης από κάποια ψυχοπαθολογική οντότητα -παρότι οι δύο αυτές πορείες ενδέχεται φυσικά να συνδέονται σε έναν βαθμό, μεγαλύτερο ή μικρότερο αναλόγως των περιπτώσεων- αλλά παραπέμπει στην ιδιαίτερη διαδικασία υπέρβασης των πολλαπλών και πολύπλευρων δυσκολιών (υλικών, κοινωνικών, ιατρικών, ψυχικών κλπ.) που αντιμετωπίζει ο κάθε άστεγος.

59 Βλ. Δήλωση πολιτικής της FEANTSA (2015) με τίτλο «*Peer Support : A tool for Recovery in Homelessness Services*»: <http://www.feantsa.org/en/feantsa-position/2015/10/03/feantsa-position-peer-support-a-tool-for-recovery-in-homelessness-services?bcParent=27>. Τελευταία προσπέλαση, Οκτώβριος 2017.

δικτύου υποστήριξης των αστέγων; Ας διευκρινιστεί εξ αρχής ότι στην παρούσα κατάσταση των γνώσεων μας, η οποία μαρτυρά σαφώς υπέρ της αναγκαιότητας περαιτέρω έρευνας προς την συγκεκριμένη κατεύθυνση, δεν θα ήταν δυνατόν να δοθεί μια ικανοποιητική, επαρκώς εξαντλητική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα. Έτσι, στην ανάπτυξη που θα ακολουθήσει έως το τέλος του παρόντος υποκεφαλαίου, θα πρέπει να αρκεστούμε στην προσπάθεια σκιαγράφησης μερικών βασικών αξόνων μιας τέτοιας προοπτικής, αναδεικνύοντας, παράλληλα, το ενδιαφέρον μιας καλύτερης κατανόησης των ιδιαιτεροτήτων της διαδικασίας ανάκαμψης για τα άτομα που βιώνουν καταστάσεις αποκλεισμού από την κατοικία – διαδικασία η κλινική διερεύνηση της οποίας θα αποτελέσει και έναν από τους κύριους στόχους της συνέχειας της παρούσας εργασίας.

Όπως έχει επισημανθεί από τις δύο προαναφερθείσες μελέτες (Gillis κ.ά., 2010· FEANTSA, 2015), η στροφή των υπηρεσιών του τομέα υποστήριξης των αστέγων προς την υιοθέτηση των αρχών της προσέγγισης της ανάκαμψης θα μπορούσε να ξεκινήσει από την αναγνώριση της σπουδαιότητας του ρόλου της συμμετοχικότητας και, ιδιαίτερα, της οργανωμένης αλληλοβοήθειας (*peer support*) εντός του συγκεκριμένου πεδίου. Η εξασφάλιση έστω μίας από τις πολλαπλές συνιστώσες της ψυχοκοινωνικής στήριξης που θα πρέπει να παρέχεται στο άστεγο άτομο από άλλα άτομα με παρόμοια βιώματα αποκλεισμού -άτομα που έχουν αντιμετωπίσει τα ίδια προβλήματα έλλειψης στέγης- συνιστά αναμφίβολα έναν σημαντικό παράγοντα ενθάρρυνσης και ελπίδας και επιτρέπει, ταυτόχρονα, την ανάπτυξη πολύτιμων θετικών ταυτίσεων. Κατά συνέπεια, η έμφαση στις δραστηριότητες οργανωμένης αλληλοβοήθειας σε ατομικό ή/και σε ομαδικό επίπεδο καθώς και η γενικότερη ενίσχυση της εμπλοκής των επωφελούμενων (στις καθημερινές αποφάσεις, στην οργάνωση και στον προγραμματισμό του ατομικού τους σχεδίου επανένταξης και, ενδεχομένως, ψυχικής φροντίδας, στην ευρύτερη λειτουργία των υπηρεσιών κλπ.) εμφανίζεται ως ένα ουσιαστικό πρώτο βήμα ενδυνάμωσης που μπορούν να πραγματοποιήσουν οι δομές που εργάζονται με αστέγους προκειμένου να στηρίζουν καλύτερα την ψυχική και κοινωνική ανάκαμψη των ατόμων.

Δεδομένης της πολλαπλότητας πολύπλευρων προκλήσεων που αντιμετωπίζει ο πληθυσμός των αστέγων, η δυνατότητα ανάπτυξης προσωποκεντρικών σχέσεων

εμπιστοσύνης που να στηρίζονται στις αξίες της ανάκαμψης, της ενδυνάμωσης και της αυτοδιάθεσης, να σέβονται το δικαίωμα υπεύθυνης επιλογής του υποκειμένου και να προσπαθούν να διευκολύνουν την επιστροφή της ελπίδας και την ανάκτηση του ελέγχου μπορεί να θεωρηθεί, σύμφωνα με τους Gillis κ.ά. (2010), μια παράμετρος καθοριστικής σημασίας για την λειτουργία του θεσμικού δικτύου υποστήριξης των αστέγων. Μη όντας αναγκαίο να επανέλθουμε εδώ λεπτομερώς στην γενική σημασία των παραπάνω στοιχείων, εκείνο που θα άξιζε να υπογραμμισθεί είναι ότι στο πλαίσιο των κοινωνικών υπηρεσιών η εφαρμογή των αρχών που συνδέονται με τις έννοιες της ενδυνάμωσης και της ανάκαμψης δεν μπορεί παρά να συνεπάγεται, πρωτίστως, την επένδυση στις διαδικασίες συναπόφασης, την προσεκτική αποφυγή παθητικοποιουσών στάσεων ή παρεμβάσεων που οδηγούν στην νηπιποίηση του υποκειμένου και, βέβαια, την προσπάθεια ανθεκτικής αντιμετώπισης του αποκλεισμού από την κατοικία μέσω της πληρέστερης δυνατής υποστήριξης του αστέγου στην προσωπική του πορεία επανένταξης.

Πέραν της διευκόλυνσης της πρόσβασης στην κατοικία και της επανασύνδεσης με τον επαγγελματικό κόσμο, η ενθάρρυνση της συμμετοχής του ατόμου στην ζωή της κοινότητας και η έμφαση στην ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων θα μπορούσαν να αποδειχθούν κομβικές διαστάσεις για την διαδικασία ψυχοκοινωνικής ανάκαμψης του αποκλεισμένου υποκειμένου συμβάλλοντας στην άμβλυνση, και σταδιακά στην υπέρβαση, της οδύνης της απομόνωσης -δηλαδή, εν προκειμένω, της τρομακτικής απουσίας σχεδόν κάθε ουσιαστικής συναισθηματικής επικοινωνίας με το ανθρώπινο περιβάλλον- και ευνοώντας την ανάκτηση ενός αισθήματος του ανήκειν. Επιπλέον, η αναγνώριση της ανθρώπινης διάστασης και του ατομικού λανθάνοντος δυναμικού του άστεγου υποκειμένου όπως και η επαναφορά του στα θεμελιώδη δικαιώματά του θα ήταν δυνατόν να ιδωθούν ως εξίσου σημαντικά συμπληρωματικά στοιχεία για την διαδικασία ανάκαμψης στο πεδίο του εφήμερου και του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού. Τέλος, θα ήταν σημαντικό να διευκρινιστεί ότι η προσπάθεια υιοθέτησης των βασικών αρχών του μοντέλου ανάκαμψης στην εργασία με τον πληθυσμό των αστέγων δεν είναι σε καμία περίπτωση συνώνυμη μιας απαξίωσης του ρόλου των υπηρεσιών ούτε και μιας παραμέλησης των συνηθισμένων μέτρων κατάλληλης κοινωνικής και, ενδεχομένως, ψυχικής φροντίδας. Αντίθετα, προσανατολισμός στην ανάκαμψη στον τομέα

υποστήριξης των αστέγων σημαίνει -στην οπτική τουλάχιστον που μοιράζεται η παρούσα εργασία- δυνατότητα διάθεσης διαρκούς και πολυεπίπεδης βοήθειας και φροντίδας (κοινωνικής, ψυχολογικής, ιατρικής κλπ.) στο άτομο, με γνώμονα τις ιδιαίτερες ανάγκες του και τους προσωπικούς του στόχους, κατά την σύνθετη διαδικασία ανάκτησης ενός υποκειμενικά ικανοποιητικού βαθμού ελέγχου πάνω στην ύπαρξή του.

2.5.3.1. Στοιχεία ψυχοδυναμικής κατανόησης της διαδικασίας ψυχοκοινωνικής ανάκαμψης: το ζήτημα του ψυχικού τραύματος.

Για τα άτομα που βιώνουν εξαιρετικά επώδυνες καταστάσεις περιθωριοποίησης και αποξένωσης όπως οι άστεγοι, κάθε άλλο παρά παρακινδυνευμένο θα ήταν το να υποστηριχθεί πως οποιαδήποτε διαδικασία ψυχικής και κοινωνικής ανάκαμψης συνδέεται απαραίτητα και με την ανάκτηση μιας επαρκούς εσωτερικής ασφάλειας, μιας βασικής ναρκισσιστικής σταθερότητας και ενός αισθήματος ταυτότητας που να εγγράφεται στο πλαίσιο της ανθρώπινης συνθήκης και που να μην εγκλωβίζεται, φυσικά, στο στίγμα της μειονεξίας, της ασθένειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Εάν, όπως συζητήθηκε εκτενώς στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, η ριζική επισφάλεια και ο ακραίος αποκλεισμός από την κοινότητα των ομοίων ορίζουν μια τραυματική πραγματικότητα η οποία κινητοποιεί πάντοτε πολυέξοδες και ιδιαίτερα περιοριστικές στρατηγικές διάσωσης της υποκειμενικότητας χωρίς να δύναται να πραγματοποιηθεί η ψυχική της ένταξη -τουλάχιστον κατευθείαν και υπό τις υλικές, κοινωνικές, περιβαλλοντικές και ψυχικές συνθήκες που χαρακτηρίζουν την τρέχουσα κατάσταση του άστεγου υποκειμένου- η επανιδιοποίηση και η νοσηματοδότηση αυτού του τραυματικού βιώματος εμφανίζεται ως μία κομβική συνιστώσα της διαδικασίας ψυχοκοινωνικής ανάκαμψης των ανθρώπων που αντιμετωπίζουν ή που έχουν αντιμετωπίσει, καταστάσεις έλλειψης στέγης. Με άλλα λόγια, η άμβλυνση, η επαρκής επούλωση και, σταδιακά, η μερική έστω υπέρβαση του «κοινωνικού ψυχικού τραύματος» που συνιστά η εμπειρία της απόλυτης ρευστοποίησης θα μπορούσε να θεωρηθεί μια κεντρική πτυχή της διαδικασίας ανάκαμψης στο πεδίο του εφήμερου και, ορισμένες φορές μάλιστα, η βάση κάθε υπεύθυνης προσπάθειας ανθεκτικής επανένταξης η οποία καλείται να

αντιμετωπίσει, εκτός των άλλων, ψυχικές διεργασίες και στάσεις της τάξης του αυτο-αποκλεισμού.

Από μία ψυχαναλυτική σκοπιά, έχει υποστηριχθεί (Στυλιανίδης, 2011, σ. 244) η θέση ότι «στο πλαίσιο της κλινικής του εφήμερου το επείγον πρόβλημα είναι η "εδώ και τώρα" συν-κατασκευή μιας νέας αφήγησης, ενός νέου αντικειμένου από ό,τι είναι διαθέσιμο και ψυχικά αναπαραστάσιμο από τα παλιά συντρίμια του αντικειμένου». Ας σημειώσουμε, προχωρώντας προς αυτήν την κατεύθυνση, ότι αυτή η συν-κατασκευή προϋποθέτει ωστόσο να μπορέσει κανείς να έρθει βαθμιαία σε επαφή με εκείνο το «εναπομένον ζωντανό μέρος» της προσωπικότητας που θίγουν οι L. Muldworf και J.P. Arveiller (2012, σ. 919) το οποίο αναγκάστηκε να αυτο-εξοριστεί στα μύχια του ψυχισμού προκειμένου να αμυνθεί απέναντι στην παράταση του ανυπόφορου υπαρξιακού αδιεξόδου και να μπορέσει, με κάποιο τρόπο, να επιβιώσει όλων αυτών των τραυματικών καταστάσεων.

Καταλήγοντας, ας παρατηρήσουμε ότι παρότι δεν υπάρχει καμία αμφιβολία σχετικά με την μείζονα σημασία της πρόσβασης στην κατοικία για την διαδικασία ψυχοκοινωνικής ανάκαμψης κάθε άστεγου, ευθραυστοποιημένου κοινωνικά υποκειμένου, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι ακόμα και η παροχή ενός προσωπικού χώρου διαμονής, σε έναν μη αμελητέο αριθμό περιπτώσεων, δεν αρκεί από μόνη της για να εξασφαλισθεί μια επιτυχημένη, ανθεκτική επανένταξη αλλά αντίθετα συνιστά, μάλλον, την αναγκαία βάση για την εκδίπλωση μιας αρκετά μακρύτερης πολύπλευρης και συνάμα απαιτητικής διαδικασίας. Σε αυτό το δεύτερο στάδιο -θα λέγαμε σχηματοποιώντας- του διαβήματος επανένταξης, ο ρόλος της ψυχολογικής επεξεργασίας της παρελθούσας τραυματικής εμπειρίας αποκλεισμού καθώς και της φροντίδας των συνεπειών που αυτή η εμπειρία είχε πάνω στην ψυχονοητική λειτουργία του υποκειμένου μπορεί να αποδειχθεί καθοριστικός όχι μόνο για την ψυχική του υγεία και την γενική ποιότητα της ψυχικής ζωής και των διαπροσωπικών σχέσεων του αλλά συνολικά για τα αποτελέσματα και την μελλοντική προοπτική του προσωπικού του σχεδίου επανένταξης.

2.6. Ερευνητικά ερωτήματα

Φθάνοντας στο τέλος της αρχικής εννοιολογικής και βιβλιογραφικής προσέγγισης της θεματικής που πραγματεύεται η παρούσα διδακτορική έρευνα, και εν είδει προσωρινού σημείου κατάληξης της συνολικής θεωρητικής επεξεργασίας που προηγήθηκε, θα μπορούσαμε να επαναδιατυπώσουμε υπό την πλήρη και οριστική τους μορφή τα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία θα μελετηθούν κλινικά στην συνέχεια της παρούσας εργασίας. Ας σημειωθεί ότι δεδομένης της ποιοτικής φύσης της ερευνητικής μεθοδολογίας που έχει επιλεγεί στο πλαίσιο της ανά χείρας μελέτης⁶⁰, τα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα δεν παρουσιάζουν διόλου μία θετικιστικού τύπου δομή υποθέσεων εργασίας προς επικύρωση ή, αντίθετα, απόρριψη αλλά υιοθετούν, όπως πρόκειται να γίνει αμέσως αντιληπτό, μία σαφώς πιο ανοιχτή, διερευνητική στάση απέναντι στα προβλήματα τα οποία στοχεύουν να φωτίσουν. Ειδικότερα, αντλώντας από τα πεδία της ψυχαναλυτικής και της φαινομενολογικής επιστημολογικής προσέγγισης, τα ερωτήματα που θα τεθούν στην παρούσα ερευνητική εργασία αποσκοπούν στην βαθύτερη περιγραφή και κατανόηση, πρωτίστως, του εσωτερικού υποκειμενικού ψυχικού κόσμου των «ρευστοποιημένων» ατόμων που αντιμετωπίζουν καταστάσεις ριζικού αποκλεισμού (*άξονας I*) και, συμπληρωματικά, ορισμένων βασικών στοιχείων των σύνθετων διαδικασιών ψυχικής και κοινωνικής ανάκαμψης από τις εν λόγω καταστάσεις (*άξονας II*).

Πιο αναλυτικά, τα τέσσερα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία διατυπώνονται στην παρούσα μελέτη είναι τα ακόλουθα:

Άξονας I, Εφήμερο-Τραύμα:

1. Πώς βιώνεται υποκειμενικά η εμπειρία της εφήμερης συνθήκης από τους αστέγους;
2. Πώς μπορούν να κατανοηθούν οι καταστάσεις ακραίας κοινωνικής περιθωριοποίησης/ αποκλεισμού από την σκοπιά της προβληματικής του ψυχικού τραύματος;

⁶⁰ Η ερευνητική μεθοδολογία περιγράφεται αναλυτικά στο επόμενο κεφάλαιο.

Άξονας II, Ανάκαμψη:

3. Πώς τα άτομα που αντιμετωπίζουν συνθήκες έλλειψης στέγης αντιλαμβάνονται την διαδικασία ανάκαμψης από αυτές;

4. Ποια η σημασία του τραυματικού παράγοντα ως προς την διαδικασία ψυχοκοινωνικής ανάκαμψης των αστέγων;

Τα ανωτέρω τέσσερα ερευνητικά ερωτήματα τα οποία πρόκειται να μας απασχολήσουν στο εξής βρίσκονται διαχωρισμένα σε δύο διακριτούς αλλά ωστόσο στενά συνδεδεμένους άξονες. Ο πρώτος ερευνητικός άξονας (*άξονας I, εφήμερο-τραύμα*) περιλαμβάνει δύο ερωτήματα και αφορά γενικά στην ψυχολογική μελέτη της υποκειμενικής εμπειρίας των αστέγων (*ερώτημα 1*) και, ειδικότερα, μέσα από ένα συμπληρωματικό, περισσότερο εννοιολογικά προσανατολισμένο ερώτημα (*ερώτημα 2*), στο κομβικό -όπως συζητήθηκε- ζήτημα του ψυχικού τραύματος. Ο δεύτερος άξονας της ανά χείρας μελέτης (*άξονας II, ανάκαμψη*) έχει ως αντικείμενο την διερεύνηση των ιδιαιτεροτήτων της διαδικασίας ψυχοκοινωνικής ανάκαμψης για τα άτομα που βιώνουν καταστάσεις αποκλεισμού από την κατοικία και περιλαμβάνει, με την σειρά του, δύο ακόμη ερευνητικά ερωτήματα. Το πρώτο και ευρύτερο εξ αυτών (*ερώτημα 3*) έχει ως στόχο την καταγραφή και ανάλυση των αναπαραστάσεων των αστέγων σχετικά με την προσωπική τους ενδεχόμενη πορεία ανάκαμψης, ενώ το *ερώτημα 4*, το οποίο αποτελεί και το τελευταίο ερευνητικό ερώτημα που θα μελετηθεί στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, επικεντρώνεται στην ανίχνευση της σημασίας και του ρόλου του ψυχικού τραυματισμού ως προς την διαδικασία ψυχικής φροντίδας και κοινωνικής επανένταξης στο πεδίο του εφήμερου.

3. Μεθοδολογία

Με σημείο αφετηρίας την υπόθεση ότι η χρήση ποιοτικών μεθόδων έρευνας θα μπορούσε να προσφέρει μία γόνιμη οδό προσέγγισης στη διερεύνηση των συνιστωσών της εμπειρίας του εφήμερου, του ρόλου του ψυχικού τραύματος και των ιδιαιτεροτήτων της διαδικασίας ανάκαμψης στο πεδίο του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού, στην παρούσα μελέτη υιοθετείται μια μεθοδολογία, κύριες επιρροές όσον αφορά την ανάπτυξη της οποίας αποτελούν η ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση (Smith, Flowers & Larkin, 2009· Smith & Osborn, 2003· Biggerstaff & Thompson, 2008) καθώς και η ψυχοδυναμική προσέγγιση στην έρευνα. Οι γενικές μεθοδολογικές αρχές βάσει των οποίων σχεδιάστηκε και πραγματοποιήθηκε η ανά χειρας μελέτη είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τις αρχές της «κλινικής μεθόδου» -δηλαδή, στοχεύουν στην προσέγγιση του ατόμου στην υποκειμενικότητα, στην μοναδικότητα, στην ολότητα και στην ιστορία του-, εφαρμοσμένης στο πεδίο της ψυχολογικής έρευνας (Pardinielli, 2005, σ. 32).

Η παρούσα έρευνα δεν ακολουθεί μια «νομοθετική» προσέγγιση και, κατά συνέπεια, οι προσπάθειές της δεν προσανατολίζονται στην ανακάλυψη ψυχολογικών σχέσεων και/ή χαρακτηριστικών γενικεύσιμων στο σύνολο του πληθυσμού των αστέγων, ούτε φυσικά και θα επέτρεπαν κάτι τέτοιο. Αντ' αυτού, στηριζόμενη στην σε βάθος μελέτη ενός πιο περιορισμένου αριθμού ατομικών περιπτώσεων, ο κεντρικός στόχος που θέτει είναι η εξαγωγή συμπερασμάτων και η διαμόρφωση θεωρητικών κατασκευών, τα οποία, αν και μη-αντικειμενικοποιήσιμα βάσει αυστηρών κριτηρίων ελέγχου ποσοτικής φύσης, να μπορούν να χρησιμοποιηθούν άμεσα ή να δοκιμασθούν, και ενδεχομένως να τροποποιηθούν, κατά την ψυχοθεραπευτική και υποστηρικτική πρακτική υπέρ των ατόμων που αντιμετωπίζουν συνθήκες ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού.

Λαμβανομένων υπόψιν των παραπάνω, αλλά και της σπουδαιότητας του ρόλου των αφηγηματικών διαντιδράσεων στην διεργασία επανακαθορισμού του εαυτού, μιας κομβικής συνιστώσας της έννοιας της ανάκαμψης (Pachoud, 2012b), στην παρούσα μελέτη επιλέχθηκε συγκεκριμένα η χρήση της τεχνικής της ανάλυσης αφηγήσεων λόγω των σημαντικών δυνατοτήτων προσέγγισης της υποκειμενικότητας που προσφέρει (Henwood, 1996). Η συλλογή του αφηγηματικού υλικού

πραγματοποιήθηκε μέσω ημιδομημένων, ατομικών συνεντεύξεων με δεκατέσσερα υποκείμενα που αντιμετώπιζαν συνθήκες έλλειψης στέγης στην πόλη της Αθήνας.

3.1. Ερευνητικό πεδίο

Οι ερευνητικές συνεντεύξεις διεξάχθηκαν στους χώρους του Υπνωτηρίου Δήμου Αθηναίων, το οποίο λειτουργεί υπό την ευθύνη της Μη Κυβερνητικής Οργάνωσης «Γιατροί του Κόσμου», κατόπιν έγκρισης από τους επιστημονικά υπευθύνους και την διοίκηση του φορέα και χάρη στην ευγενική συνεργασία των εργαζομένων των Γιατρών του Κόσμου. Εγγραφόμενη στο πλαίσιο του δικτύου «Κοινωνικές Δομές Άμεσης Αντιμετώπισης της Φτώχειας στο Δήμο Αθηναίων», η εν λόγω υπηρεσία παρείχε προσωρινή προστατευόμενη στέγαση σε άστεγους άνδρες και γυναίκες άνω των δεκαοχτώ ετών καθώς και εξειδικευμένες ψυχοκοινωνικές και προνοιακές υπηρεσίες. Η δομή είχε δυνατότητα να εξασφαλίσει νυχτερινό κατάλυμα έκτακτης ανάγκης σε πενήντα ωφελούμενους ημερησίως. Η διαμονή των ωφελουμένων πραγματοποιείτο σε κοινά δωμάτια και, κατά κανόνα, οριζόταν να είναι βραχυπρόθεσμη. Κατά την διάρκεια της ημέρας, και μέχρι περίπου την δύση του ήλιου, οι ωφελούμενοι ήταν υποχρεωμένοι να εγκαταλείπουν τους χώρους του υπνωτηρίου. Η δομή ήταν ανοιχτή σε όλους όσοι αιτούνταν των υπηρεσιών της, με μόνη εξαίρεση τα άτομα που παρουσίαζαν εθισμό σε ψυχοδραστικές ουσίες. Αρκετά σπάνιες, οι περιπτώσεις μη-τήρησης των βασικών κανόνων ασφαλείας και αποδεκτής κοινωνικής συμπεριφοράς συνιστούσαν την κύρια αιτία που μπορούσε να οδηγήσει σε άμεση έξωση ενός φιλοξενούμενου. Κατά το χρονικό διάστημα που έλαβε χώρα η έρευνα, το επιστημονικό προσωπικό της δομής περιοριζόταν σε έναν κοινωνικό λειτουργό και δεν περιλάμβανε ψυχίατρο ή ψυχολόγο.

3.2. Συμμετέχοντες

Το σύνολο των δεκατεσσάρων υποκειμένων που έλαβαν μέρος στην έρευνα ανήκαν στον πληθυσμό των αστέγων της πόλης της Αθήνας και προσεγγίστηκαν απευθείας εντός του υπνωτηρίου. Πέραν της απουσίας σταθερής προσωπικής κατοικίας (έλλειψη στέγης την χρονική στιγμή της διεξαγωγής της συνέντευξης και για μια

περίοδο τουλάχιστον δέκα ημερών), μοναδικά επιπλέον κριτήρια προσδιορισμού του ερευνητικού δείγματος αποτέλεσαν η συμπλήρωση του εικοστού έτους ηλικίας, η επαρκής γνώση της ελληνικής γλώσσας και η απουσία επήρειας αλκοόλ και/ή ναρκωτικών ουσιών κατά τη διάρκεια της συνέντευξης. Ο λειτουργικός ορισμός της έλλειψης στέγης που υιοθετήθηκε στην παρούσα μελέτη στηρίζεται στην Ευρωπαϊκή τυπολογία για την έλλειψη στέγης και τον αποκλεισμό από την κατοικία «*ETHOS*», την οποία έχει αναπτύξει η Ευρωπαϊκή Ομοσπονδία Εθνικών Οργανώσεων που εργάζονται με τους Αστέγους (FEANTSA)⁶¹. Όλα τα υποκείμενα που συγκρότησαν το ερευνητικό δείγμα, δεδομένου του κριτηρίου της διαμονής τους σε κατάλυμα διανυκτέρευσης έκτακτης ανάγκης κατά την χρονική στιγμή της συμμετοχής τους στην έρευνα, εντάσσονταν ειδικότερα στην εννοιολογική κατηγορία «Άστεγοι στο δρόμο» της *ETHOS*, δηλαδή στην υποομάδα εκείνη που γνωρίζει τις πιο αντίξοες συνθήκες ανάμεσα στα άτομα που αντιμετωπίζουν καταστάσεις αποκλεισμού από την κατοικία.

Για την συγκρότηση του ερευνητικού δείγματος ακολουθήθηκε δειγματοληψία σκοπιμότητας. Η επιλογή των υποκειμένων στα οποία προτάθηκε να συμμετάσχουν στην μελέτη πραγματοποιήθηκε βάσει της ορατής ηλικιακής ομάδας στην οποία ανήκαν, χωρίς καμία προηγούμενη γνώση στοιχείων του ατομικού τους ιστορικού. Κεντρική επιδίωξη κατά την αναζήτηση των συμμετεχόντων υπήρξε η εξασφάλιση της μέγιστης δυνατής ποικιλότητας εντός του δείγματος. Συνολικά, στην έρευνα έλαβαν μέρος δώδεκα άνδρες και δύο γυναίκες, ηλικίας 33 έως 69 ετών. Τα βασικά δημογραφικά χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων καθώς και η χρονική διάρκεια των συνθηκών έλλειψης στέγης που αντιμετώπιζαν παρουσιάζονται αναλυτικότερα στον πίνακα Α1⁶². Μολονότι το ερευνητικό δείγμα δεν είναι δυνατόν να θεωρηθεί, από στατιστικής άποψης, αντιπροσωπευτικό του πληθυσμού των επωφελούμενων της δομής όπου έλαβαν χώρα οι συνεντεύξεις κατά την χρονική στιγμή διεξαγωγής της μελέτης, η επιλογή των συμμετεχόντων καθοδηγήθηκε παράλληλα σε μεγάλο βαθμό από την έγνοια να αντικατοπτρίζει, εντός των εγγενών ορίων μιας ποιοτικής προσέγγισης, την γενική εικόνα του συγκεκριμένου υποπληθυσμού αστέγων. Δεν θα ήταν άσκοπο να επισημανθεί, επιπλέον, ότι το παρόν ερευνητικό δείγμα, δεδομένης

61 Βλ. www.feantsa.org/download/el___6311838887283173706.pdf. Τελευταία προσπέλαση, Οκτώβριος 2017.

62 Βλ. Παράρτημα σ. 289.

της μη-περίληψης αρκετών σημαντικών υποομάδων άστεγων ατόμων (όπως, για παράδειγμα, οι εξαρτημένοι από ουσίες ή οι πρόσφυγες), διακρίνεται από μια σαφώς μικρότερη ετερογένεια σε σύγκριση με τον συνολικό πληθυσμό αστέγων της πόλης της Αθήνας. Μία ακόμη περιοριστική παράμετρος που θα ήταν σημαντικό να ληφθεί υπόψιν είναι ότι όλα τα υποκείμενα, όταν συμμετείχαν στην έρευνα, είχαν ήδη απευθυνθεί αυθόρμητα σε μία ή περισσότερες κοινωνικές υπηρεσίες και, κατά συνέπεια, επωφελούνταν μιας, στοιχειώδους έστω, θεσμικής εμπειρίας και φροντίδας.

3.3. Ηθικό και δεοντολογικό πλαίσιο

Ας επαναλάβουμε ότι ο γενικός στόχος της παρούσας μελέτης υπήρξε η διερεύνηση των ψυχικών παραμέτρων των καταστάσεων ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού, και ιδιαίτερα της έλλειψης στέγης, καθώς και η πληρέστερη κατανόηση της διαδικασίας ανάκαμψης από τις συγκεκριμένες καταστάσεις, σε μια προσπάθεια συνεισφοράς στην περαιτέρω ανάπτυξη των πρακτικών ψυχοκοινωνικής φροντίδας υπέρ των αστέγων. Σε όλες τις φάσεις της ερευνητικής διαδικασίας, και πρωτίστως κατά την συλλογή και ανάλυση των δεδομένων, αφιερώθηκε μεγάλη προσοχή στα ζητήματα ηθικής φύσης τα οποία θέτει αναπόφευκτα ο σχεδιασμός και η διεξαγωγή μιας ψυχολογικής μελέτης με μια ευάλωτη ομάδα πληθυσμού, και τηρήθηκαν αυστηρά οι αρχές του κώδικα δεοντολογίας που διέπει την κλινική και ερευνητική δραστηριότητα των ψυχολόγων. Η συμμετοχή όλων των υποκειμένων στηρίχθηκε στην ελεύθερη και πλήρως συνειδητή συγκατάθεσή τους, η οποία αναζητήθηκε πάντοτε κατόπιν λεπτομερούς πληροφόρησης σχετικά με τους στόχους, την διαδικασία, τα δυνητικά οφέλη αλλά και τις ενδεχόμενες δυσμενείς επιδράσεις της μελέτης. Κατά την διάρκεια της προκαταρκτικής ενημέρωσης των υποψήφιων συμμετεχόντων, δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στην αποσαφήνιση του εθελοντικού χαρακτήρα μιας ενδεχόμενης συμμετοχής στην έρευνα καθώς και στην κατανόηση του δικαιώματός τους να αρνηθούν να συμμετάσχουν σε αυτήν, χωρίς ανάγκη δικαιολόγησης της απόφασής τους και χωρίς καμία συνέπεια, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορούσε τις παρεχόμενες υπηρεσίες εντός του υπνωτηρίου. Για την καλύτερη πληροφόρηση των υποψήφιων συμμετεχόντων χρησιμοποιήθηκε ένα βοηθητικό έντυπο όπου επεξηγούνταν τα

ανωτέρω ζητήματα, ακολουθούμενο, σε περίπτωση αποδοχής της πρότασης συμμετοχής στην έρευνα, από μια γραπτή δήλωση συγκατάθεσης. Έχοντας λάβει σαφείς, αναλυτικές διευκρινήσεις αναφορικά με τον τρόπο συλλογής, επεξεργασίας και χρήσης του ερευνητικού υλικού -συμπεριλαμβανομένου του σχετικού δεοντολογικού πλαισίου δέσμευσης πλήρους διαφύλαξης της ανωνυμίας των συμμετεχόντων- όλα τα άτομα που έλαβαν μέρος στην μελέτη συναίνεσαν εκούσια στην ηχογράφηση της συνέντευξης και έδωσαν επίσης την έγκρισή τους για την μελλοντική παράθεση ανώνυμων αποσπασμάτων των απαντήσεών τους σε κείμενα επιστημονικών εργασιών και δημοσιεύσεων. Για λόγους εμπιστευτικότητας, τα ονόματα των υποκειμένων που έλαβαν μέρος στη μελέτη -έτσι όπως αυτά αναφέρονται στη συνέχεια- έχουν τροποποιηθεί και όλες οι προσωπικές πληροφορίες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην ταυτοποίησή τους παραλήφθηκαν από το ερευνητικό υλικό.

Δεδομένης της ερευνητικής -και όχι καθεαυτής θεραπευτικής ή συμβουλευτικής- σκοπιμότητας των κλινικών συνεντεύξεων, ένα κομβικό ηθικό ερώτημα που χρειάστηκε να απαντηθεί, ήδη από την φάση του αρχικού σχεδιασμού της έρευνας, ήταν εάν η διαδικασία συλλογής των δεδομένων θα μπορούσε να αποτελέσει, με οποιοδήποτε τρόπο, αιτία «βλάβης» για τους συμμετέχοντες. Ασφαλώς, η συμμετοχή στη μελέτη, λόγω της φύσης της ερευνητικής προσέγγισης αυτής της τελευταίας, της ευαισθησίας και του ενδιαφέροντός της για την υποκειμενική και ανθρώπινη υπόσταση των ατόμων που αντιμετωπίζουν καταστάσεις ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού, δεν ενείχε κανέναν κίνδυνο αναφορικά με την συνολική κατάσταση της υγείας, σωματικής και ψυχικής, των υποκειμένων. Ωστόσο, μια πιθανότητα που κρίθηκε αναγκαίο να ληφθεί υπόψιν ήταν ότι η σε βάθος συζήτηση γύρω από οδυνηρές βιωμένες εμπειρίες ή καταστάσεις, συμπεριλαμβανομένης κυρίως της ίδιας της έλλειψης στέγης, θα μπορούσε να κινητοποιήσει προσωρινά έναν υψηλό βαθμό ψυχικής έντασης καθώς και δυσάρεστα συναισθήματα συνδεδεμένα με τα εν λόγω βιώματα. Έτσι, πέραν της προαναφερθείσας ενημέρωσης των υποψήφιων συμμετεχόντων γύρω από τα παραπάνω σημεία, υπήρξε ιδιαίτερη μέριμνα, κατά τη διενέργεια των ερευνητικών συνεντεύξεων, τόσο για την αναγνώριση και τον σεβασμό των ψυχικών αμυνών των υποκειμένων όσο και για την παροχή επαρκούς υποστήριξης και κατάλληλης

συνοδείας. Κατευθυντήριο νήμα αυτής της ερευνητικής στάσης που τηρήθηκε στις συνεντεύξεις αποτέλεσε η μη-εισβολικότητα και η ηθική δέσμευση σε μια πρωτίστως ενσυναισθητική κατανόηση των υποκειμενικών εμπειριών των συμμετεχόντων.

Μετά το πέρας κάθε ατομικής συνέντευξης, δόθηκε στους συμμετέχοντες η ευκαιρία να εκφράσουν τις σκέψεις τους και τις εντυπώσεις τους από την διαδικασία και, σε αρκετές περιπτώσεις, τους προτάθηκαν συγχρόνως ορισμένες υποστηρικτικές συμβουλές και/ή θεραπευτικές συστάσεις. Θα άξιζε να σημειωθεί ότι για πολλούς ανάμεσά τους, η συνέντευξη φάνηκε να λειτούργησε ευνοϊκά, ακόμη και καθαρτικά, καθότι αποτέλεσε -παραφράζοντας τα λεγόμενά τους- έναν τρόπο να «τακτοποιήσουν» τις σκέψεις τους, να μιλήσουν αναλυτικά για τις δυσκολίες που βίωναν, ή/και να ανακουφιστούν από το βάρος επώδυνων συναισθημάτων τα οποία δεν είχαν μπορέσει να μοιραστούν. Σε συνεργασία με το επιστημονικό προσωπικό του υπνωτηρίου, εξασφαλίστηκε στους συμμετέχοντες η δυνατότητα πραγματοποίησης μίας ή περισσότερων περαιτέρω κλινικών συνεντεύξεων εντός της δομής σε περίπτωση που το επιθυμούσαν, καθώς και η δυνατότητα άμεσης διασύνδεσης με εξειδικευμένες υπηρεσίες φροντίδας και υποστήριξης, προσβάσιμες εύκολα από τους ίδιους και χωρίς οικονομική επιβάρυνση.

3.4. Ημιδομημένες κλινικές συνεντεύξεις

Όλες οι συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν στο γραφείο της κοινωνικής υπηρεσίας του υπνωτηρίου σε αντικριστή διάταξη (πρόσωπο με πρόσωπο). Λόγω των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών και αναγκών του ερευνητικού πληθυσμού θεωρήθηκε ωφέλιμο να ευνοηθεί η ευελιξία του κλινικού πλαισίου. Έτσι, οι συγκεκριμένες παράμετροι κάθε κλινικής κατάστασης, τα διάφορα θέματα που ανέκυψαν στις προσωπικές αφηγήσεις των συμμετεχόντων αλλά και η μοναδικότητα της επικοινωνίας που δημιουργήθηκε με καθέναν ανάμεσά τους συνέβαλλαν καθοριστικά στην τελική διαμόρφωση του περιεχομένου και της διάρκειας των συνεντεύξεων. Αν και ο χρόνος των συνεντεύξεων κυμάνθηκε συνολικά από 45 έως 80 λεπτά, στην μεγάλη πλειοψηφία τους, οι κλινικές-ερευνητικές αυτές συναντήσεις είχαν κατά προσέγγιση διάρκεια μίας ώρας.

Η θεμελιώδης βλέψη των συνεντεύξεων ήταν να επιτρέψουν στους

συμμετέχοντες να εκφράσουν όλα όσα θα ήθελαν -και θα μπορούσαν με όφελος για τους ίδιους- να πουν γύρω από την προσωπική εμπειρία τους, την ιστορία τους, τα σχέδια και τις προσδοκίες τους για το μέλλον. Όπως σε οποιαδήποτε αρχική «κλινική» συνέντευξη ανεξαρτήτως της σκοπιμότητάς της -πόσο μάλλον σε μία ημιδομημένη κλινική συνέντευξη εγγραφόμενη στο πλαίσιο μίας ερευνητικής συνθήκης-, αυτή η ελευθερία λόγου που δόθηκε στους συμμετέχοντες παρέμεινε, βέβαια, εξ ορισμού εντός ορισμένων ορίων, και πρωτίστως εκείνων που τίθενται αναγκαία από τους συνειδητούς δισταγμούς και τις ασυνείδητες αμυντικές διευθετήσεις κάθε υποκειμένου (Chiland, 1983).

Βάσει της ζωντανής παρουσίας, της ψυχικής διαθεσιμότητας και των προσπαθειών ενσυναισθητικής κατανόησης του ερευνητή, επιδιώχθηκε εξ αρχής η εγκαθίδρυση μιας σχέσης ασφάλειας και εμπιστοσύνης με κάθε συμμετέχοντα. Κατά την έναρξη των συνεντεύξεων, οι συμμετέχοντες προσκλήθηκαν να μιλήσουν ελεύθερα, με όποιον τρόπο οι ίδιοι επιθυμούσαν, σχετικά με τις εμπειρίες τους, πρόσφατες και παλαιότερες, και, εν συνεχεία, σχετικά με τις σκέψεις τους για το μέλλον. Ο λόγος των υποκειμένων ενθαρρύνθηκε και υποστηρίχθηκε μέσα από μια προσεκτική ενεργητική ακρόαση -με όσο το δυνατόν λιγότερες κατευθυντικές παρεμβάσεις-, αποδεσμευμένη, στο μέτρο του εφικτού, από προκαθορισμένες αντιλήψεις και θεωρητικές κατηγορίες. Συνολικά, οι αφηγήσεις έγιναν δεκτές σύμφωνα με μια ανοιχτή στάση «καλοπροαίρετης ουδετερότητας», χωρίς να εκφράζονται κανενός είδους αξιολογικές κρίσεις, απόψεις ή ερμηνείες γύρω από όσα συζητούνταν.

Ως βοήθημα για τη διενέργεια των ερευνητικών συνεντεύξεων, κατασκευάστηκε ένα αναλυτικό σχεδιάγραμμα-οδηγός (βλ. πλαίσιο 1), το οποίο περιλάμβανε έναν αριθμό ενδεικτικών ανοικτών ερωτήσεων γύρω από τρεις βασικούς αφηγηματικούς άξονες, άμεσα συνδεδεμένους με τα ερευνητικά ερωτήματα που είχαν τεθεί. Παρέχοντας μια γενική δομή για τις συνεντεύξεις, ο εν λόγω οδηγός χρησιμοποιήθηκε με έναν ευέλικτο τρόπο, χωρίς να παρεμποδίζει την αυθόρμητη προσέγγιση νέων θεματικών, αναδυόμενων συνειρμικά στην πορεία των αφηγήσεων των συμμετεχόντων. Οι δύο πρώτοι αφηγηματικοί άξονες της συνέντευξης σχετιζόνταν με την προσπάθεια κατανόησης της προσωπικής εμπειρίας των υποκειμένων που αντιμετωπίζουν συνθήκες ακραίας ρευστότητας καθώς και με την

ποιοτική διερεύνηση των αμφίδρομων σχέσεων μεταξύ ψυχικού τραύματος και φαινομένου του εφήμερου. Ο τρίτος άξονας, σε συνδυασμό με τους δύο προηγούμενους, στόχευε συνολικά στην ανίχνευση ενδεχόμενων ψυχοπαθολογικών διαμορφώσεων -παρέχοντας κυρίως μία εικόνα της ψυχικής οργάνωσης των συμμετεχόντων-, αλλά εστίαζε ιδιαίτερα στο ζήτημα της ανάκαμψης από την κατάσταση έλλειψης στέγης.

Πλαίσιο 1. Οδηγός συνέντευξης

1. Αφήγηση του καθημερινού βιώματος της εφήμερης κατάστασης – Παρόν

- Συνθήκες διαβίωσης και καθημερινή ζωή:

«Πώς περνάτε τις μέρες σας;», «Με τι ασχολείστε συνήθως κατά τη διάρκεια της ημέρας;».

«Πώς θα περιγράφατε την εμπειρία σας από την ζωή στον δρόμο;»

- Σημαντικότερα προβλήματα ή δυσκολίες:

«Υπάρχει κάτι που σας δυσκολεύει;», «Τι είναι το δυσκολότερο σε όλα αυτά;».

- Ψυχολογική-συναισθηματική κατάσταση:

«Πώς νιώθετε;», «Ποιες είναι οι σκέψεις σας για την κατάσταση που αντιμετωπίζετε;»,

«Πώς βλέπετε τον εαυτό σας (στην παρούσα φάση);»,

και ενδεχομένως, «Υπάρχει κάτι το οποίο σας κάνει να αισθάνεστε καλύτερα;».

- Σχέσεις με άλλα άτομα (άστεγα ή όχι):

«Διατηρείτε σχέσεις/επικοινωνία με άλλους ανθρώπους;»,

«Στην καθημερινότητά σας έρχεστε σε επαφή με άλλους ανθρώπους που αντιμετωπίζουν παρόμοιες δυσκολίες;»,

«Πώς πιστεύετε ότι σας βλέπουν οι άλλοι;».

«Με ποιους έχετε έρθει σε επαφή για να σας βοηθήσουν;».

2. Αφήγηση της προσωπικής ιστορίας του υποκειμένου – Παρελθόν

- Γεγονότα πρόσφατου παρελθόντος:

«Πώς βρεθήκατε στον δρόμο;», «Είχε προηγηθεί κάποιο γεγονός/γεγονότα;».

- Πρόσφατες σχέσεις με οικογενειακό και φιλικό περιβάλλον.

- Παιδική και εφηβική ηλικία:

«Τι θυμάστε περισσότερο από την παιδική σας ηλικία;»,

«Πώς θα περιγράφατε τους γονείς σας;», «Πώς ήταν/είναι η σχέση σας μαζί τους;».

3. Οπτική για το μέλλον – Μέλλον

- Σχέδια και μελλοντικοί στόχοι:

«Ποια είναι τα σχέδιά σας για το μέλλον;», «Τι θα θέλατε να συμβεί στο μέλλον;».

- Προοπτικές ανάκαμψης-ενδυνάμωσης-υπέρβασης δυσκολιών:

«Πώς θα βλέπατε τον εαυτό σας σε μερικούς μήνες από τώρα;»,

«Ποια θα ήταν μια θετική εξέλιξη;», «Υπάρχει ελπίδα;»,

«Τι πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε περισσότερο να υπερβείτε την κατάσταση που αντιμετωπίζετε;», «Πως θα μπορούσατε να ξανα-δυναμώσετε;»

3.5. Διαδικασία ανάλυσης

Αφότου ολοκληρώθηκε η φάση συλλογής των αφηγήσεων των υποκειμένων, ξεκίνησε η διαδικασία ανάλυσης του ερευνητικού υλικού, το πρώτο στάδιο της οποίας υπήρξε η πλήρης, λέξη προς λέξη, απομαγνητοφώνηση των συνεντεύξεων. Στη συνέχεια, οι προσωπικές αφηγήσεις των συμμετεχόντων μελετήθηκαν διεξοδικά βάσει μιας διπλής στρατηγικής ποιοτικής ανάλυσης, στηριζόμενης στις μεθόδους, αφενός, της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης και, αφετέρου, της ψυχαναλυτικά προσανατολισμένης μελέτης περίπτωσης. Οι συνεντεύξεις εξετάστηκαν μία προς μία, μέσα από μία ολιστική οπτική, σεβόμενη την

μοναδικότητά των παραμέτρων κάθε ιστορίας αποκλεισμού και επικεντρωμένη στο υποκειμενικό βίωμα της κατάστασης έλλειψης στέγης, δίνοντας έτσι μορφή σε δεκατέσσερις ξεχωριστές, αλλά ωστόσο αλληλοσυνδεόμενες, μελέτες περίπτωσης⁶³.

Προκειμένου να καταστούν περισσότερο ευκρινείς οι διαφορετικές πτυχές της διαδικασίας επεξεργασίας του ερευνητικού υλικού, όπως και η εικόνα αυτού του τελευταίου πριν την ανάλυση, παρατίθεται ενδεικτικά ένα εκτενές απομαγνητοφωνημένο απόσπασμα από την αρχή της συνέντευξης με έναν από τους συμμετέχοντες:

Πλαίσιο 2. Αρχικό απόσπασμα από την συνέντευξη με έναν συμμετέχοντα

- Θα ήθελα να μου πείτε έτσι, με λίγα λόγια, όπως θέλετε, πώς περνάτε τις μέρες σας.
- Τις μέρες μου; Τριγυρνώντας – αυτή τη στιγμή βέβαια. Το τελευταίο διάστημα, τριγυρνώντας... πήγαινε εδώ, πήγαινε εκεί... εεε...
- Μμμ... Πού πηγαίνετε;
- Στους δρόμους, σε καφετέριες, σε περίπτωση που έχουμε λεφτά, σε... κάποια πλατεία, στα συσσίτια... όπου δοθεί δωρεάν φαγητό είτε ρούχα είτε οτιδήποτε... εεε... μ' αυτό ασχολούμαι τον τελευταίο καιρό.
- Μμμ...
- Και τις τελευταίες μέρες που έχω έρθει τώρα, πέντε-έξι μέρες εδώ που κοιμάμαι – θα μου πεις έχει αλλάξει μόνο ο ύπνος, το οποίο κοιμάμαι εδώ, γιατί τους τελευταίους δύομισι μήνες πριν έρθω εδώ κοιμόμουν στους δρόμους... ξεκάθαρα και χωρίς ψέματα... 'Ντάξει, αυτό έχει αλλάξει, το ότι κοιμάμαι σ' ένα σπίτι τον τελευταίο καιρό... Αλλά, η καθημερινότητα που φεύγω από 'δω εννέα η ώρα είναι η ίδια, δεν έχει αλλάξει κάτι... Δηλαδή, δεν έχω ψυχολογικά ανεβεί για να μπορέσω να ψάξω κάτι καλύτερο.
- [...]
- Την εμπειρία που είχατε από τον δρόμο, που βρεθήκατε χωρίς στέγη, πώς θα την περιγράφατε; Πώς ήταν η ζωή σας πούμε;
- Πώς θα την περιγράψω;
- Για σας πώς ήταν.
- Για μένα; Καταδίκη! Καταδίκη! Γιατί σου λέω καταδίκη; Όταν είσαι μες στους

63 Όπως αποτυπώνεται και στην ποικιλότητα της έκτασης και του περιεχομένου των αναλύσεων που ακολουθούν.

δρόμους, σε βλέπουν με μια άλλη ματιά οι άνθρωποι. Δεν σε βλέπουν με ένα μάτι το οποίο κοιμάσαι σε σπίτι, διότι είσαι άπλυτος, φοράς τα ίδια ρούχα, γυρνάς στους ίδιους δρόμους καθημερινά... δεν μπορείς να πας σε άλλο δρόμο διότι μπορεί να μη γνωρίζεις. Και αν σ' αρέσει αυτό, μπορεί και να το συνεχίζεις. Αλλά... εμένα προσωπικά δεν μου αρέσει να σου πω την αλήθεια. Και δεν μπορείς και να δεις τον άλλον στα μάτια, όταν είσαι στο δρόμο... εγώ, όσο ήμουνα στο δρόμο, δε μπορούσα να δω άνθρωπο στα μάτια... δηλαδή, είχα ένα καπέλο και έσκυβα κάτω και περπάταγα... Δεν μπορούσα γιατί...

– Πώς νιώθατε;

– Άθλια... άθλια και... ντροπή περισσότερο... υπήρχαν μέρες που δεν είχα να φάω... και δύο και τρεις... και μου λέγανε: "Πήγαινε εκεί. Πήγαινε εκεί", αλλά δεν πήγαινα... δεν ξέρω... δεν πήγαινα, δεν μπορούσα να πάω...

– Μμμ...

– Οπότε... τι να σας πω; Βρεθήκανε κάποιοι συγκεκριμένοι που με βοήθησαν και έζησα αυτούς τους δύομισι μήνες στους δρόμους. Εεε... έχω... δανεικά να σου πω, είχα πάρει γύρω στα 160 ευρώ. Μ' αυτά την είχα βγάλει... Αλλά, είναι δύσκολο. Δύσκολη η ζωή μες στους δρόμους... είναι δύσκολο γιατί... δεν πίνω ουσίες καταρχήν... ούτε ναρκωτικά, ούτε ποτό... γι' αυτό στο λέω ότι είναι δύσκολο.

– Μμμ...

– Όταν, όμως, πίνεις ουσίες και πίνεις, δεν σε νοιάζει τίποτα...

– Ναι...

– Αν βρίσκεσαι στο δρόμο ή αν βρίσκεσαι... σε καζάνι σκουπιδιών! Δεν σε νοιάζει... αλλά... όταν είσαι έξω απ' αυτά, είναι διαφορετικό... όσο να 'ναι...

– Είναι δύσκολο...

– Πολύ δύσκολο... Τώρα μερικοί, βέβαια, μερικοί δεν ξέρω το πώς θα το ονομάσουν, αλλά... σου λέω... ντροπή... Είναι... χάλια η κατάσταση, πολύ χάλια... [σύντομη σιωπή]

Όπως προαναφέρθηκε, οι κύριες επιρροές όσον αφορά την ανάπτυξη της παρούσας μεθοδολογίας και την, με βάση αυτήν, επεξεργασία του ηχογραφημένου κλινικού υλικού ήταν η ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση και η ψυχοδυναμική ερευνητική προσέγγιση μέσω μελέτης ατομικών περιπτώσεων. Ας σημειώσουμε ότι παρά την συμπληρωματικότητα των δύο αυτών τρόπων προσέγγισης, τα αποτελέσματά τους αναφορικά με καθεμία από τις μελετηθείσες περιπτώσεις παρουσιάζονται σε διακριτά τμήματα στο επόμενο κεφάλαιο ώστε να αποφευχθεί η σύγχυση ανάμεσα στα διαφορετικά επίπεδα ερμηνευτικής ανάλυσης.

Τα στάδια που ακολουθήθηκαν κατά την διαδικασία ανάλυσης κάθε ερευνητικής συνέντευξης ήταν τα εξής:

1. Επαναλαμβανόμενες αναγνώσεις του πλήρους κειμένου της συνέντευξης.
2. Ελεύθεροι συνειρμοί με αφετηρία την αφήγηση του υποκειμένου.
3. Σύνταξη ενός σώματος λεπτομερών σημειώσεων σχετικά με την συνέντευξη. Οι σημειώσεις αυτές περιλάμβαναν έναν σημαντικό όγκο περιγραφικών και εννοιολογικών σχολίων. Τα περιγραφικά σχόλια συνίσταντο κυρίως σε συμπυκνώσεις του έκδηλου περιεχομένου του λόγου του συμμετέχοντος ενώ τα εννοιολογικά σχόλια είχαν ερμηνευτικό χαρακτήρα και βρίσκονταν σε άμεσο διάλογο με την θεωρία.
4. Ταξινόμηση σχολίων και διαχωρισμός ψυχοδυναμικά προσανατολισμένων ερμηνευτικών παρατηρήσεων.
5. Αναγνώριση και ανάπτυξη αναδυόμενων θεμάτων/ψυχολογικών διαστάσεων που αντανακλούσαν τις κυριότερες πτυχές της αφήγησης (ερμηνευτική φαινομενολογική προσέγγιση).
6. Συγκέντρωση, αντιπαραβολή και σύνδεση μειζόνων θεμάτων/ψυχολογικών διαστάσεων και δημιουργία ενός συνολικού πίνακα θεμάτων για κάθε περίπτωση (βλ. πλαίσιο 3).
7. Μελέτη ψυχικής λειτουργίας υποκειμένου (ψυχοδυναμική προσέγγιση).
8. Οργάνωση συνόλου ψυχοδυναμικών παρατηρήσεων σε μια συνεκτική δομή.
9. Επαλήθευση συμπερασμάτων βάσει του αρχικού κειμένου της συνέντευξης.

Στηριζόμενη εν μέρει λοιπόν σε ορισμένες κεντρικές αρχές της φαινομενολογικής μεθόδου, έτσι όπως αυτή αναπτύχθηκε αρχικά από τον E. Husserl (1927), η προσέγγιση του παρόντος ερευνητικού διαβήματος αποπειράται να λάβει υπόψιν της, συνάμα, τις θεμελιώδεις συνέπειες για την μελέτη και κατανόηση της υποκειμενικότητας που απορρέουν από την ανακάλυψη του δυναμικού ασυνειδήτου (Freud, 1900· 1915b). Με πρακτικούς όρους, εκτός της συστηματικής προσπάθειας αποδέσμευσης από προκατασκευασμένα εννοιολογικά σχήματα κατά τις αρχικές φάσεις της επεξεργασίας των δεδομένων, όλες οι προσπάθειες περιγραφής του εσωτερικού ψυχικού κόσμου των συμμετεχόντων εδραιώνονται στη μελέτη του περιεχομένου των προσωπικών τους αφηγήσεων. Κατά τη διάρκεια των ανωτέρω περιγραφόμενων σταδίων ανάλυσης των συνεντεύξεων, επιδιώχθηκε η διατήρηση

ενός αναστοχαστικού ελέγχου πάνω στην διαδικασία μέσω τακτικών επαληθεύσεων, έτσι ώστε τα αποτελέσματά της να αντικατοπτρίζουν πρωτίστως τον λόγο των ίδιων των συμμετεχόντων και όχι τις εκάστοτε, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητές ή ασυνειδητές, ερμηνευτικές προσδοκίες του ερευνητή. Επιτρέποντας μια μορφή ερευνητικής τριγωνοποίησης, η επιστημονική εποπτεία της συμβουλευτικής επιτροπής της παρούσας μελέτης, και ιδιαίτερα η συζήτηση και ο έλεγχος των αποτελεσμάτων, συνέβαλε καθοριστικά στον προαναφερθέντα στόχο. Παράλληλα, ο συνεχιζόμενος διάλογος με δύο ανεξάρτητους ψυχαναλυτές, μέλη της Ελληνικής Ψυχαναλυτικής Εταιρίας, διασφάλισε την πληρέστερη επεξεργασία και κατανόηση των ζητημάτων αντιμεταβίβασης κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας.

Στο ψυχοδυναμικά προσανατολισμένο τμήμα κάθε μελέτης περίπτωσης, η ειδικότερη αναφορά που πραγματοποιείται σε κεντρικές ψυχαναλυτικές έννοιες στοχεύει στην περαιτέρω εμβάθυνση της κατανόησης του λόγου και της ψυχικής πραγματικότητας των υποκειμένων μέσα από το πρίσμα μιας μεταψυχολογικής οπτικής. Σε αυτό το πλαίσιο ανάγνωσης του αφηγηματικού υλικού, οι κυριότερες παράμετροι που λήφθηκαν υπόψιν αφορούσαν στις εσωτερικές συγκρούσεις, στην ποιότητα και στην ένταση των αγχών, στην λειτουργία του εγώ και, ιδιαίτερα, στους μηχανισμούς άμυνας, καθώς και στις σχέσεις αντικειμένου. Η εν λόγω προσέγγιση ολοκληρώθηκε με την μελέτη των ιστορικών και/ή ενεστώτων ψυχικών τραυματισμών των υποκειμένων. Τέλος, το ζήτημα της ανάκαμψης από την κατάσταση έλλειψης στέγης διερευνήθηκε κατά κύριο λόγο μέσα από τις σημαντικότερες διαστάσεις που το προσδιορίζουν, όπως η ελπίδα, η νοηματοδότηση, η ενδυνάμωση-ανάκτηση του ελέγχου, η ενδεχόμενη ανασυγκρότηση της ταυτότητας, η δυνατότητα δικτύωσης του υποκειμένου κλπ.

Πλαίσιο 3. Παράδειγμα αναλυτικού πίνακα θεμάτων από την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της αφήγησης ενός άλλου συμμετέχοντα

1. Οδύνη στις οικογενειακές σχέσεις

Τραυματική κατάρρευση οικογενειακών σχέσεων

Θυμός προς πρώην σύζυγο – Απόδοση ευθύνης συζυγικού χωρισμού στον εαυτό

Αίσθημα άδικης απόρριψης από παιδιά

Θυμός και ενεργός ρήξη οικογενειακών δεσμών

2. Μια καθημερινότητα χωρίς χαρακτηριστικά

Μια καθημερινότητα χωρίς ιδιότητες – Απώλεια νοήματος καθημερινής εμπειρίας

Περιορισμένος βαθμός δραστηριότητας – Παραμονή στο υπνωτήριο

Βίωμα στέρησης

3. Συντριβή της αυτοεκτίμησης

Πλήγμα στην εικόνα εαυτού

Αίσθημα υποβιβασμού/κοινωνικής κατάρρευσης

Συναισθήματα ντροπής – Απόκρυψη έλλειψης στέγης

Φόβος ανακάλυψης περιθωριοποίησης από κοινωνικό περιβάλλον

Αυτοαπαξίωση και αυτομομφή

Φόβος απόρριψης και ταπείνωσης από τους άλλους λόγω τρέχουσας κατάστασης

4. Αίσθημα ξένου και αναδίπλωση στον εαυτό

Αίσθημα ξένου ως προς τον κόσμο των αστέγων

Προοδευτικά απώλεια συμπόνιας για τα άλλα αποκλεισμένα άτομα

Υποτίμηση αστέγων και υιοθέτηση μιας υποκειμενικής θέσης υπεροχής

Αναδίπλωση στον εαυτό

5. Παράμετροι ανάκαμψης

Ανάκτηση σωματικών και οικονομικών δυνάμεων – Αποκατάσταση σωματικής υγείας και κοινωνική επανένταξη

Υποκειμενικό αίσθημα ανάρρωσης

Επιμονή στους προσωπικούς στόχους ανάκαμψης

Αισιοδοξία για το μέλλον και ελπίδα – Επένδυση σε μελλοντικά σχέδια παρά τα σοβαρά ιατρικά προβλήματα

Διαφοροποιούμενη από μια γραμμική διαδικασία μονής κατεύθυνσης η οποία θα ακολουθούσε αυστηρά έναν συγκεκριμένο αριθμό διαδοχικών βημάτων, η επεξεργασία των δεδομένων εμπλουτίστηκε χάρη στην τήρηση ενός «ερμηνευτικού κύκλου» (Schleiermacher, 1838· Heidegger, 1927· Gadamer, 1960), ο οποίος

επέτρεψε την ανάπτυξη μιας δυναμικής σχέσης κατανόησης μεταξύ του μέρους και του όλου σε πολλαπλά επίπεδα ανάγνωσης. Η ανάλυση των αφηγήσεων στηρίχθηκε ιδιαίτερα στην αναφορά τόσο στο άμεσο και γενικότερο συγκείμενο του λόγου των υποκειμένων όσο και στην συνολική ιστορία ζωής τους, και συμπληρώθηκε μέσα από την διερεύνηση των σημείων σύγκλισης και απόκλισης των διαφορετικών περιπτώσεων. Ποικίλα ευρήματα από τις μελέτες περιπτώσεων που είχαν προηγηθεί χρησιμοποιήθηκαν ακολούθως ώστε να εμβαθυνθεί η διαδικασία ανάλυσης των κατοπινών συνεντεύξεων, χωρίς όμως να την καθοδηγούν ή να την περιορίζουν, με κίνδυνο να προδιαγράψουν έτσι τα αποτελέσματά της και να εμποδίσουν την ανάδυση νέων -ενδεχομένως αντίθετων- συμπερασμάτων. Παράλληλα, αρκετά ευρήματα που είχαν προκύψει κατά την ανάλυση των αρχικών αφηγήσεων εξακολούθησαν να επανεξετάζονται σε ένα διευρυνόμενο πλαίσιο, υπό το φως των νεότερων αποτελεσμάτων.

Ριζωμένες στο επιστημονικό παράδειγμα του «μεταθετικισμού», οι έννοιες της αξιοπιστίας, της επιβεβαιωσιμότητας και της μεταβιβασιμότητας έχουν προταθεί ως εναλλακτικά, αλλά εξίσου έγκυρα, κριτήρια για την αξιολόγηση των αποτελεσμάτων της ποιοτικής έρευνας (Devers 1999· Lincoln & Guba, 1985). Δεδομένης της κομβικής θέσης που προσδίδεται στην υποκειμενικότητα στο πλαίσιο της προσέγγισης της παρούσας μελέτης, θα ήταν φυσικά άνευ νοήματος τα ιδιογραφικά αποτελέσματά στα οποία αυτή οδήγησε να αντιμετωπισθούν με όρους εμπειρικής γενικευσιμότητας. Παρόλα αυτά, το βάθος της προτεινόμενης ανάλυσης και η δυνατότητα σύνδεσής της τόσο με την υπάρχουσα βιβλιογραφία όσο και με την κλινική εμπειρία στο πεδίο του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού θα μπορούσαν να λογιστούν ως τα μείζονα κριτήρια για την θεωρητική μεταβιβασιμότητα των παρόντων συμπερασμάτων σε άλλες, λιγότερο ή περισσότερο συγκρίσιμες, περιπτώσεις έλλειψης στέγης. Συμβάλλοντας στην τεκμηρίωση -και συνεπώς στην επιβεβαιωσιμότητα- των αποτελεσμάτων, η παράθεση ενός σημαντικού αριθμού αποσπασμάτων του λόγου των συμμετεχόντων έχει ως στόχο να επιτρέψει στον αναγνώστη να προβεί ο ίδιος στην αξιολόγηση του βαθμού εγκυρότητας και αξιοπιστίας των αναλύσεων που ακολουθούν. Πέραν τούτου, όμως, η συγκεκριμένη επιλογή απαντά στην επιτακτική ανάγκη να δοθεί φωνή σε μια ομάδα ατόμων η οποία βιώνει μια από τις πιο οδυνηρές μορφές επισφάλειας και αποκλεισμού.

4. Αποτελέσματα

Γιώργος

Ο Γιώργος είναι ένας άνδρας 52 ετών. Την στιγμή που διενεργείται η ερευνητική συνέντευξη, ο Γιώργος βρίσκεται χωρίς στέγη εδώ και πέντε μήνες, ενώ τον τελευταίο ενάμιση μήνα διανυκτερεύει συνεχόμενα σε υπνωτήριο αστέγων. Πέραν της τρέχουσας φάσης έλλειψης στέγης, ο Γιώργος έχει αντιμετωπίσει επίσης αντίστοιχες δυσκολίες στο πρόσφατο παρελθόν, κατά προσέγγιση πριν δύο έτη, περνώντας τότε αποκλεισμένος στον δρόμο μία πρώτη περίοδο τεσσάρων μηνών, κατά τη διάρκεια του μεγαλύτερου μέρους της οποίας είχε μπορέσει να βρει νυκτερινό κατάλυμα έκτακτης ανάγκης στην ίδια δομή.

Πρωτότοκος ανάμεσα σε αρκετά αδέρφια, ο Γιώργος έχει μεγαλώσει σε μια κεντρική συνοικία της πόλης της Αθήνας μέσα σε ιδιαίτερα αντίξοες κοινωνικές συνθήκες. Έπειτα από την αιφνίδια απώλεια του πατέρα του στην ηλικία των δέκα ετών, ο Γιώργος βρίσκεται πολύ νωρίς μπροστά στην αναγκαιότητα να ξεκινήσει να εργάζεται επαγγελματικά -αρχικά σποραδικά και/είτε βοηθώντας την μητέρα του και, στη συνέχεια, ανεξάρτητα και σε τακτική βάση στον χώρο της εστίασης- προκειμένου να εξασφαλισθούν οι απαραίτητοι πόροι για την υλική επιβίωση της οικογένειας. Ολοκληρώνοντας τις μαθητικές του σπουδές στο Λύκειο, ο Γιώργος συνεχίζει να απασχολείται ως σερβιτόρος, στρεφόμενος ωστόσο ολοένα και περισσότερο προς τον κόσμο της νυκτερινής διασκέδασης. Αφού πραγματοποιήσει εκπαίδευση στον κλάδο των τουριστικών επαγγελμάτων, αρχίζει να εργάζεται κατά τους θερινούς μήνες σε διάφορα ελληνικά νησιά ανάμεσα στα οποία κινείται χωρίς παύση για αρκετά χρόνια μέχρι την στιγμή που, πολύ αργότερα, θα υφανθούν ορισμένοι πιο ανθεκτικοί φιλικοί και επαγγελματικοί δεσμοί σε ένα απ' αυτά. Παρά το γεγονός ότι δεν έχει αποκτήσει παιδιά, ο Γιώργος στο παρελθόν έζησε μακροχρόνια με μια νέα γυναίκα αναπτύσσοντας μαζί της μια πολυετή σχέση την οποία αποφάσισε όμως να διακόψει απότομα λίγο πριν καταλήξει σε γάμο, όπως αφηγείται, επιστρέφοντας έκτοτε στον προηγούμενο ασταθή τρόπο ζωής του και στις παρορμητικές καταχρηστικές ικανοποιήσεις του παρελθόντος (υπέρμετρη κατανάλωση αλκοόλ, χρήση κάνναβης, πολλαπλασιασμός ερωτικών συντρόφων).

Η έναρξη των προβλημάτων στέγασης του Γιώργου πριν δύο χρόνια έρχεται έπειτα από μια σύγκρουσή του με το συγγενικό του περιβάλλον κατά την οποία αντιδρά με μια άμεση φυγή χάνοντας την επαγγελματική του απασχόληση εντός της οικογενειακής επιχείρησης. Έχοντας οδηγηθεί βαθμιαία σε μια κατάσταση ακραίας περιθωριοποίησης, ο Γιώργος καταφέρνει παρόλα αυτά να ανακάμψει μερικούς μήνες αργότερα χάρη στην ανεύρεση θερινής εργασίας σε γνώριμό του πολυσύχναστο ελληνικό νησί. Η τρέχουσα, δεύτερη φάση έλλειψης στέγης ξεκινά πριν πέντε μήνες με τον Γιώργο, επιστρέφοντας κατά την συνήθειά του στην πρωτεύουσα με την λήξη της θερινής τουριστικής περιόδου, να βρίσκεται σύντομα σε μια εξαιρετικά δυσμενή οικονομική συνθήκη και να διανυκτερεύει εκ νέου «έξω» - σύμφωνα με τον όρο που χρησιμοποιεί συχνά ο ίδιος προκειμένου να περιγράψει τους δρόμους της πόλης. Για ένα χρονικό διάστημα σχεδόν τριών μηνών, η παράλληλη περιστασιακή του απασχόληση στην οικογενειακή επιχείρηση του επιτρέπει εντούτοις να διαμένει σποραδικά σε ξενοδοχεία, διακόπτοντας έτσι προσωρινά την συνέχεια της διαβίωσής του στον δρόμο. Η παρορμητική, αλλά σε φόντο χρόνιων σχεσιακών εντάσεων, νέα οικογενειακή ρήξη που δεν αργεί να ακολουθήσει όμως, έχει ως συνέπεια την περαιτέρω ευθραυστοποίηση της ήδη ριζικά επισφαλούς κατάστασης στην οποία βρίσκεται ο Γιώργος και, τελικά, την πλήρη εξάρτησή του από ποικίλες δομές και δράσεις επείγουσας κοινωνικής βοήθειας.

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Οι κυριότερες διαστάσεις που φαίνεται να συνθέτουν την υποκειμενική εμπειρία του Γιώργου, όπως αυτές προκύπτουν βάσει της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης της προσωπικής του αφήγησης, είναι: (α) η οδύνη στο επίπεδο των οικογενειακών σχέσεων, (β) ο κοινωνικός αποκλεισμός βιωμένος ως διαρκής τραυματική συνθήκη, (γ) τα έντονα συναισθήματα θυμού και η συντριβή της αυτοεκτίμησης και, τέλος, (δ) η εθιστική πτυχή της περιθωριοποίησης και ο φόβος αυτο-εγκλωβισμού στον δρόμο.

Η οδύνη στις οικογενειακές σχέσεις εμφανίζεται ως μια κομβική συνιστώσα της προσωπικής εμπειρίας του συμμετέχοντα. Οι χρόνιες δυσκολίες στους

οικογενειακούς δεσμούς: «*Πάντα είχα προβλήματα με την οικογένεια...*», και ιδιαίτερα η διαχρονική αίσθηση απουσίας στήριξης εκ μέρους του οικογενειακού του περιβάλλοντος: «*Στη δυσκολία πάνω, εκεί που χρειάζεται η βοήθεια του αλλουνού... εκεί δεν την είχα!*», «*Θα βοηθήσεις αυτόν που έχει ανάγκη, δεν θα βοηθήσεις αυτόν που δεν έχει ανάγκη! Εγώ δεν τα 'χα αυτά ποτέ...*», μοιάζει να επικαιροποιούνται από μια τρέχουσα θεμελιακή εμπειρία απόρριψης, αδιαφορίας και εγκατάλειψης από την οικογένεια: «*Είναι σπίτι μου παιδιά ή δεν είναι;*», «*Εγώ βλέπω στην τηλεόραση, του αλλουνού το παιδί πάει στη φυλακή και έχει κάνει ένα κάρο εγκλήματα και η μάνα του είναι από κοντά... Ε, η δικιά μου δεν είναι! Τα αδέρφια του; Ε, εμένα οι δικοί μου δεν είναι, οι δικοί μου δεν είναι...*», η οποία εγείρει συναισθήματα αδικίας και ισχυρού θυμού, οδηγώντας σε μια επώδυνη βαθύτερη οικογενειακή ρήξη: «*[...] γι' αυτό απαξιώ και να τους μιλήσω κιόλας...*».

Από την ανάλυση της συνέντευξης με τον Γιώργο φαίνεται ότι η εμπειρία του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού βιώνεται υποκειμενικά από τον συμμετέχοντα σαν μια *διαρκής τραυματική συνθήκη*. Η έλλειψη στέγης και ιδίως η διαβίωση στον δρόμο ή σε μέρη ακατάλληλα για κατοίκηση συνιστά για τον Γιώργο μια ανυπόφορη κατάσταση: «*Τώρα όμως δεν άντεξα και πήγα και τους ζήτησα βοήθεια...*», η οποία παρατεινόμενη στον χρόνο γεννά συναισθήματα απελπισίας: «*[...] μέχρι που απελπίστηκα...*». Η διαταραχή του ύπνου: «*Εγώ δεν κοιμάμαι, εγώ τον ύπνο τον κλέβω τώρα εδώ πέρα... σήμερα, ας πούμε, κοιμόμουν στο παγκάκι γιατί μπόρεσα...*», η συνεχιζόμενη σωματική και ψυχική καταπόνηση: «*[...] μες στην ταλαιπωρία είμαι!*», οι πολλαπλές δυσκολίες και, πάνω απ' όλα, το βίωμα ακραίας στέρησης και παθητικοποίησης -κυρίως υπό την έννοια μιας σχεδόν απόλυτης εξάρτησης από άλλα πρόσωπα ή θεσμούς- κατέχουν μια μείζονα θέση στην εμπειρία του Γιώργου: «*Και τώρα, δηλαδή, δεν έχω τσιγάρα, δεν έχω τίποτα... ό,τι τρώω από 'δω απ' τα συσσίτια... τσιγάρα, δηλαδή, ό,τι μου δίνουνε... έχω δύο μήνες να δω λεφτά στην τσέπη μου...*». Σε μια προσπάθεια άμβλυνσης του ψυχικού πόνου, η συστηματική καταφυγή στην κατάχρηση οινόπνευματος μοιάζει να λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό στην περίπτωση του Γιώργου σαν ένα μέσο αναισθητοποίησης απέναντι στην οδύνη του αποκλεισμού: «*Έπινα πολύ... γιατί οι μέρες στο παγκάκι δεν περνάνε εύκολα... δηλαδή, μιλάμε και δύο-τρία κιλά κρασί την ημέρα...*». Επιπλέον, η αναστολή της σκέψης και το «πάγωμα» των συναισθημάτων, δηλαδή η ελαχιστοποίηση της ψυχικής ζωής και ο

επακόλουθος περιορισμός της λειτουργίας του υποκειμένου στο επίπεδο των στοιχειωδών βιολογικών αναγκών, εμφανίζονται ως συμπληρωματικά μέτρα ψυχολογικής προστασίας απέναντι στην τραυματική πραγματικότητα της ακραίας κοινωνικής περιθωριοποίησης: *«Γι' αυτό την περνάω -πώς να στο πω;- σαν να 'μαι μαστουρωμένος [...] σαν να 'μαι... ψιλοπιωμένος ξέρω 'γω - όχι, τελείως... σαν... να μη με ενδιαφέρει τίποτα... Φαϊ, αυτό... Πεινάω δηλαδή; Θα φάω... Δεν πεινάω; Δεν...», «Ούτε καν θέλω να σκέφτομαι!»*. Τελευταία αλλά όχι λιγότερο σημαντική, η αίσθηση συσσώρευσης επίπονων επιβλαβών στοιχείων στο εσωτερικό τα οποία, σύμφωνα με την μεταφορά που χρησιμοποιεί ο συμμετέχων, θα ήταν απαραίτητο να εκφορτιστούν όχι με κάποια απότομη κίνηση αλλά, αντίθετα, σταδιακά: *«Γιατί θα μου βγει κι όλο αυτό το κακό που 'χω μέσα... γιατί αυτό, μη νομίζεις, μαζεύεται, συσσωρεύεται μέσα σου... Αυτό δηλαδή για να φύγει, πρέπει να γίνει... πώς να σου πω; Σαν την σαμπρέλα που πρέπει να της κάνεις μια μικρή τρύπα, να φύγει σιγά-σιγά... Άμα το φουσκώσεις πολύ έτσι και σκάσει μία όλη μαζί, θα βγει... δεν ξέρω αν θα βγει τίποτα καλό...»*.

Το συναίσθημα που φαίνεται να κυριαρχεί στην αφήγηση του Γιώργου είναι αυτό ενός διαρκούς έντονου θυμού άμεσα σχετιζόμενου με την δεινή κατάσταση αποκλεισμού στην οποία βρίσκεται: *«Και τώρα εδώ, ό,τι και να βλέπω μπροστά μου με στραβώνει...»*. Κατευθυνόμενος τόσο προς τους άλλους όσο και προς τον εαυτό, ο θυμός μοιάζει να αποτελεί μια θεμελιακή διάσταση της εμπειρίας του συμμετέχοντα, και μπορεί να κατανοηθεί σε μεγάλο βαθμό ως αντίδραση στην κατάρρευση της εικόνας εαυτού για την οποία ευθύνεται εδώ η έλλειψη στέγης. Πιο συγκεκριμένα, στην περίπτωση του Γιώργου τα ισχυρά αισθήματα θυμού που κινητοποιεί η ακραία κοινωνική περιθωριοποίηση συνοδεύονται από συναισθήματα ντροπής και υποβιβασμού: *«Μη λες: "Τι μου λέει ο άστεγος;"», «Δηλαδή, εδώ είναι ο πάτος του βαρελιού [...]»*. Η έλλειψη στέγης μοιάζει να βιώνεται συνολικά σαν ένα σφοδρό ναρκισσιστικό πλήγμα οδηγώντας στην *συντριβή της αυτοεκτίμησης* του υποκειμένου: *«Δεν διανοήθηκα τότε να πάω να μείνω στο παγκάκι γιατί το θεωρούσα κακό: "Εγώ, θα μείνω σε παγκάκι;"»*. Παράλληλα, η απόδοση της ευθύνης του αποκλεισμού στον εαυτό επαυξάνει σημαντικά τον αρνητικό αντίκτυπο της περιθωριοποίησης επί της εικόνας εαυτού, οδηγώντας σε αυτοαπαξίωση και αυτομομφή: *«[Νιώθω] Βλάκας! Μεγάλος... βλάκας! Δηλαδή... ενώ το το 'ξερα!»*, *«[Λέω στον εαυτό μου] "Ήξερες τι θα πάθεις και δεν μπόρεσες να προφυλάξεις τον εαυτό σου"»*. Η έλλειψη στέγης, και

ιδιαίτερα η επανάληψή της, αντιστοιχούν υποκειμενικά για τον Γιώργο σε μια οδυνηρή εμπειρία ήττας: *«Κι όμως, παρόλα αυτά, ξανάρθα... Δεν είναι μεγάλη ήττα; Φοβερή ήττα...»*, *«Ήταν πολύ πιο εύκολο τώρα να μείνω στο παγκάκι και είναι και πιο μεγάλη η ήττα αυτή...»*.

Ενώ ο ακραίος κοινωνικός αποκλεισμός και η έλλειψη στέγης παραμένουν ακόμα, σε μεγάλο βαθμό, ξένοι ως προς την ατομική ταυτότητα, με αποτέλεσμα να καταδικάζονται από το υποκείμενο ως μη-φυσιολογικοί: *«Με την πριν ζωή μου, ξέρω 'γω, καμία σχέση...»*, *«Δηλαδή, αν αυτά τα πράγματα μου φαίνονταν φυσιολογικά...»*, η σταδιακή εξοικείωση με την ζωή χωρίς σταθερή κατοικία, η μείωση της ντροπής και κυρίως η *εθιστική πτυχή της περιθωριοποίησης* μοιάζει, εντούτοις, να επιβάλλουν έναν σημαντικό *φόβο αυτό-εγκλωβισμού στον δρόμο*. Στην αφήγηση του Γιώργου, η έλλειψη στέγης εμφανίζεται σαν μια εθιστική εμπειρία για τον ίδιο η οποία ενέχει έναν σοβαρό κίνδυνο παγίδευσης στο κοινωνικό περιθώριο και, ειδικότερα, σε έναν εφήμερο τρόπο ύπαρξης «μέρα με τη μέρα»: *«Κοίταξε, αυτό είναι πρέζα! Εγώ, φοβάμαι μην το 'χω κολλήσει και εγώ... δηλαδή, για μένα το να φύγω και να μην ξανάρθω εδώ είναι μεγάλος αγώνας... ο αγώνας είναι μπροστά μου... [...] δηλαδή... αυτό εδώ είναι ναρκωτικό! Η αστεγίαση -αυτή... η ζωή αυτή- είναι σαν ναρκωτικό... δηλαδή... δεν είναι ότι... ξέρεις κάτι, το χρειάστηκα κάποτε, πήγα, το 'κανα και έφυγα... Όχι [...] Μπαίνει μέσα σου...»*, *«Είναι τρόπος ζωής αυτός, είναι τρόπος ζωής... μια θα μπουνε τώρα εδώ, μια θα βρούνε ένα εγκαταλελειμμένο, μια θα πάνε σ' έναν φίλο, μια θα πάνε [γελώντας] στη φυλακή... κι έτσι... αυτή είναι η ζωή τους... και φοβάμαι πολύ μήπως είναι και μένα αυτή η ζωή μου...»*. Με άλλα λόγια, η υποκειμενική δυσκολία απελευθέρωσης από τις χρόνιες «τοξικές» επιδράσεις του αποκλεισμού: *«Όλο αυτό το πράγμα για να φύγει από πάνω σου, είναι δύσκολο... είναι φοβερά δύσκολο... και δεν ξέρω αν καθαρίζεις και ποτέ καλά! Είναι σαν το τσιγάρο που δεν φεύγει ποτέ από τα πνευμόνια σου...»*, φαίνεται να οδηγεί στον φόβο εξάρτησης και αλλοτρίωσης από την ζωή στον δρόμο, δηλαδή εν τέλει στον φόβο υιοθέτησης της περιθωριοποίησης ως εκούσιου τρόπου ζωής και της έλλειψης στέγης ως νεο-ταυτότητας.

Όσον αφορά το ζήτημα της ανάκαμψης από την κατάσταση αποκλεισμού από την κατοικία, ένα πρώτο σημαντικό στοιχείο που προκύπτει από την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της αφήγησης του Γιώργου είναι ότι εάν η προοπτική μιας

ανθεκτικής κοινωνικής επανένταξης βασίζεται απαραίτητα στην επιστροφή σε μια κατάλληλη εργασιακή απασχόληση, για τον συμμετέχοντα η παράλληλη δυνατότητα στήριξης στην καθοδήγηση των άλλων εμφανίζεται εξίσου καθοριστική: *«Δουλεύεις, όχι μόνο δουλεύεις -γιατί πάντα δούλευες- κάνεις αυτό που σου λένε οι άλλοι...»*. Πέραν της μόνης ανεύρεσης οικονομικών πόρων, ο μετασχηματισμός του εαυτού, δηλαδή η προσωπική αλλαγή και η οριστική εγκατάλειψη ορισμένων επιζήμιων παρορμητικών συμπεριφορών, θεωρείται από τον συμμετέχοντα μια βασική προϋπόθεση για την έξοδο του από την κατάσταση ακραίας ρευστότητας και περιθωριοποίησης που αντιμετωπίζει: *«Αυτό που μου 'πε ο κύριος Δημήτρης: "Γιώργο, κοίτα να αλλάξεις τώρα που μπορείς"»*. Συμπληρωματικά, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η ψυχική και κοινωνική ανάκαμψη από την συνθήκη του ριζικού αποκλεισμού φαίνεται να αντιστοιχεί, στην οπτική του Γιώργου, σε μια μακροχρόνια, ενδεχομένως μη-γραμμική, απαιτητική πορεία η οποία γίνεται αντιληπτή από τον ίδιο κυρίως σαν μια διαδικασία αποτοξίνωσης: *«Και δεν είναι ότι θα πάω εκεί και μετά θα διορθωθούν...τα επόμενα πέντε χρόνια θέλουν για να... μιλάμε για πέντε χρόνια, δεν μιλάμε για ένα καλοκαίρι... γιατί σου 'πα, αυτό εδώ πέρα είναι... εδώ είναι... χρειάζεσαι γερή αποτοξίνωση αν θες να επανέλθεις! Είναι... είναι... φοβερό ναρκωτικό!»*. Η αφήγηση του Γιώργου αναδεικνύει, τέλος, τον ρόλο της αλληλοϋποστήριξης μεταξύ άστεγων ατόμων και γενικότερα τον ρόλο της δημιουργίας άτυπων, εναλλακτικών κοινωνικών δικτύων ως σημαντικών παραγόντων ενδυνάμωσης. Η συστηματική παροχή βοήθειας σε άλλα άτομα τα οποία μάχονται επίσης ενάντια σε παρόμοιες συγκυρίες αποκλεισμού: *«Και το άλλο: όποιος χρειάζεται βοήθεια, τον βοηθάω...»*, είτε λαμβάνει χώρα σε προσωπικό, ατομικό επίπεδο είτε δια της εθελοντικής δραστηριοποίησης στο πλαίσιο δράσεων κοινωνικής υποστήριξης, μοιάζει να συμβάλλει καθοριστικά στην ενίσχυση της αυτοεκτίμησης και στην διατήρηση μιας αναγκαίας αίσθησης προσωπικής χρησιμότητας, χάρη στο αίσθημα αναγνώρισης από την ομάδα των εταίρων: *«Δηλαδή, με το που θα μπω πάνω: "Γιώργο και Γιώργο"»⁶⁴*. Εξασφαλίζοντας ένα στοιχειώδες αίσθημα του ανήκειν, οι δεσμοί αλληλοβοήθειας και η διάσταση της αμοιβαιότητας, φαίνεται έτσι να αποτρέπουν την πλήρη κατάρρευση της ταυτότητας.

64 Ο Γιώργος αναφέρεται εδώ στον τρόπο με τον οποίο τον υποδέχονται άλλοι άστεγοι στους κοινόχρηστους χώρους της δομής όπου λαμβάνει χώρα η συνάντησή μας.

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Προσεγγίζοντας ψυχοδυναμικά την περίπτωση του Γιώργου, θα ήταν ενδιαφέρον να υπογραμμίσουμε αρχικά, σε άμεση συνέχεια των παραπάνω παρατηρήσεων, την μείζονα σημασία που φαίνεται να έχει για τον συμμετέχοντα η δυνατότητα αναγνώρισης και επιβράβευσης μέσα στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων και ιδιαίτερα στην εργασία, η οποία μοιάζει να αποτελεί έναν από τους κυριότερους πυλώνες της ταυτότητάς του. Θα άξιζε να σημειωθεί λοιπόν ότι στην βάση της ιδιαίτερης συνέπειας και αυστηρότητας που χαρακτηρίζει την επαγγελματική ζωή του Γιώργου μπορεί να εντοπισθεί, πέρα από το αίσθημα του «φιλότιμου» που μοιάζει να υποκαθιστά εδώ, λιγότερο ή περισσότερο επιτυχημένα, την λειτουργία του υπερεγώ, μια τεράστια ανάγκη ναρκισσιστικής επιβεβαίωσης και αναγνώρισης. Η μεγάλη υπερηφάνεια που αντλεί ο συμμετέχων από την ποιότητα της επαγγελματικής του εργασίας, «Πολύ καλός στη δουλειά μου, το 'χω και το λέω...», όπως και η αποδοχή και η εκτίμηση εκ μέρους των άλλων που αυτή του αποφέρει, «Κι ο κόσμος με φωνάζει: "Πού 'ναι ο Γιώργος; Πού 'ναι ο Γιώργος;" [...] Όταν σου λέω για τη δουλειά... δηλαδή είναι το κάτι άλλο!», εμφανίζονται ως βασικοί εγγυητές μιας αρκετά επισφαλούς ναρκισσιστικής ισορροπίας την οποία έρχεται ωστόσο να ανατρέψει βίαια η ριζική περιθωριοποίηση του Γιώργου. Διαδραματίζοντας ίσως έναν ανάλογο ρόλο κατά το τελικό διάστημα της τρέχουσας φάσης αποκλεισμού, η τακτική προσφορά βοήθειας σε άλλα άτομα τα οποία αντιμετωπίζουν παρόμοιες συνθήκες έλλειψης στέγης μπορεί να κατανοηθεί σαν μια προσπάθεια ανακατασκευής μιας νησίδας δεσμού και ταυτόχρονα ανάκτησης αυτής της ζωτικής αίσθησης χρησιμότητας και αναγνώρισης την οποία αντλούσε ο Γιώργος στο παρελθόν από την επαγγελματική του δραστηριότητα. Παράλληλα, σε ένα δεύτερο επίπεδο, η φαντασιακή μεταστροφή της κατάστασης, δηλαδή το πέρασμα από την παθητική θέση έλλειψης ισχύος του επικουρούμενου στην θέση εκείνου που υποστηρίζει και βοηθά ενεργητικά τους άλλους, δεν αποκαθιστά σε κάποιον βαθμό μόνο το χαμένο αίσθημα ελέγχου αλλά, επιπροσθέτως, μοιάζει να συμβάλλει στην αμυντική διατήρηση μιας εξιδανικευμένης αναπαράστασης εαυτού.

Πλάι στην συμπεριφορική λύση εκφόρτισης που προσφέρει η κατάχρηση οινόπνευματος βραχυκυκλώνοντας την σκέψη και την ψυχική πραγματικότητα, η

λιγότερο ή περισσότερο συστηματική απάρνηση των επίπονων καταθλιπτικών συναισθημάτων μέσω μανιακών αμυνών και κυρίως οι πολλαπλές διχοτομήσεις και η ψυχική απόσυρση από την υποκειμενική του εμπειρία αποτελούν τις βασικότερες αμυντικές στρατηγικές στις οποίες φαίνεται να καταφεύγει ο Γιώργος μπροστά στην οδυνηρή πραγματικότητα του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού. Κίνηση παράδοξης προσαρμογής σε μια διαρκή τραυματική κατάσταση, η ακραία αμυντική συρρίκνωση του εαυτού και των λειτουργιών του μπορεί να ιδωθεί εδώ σαν μια μορφή ψυχικής νέκρωσης στην υπηρεσία της επιβίωσης η οποία εξασφαλίζει έναν αναγκαίο βαθμό αναισθητοποίησης απέναντι στο ανυπόφορο βίωμα της ριζικής περιθωριοποίησης. Θα πρέπει να προσθέσουμε ότι στην περίπτωση του Γιώργου, η έλλειψη στέγης εμφανίζεται πάνω απ' όλα σαν ένα μείζον ναρκισσιστικό πλήγμα, το οποίο μοιάζει να αντιμετωπίζεται παράλληλα μέσα από μια ιδιότυπη απάρνηση της πραγματικότητας. *«Και 'γω ξέχασα τώρα ότι είμαι άστεγος...»*, λέει ο Γιώργος χαρακτηριστικά τοποθετώντας φαντασιακά τον εαυτό του όχι μόνο έξω από την συνθήκη αποκλεισμού που βιώνει στην πραγματικότητα αλλά και σε μια θέση «υπεροχής» σε σχέση με τους άλλους αστέγους -εξιδανικεύοντας, μέσα από την λειτουργία ενός παντοδύναμου εγώ, την βοήθεια που παρέχει στους άλλους- την οποία δεν θα εγκαταλείψει καθ' όλη την διάρκεια της συνέντευξης.

Στις σχέσεις του Γιώργου με άλλα αποκλεισμένα άτομα, τα οποία είναι ουσιαστικά το μόνο κοινωνικό περιβάλλον που έχει όταν πραγματοποιείται η συνέντευξη, ενώ αναζητείται σχεδόν καταναγκαστικά η αναγνώριση των εταίρων, οποιαδήποτε μορφή εγγύτητας βιώνεται ως απειλητική και ως εκ τούτου αποφεύγεται: *«Αμα πλησιάσεις πιο κοντά απ' ό,τι έρχεται το χέρι μου, μπορεί να φας καμιά ανάποδη! [...] Και στην κυριολεξία δε θέλω να με πλησιάζει κανείς αλλά και με τις κουβέντες...»*. Συνολικά, στην αφήγηση του συμμετέχοντος ο δρόμος περιγράφεται σαν ένα μέρος γεμάτο εγκληματίες, επικίνδυνο και εχθρικό, ένας κόσμος με αθέατες πτυχές όπου αιωρούνται κοινά μυστικά και όπου κανείς δεν είναι αξιόπιστος. Ωστόσο, σημαντικό είναι το γεγονός ότι παρά τις μαζικές προβολές, το πλαίσιο της δομής στην οποία διανυκτερεύει προσωρινά ο συμμετέχων μοιάζει να καταφέρνει να του παράσχει κάποια βασική μορφή εμπειρίας: *«Και μετά, είναι ότι εδώ είναι κανόνες...»*, *«Δεν είναι επικίνδυνα εδώ...»*.

Ο Γιώργος συμπληρώνει με νόημα, σε ό,τι αφορά την ικανότητά του για

αυτοπαρατήρηση: «Τέλος πάντων, έμεινα, σε κάποια φάση, κάτω σε κάποιο ξενοδοχείο στην Αθήνα, χάλασα κάποια λεφτά, είχα κάποια λεφτά, μου 'μείναν κάποια λεφτά... αλλά τελικά έμεινα στο παγκάκι! [...] Για κάποιο λόγο, ενώ είχα λεφτά, έμεινα εδώ, έμεινα στο παγκάκι... Άστο! Δεν έχει να κάνει...».

Στην ιστορία του Γιώργου, η υπερευαισθησία στις παρατηρήσεις και στην κριτική των άλλων λόγω της ισχύοντος των ψυχικών περιβλημάτων οδηγεί επαναλαμβανόμενα σε έντονες συγκρούσεις και, μέσα από αντιδράσεις οργής, στην παρορμητική ρήξη των δεσμών. Η μεγάλη ναρκισσιστική ευθιξία και η ευαλωτότητα του Γιώργου στην απόρριψη έχουν συχνά ως αποτέλεσμα μια πλήρη απάρνηση της ανάγκης των αντικειμένων, συμβάλλοντας κατ' αυτόν τον τρόπο στην σταδιακή απομόνωση και περιθωριοποίηση του. Παράλληλα, η διαρκής επικέντρωση στο παρόν, στο εδώ και τώρα, και η έντονη στοματικότητα του φαίνεται επίσης να συντελούν καθοριστικά στην αδυναμία οργάνωσης ενός σταθερού σχεδίου ζωής και, εν τέλει, στον αποκλεισμό του.

Καταλήγοντας στο ενδιαφέρον ερώτημα γιατί η «αστεγία» ασκεί τελικά μια σχεδόν καταναγκαστική έλξη στον Γιώργο σαν να πρόκειται για κάποια εθιστική ουσία, θα πρέπει μάλλον να σταθούμε στα ιδιαίτερα ψυχικά αίτια τα οποία φαίνεται να τον ωθούν σε έναν ασταθή, μόνιμα εφήμερο τρόπο ύπαρξης και εν τέλει, δοθείσας της εξαιρετικής ευθραυστότητας των κοινωνικών συνθηκών, στην ακραία περιθωριοποίηση. Θα ήταν σημαντικό να σημειώσουμε τον καθοριστικό ρόλο που μοιάζει να διαδραματίζει η ανεπάρκεια εσωτερίκευσης μιας προστατευτικής μητρικής λειτουργίας στην ιστορία του Γιώργου. Έπειτα από την αιφνίδια απώλεια του πατέρα του, ο Γιώργος, προκειμένου να είναι με την μητέρα του ως παιδί, κατ' ουσίαν μεγαλώνει περισσότερο στον δρόμο όντας θα λέγαμε περισσότερο ο βοηθός-συνεργάτης της μητέρας του και λιγότερο το παιδί της. «Εγώ δουλεύω από έντεκα χρονών», αφηγείται. *Δουλεύω, έτσι; Βγάζω μεροκάματο [...] Όταν ήταν διακοπές, τα παιδιά τα άλλα παίζανε κι εγώ δούλευα! Κάποιος έπρεπε να δουλέψει... Η μάνα μου δούλευε... κάποιος έπρεπε να την βοηθήσει... πήγαινα εγώ!*». Θα μπορούσαμε να σκεφθούμε ότι μέσα από τον καταναγκασμό της επανάληψης, ο Γιώργος διαιώνίζει έναν ασταθή, χωρίς σταθερή προσωπική διεύθυνση -σαν «κατσίκι», όπως το θέτει ο ίδιος- πρόσκαιρο τρόπο ύπαρξης, πραγματοποιώντας ταυτόχρονα μια απάρνηση αυτής της θεμελιακής διάστασης ανεστιότητας η οποία κυριαρχεί στην βιογραφία

του. Η αυταπάτη ότι έχει στέγη καταρρέει και ο Γιώργος εισέρχεται σε μια ενεργό τραυματική κατάσταση όταν η σχέση του με την οικογένεια, η οποία φαίνεται να επαναλαμβάνει την παιδική σχέση εξωτερικότητας του Γιώργου με την μητέρα του, διαλύεται.

Ελένη

Η Ελένη είναι μία γυναίκα 44 ετών, μητέρα δύο έφηβων αγοριών, με τα οποία στην παρούσα φάση δεν διατηρεί παρά μία αρκετά περιορισμένη επαφή. Διαζευγμένη εδώ και μερικά χρόνια, η Ελένη, έχοντας βρεθεί στον δρόμο πρόσφατα ύστερα από μια παρατεταμένη περίοδο στεγαστικής αστάθειας, διανυκτερεύει σχεδόν δύο εβδομάδες σε υπνωτήριο αστέγων κατά τη διενέργεια της ερευνητικής συνέντευξης.

Η Ελένη έχει γεννηθεί και μεγαλώσει στο μη-προνομιούχο κοινωνικά περιβάλλον ενός υποβαθμισμένου προαστίου της πόλης της Αθήνας. Ύστερα από το σχετικά πρώιμο διαζύγιο των γονιών της και την επακόλουθη μόνιμη, δίχως επιστροφή, αναχώρηση του βιολογικού της πατέρα στην επαρχία, η μητέρα της παντρεύτηκε εκ νέου όταν η Ελένη ήταν επτά ετών. Από αυτόν τον δεύτερο γάμο της μητέρας της, η Ελένη, λίγα χρόνια αργότερα, αποκτά έναν ετεροθαλή αδελφό. Η Ελένη ζει με την ανασυσταμένη της οικογένεια -την μητέρα της, τον θετό της πατέρα και τον μικρότερό της ετεροθαλή αδελφό- μέχρι την στιγμή της ενηλικίωσής της όπου και εγκαταλείπει την οικογενειακή στέγη λόγω των επαναλαμβανόμενων έντονων οικιακών συγκρούσεων και, ιδιαίτερα, εξαιτίας της προβληματικής ποιότητας της σχέσης της με τον θετό πατέρα της.

Αναφορικά με τον σχεδόν εικοσαετή έγγαμο βίο της, η έναρξη του οποίου δεν αργεί να ακολουθήσει μερικά χρόνια αργότερα, εξαιρουμένου του σημαντικού γεγονότος ότι περιγράφεται βραχύλογα -και, σε έναν βαθμό, εξιδανικευμένα- από την ίδια ως η μόνη πραγματικά ατάραχη περίοδος της ζωής της, δεν παρέχονται παρά ελάχιστες πληροφορίες. Ο χωρισμός από τον πρώην σύζυγό της κατέχει μία σημαντική θέση στον λόγο της Ελένης και, ταυτόχρονα, εμφανίζεται ως σημείο καμπής της πρόσφατης ιστορίας της, εγκαινιάζοντας μία φάση προοδευτικής ευθραυστοποίησης της κοινωνικής της κατάστασης. Η τελευταία αυτή χρονική περίοδος, κατά την διάρκεια της οποίας η συμμετέχουσα φιλοξενείται από πρόσωπα

του στενού συγγενικού και, εν συνεχεία, του φιλικού της περιβάλλοντος, χαρακτηρίζεται από μία παρατεταμένη στεγαστική αστάθεια και επισφάλεια⁶⁵ καθώς και από την ύπαρξη περιστατικών σωματικής και ψυχολογικής βίας, και καταλήγει στην τρέχουσα συνθήκη πολυεπίπεδου αποκλεισμού της Ελένης.

Απορη και μακροχρόνια άνεργη, η Ελένη εξαρτάται πλήρως από τις κοινωνικές υπηρεσίες. Επί του παρόντος, βρίσκεται σε αναζήτηση κάποιας εργασιακής απασχόλησης και, συγχρόνως, ενός κοινωνικού ξενώνα στον οποίο θα μπορούσε να επωφεληθεί μίας μονιμότερης και πληρέστερης φιλοξενίας.

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Από την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της αφήγησης της Ελένης, οι κυριότερες διαστάσεις που εμφανίζονται να συνθέτουν την προσωπική της εμπειρία ως «άστεγης», σύμφωνα με τον όρο που χρησιμοποιεί αυθορμήτως η ίδια προκειμένου να προσδιορίσει τον εαυτό της και την κατάσταση που αντιμετωπίζει, είναι: (α) η πολύπλευρη οδύνη στο επίπεδο των οικογενειακών σχέσεων, (β) το συναισθηματικό βίωμα εγκατάλειψης και ανημπόριας, (γ) η ρευστότητα και το άγχος επιβίωσης, (δ) η συντριβή της αυτοεκτίμησης και τα επώδυνα καταθλιπτικά συναισθήματα, (ε) η πολλαπλότητα και η συνήχηση των ψυχικών τραυματισμών και, τέλος, (στ) η θετική πτυχή του δρόμου βιωμένου ως καταφυγίου.

Η οδύνη στις οικογενειακές σχέσεις φαίνεται να κατέχει μία μείζονα θέση στο υποκειμενικό βίωμα της συμμετέχουσας. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η συγκεκριμένη διάσταση παραπέμπει στην εμπειρία της απόρριψης από το στενό οικογενειακό περιβάλλον της: «[...] και μου πέταξε τα πράγματα στον δρόμο...», «Μ' έδιωξε, μ' έδιωξε!» και στα επακόλουθα συναισθήματα εγκατάλειψης, έλλειψης προστασίας, θυμού και απογοήτευσης: «Αλλά κι η μάνα μου κι η ίδια ακόμα δεν με κατάλαβε...». Η

⁶⁵ Θα ήταν σημαντικό να σημειωθεί ότι αυτή η αυξημένη αβεβαιότητα ως προς την προοπτική σταθερής παραμονής στα εν λόγω περιβάλλοντα φιλοξενίας σε συνδυασμό με την σχετικά συχνή εναλλαγή διευθύνσεων κατοικίας κατά την διάρκεια της συγκεκριμένης χρονικής περιόδου, και ιδιαίτερα του εξαμήνου που προηγείται της τρέχουσας φάσης ζωής στον δρόμο, συνιστά καθεαυτή όχι μόνο ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της εφήμερης συνθήκης αλλά και ένα επαρκές κριτήριο για τον προσδιορισμό της κατάστασης έλλειψης στέγης – σύμφωνα, τουλάχιστον, με τον λειτουργικό ορισμό που υιοθετεί η παρούσα μελέτη, βλ. υποκεφάλαιο 3.2. Συνεπώς, την στιγμή της συμμετοχής της στην έρευνα, η Ελένη αντιμετωπίζει συνθήκες έλλειψης στέγης ήδη για μερικούς μήνες.

οδυνηρή επιδείνωση των οικογενειακών σχέσεων: *«Πληγώθηκα πολύ [...] γιατί δεν περίμενα με τη μάνα μου ας πούμε που μ' έχει γεννήσει να φτάσω σ' αυτό το σημείο...»*, εμφανίζεται ως ένα στοιχείο κεντρικής σημασίας στην αφήγηση της συμμετέχουσας και μοιάζει να χρωματίζει συνολικά με έναν αρνητικό τρόπο την τρέχουσα εμπειρία της. Προστιθέμενες στα παραπάνω, οι επαναλαμβανόμενες οικιακές συγκρούσεις και τα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας: *«Βάραγε την μάνα μου [...] και την έβριζε πολύ άσχημα»*, *«[...] μου 'χε σηκώσει μια φορά χέρι...»*, οξύνουν περαιτέρω τον ιδιαίτερα τραυματικό χαρακτήρα των τρεχουσών ενδοοικογενειακών σχέσεων. Τέλος, παρά την επώδυνη έλλειψη τακτικής επικοινωνίας της συμμετέχουσας με τα παιδιά της, η συναισθηματική επένδυσή της στα παιδιά λειτουργεί εμφανώς για την ίδια ως ψυχολογικό έρεισμα, πηγή κουράγιου και ελπίδας: *«Το μόνο καλό που έχω στο μυαλό μου είναι τα παιδιά μου...»*.

Η ανάλυση της συνέντευξης με την Ελένη υποδεικνύει ότι η κατάσταση έλλειψης στέγης και ο ακραίος κοινωνικός αποκλεισμός αντιστοιχούν υποκειμενικά γι' αυτήν σε μία παρατεταμένη συναισθηματική εμπειρία εγκατάλειψης και ανημπόριας. Το κυρίαρχο βίωμα απουσίας στήριξης και αδιαφορίας εκ μέρους του περιβάλλοντος: *«Και βοήθεια από πουθενά όπως σας είπα...»*, *«Είναι όλες οι πόρτες κλειστές [...]»*, δεν συνδέεται μόνο με επίπονα συναισθήματα μοναξιάς, εγκατάλειψης και αβοήθητου: *«Είμαι μόνη μου [...] δεν έχω κανέναν...»*, *«Δεν έχω κάποιον να 'ναι δίπλα μου, να με βοηθήσει σε μια δύσκολη στιγμή...»*, αλλά μεταφράζεται ακόμα και σε ένα υποκειμενικό αίσθημα μη-ύπαρξης ως ζωντανού ανθρώπινου υποκειμένου για τους άλλους: *«Όλοι μ' έχουνε ξεγράψει... σαν να 'χω δηλαδή πεθάνει...»*. Το αίσθημα αυτό θα μπορούσε να γίνει κατανοητό σαν μια ιδιότυπη εμπειρία κοινωνικού θανάτου. Παράλληλα, στην περίπτωση της Ελένης, το ψυχολογικό βίωμα της κατάστασης ριζικής περιθωριοποίησης χαρακτηρίζεται από το αίσθημα της δυσχέρειας και της απουσίας επιλογών: *«Δεν έχω άλλη λύση... δηλαδή, είναι τα πράγματα δύσκολα...»*, παραπέμποντας σε μία εμπειρία έλλειψης ισχύος με κυρίαρχες διαστάσεις αυτές της παθητικοποίησης και της απώλειας του ελέγχου και του αυτοκαθορισμού: *«Γιατί είμαι ένα αδύναμο [...] φύλλο στον αέρα που λέμε... Όπου φυσάει, που λέμε, ο άνεμος, ο αέρας πηγαίνεις; Ακριβώς έτσι!»*, *«Αναγκαστικά, δεν μπορείς να κάνεις... να αλλάξεις κάτι άλλο γιατί δεν μπορείς να κάνεις κάτι άλλο...»*. Στην αφήγηση της Ελένης, η διαδικασία του αποκλεισμού και η ακραία επισφάλεια

ταυτίζονται με μία εξουθενωτική συνθήκη για τον ψυχισμό «[...] δεν ξέρω πόσο θ' αντέξω δηλαδή», υπεύθυνη για την απώλεια της ψυχικής ευρωστίας ή, με άλλα λόγια, για την ψυχολογική ευθραυστοποίηση του υποκειμένου: «Και τώρα ξαφνικά βλέπω ότι έχω γίνει... αδύναμη [...] Μ' όλα αυτά δηλαδή που έχω περάσει έχω γίνει αδύναμη...».

Η ρευστότητα και το άγχος επιβίωσης συνιστούν μια συμπληρωματική κομβική διάσταση της αφήγησης της Ελένης. Στην καρδιά της ψυχολογικής εμπειρίας της εφήμερης κατάστασης, όπως αυτή βιώνεται από την συμμετέχουσα, φαίνεται να βρίσκονται η αβεβαιότητα και το συναίσθημα του άγχους: «Όταν δεν έχεις αυτό... μια δουλειά στα χέρια σου, να ξέρεις τον μήνα παίρνεις τόσα, δεν μπορείς να πεις ότι ανασαίνω κι είμαι εντάξει...». Η κεντρική αγωνία του υποκειμένου τοποθετείται, θα πρέπει να τονιστεί, στο στοιχειώδες επίπεδο της επιβίωσης: «[...] να μπορέσω να επιζήσω...», «γιατί είναι θέμα επιβίωσης τώρα από 'δω και πέρα, θέμα επιβίωσης...». Το βίωμα ενός αφιλόξενου κόσμου χωρίς καμία σιγουριά ή ασφάλεια: «[...] κινδυνεύεις απ' όλες τις μεριές...», αλλά και ενός ανεξασφάλιστου μέλλοντος ακόμα και ως προς τις πιο βασικές βιολογικές ανάγκες: «Αν εγώ μέχρι το εξάμηνο δεν έχω βρει κάτι... υπάρχει πάλι πρόβλημα... από θέμα επιβίωσης!», διαμορφώνουν μία διαρκή εναγώνια κατάσταση επείγοντος.

Για την συμμετέχουσα, η εμπειρία της περιθωριοποίησης -και ιδιαίτερα η κατάσταση έλλειψης στέγης στην οποία βρίσκεται κατά την πραγματοποίηση της συνέντευξης- βιώνεται σαν ένα σφοδρό πλήγμα στην εικόνα εαυτού και συνοδεύεται από καταθλιπτικά συναισθήματα. Η εμπειρία αυτή είναι: υπεύθυνη σε μεγάλο βαθμό για την κατάρρευση της αυτοεκτίμησης της συμμετέχουσας: «'Ντάξει, δεν περίμενα να φτάσω σ' αυτό το σημείο... όλα αυτά που κοροϊδεύω να τα βρίσκω μπροστά μου...»· πηγή οδυνηρών αισθημάτων υποβιβασμού: «Και κατάληξα εδώ που κατάληξα...», «[...] το κατάντι τώρα αυτό...». Η έλλειψη στέγης προκαλεί έντονα συναισθήματα ντροπής με συνέπεια, μεταξύ άλλων, να διατηρείται μυστική. Παράλληλα, στην αφήγηση της συμμετέχουσας επικρατούν τα συναισθήματα θλίψης και απογοήτευσης που απορρέουν από τις πολλαπλές απώλειες και την ματαίωση των προσωπικών προσδοκιών: «έχω πολύ στεναχωρηθεί...», «ονειρευόμουν αλλιώς τη ζωή μου...», η αποθάρρυνση, το συναίσθημα της ματαιότητας και της απώλειας ελπίδας: «Σε παίρνει από κάτω... και λες: "Τώρα πού πάω; Τι κάνω;"», το αίσθημα της αποτυχίας

και, τέλος, η απογοήτευση σχετικά με τον εαυτό: *«Δεν το περίμενα αυτό το πράγμα από μένα... κι όμως έχω γίνει αδύναμη...»*.

Η αφήγηση της Ελένης αποκαλύπτει την ύπαρξη μιας *πολλαπλότητας ψυχικών τραυματισμών*, οι οποίοι λαμβάνουν χώρα κατά τη διάρκεια τόσο του πρόσφατου όσο και του παιδικού παρελθόντος της. Η παιδική και εφηβική ιστορία ζωής της χαρακτηρίζεται από πολυάριθμες τραυματικές καταστάσεις: *«[...] η ζωή μου ήταν... ένα μαρτύριο απ' τα παιδικά μου τα χρόνια...»*. Ξεκινώντας από την πρώιμη οικογενειακή αστάθεια, τον γονεϊκό χωρισμό και την πλήρη εγκατάλειψη εκ μέρους του βιολογικού της πατέρα: *«[...] από οχτώ χρονών δεν υπήρχε καμία επαφή... τίποτα... είχε εξαφανιστεί!»* και συνεχίζοντας στις επαναλαμβανόμενες ενδοοικογενειακές συγκρούσεις, στην αιμομικτική ατμόσφαιρα αποπλάνησης και στις επικυριαρχικές συμπεριφορές του θετού της πατέρα: *«[...] με ζήλευε πάρα πολύ... είχαμε πολλά θέματα...», «Και πήγαινε και το μυαλό του παραπέρα... για άλλα θέματα...»*. Από την άλλη πλευρά, όσον αφορά το κοντινό παρελθόν, ο σχετικά πρόσφατος συζυγικός χωρισμός της συμμετέχουσας, τα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας, η απόρριψη από την μητέρα της και, τελευταία, η απότομη εκδίωξη της από το φιλικό περιβάλλον όπου φιλοξενούνταν. Όλα αυτά σχηματίζουν μία σειρά συναισθηματικά επίπονων εμπειριών οι οποίες μοιάζει να δρουν ως συσσωρευτικοί ψυχικοί τραυματισμοί: *«[...] μου 'ρθανε όλα απανωτά - όλα δηλαδή!»*. Και η παρούσα κατάσταση έλλειψης στέγης βιώνεται σαν μία εμπειρία ψυχολογικά βίαιης και απρόσμενης κοινωνικής κατάρρευσης: *«Δεν περίμενα να βρεθώ στο δρόμο...»*, συνθήκη που θα μπορούσε, κατ' εξοχήν, να περιγραφεί ως «κοινωνικό ψυχικό τραύμα» ή «ψυχοκοινωνικό τραύμα». Ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση του εσωτερικού ψυχικού κόσμου της συμμετέχουσας παρουσιάζει η παρατηρούμενη *συνήχηση μεταξύ των διαφόρων τραυματικών βιωμάτων*. Πιο συγκεκριμένα, η τρέχουσα εμπειρία αποκλεισμού δεν προκαλεί μόνο μία οδυνηρή εσωτερική αναβίωση των τραυματικών εμπειριών του παιδικού παρελθόντος: *«Δηλαδή, εμένα αυτό το πράγμα τώρα δηλαδή μου κάνει κακό... και στην ψυχολογία μου... δηλαδή, με φέρνει πίσω στα παιδικά μου τα χρόνια...»*, *«Έρχονται όλα πάλι στο μυαλό μου!»*, αλλά επιπλέον βιώνεται υποκειμενικά, όπως υποδεικνύει η αφήγηση της Ελένης, μέσα από το πρίσμα των προγενέστερων τραυμάτων της παιδικής και της εφηβικής ηλικίας: *«Δηλαδή, όπως ήταν τα παιδικά μου τα χρόνια, τα επτά μου τα χρόνια και μετά που*

χώρισε η μάνα μου...», «Τα ίδια προβλήματα...».

Η υποκειμενική αντίληψη της ζωής στον δρόμο σαν ένα καταφύγιο την οποία μεταφέρει ένα τμήμα της αφήγησης της συμμετέχουσας, αν και έρχεται σε αντίθεση με αρκετές από τις παραπάνω αρνητικές διαστάσεις της εμπειρίας του εφήμερου, δεν παύει ωστόσο να αποτελεί ένα εξίσου ενδιαφέρον στοιχείο το οποίο θα ήταν σημαντικό να αναφερθεί. Αυτή η θετική πτυχή της ζωής χωρίς στέγη, στην ιστορία της Ελένης, αναδύεται ουσιαστικά πάνω στο φόντο της ψυχολογικής εξάντλησης, της έντονης θλίψης και της συνεχούς επανάληψης οδυνηρών καταστάσεων ψυχικής έντασης που σηματοδούν την περίοδο αυξημένης επισφάλειας που είχε προηγηθεί της τρέχουσας φάσης: *«Δηλαδή, ψυχολογικά δεν ήμουνα [...] τόσο πολύ καλά...».* Από αυτή την οπτική, η ζωή στον δρόμο, παρά τα φοβερά δεινά της, μπορεί να λειτουργεί ταυτόχρονα παραδόξως ως καταφύγιο από προηγούμενα εσωτερικά και διαπροσωπικά αδιέξοδα: *«Είχανε σπάσει τα νεύρα μου [...] και τώρα κάπως... εδώ έχω κάπως... ηρεμήσει που 'μαι...», «'Ημουνα πολύ στεναχωρημένη... και τώρα φυσικά είμαι... αλλά τουλάχιστον έχω λίγο την ηρεμία μου ας πούμε...».*

Όσον αφορά το ζήτημα της ανάκαμψης από την κατάσταση αποκλεισμού από την κατοικία, θα ήταν ενδιαφέρον να ξεκινήσουμε την παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης της συνέντευξης με την Ελένη από την όχι άνευ σημασίας παρατήρηση ότι η επιθυμία ανάκτησης ενός προσωπικού σταθερού χώρου κατοικίας εκφράζεται αρκετές φορές από την συμμετέχουσα, στον λόγο της οποίας διατηρούνται συνολικά η ελπίδα και η δυνατότητα επένδυσης στο μέλλον: *«Κι εγώ λέω ότι η ελπίδα πεθαίνει τελευταία...».* Η μόνιμη, σταθερή εργασιακή απασχόληση: *«[...] μία σταθερή δουλειά, να ξέρω τον μήνα παίρνω τόσο...»*, αναφέρεται επαναλαμβανόμενα ως το κεντρικό μέσο προς την ανάκαμψη καθότι, παρέχοντας την δυνατότητα οργάνωσης και προγραμματισμού, μπορεί να επιτρέψει την σταδιακή ανάκτηση ενός επαρκούς βαθμού ασφάλειας και ελέγχου: *«[...] να σταθώ στα πόδια μου...».* Στενά συνδεδεμένη με το πέρασμα σε μια περισσότερο ενεργητική στάση και με τις έννοιες της αυτάρκειας και της αυτονομίας: *«[...] να βασιστώ στα πόδια μου... στα δικά μου τα χέρια...»*, η προοπτική της ανάκαμψης παραπέμπει για την συμμετέχουσα στην επιστροφή σε ένα στάτους κοινωνικής κανονικότητας ή, πιο απλά, σε έναν φυσιολογικό τρόπο ζωής: *«Όπως*

κάνουν οι φυσιολογικοί άνθρωποι όλοι...». Επιπλέον, η έννοια της ανάκαμψης μοιάζει να συμπίπτει, στην οπτική της Ελένης, με την ανάκτηση της χαμένης «δύναμης» και συνάμα της προηγούμενης ανθεκτικότητας και ψυχικής ευρωστίας που διέθετε. Η επικέντρωση και η προτεραιότητα στην φροντίδα του εαυτού: «[...] να κοιτάζω την Ελένη, τον εαυτό μου... και μετά, τα υπόλοιπα τα φτιάχνω...», και η αναγκαιότητα διατήρησης ενός ελαχίστου ορίου ψυχολογικής ευεξίας για την επίτευξη των προσωπικών στόχων επανένταξης: «Πιστεύω να τα καταφέρω, να μη με... πάρει από κάτω...» εμφανίζονται ως δύο ακόμη σημαντικά στοιχεία αναφορικά με την διαδικασία ανάκαμψης από την κατάσταση έλλειψης στέγης. Τελευταία αλλά όχι αμελητέα, η λειτουργία έρευνας της ομάδας των εταίρων: η κοινωνική αλληλεπίδραση με άλλα άτομα που βρίσκονται επίσης αντιμέτωπα με καταστάσεις έλλειψης στέγης φάνηκε να συνιστά για την συμμετέχουσα έναν παράγοντα ενδυνάμωσης, ενθάρρυνσης αλλά και παρηγοριάς χάρη στο αίσθημα κοινής εμπειρίας: «Όλοι εδώ για το ίδιο είμαστε...», «Ναι, πιστεύω ότι αυτό μ' έχει βοηθήσει γιατί... λέω: "Εντάξει, εκεί πού 'μαι εγώ ή εκεί πού 'ναι αυτοί, είμαι κι εγώ"».

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Εξετάζοντας την συνέντευξη με την Ελένη μέσα από μία ψυχοδυναμική οπτική, μία πρώτη, βασική διαπίστωση που μπορούμε να πραγματοποιήσουμε είναι ότι αρκετά τμήματα της αφήγησης της συμμετέχουσας γύρω από την κατάσταση έλλειψης στέγης που αντιμετωπίζει παραμένουν στο επίπεδο μιας περιγραφής χαρακτηριζόμενης από έναν περιορισμένο βαθμό υποκειμενικής εμπλοκής. Εμφανιζόμενη συχνά κατά το πρώτο μέρος της συνέντευξης στην θέση μιας ελλείπουσας συναισθηματικής έκφρασης, η έμφαση που δίνεται από την συμμετέχουσα σε πρακτικά και ιδίως σε διαδικαστικά ζητήματα, πέραν των ποικίλων ενδεχόμενων σημασιών της αλλά και του δυνητικά προσαρμοστικού χαρακτήρα της, μοιάζει συγχρόνως να μαρτυρά υπέρ μιας κίνησης υποκειμενικής απόσυρσης από την τρέχουσα ψυχική εμπειρία της. Παράλληλα, η επαναλαμβανόμενη αναφορά σε ορισμένες απρόσωπες κοινωνικές συμβάσεις υποτιθέμενης καθολικής εφαρμογής, π.χ. «Όταν χωρίζει ένας άνθρωπος μένει στους γονείς του...», «Όπως όλος ο κόσμος...», μπορεί να ιδωθεί, μεταξύ άλλων, ως ένδειξη μιας γενικής τάσης αποφυγής

των εσωτερικών συγκρούσεων καθώς και μιας συρρίκνωσης της υποκειμενικότητας. Ο παρατηρηθείς ποσοτικός και ποιοτικός περιορισμός του λόγου της συμμετέχουσας δεν φαίνεται να υποβαθμάζεται από κλασσικούς μηχανισμούς αναστολής αλλά αποδίδει, πιθανότερα, ένα αναπαραστατικό έλλειμμα προερχόμενο από την πρόσκρουση της διεργασίας της σκέψης στην ενεργό τραυματική ζώνη.

Η μονοδιάστατη θεώρηση των αντικειμένων και των καταστάσεων της εξωτερικής πραγματικότητας, ο συστηματικός εντοπισμός της αιτίας των διαφόρων επίπων προσωπικών σχεσιακών και κοινωνικών αδιεξόδων, συμπεριλαμβανομένης της έλλειψης στέγης, αποκλειστικά σε εξωτερικούς παράγοντες και, συγκεκριμένα, στους τρόπους που είναι ή πράττουν οι άλλοι, η απουσία επερώτησης σχετικά με τον εαυτό όπως και η σχεδόν καθολική απουσία του στοιχείου της αμφιβολίας και του δισταγμού από την αφήγηση της συμμετέχουσας αποτελούν ενδείξεις μιας ισχνής εσωτερίκευσης των συγκρούσεων συνδεόμενης με μία εκτεταμένη χρήση μηχανισμών προβολής και διχοτόμησης. Πέρα από την ευρύτερη ανακλιτική διάσταση η οποία μοιάζει να χαρακτηρίζει τις σχέσεις της Ελένης με τα εξωτερικά αντικείμενα, η βασική αναπαράσταση σχέσεων που προκύπτει από την αφήγηση της τοποθετείται στο επίπεδο των μερικών αντικειμένων και κυριαρχείται από την έννοια της «πλύσης εγκεφάλου», με τα λιγοστά καλά αντικείμενα να αποδεικνύονται -φαντασιακά- ανίσχυρα και μη-ανθεκτικά απέναντι στην βλαβερή, αλλοτριωτική επίδραση των κακών αντικειμένων. Συνολικά, χωρίς να είναι δυνατόν να ληφθεί πραγματικά κάποια θέση βάσει του παρόντος υλικού σχετικά με το ζήτημα του λιγότερο ή περισσότερο δομικού ή, αντίθετα, λειτουργικού χαρακτήρα τους, οι αμυντικές διεργασίες μη-νευρωτικού τύπου εμφανίζονται να επικρατούν σαφώς εντός της ψυχικής λειτουργίας της Ελένης.

Προσεγγίζοντας την περίπτωση της Ελένης από την σκοπιά της διερεύνησης των τραυματικών πυρήνων της παιδικής ιστορίας της, συναντάμε, όπως προαναφέρθηκε, μία πολλαπλότητα τραυματικών γεγονότων και καταστάσεων. Η παρατεταμένη αστάθεια του περιβάλλοντος, οι συναισθηματικές στέρησεις, ο χωρισμός του γονεϊκού ζεύγους και η μόνιμη εγκατάλειψη εκ μέρους του βιολογικού της πατέρα στην ηλικία των επτά ετών, ακολουθούνται, στην περίοδο της εφηβείας της, από την εγκατάσταση μιας αιμομικτικής ατμόσφαιρας αποπλάνησης -υπεύθυνη μιας τραυματικής συνάντησης μεταξύ των οιδιποδειακών φαντασιώσεων του

υποκειμένου και της εξωτερικής πραγματικότητας- και την επανάληψη σκηνών ενδοοικογενειακής βίας, όπως και της αδυναμίας της μητέρας να οριοθετήσει την κατάσταση προκειμένου να προστατεύσει την Ελένη. Σε αυτήν την περίοδο είναι που ξεκινούν οι τακτικές φυγές και διανυκτερεύσεις εκτός σπιτιού, με την φυγή και την περιπλάνηση να πρωτοεμφανίζονται εδώ ως απάντηση στο τραύμα και στην οδυνηρή αίσθηση απουσίας εμπερίεξης. Στο πρόσφατο παρελθόν, και ιδιαίτερα κατά την διάρκεια της περιόδου που προηγείται της έλλειψης στέγης, συρρέουν και συσσωρεύονται πολυάριθμες τραυματικές καταστάσεις, όπως ο αποχωρισμός και η απόρριψη από τον πρώην σύζυγό της, η σωματική και λεκτική κακοποίηση από τον ετεροθαλή αδελφό της, η απόρριψη και η εκδίωξη της από το περιβάλλον της μητέρας και, τέλος, η απροειδοποίητη νέα εκδίωξή της από το φιλικό σπίτι όπου φιλοξενούνταν. Ύστατη και καθοριστική στιγμή της παραπάνω αλληλουχίας τραυματικών εμπειριών είναι ο πλήρης αποκλεισμός της συμμετέχουσας από την κατοικία, η έναρξη της διαβίωσης της στον δρόμο και η καταφυγή της σε κατάλυμα διανυκτερεύσεως έκτακτης ανάγκης για αστέγους. Θα άξιζε να σημειώσουμε συμπληρωματικά ότι ο απρόσμενος χαρακτήρας της παντελούς απώλειας στέγης, *«Δεν περίμενα να βρεθώ στο δρόμο...»*, μοιάζει να οξύνει σημαντικά τον τραυματικό της αντίκτυπο.

Οι πολλαπλές απώλειες ποικίλων τάξεων και η βίαιη κατάρριψη ακόμα και των πιο βασικών ατομικών προσδοκιών εμφανίζονται ως κεντρικές συνιστώσες της εμπειρίας του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού, η οποία φαίνεται να αποτελεί για την συμμετέχουσα, πάνω απ' όλα, ένα σφοδρό ναρκισσιστικό πλήγμα. Πηγή επώδυνων συναισθημάτων ντροπής, αποτυχίας και υποβιβασμού, η ριζική περιθωριοποίηση οδηγεί σε κατάρρευση της εικόνας εαυτού λόγω της συντριβής των προσωπικών ιδεωδών και της ρήξης της ταυτότητας την οποία συνεπάγεται. Όταν η Ελένη βρίσκεται πλέον λιγότερο ή περισσότερο ανθεκτικά εγκατεστημένη στην συνθήκη του εφήμερου, στο υποκειμενικό της βίωμα κυριαρχούν, όπως είδαμε, οι τραυματικές διαστάσεις της εγκατάλειψης και της ανημπόριας αλλά και η γενική αίσθηση μιας εχθρικής ατμόσφαιρας, γεμάτης κινδύνους και χωρίς ασφάλεια: *«[...]/ κινδυνεύεις απ' όλες τις μεριές...»*. Η αναπαράσταση που προκύπτει από την αφήγηση της συμμετέχουσας αναφορικά με τους άλλους ως άτομα εκ προοιμίου αδιάφορα, αναξιόπιστα ή ακόμα και εχθρικά απέναντί της, μας επιτρέπει να μιλήσουμε για μια

απώλεια της βασικής εμπιστοσύνης, συνθήκη η οποία μοιάζει να ανακινεί πρώιμα άγχη επιβίωσης.

Η ριζική αστάθεια και ανασφάλεια καθώς και η οδυνηρή κατάρρευση των οικογενειακών δεσμών είναι τα στοιχεία που συνιστούν τον πυρήνα της τρέχουσας τραυματικής συγκυρίας, η οποία φαίνεται να δρα ως δευτερογενής τραυματισμός επανενεργοποιώντας προγενέστερες τραυματικές ζώνες της παιδικής και εφηβικής ιστορίας της Ελένης. Παραδείγματος χάριν, το διαζύγιο της, το οποίο θα μπορούσε πιθανόν να ιδωθεί και ως μια ασυνείδητη επανάληψη του τραύματος του γονεϊκού χωρισμού, μοιάζει εν τέλει να επανενεργοποιεί το βίωμα της εγκατάλειψης από τον βιολογικό της πατέρα. *«Δηλαδή... μου γυρνάνε πίσω μου πάλι τα χρόνια μου απ' τα οχτώ που έχει χωρίσει η μάνα μου με τον πατέρα μου...»* λέει η Ελένη, μερικές στιγμές πριν το τέλος της συνέντευξης, αναφερόμενη στις ψυχολογικές επιδράσεις της τρέχουσας εμπειρίας της. Ερχόμενη σε επαφή με προσιμότερα τραυματικά βιώματα συνδεδεμένα με την παρατεταμένη αστάθεια, την βία και γενικότερα την απουσία επαρκούς εμπειρίας που χαρακτηρίζει την παιδική και εφηβική της ιστορία, η ενεστώσα εμπειρία ακραίας επισφάλειας, ευαλωτότητας και έλλειψης ελέγχου επαναφέρει πολυάριθμες επώδυνες μνήμες του τραυματικού παρελθόντος της συμμετέχουσας. *«Γιατί είμαι ένα αδύναμο, που λέμε, φύλλο... φύλλο στον αέρα που λέμε... Όπου φυσάει που λέμε ο άνεμος, ο αέρας πηγαίνεις; Ακριβώς έτσι!»* αφηγείται η Ελένη, πριν προσθέσει: *«Γι' αυτό σας λέω ότι με γυρνάει χρόνια πίσω... στα παιδικά μου τα χρόνια πάλι... τα ίδια προβλήματα... καβγάδες, θέμα επιβίωσης, προβλήματα με τη μάνα, με τον πατριό...»*. Επιπλέον, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η συνήχηση του παρόντος βιώματος της Ελένης με αστερισμούς παλαιότερων τραυμάτων φαίνεται να οδηγεί στον συντονισμό πολλαπλών τραυματικών στρωμάτων επαυξάνοντας καθοριστικά την τραυματογόνο και αποδιοργανωτική δράση της κατάστασης αποκλεισμού. Η μαζική επιστροφή ανεπαρκώς επεξεργασμένων ψυχικών ιχνών προγενέστερων «πρωτογενών» τραυματισμών, λόγω της τρέχουσας συνάντησης της Ελένης με νέα κι ωστόσο γνώριμα τραυματικά δεδομένα και, ιδιαίτερα, με ένα περιβάλλον το οποίο δεν μπορεί να της παράσχει καμία ικανοποιητική μορφή εμπειρίας δημιουργεί την αίσθηση μιας οδυνηρής συσσώρευσης επίπονων στοιχείων. *«Εκεί που 'λεγα ότι τα 'σβησα, τα ξέχασα, [και είπα] είμαι εντάξει... πάλι τα ίδια... πάλι μαζεύονται... και αυτό είναι πολύ... άσχημο...»*. Το τραυματικό παρελθόν

μοιάζει να επιβάλλεται στο παρόν, διαμορφώνοντας ένα βίωμα στοιχειώματος και καταδίωξης από τις επώδυνες εμπειρίες του παρελθόντος: *«Με στέλνει πάλι πίσω που λέμε το παρελθόν... με κυνηγάει...»*.

Στο σημείο αυτό, λαμβανομένων υπόψιν των παραπάνω, θα ήταν εύλογο να αναρωτηθούμε σε ποιον βαθμό οι τραυματικές περιστάσεις της παιδικής ιστορίας της Ελένης ενδέχεται να συνιστούν -φυσικά ανάμεσα σε ένα σύνολο λοιπών παραγόντων- μια αιτία της διαδικασίας κοινωνικού αποκλεισμού και τελικά της άκρως ρευστής κατάστασης έλλειψης στέγης στην οποία αυτή οδηγεί. Η υπόθεση που θα μπορούσαμε να προτείνουμε είναι ότι στην περίπτωση της Ελένης, η διαδικασία περιθωριοποίησης είναι δυνατόν να κατανοηθεί και σαν μια απόπειρα επεξεργασίας και απαρτίωσης μη (ή όχι επαρκώς) συμβολοποιημένων παιδικών τραυματισμών -συνδεόμενων πρωτίστως με την αστάθεια και τις ανεπάρκειες του πρωταρχικού περιβάλλοντος αλλά και με κατοπινά νηπιακά βιώματα έλλειψης και απώλειας- μέσω της καταναγκαστικής, πέραν της αρχής της ευχαρίστησης, επανάληψης τους στο παρόν. Εάν βέβαια αυτή η απόπειρα εμφανίζεται ίσως εκ των προτέρων καταδικασμένη σε αποτυχία, μπορούμε να σκεφθούμε πως αυτό οφείλεται, εν προκειμένω, επακριβώς στο γεγονός ότι το τρέχον υλικό, σχεσιακό και κοινωνικό περιβάλλον δεν εξασφαλίζει στο εγώ έναν επαρκή βαθμό καμίας από τις απαραίτητες συνθήκες για την επεξεργασία και την «σύνδεση» των πρωτογενών, λιγότερο ή περισσότερο πρώιμων, τραυματικών του εμπειριών.

Θα ολοκληρώσουμε την ψυχοδυναμική διερεύνηση της αφήγησης της Ελένης εστιάζοντας την προσοχή μας στην προβληματική του μαζοχισμού και τις διεργασίες της τάξης του αυτο-αποκλεισμού. Σε αναζήτηση κάποιας μορφής ψυχικής ανακούφισης απέναντι στα δεινά που αντιμετωπίζει, η Ελένη μοιάζει να βρίσκει ένα καταφύγιο στην μερική ερωτικοποίηση του αποκλεισμού ταυτιζόμενη με μια «ηρωική» μορφή η οποία, παρά τις ακραίες αντιξοότητες και την πολύπλευρη θυματοποίηση που έχει υποστεί από τους άλλους, αγωνίζεται μόνη μέχρι το τέλος. *«Απλά είμαι μόνη μου, όπως είπα ότι πολεμάω μόνη μου... με τα όπλα που έχω... όσο αντέξω...»*. Παρότι η Ελένη καταφέρνει ίσως να αντλήσει ένα ελάχιστο μαζοχιστικής ικανοποίησης μέσα από αυτήν την ιδιότυπη μεταστροφή της κατάστασης, η κίνηση αναδίπλωσης στον εαυτό η οποία την συνοδεύει, *«Αυτή τη στιγμή τώρα εγώ, είμαι εγώ με τον εαυτό μου... κανέναν άλλον...»*, μοιάζει να οδηγεί αναπόφευκτα σε μια

μεγαλύτερη απομόνωση και τελικά, υπό τις δοθείσες συνθήκες, στον εγκλωβισμό -είτε προσωρινό είτε πιο ανθεκτικό- της συμμετέχουσας στον δρόμο. Συνέπεια των έντονων συναισθημάτων ντροπής που εγείρει η ολική έλλειψη στέγης, έκφραση μιας αντιδραστικής επιθετικότητας στο βίωμα της απόρριψης και του αποκλεισμού και συγχρόνως ύστατη απόπειρα ναρκισσιστικής αποκατάστασης, η μη-αναζήτηση βοήθειας εντός του συγγενικού ή/και φιλικού περιβάλλοντος εμφανίζεται παραδόξως ως μία από τις λιγότες μορφές εξουσίας που απομένουν στο υποκείμενο, το τίμημα της οποίας ωστόσο δεν είναι άλλο από την οδυνηρή παράταση του αδιεξόδου.

Μηνάς

Ο Μηνάς είναι ένας άνδρας 62 ετών, πατέρας δύο ενήλικων παιδιών. Ύστερα από έναν μακροχρόνιο, σχεδόν τριακονταετή, έγγαμο βίο, ο Μηνάς βρίσκεται εδώ και αρκετά χρόνια διαζευγμένος και δεν διατηρεί, σήμερα, καμία επικοινωνία με την πρώην σύζυγό του ούτε με τα παιδιά τους. Όταν διενεργείται η ερευνητική συνέντευξη, ο Μηνάς αντιμετωπίζει ορισμένες σοβαρές ιατρικές παθήσεις (καρκίνο, καρδιακή αρρυθμία, σακχαρώδη διαβήτη) διαγνωσθείσες ως επί το πλείστον κατά το πρόσφατο παρελθόν, για τις οποίες λαμβάνει αγωγή. Διανυκτερεύει συνεχόμενα για μια περίοδο εννέα μηνών σε υπνωτήριο αστέγων.

Μεγαλώνοντας σε μια κεντρική συνοικία της πόλης της Αθήνας, ο Μηνάς διακόπτει νωρίς τις μαθητικές του σπουδές. Αμέσως μετά την αποφοίτησή του από το Δημοτικό σχολείο, ξεκινά να εργάζεται επαγγελματικά, απασχολούμενος, αρχικά, σε μικρά, συνοικιακά καταστήματα και, λίγο αργότερα, στον τομέα της οικοδομής. Κατά την διάρκεια της ίδιας χρονικής περιόδου, στην ηλικία των δώδεκα ετών, λαμβάνει χώρα ο χωρισμός των γονιών του Μηνά, στον οποίον φαίνεται να συντελεί καθοριστικά, μεταξύ άλλων, ο χρόνιος αλκοολισμός του πατέρα του. Μερικά χρόνια μετά την ενηλικίωσή του, ο Μηνάς παντρεύεται και, παράλληλα, εγκαινιάζει την δική του επιχείρηση στον κλάδο των ειδών ρουχισμού, την οποία αναπτύσσει και διευρύνει προοδευτικά για περισσότερο από δύο δεκαετίες. Ωστόσο, η χρεοκοπία της βιοτεχνίας του συμμετέχοντος σε συνδυασμό με το διαζυγίό του συνιστούν ένα βασικό σημείο καμπής στην ιστορία του, οδηγώντας τόσο σε ολοκληρωτική οικονομική κατάρρευση όσο και σε πλήρη ρήξη των δεσμών με την πρώην σύζυγο

και τα παιδιά του. Ακολουθούν δύο περίοδοι πολύμηνης φυλάκισης λόγω σημαντικών χρηματικών οφειλών καθώς και ορισμένες νέες επιχειρηματικές κινήσεις, οι οποίες όμως σύντομα αποτυγχάνουν. Έχοντας περιέλθει σε μια ιδιαίτερα εύθραυστη κοινωνική κατάσταση και εμφανίζοντας, ταυτόχρονα, τα προαναφερθέντα μείζονα προβλήματα σωματικής υγείας, ο Μηνάς τελικά οδηγείται στον δρόμο.

Στην παρούσα φάση, ο Μηνάς εξαρτάται απόλυτα από τις κοινωνικές υπηρεσίες εδώ και αρκετούς μήνες ενώ αναμένει να του χορηγηθεί ένα προνοιακό επίδομα αναπηρίας. Πέραν της μόνιμης μετάβασης σε έναν σταθερό προσωπικό χώρο κατοικίας, τα μελλοντικά του σχέδια περιλαμβάνουν, όπως αναφέρει, την ανεύρεση αμειβόμενης εργασίας χάρη στην βοήθεια του φιλικού του περιβάλλοντος και, έπειτα, την ενδεχόμενη επανέναρξη μιας δικής του μικρής εμπορικής επιχείρησης.

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Οι κυριότερες διαστάσεις που φαίνεται να συνθέτουν την ψυχολογική εμπειρία του Μηνά, όπως αυτές προκύπτουν βάσει της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης της αφήγησής του, είναι οι εξής: (α) η οδύνη στο επίπεδο των οικογενειακών σχέσεων, (β) το βίωμα μιας καθημερινότητας χωρίς χαρακτηριστικά, (γ) η συντριβή της αυτοεκτίμησης και, τέλος, (δ) το αίσθημα του ξένου και η αναδίπλωση στον εαυτό.

Η οδύνη στις οικογενειακές σχέσεις φαίνεται να αποτελεί μία βασική πτυχή του υποκειμενικού βιώματος του Μηνά. Η έντονη συναισθηματική δυσκολία του συμμετέχοντος να αναφερθεί στην κατάρρευση των σχέσεων με την πρώην γυναίκα του και τα παιδιά του: «Εεε... δεν τα 'χω καλά... παρακαλώ πολύ άλλη ερώτηση, δεν θέλω να... Ξέρεις γιατί; Γιατί θα συγκινηθώ πολύ...», αποκαλύπτει τον ενεργό τραυματικό χαρακτήρα της ρήξης των οικογενειακών δεσμών. Παρά τον ισχυρό θυμό του για την πρώην γυναίκα του: «Εεε... δεν της έχω συγχωρήσει ποτέ που... που έβαλε λόγια στα παιδιά...», ο Μηνάς αποδίδει την ευθύνη του συζυγικού χωρισμού στον εαυτό του: «Ότι χώρισα την αποκλειστική ευθύνη την φέρω εγώ...». Η απώλεια της επαφής με τα παιδιά του βιώνεται με έναν ιδιαίτερα επώδυνο τρόπο: «Όμως, τα παιδιά τι φταίνε;». Ταυτόχρονα, το αίσθημα της άδικης απόρριψης εκ μέρους τους μοιάζει να ενισχύει τα συναισθήματα θυμού του συμμετέχοντος, οδηγώντας τον

τελικά σε μια ενεργητική καθολική ρήξη της σχέσης μαζί τους: «[...] δεν θες εσύ μία, άλλη μία δε θέλω και εγώ!», «Ούτε ξαναπάτησα! Κι ούτε θα κάνω κάποια κίνηση εγώ... δεν θα κάνω κάποια κίνηση γιατί θεωρώ ότι δεν φταίω σε τίποτα πάνω σ' αυτόν τον τομέα...».

Το υποκειμενικό βίωμα μιας καθημερινότητας χωρίς χαρακτηριστικά εμφανίζεται ως μια συμπληρωματική κομβική συνιστώσα της εμπειρίας του Μηνά. Αυτό το βίωμα μιας καθημερινότητας χωρίς συγκεκριμένες ιδιότητες που μεταφέρει η αφήγηση του συμμετέχοντος: «*Η καθημερινότητα μου δεν έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά... [...] έχω πρόβλημα στο να περπατήσω, εεε... θέλω ξεκούραση, πηγαίνω σε κάποιο παγκάκι, κάθομαι, για να ηρεμήσω...*», μοιάζει να μαρτυρά υπέρ μιας σιωπηλής απώλειας του νοήματος της καθημερινής του εμπειρίας. Εξαιρουμένης της αναλυτικής έκθεσης μιας πληθώρας ιατρικών λεπτομερειών, ο λόγος του Μηνά είναι ιδιαίτερα περιορισμένος όσον αφορά την περιγραφή, τόσο σε απτό, πρακτικό επίπεδο όσο και σε συναισθηματικό επίπεδο, της τρέχουσας συνθήκης αποκλεισμού που βιώνει. Η πολύωρη καθημερινή παραμονή του συμμετέχοντος στον χώρο όπου του παρέχεται νυχτερινό κατάλυμα έκτακτης ανάγκης: «*Τις μέρες μου τις περνάω... [τις] περισσότερες ώρες είμαι εδώ...*», μοιάζει να χρωματίζεται κυρίως από ένα συναισθηματικό βίωμα στέρησης: «*Εδώ, δεν έχω αυτά που πρέπει...*».

Η ακραία κοινωνική περιθωριοποίηση φαίνεται να βιώνεται από τον συμμετέχοντα σαν ένα σφοδρό ναρκισσιστικό πλήγμα, οδηγώντας σε *κατάρρευση της εικόνας εαυτού*. Στην περίπτωση του Μηνά, η εμπειρία της έλλειψης στέγης πλήττει σοβαρά την αυτοεκτίμησή του και εγείρει οδυνηρά συναισθήματα υποβιβασμού: «*Και έτσι κατάντησα να είμαι εδώ... γιατί αυτό για μένα είναι κατάντια... Δεν έχω κανένα παράπονο με κανέναν [...] Εγώ! Δεν αισθάνομαι καλά εγώ... μέσα μου...*». Τα αισθήματα ντροπής και αποτυχίας του Μηνά λόγω της κατάστασης αποκλεισμού που αντιμετωπίζει, και ιδιαίτερα ο φόβος ανακάλυψης της περιθωριοποίησής του από το πρώην κοινωνικό περιβάλλον του, έχουν ως συνέπεια την σχεδόν ολοκληρωτική απόκρυψη της έλλειψης στέγης: «*Δεν το 'χω πει πουθενά...*», «*Κρύβομαι... δύο ξέρουν ότι είμαι εδώ [...] γιατί είχα μία πολύ καλή ζωή και τώρα είμαι... μένω σε υπνωτήριο... και δεν θα 'θελα... γιατί τα άτομα που... που κάναμε παρέα, είναι φτασμένοι όλοι... και δεν θα 'θελα να το μάθουν...*». Σημαντική θέση στην αφήγηση του Μηνά κατέχουν επίσης η αυτομομφή αναφορικά με τις παρελθούσες οικονομικές του επιλογές: «*Με*

έφαγε το εργοστάσιο... με έφαγε το χρηματιστήριο... Μη με ρωτάς ποσά! Γιατί άμα θα σου τα πω, θα μου πεις: "Είσαι τρελός!"... για να μη σου πω ότι θα μου πεις: "Είσαι μαλάκας!"... [γελώντας] και θα 'χεις και δίκιο! Κατάλαβες; Άστο...», καθώς και ο φαντασιακός φόβος απόρριψης και ταπείνωσης από τους άλλους εξαιτίας της τρέχουσας κατάστασής του (ιατρικής και κοινωνικής): «Μυρίζει το σώμα, δηλαδή, να περάσει ο άλλος δίπλα να πει: "Τον βρομιάρη, έχει να πλυθεί δύο χρόνια"!».

Το αίσθημα του ξένου ως προς τον περιβάλλοντα κόσμο των αστέγων: «Εδώ μέσα είναι κάθε καρδιάς καρύδι [...] γίνονται πράγματα που για μένα είναι ξένα... είναι πραγματικά όμως ξένα...», και η αναδίπλωση στον εαυτό: «Το μόνο που κάνω είναι... φεύγω νωρίς πηγαίνω στο δωμάτιό μου...», η σταδιακή απώλεια της συμπόνιας για τα άλλα αποκλεισμένα άτομα: «Ενώ στην αρχή τους λυπόμουν, τώρα δεν τους λυπάμαι...», η υποτίμησή τους και η υιοθέτηση μιας υποκειμενικής θέσης υπεροχής απέναντί τους: «Εγώ θεωρώ ότι δεν είναι άνθρωποι επιπέδου...», χαρακτηρίζουν την σχέση του Μηνά με το τωρινό άμεσο περιβάλλον του. Ψυχοδυναμικά, μπορούν να κατανοηθούν ως αμυντικές κινήσεις στην υπηρεσία της καταρρέουσας εικόνας εαυτού.

Στρεφόμενοι στο ζήτημα της ανάκαμψης, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στην περίπτωση του Μηνά, η διαδικασία μερικότερης ή πληρέστερης αποκατάστασης της σωματικής του υγείας εμφανίζεται άρρηκτα συνδεδεμένη, στην οπτική του ιδίου, με την μελλοντική προοπτική μιας ικανοποιητικής κοινωνικής επανένταξης. Συνολικά, η ανάκαμψη από την κατάσταση αποκλεισμού γίνεται αντιληπτή από τον Μηνά σαν μια διαδικασία ανάκτησης τόσο σωματικών όσο και οικονομικών δυνάμεων: «[...] να συνέλθω...». Το υποκειμενικό αίσθημα ανάρρωσης: «Αισθάνομαι τον εαυτό μου πιο δυνατό...», «Δηλαδή, το αισθάνομαι αυτό ότι πάω πάρα πολύ καλά, εγώ ο ίδιος το αισθάνομαι...», καθώς και η αισιοδοξία και η επένδυση στο μέλλον, παρά τα σοβαρά ιατρικά προβλήματα που αντιμετωπίζει, αποτελούν βασικές συνιστώσες της τρέχουσας εμπειρίας του συμμετέχοντος: «Όταν έχεις καρκίνο [...] είναι σοβαρό το πρόβλημα... δεν είναι δηλαδή αστεία... σε συνδυασμό με την καρδιά μου... παρόλα αυτά, εγώ ούτε τα σκέφτομαι... δεν τα σκέφτομαι! Εγώ σκέφτομαι πώς θα φύγω από εδώ, να πάρω τη σύνταξη, να μπορώ να πληρώνω ένα ενοίκιο και να πάω να δουλέψω... Και από εκεί και πέρα, θεωρώ ακόμα ότι έχω δυνάμεις... πολλές δυνάμεις

έχω!»). Τέλος, η επιμονή στους προσωπικούς στόχους εμφανίζεται σαν ένα βασικό στοιχείο του χαρακτήρα του Μηνά: «*Είμαι πολύ πεισματάρης! Δεν το βάζω κάτω με τίποτε...*». Αυτή η επιμονή θα μπορούσε να θεωρηθεί ένας σημαντικός θετικός προγνωστικός παράγοντας όσον αφορά την ατομική διαδικασία ανάκαμψης του συμμετέχοντος από την κατάσταση έλλειψης στέγης. Ωστόσο, όπως είναι φυσικό, μόνο η μελλοντική έκβαση της ιστορίας του Μηνά θα είναι δυνατόν να επικυρώσει ή, αντίθετα, να διαψεύσει την παραπάνω κρίση.

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Προσεγγίζοντας ψυχοδυναμικά την συνέντευξη με τον Μηνά, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι η μάλλον υπερβολική αισιοδοξία που εκφράζεται επαναλαμβανόμενα από τον συμμετέχοντα, π.χ. «*Είμαι μια χαρά!*», «*Είμαι δηλαδή ενθουσιασμένος, είμαι καλά!*», φαίνεται να στηρίζεται, σε μεγάλο βαθμό, σε κινήσεις απάρνησης ορισμένων στοιχείων της πραγματικότητας· ιδιαίτερα εμφανείς όσον αφορά την μη-ρεαλιστική εκτίμηση της πολύπλοκης και ιδιαίτερα επιβαρυσμένης ιατρικής του συνθήκης. Η διατήρηση της ελπίδας και η επένδυση στο μέλλον, εντούτοις, μοιάζει να θωρακίζουν έως έναν βαθμό τον ψυχισμό απέναντι στην πολυεπίπεδα τραυματική κατάσταση που αντιμετωπίζει, αποτρέποντας έτσι μια μεγαλύτερη αποδιοργάνωση.

Η αυθόρμητη επικέντρωση του λόγου του Μηνά στις ποικίλες λεπτομέρειες της ζωής του ως ασθενούς (ιατρικές εξετάσεις, επισκέψεις σε γιατρούς, φαρμακευτικές αγωγές, θεραπευτικές διαδικασίες κλπ.), όπως και η τακτική επιστροφή του σε αυτές κατά την εκτύλιξη της συνέντευξης, βρίσκονται στη θέση μιας ελλείπουσας, ή εξαιρετικά περιορισμένης, αναφοράς διαφόρων άλλων επώδυνων στοιχείων της τρέχουσας εμπειρίας του, η οποία φαίνεται να μην μπορεί να συμβολοποιηθεί και να σημασιοδοτηθεί επαρκώς. Όσον αφορά το παρελθόν, η αφήγηση του συμμετέχοντος διακρίνεται από έναν ιδιαίτερα λεπτομερή χωρικό και χρονικό προσδιορισμό των -πολλές φορές οδυνηρών- γεγονότων, ορισμένα εκ των οποίων περιγράφονται αρκετά αναλυτικά αλλά με λιγιστές αναφορές στον συναισθηματικό τους αντίκτυπο και χωρίς να πραγματοποιούνται συνειρμικές

συνδέσεις μεταξύ τους⁶⁶. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αυτή η σχεδόν διαρκής ανάγκη στήριξης στα πιο απτά στοιχεία της εξωτερικής πραγματικότητας σε βάρος της υποκειμενικής διάστασης, η οποία πολύ συχνά είναι απύσχα ή περιορισμένη, συνδέεται, εν προκειμένω, με την ύπαρξη σημαντικών αναπαραστατικών ρηγμάτων τραυματικής τάξης.

Η ιστορία του Μηνά περιλαμβάνει πράγματι μια πληθώρα τραυματικών πυρήνων. Κατά την παιδική ηλικία του, ο αλκοολισμός του πατέρα του, «*Έπινε... έπινε κι έχανε τον εαυτό του! [...] Από 'κει [διεύθυνση] πήγαινα και τον μάζενα... κι ήμουν πιτσιρίκι...*», τα περιστατικά βίας, «*Όταν δεν έπινε, ήταν ένας άνθρωπος άλλος... Όταν έπινε, ένα κτήνος ήταν...*», οι πολλαπλές ενδοοικογενειακές συγκρούσεις και, τελικά, ο χωρισμός των γονιών του συνθέτουν συνολικά μια παρατεταμένη τραυματική συνθήκη από την οποία ο Μηνάς αναζητά νωρίς διέξοδο: «*Εγώ κοιτάγα πώς θα φύγω... με τα χίλια ζόρια τελείωσα το Δημοτικό!*». Στην ενήλικη ζωή του, ο Μηνάς βιώνει εκ νέου ορισμένα τραυματικά γεγονότα, τα οποία φαίνεται να διαδραματίζουν, άμεσα ή έμμεσα, έναν σημαντικό ρόλο στην διαδικασία αποκλεισμού του. Πρόκειται, με χρονολογική σειρά, για την χρεοκοπία της βιοτεχνίας του, το διαζύγιο του και την φυλάκισή του.

Η απρόσμενη κατάρρευση της επιχείρησής του, «*[...] είχα μια πολύ πολύ καλή δουλειά που δεν πίστευα ότι ποτέ θα πάθει τίποτα...*», φαίνεται να συνιστά μια μείζονα τραυματική απώλεια για τον Μηνά, το πένθος της οποίας δεν καταφέρνει να συντελεσθεί. Το γεγονός ότι η επαγγελματική εργασία εμφανίζεται ως ένας κεντρικός πυλώνας της ταυτότητας του, ήδη από την εφηβεία του, «*Η ζωή μου ήτανε στη δουλειά [...]*», αποτελεί ένα καθοριστικό συμπληρωματικό στοιχείο προκειμένου να σκεφθούμε τον ιδιαίτερο τραυματικό και αποδιοργανωτικό αντίκτυπο αυτής της απώλειας. Δεν θα επανέλθουμε εδώ στον συζυγικό χωρισμό του Μηνά και στην επακόλουθη πλήρη ρήξη των σχέσεων με τα παιδιά του. Θα πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι η φυλάκισή του, εμπειρία επίσης εμφανώς τραυματική για τον ίδιο, «*Ούτε στο πιο μακρινό μου όνειρο, αν θα μου 'λεγες, δεν θα πίστευα ότι εγώ θα πάω φυλακή...*» αφηγείται, έρχεται να προστεθεί σε αυτή τη σειρά διαδοχικών τραυμάτων,

66 Ας σημειωθεί εν παρόδω ότι αν και τα παραπάνω, σε μια πρώτη προσέγγιση, μπορεί να φέρνουν στο νου ορισμένους τυπικούς ψυχαναγκαστικούς μηχανισμούς, στην περίπτωση του Μηνά φαίνεται να βρισκόμαστε, από ψυχοπαθολογικής άποψης, ενώπιον μιας οριακής-ναρκισσιστικής προβληματικής -και όχι λοιπόν μιας νευρωτικής- για ποικίλους λόγους, η συζήτηση των οποίων θα μας παρέσυρε μακριά από τους στόχους της παρούσας ανάλυσης.

τα οποία προηγούνται χρονικά, λιγότερο ή περισσότερο άμεσα, της περιθωριοποίησής του. Τέλος, αυτές οι πολλαπλές τραυματικές απώλειες που περιλαμβάνει η πρόσφατη ιστορία του Μηνά, η ψυχική επεξεργασία των οποίων μοιάζει να μην μπορεί να πραγματοποιηθεί επαρκώς, θα ήταν δυνατόν να θεωρηθούν, από μια ψυχοσωματική οπτική, συνυπεύθυνες για την σοβαρή αποδιοργάνωση της υγείας του που τις ακολουθεί.

Μιχάλης

Ο Μιχάλης είναι ένας άνδρας 53 ετών, ο οποίος, όταν λαμβάνει χώρα η ερευνητική συνέντευξη, ζει χωρίς προσωπική κατοικία για περισσότερο από πέντε έτη. Έχοντας διαβιώσει μακροχρόνια στον δρόμο σε συνθήκες ακραίου αποκλεισμού, ο Μιχάλης φιλοξενήθηκε σε έναν ξενώνα αστέγων για ένα μεγάλο μέρος της προαναφερθείσας περιόδου έλλειψης στέγης, η οποία εκτείνεται χωρίς διακοπή μέχρι σήμερα.

Καταγόμενος από ένα σχετικά πυκνοκατοικημένο ελληνικό νησί, όπου μεγαλώνει με την οικογένειά του, ολοκληρώνει την φοίτησή του στο Δημοτικό σχολείο και παραμένει για αρκετά χρόνια μετά την ενηλικίωσή του, ο Μιχάλης εγκαθίσταται τελικά στην πρωτεύουσα, μαζί με την σύντροφό του, πριν από μία εικοσαετία. Πέρα από μια νοσταλγική γενική εντύπωση «απλότητας» και «ανεμελιάς», χαρακτηριστικά γνωρίσματα, κατά τον ίδιο, της καθημερινότητας στις τοπικές νησιωτικές κοινωνίες, ο Μιχάλης δεν αναφέρει καμία συγκεκριμένη ανάμνηση από την παιδική και την εφηβική του ηλικία· σχετικά με τις οποίες θα πρέπει να επισημανθεί ότι δεν παρέχονται συνολικά παρά ελάχιστες πληροφορίες. Φθάνοντας στην Αθήνα, εργάζεται στον τομέα της οικοδομής απασχολούμενος σταθερά ως υπάλληλος κάποιας κατασκευαστικής εταιρίας, από την οποία όμως, όπως αφηγείται, απολύεται πριν από έξι χρόνια εξαιτίας της οικονομικής κρίσης, έχοντας εν τω μεταξύ χωρίσει επίσης με την σύντροφό του. Αυτή η απόλυση εμφανίζεται να σηματοδοτεί την έναρξη της διαδικασίας αποκλεισμού του Μιχάλη⁶⁷, ο οποίος έκτοτε, μη καταφέρνοντας να ανακάμψει και στερούμενος -εν μέρει λόγω προσωπικών του επιλογών, όπως θα δούμε- οποιαδήποτε μορφής υποστήριξης, οδηγείται σταδιακά σε μια μακροχρόνια παρατεινόμενη κατάσταση ριζικής

67 Εάν τουλάχιστον παραμείνουμε εδώ, θα πρέπει να διευκρινιστεί, σε ένα έκδηλο επίπεδο, δηλαδή κοντά στο συνειδητό περιεχόμενο του λόγου του συμμετέχοντα.

κοινωνικής περιθωριοποίησης.

Η πρώτη φάση διαβίωσης του Μιχάλη στον δρόμο διαρκεί συνολικά περίπου έναν χρόνο. Παρότι αρχικά απολύτως απομονωμένος, σταδιακά έρχεται σε επαφή με άλλα άστεγα άτομα με τα οποία αναπτύσσει φιλικούς δεσμούς και, στη συνέχεια, βρίσκει προσωρινό κατάλυμα σε έναν κοινωνικό ξενώνα. Ο Μιχάλης θα παραμείνει τελικά στην εν λόγω δομή για μια περίοδο τεσσάρων ετών ωστόσο, εργαζόμενος παράλληλα, για κάποιο διάστημα, στο πλαίσιο ενός προγράμματος επαγγελματικής επανένταξης. Ύστερα από την αποχώρησή του από τον ξενώνα, περνά εκ νέου αρκετούς μήνες άνεργος στον δρόμο, φιλοξενούμενος μόνο περιστασιακά σε πρόσωπα του φιλικού του περιβάλλοντος. Στην παρούσα φάση, ο Μιχάλης εξαρτάται πλήρως από τις κοινωνικές υπηρεσίες, βρίσκεται σε αναζήτηση κάποιας επαγγελματικής απασχόλησης, ενώ έχει ξεκινήσει να διανυκτερεύει, εδώ και μερικές εβδομάδες, σε υπνωτήριο αστέγων.

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Οι ψυχολογικές διαστάσεις που χαρακτηρίζουν περισσότερο το πολυετές βίωμα κοινωνικού αποκλεισμού του Μιχάλη μπορούν να απαριθμηθούν ως εξής: (α) η έλλειψη στέγης ως εναγώνια τραυματική κατάσταση, (β) τα συναισθήματα ντροπής και η απομόνωση, (γ) η απογοήτευση και τα καταθλιπτικά συναισθήματα, (δ) το αίσθημα αποξένωσης. Δεδομένης της μακροχρόνιας περιόδου έλλειψης στέγης του συμμετέχοντος, στην παρουσίαση των κύριων θεμάτων που προκύπτουν από την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της αφήγησης του ακολουθείται, στο μέτρο του δυνατού, μια χρονολογική σειρά.

Η αφήγηση του Μιχάλη υποδεικνύει ότι η έλλειψη στέγης και ιδιαίτερα η διαβίωση στον δρόμο συνιστά υποκειμενικά για τον ίδιο, και αυτό εξαρχής, μια εναγώνια τραυματική κατάσταση. Ήδη, η πρώτη διανυκτέρευση του συμμετέχοντα στον δρόμο φαίνεται να βιώνεται σαν μια συνταρακτική συναισθηματική εμπειρία, ένα αδιέξοδο βίωμα αγωνίας, αποκαλύπτοντας τον τραυματικό χαρακτήρα της απώλειας στέγης: *«Το πώς ένιωσα εγώ την πρώτη νύχτα που έμεινα έξω, ούτε στον χειρότερό μου εχθρό να το νιώσει [...] Ήμουν σαν χαμένος... δηλαδή, καθόμουν σε*

ένα παγκάκι έβλεπα τον κόσμο, πήγαινα, ερχόμουν και έλεγα: "Πού θα πάω εγώ τώρα; Η ώρα περνάει!". Και μπορώ να σου πω ότι με βρήκε εκεί μέχρι το πρωί!». Η εμπειρία της ζωής στον δρόμο περιγράφεται γενικότερα από τον συμμετέχοντα ως εξαιρετικά δύσκολη και εξουθενωτική, σωματικά και ψυχικά. Σημαντικό ρόλο μοιάζει να διαδραματίζει η παρατεταμένη διαταραχή του ύπνου, η οποία συνδέεται σε μεγάλο βαθμό, στην περίπτωση του Μιχάλη, με το αίσθημα μιας μόνιμης ανασφάλειας, λόγω του φόβου κλοπής ή βίαιης επίθεσης κατά της σωματικής του ακεραιότητας: «Πρώτα-πρώτα ο άστεγος -εννοώ αυτός που κοιμάται έξω- δεν μπορεί να κοιμηθεί, δεν ξεκουράζεται... δηλαδή, μπορώ να σου πω ότι κοιμάσαι με το ένα μάτι... γιατί σου περνάνε διάφορα από το μυαλό... να μην σε κλέψει ο άλλος, να μην έρθει και σε μαχαιρώσει...».

Το αίσθημα της ντροπής φαίνεται να κατέχει μια κεντρική θέση στο υποκειμενικό βίωμα του συμμετέχοντα καθ' όλη την διάρκεια της περιόδου που βρίσκεται χωρίς σταθερή προσωπική στέγη. Εντούτοις, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι κατά την αρχική φάση αποκλεισμού του Μιχάλη από την κατοικία, η εξαιρετικά έντονη ντροπή σε συνδυασμό με τον φόβο απόρριψης από τους άλλους οδηγούν σε μια εκτεταμένη κοινωνική απόσυρση, στην αποφυγή σχεδόν κάθε διαπροσωπικής επαφής, και, τελικά, σε μια μακροχρόνια απομόνωση: «[...] στις αρχές όταν ήμουν άστεγος, πριν μάθω τα κόλπα που λέμε -που να πηγαίνω να κάνω μπάνια, που να...- ντρεπόμουν να έρχομαι και σε επαφή με κόσμο... είχα απομακρυνθεί από τον κόσμο, είχα απομακρυνθεί...». Το αίσθημα της ντροπής, όχι αποκλειστικά αλλά εν πολλοίς, μπορεί να θεωρηθεί επίσης υπεύθυνο για την απόκρυψη της έλλειψης στέγης και, γενικότερα, της συνθήκης ακραίας ρευστότητας και περιθωριοποίησης από το οικογενειακό περιβάλλον. Όσον αφορά το βλέμμα των άλλων, στην τραυματική ακραία απόρριψη και «απορριματοποίηση», θα λέγαμε, εκ μέρους ορισμένων: «[...] υπήρχαν άνθρωποι που... με κοίταζαν -το λέω και συγκινούμαι- σαν να 'μουνά ένα σκουπίδι!», αντιτίθεται η ενεργός υποστήριξη από άλλα άτομα: «Υπήρχαν όμως και άνθρωποι, και κυρίως σε νεαρή ηλικία -αυτοί για μένα είναι οι πιο ευαισθητοποιημένοι στο θέμα της αστεγίας- που με κοίταζαν, που... και να με κεράσουν τσιγάρο που δεν είχα, και να μου πάρουν να φάω - έτσι;». Συνολικά, ο συμμετέχων εκφράζει ωστόσο την αντίληψη ότι η ένδεια συνιστά λίγο-πολύ αναπόφευκτα μια αιτία υποτίμησης και αποκλεισμού από τους άλλους: «Και κακά τα ψέματα, χωρίς χρήματα δεν σε

υπολογίζει και κανέναν...».

Έχοντας εγκαταλείψει τον ξενώνα στον οποίο διέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα, ο Μιχάλης βιώνει την αποτυχία της προσωπικής του προσπάθειας αυτόνομης επαγγελματικής επαναδραστηριοποίησης με έναν ιδιαίτερα επώδυνο τρόπο. Πρόκειται για μια σφοδρή *απογοήτευση*, η οποία συνοδεύεται από έντονα *καταθλιπτικά συναισθήματα* -με κυρίαρχα αυτά της ματαιότητας και της απώλειας ελπίδας- και φαίνεται να οδηγεί σε μια γενική παραμέληση του εαυτού και της σωματικής υγιεινής: *«Ήρθαν στιγμές που είχα βαρεθεί τα πάντα [...] με είχε πάρει πολύ από κάτω... δεν ενδιαφερόμουν για τον εαυτό μου... ήμουν αζύριστος... ήμουνα άπλυτος...».* Σχετικά με την παρούσα ψυχολογική του κατάσταση, ο συμμετέχων, μαχόμενος στο βάθος των πραγμάτων, όπως φαίνεται, ενάντια στην απειλή της καταθλιπτικής κατάρρευσης, αναφέρεται ολιγόλογα στην αναγκαιότητα αντοχής απέναντι στην αποθάρρυνση: *«[...] ήμουν πολύ καταβεβλημένος... πάρα πάρα πολύ... εντάξει, και τώρα... προσπαθούμε... προσπαθούμε να μην μας πάρει από κάτω γιατί μετά είναι πολύ δύσκολα...».*

Τελευταίο αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, το *αίσθημα της αποξένωσης*. Στην περίπτωση του Μιχάλη, το αίσθημα της αποξένωσης συνιστά μια συμπληρωματική κομβική διάσταση της ψυχολογικής εμπειρίας της συνθήκης ακραίας περιθωριοποίησης, δίνοντάς της έναν ιδιαίτερο αρνητικό τόνο: *«Το πιστεύεις ότι νιώθω ξένος; Πραγματικά, έρχονται ώρες έξω [στον δρόμο] που νιώθω ξένος... νομίζω ότι είμαι σε άλλη χώρα [...] Νιώθω ρε παιδί μου ορισμένες φορές [...] απόμακρος πολύ... απόμακρος...».*

Αναφορικά με το ζήτημα της ανάκαμψης από την κατάσταση έλλειψης στέγης, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ενώ ο Μιχάλης εκφράζει την επιθυμία ανεύρεσης μιας τακτικής επαγγελματικής δραστηριότητας και συνάμα μετάβασης σε έναν σταθερό προσωπικό χώρο κατοικίας, επί της ουσίας μοιάζει να αδυνατεί ψυχικά να επεξεργαστεί κάποιο προσωπικό σχέδιο που θα του επέτρεπε να διεκδικήσει μια αυτόνομη ζωή μακριά από τον δρόμο και χωρίς την ανάγκη μόνιμης υποστήριξης από τις υπηρεσίες για αστέγους. Η εργασία και οι χρηματικοί πόροι γίνονται αντιληπτοί ως τα αυτονόητα μέσα για την ανάκαμψη και την κοινωνική επανένταξη: *«Η δουλειά, αυτό είναι! [...] Όταν δεν έχεις αυτό το... τα ευρώ που λέμε... δεν κάνεις τίποτα! Έτσι*

είναι... απλά τα πράγματα...». Ωστόσο, ο συμμετέχων φαίνεται να μην διατηρεί παρά ελάχιστες ελπίδες για το μέλλον, τόσο το δικό του όσο και το συλλογικό: «Εδώ σε αυτή τη χώρα δεν βλέπω -να σου πω μια αλήθεια- μέλλον... δεν ξέρω...», «Είμαι πολύ απαισιόδοξος...». Τέλος, στην αφήγηση του Μιχάλη αναδεικνύεται ανάγλυφα η λειτουργία έρεισης της ομάδας των εταίρων, δηλαδή, εν προκειμένω, ο καθοριστικός ρόλος της αλληλοϋποστήριξης μεταξύ άστεγων ατόμων: «Ο άστεγος όταν δεν έχει παρέα είναι πολύ κακό, πολύ άσχημο...», «Σε βοηθάει και ψυχολογικά, και... σου δίνει δύναμη... Δηλαδή, βλέπεις τώρα και λες: "Ρε γαμώτο, εντάξει, θα το παλέψω, δεν είμαι ο μόνος"! Ενώ όταν είσαι μόνος σου, δεν μπορείς, δεν μπορείς...», «Έβλεπα ότι και οι άλλοι είναι όπως εμένα και έπαιρνα δύναμη...».

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Προσεγγίζοντας την συνέντευξη με τον Μιχάλη από μια ψυχοδυναμική οπτική, θα ήταν σημαντικό να σημειώσουμε ότι η αφήγηση του φαίνεται να υποβασιμάζεται στο σύνολό της από ένα υπόρρητο αίσθημα απελπισίας και ανημπόριας συνδεδεμένο με την μακροχρόνια ακραία κατάσταση αποκλεισμού στην οποία βρίσκεται. Το αίσθημα αυτό μοιάζει να είναι αδύνατο να ονομασθεί άμεσα αλλά ωστόσο εκφράζεται πολλές φορές με έμμεσο τρόπο· παραδείγματος χάριν, όταν ο Μιχάλης λέει: «Ζω... εγώ προσωπικά... ζω πάντα με μια ελπίδα - έτσι; Ότι κάτι καλό θα μου παρουσιαστεί, κάτι...» ή «Κάθε μέρα που ξυπνάω λέω: "Θεέ μου, μήπως μου παρουσιαστεί κάτι καλό"».

Η φράση του συμμετέχοντος «Εγώ, εάν ήθελα, δεν ήμουν άστεγος... δεν θα έμενα άστεγος...», πέραν της προφανούς ναρκισσιστικής αμυντικής λειτουργίας που εξυπηρετεί, μπορεί παράλληλα να κατανοηθεί ως ένδειξη μιας υποκείμενης διαδικασίας αυτο-αποκλεισμού, ορισμένες πτυχές της οποίας φαίνεται να είναι λιγότερο ή περισσότερο συνειδητές, ενώ άλλες -μπορούμε να υποθέσουμε- παραμένουν παντελώς ασυνειδητές. Χαρακτηριστική είναι η απόφαση του Μιχάλη να εγκαταλείψει τον ξενώνα όπου φιλοξενείτο, επιστρέφοντας έτσι στον δρόμο προκειμένου να αποφύγει να βρεθεί εκ νέου παθητικά αποκλεισμένος: «[...] μόλις ένιωσα ότι θα κλείσει ο ξενώνας, έφυγα...». Θα μπορούσαμε να σκεφτούμε ότι η ενεργητική επιστροφή στην εναγώνια τραυματική κατάσταση που συνιστά για τον

Μιχάλη, όπως είδαμε, η ζωή στον δρόμο εμφανίζεται εδώ προτιμότερη από την παθητική αναβίωση αυτού του τραύματος.

Τελικά, απορρίπτοντας τις προτάσεις βοήθειας εκ μέρους των άλλων, και κυρίως του συγγενικού του περιβάλλοντος, «[...] λέω πιο καλά έτσι να το τραβήξω μόνος μου...», στάση ενδεικτική μιας αρκετά σημαντικής αυτοκαταστροφικότητας, η οποία προσλαμβάνει και τον χαρακτήρα του καταναγκασμού της επανάληψης, ο συμμετέχων εμφανίζεται εγκλωβισμένος σε ένα μονίμως εφήμερο παρόν. Παράλληλα, ο Μιχάλης αδυνατεί να φέρει στην αφήγησή του το παρελθόν με την μορφή αναμνήσεων είτε πραγματοποιώντας συνδέσεις ανάμεσα σε αυτό που ζει τώρα και σε παρελθούσες εμπειρίες του. Αυτή η απουσία του παρελθόντος είναι τόσο καθολική που δεν μπορεί να αποδοθεί στον μηχανισμό της απόθησης αλλά συνδέεται με την δράση πιο πρώιμων αμυντικών μηχανισμών, όπως ο αποκλεισμός ή η διχοτόμηση. Τα ανωτέρω, σε συνδυασμό με μια εξαιρετικά περιορισμένη αυτονομία των λειτουργιών του εγώ, μπορούν να θεωρηθούν σημαντικές παράμετροι της παρατεταμένης περιθωριοποίησης του Μιχάλη, καθιστώντας συνάμα ιδιαίτερα δύσκολη και απαιτητική την πορεία προς μια ανθεκτική κοινωνική επανένταξη.

Αναστάσης

Ο Αναστάσης είναι ένας άνδρας 40 ετών. Την στιγμή που πραγματοποιείται η ερευνητική συνέντευξη, ο Αναστάσης βρίσκεται χωρίς στέγη για περισσότερο από ένα έτος, ενώ παράλληλα διανυκτερεύει, σχεδόν καθ' όλη την διάρκεια της εν λόγω περιόδου, σε υπνωτήριο αστέγων. Ο Αναστάσης πάσχει από χρόνια ψυχωτική διαταραχή του φάσματος της σχιζοφρένειας, εγκατασταθείσα παλαιότερα, σχετικά με την οποία κατά την παρούσα φάση επωφελείται μιας εξειδικευμένης θεραπευτικής βοήθειας. Είναι άγαμος και δεν έχει αποκτήσει παιδιά.

Ο Αναστάσης έχει μεγαλώσει σε μια κεντρική συνοικία της πόλης της Αθήνας. Μιλώντας για την παιδική και εφηβική του ηλικία, την περιγράφει ολιγόλογα ως ένα διαρκές «μαρτύριο» λόγω της βίας -ψυχολογικής και σεξουαλικής- την οποία υφίστατο, όπως αναφέρει, εντός της πατρικής του οικογένειάς μέχρι να ενηλικιωθεί. Στην ενήλικη ζωή του, ο Αναστάσης, έχοντας ολοκληρώσει τεχνική εκπαίδευση ως μηχανικός αυτοκινήτων, εξασκεί το συγκεκριμένο επάγγελμα μέχρις ότου ένα σοβαρό

εργασιακό ατύχημα καταστήσει, για μεγάλο χρονικό διάστημα, σωματικά αδύνατη τη συνέχισή του. Έκτοτε, ξεκινά να εργάζεται σε ποικίλους άλλους τομείς δραστηριότητας, άλλοτε μόνιμα και άλλοτε περιστασιακά. Ωστόσο, κατά το τελευταίο έτος, η ήδη επισφαλής κοινωνική κατάσταση του Αναστάση επιδεινώνεται εξαιρετικά ύστερα από την απόλυσή του από την εταιρία όπου απασχολούνταν ως υπάλληλος ασφαλείας. Αντιμετωπίζοντας μια σοβαρή ψυχιατρική υποτροπή συνδεδεμένη με την τραυματική απώλεια ενός αγαπημένου συγγενικού προσώπου, άνεργος και άπορος, ο Αναστάσης σταδιακά οδηγείται και εγκλωβίζεται σε μια συνθήκη ακραίου αποκλεισμού στον δρόμο.

Στην τρέχουσα φάση, ο Αναστάσης αναμένει να γίνει δεκτό το αίτημά του να φιλοξενηθεί σε κάποιον κοινωνικό ξενώνα ενώ παραμένει ακόμη, επί της ουσίας, χωρίς επαγγελματική δραστηριότητα. Πέραν της μόνιμης μετάβασης σε έναν σταθερό προσωπικό χώρο κατοικίας, ο κύριος μελλοντικός στόχος του είναι να μπορέσει να επιστρέψει στο επάγγελμα του μηχανικού και κάποια στιγμή, όταν αυτό θα είναι εφικτό, να δημιουργήσει το δικό του συνεργείο οχημάτων. Εκείνο όμως που προέχει για τον ίδιο αρχικά είναι, όπως τονίζει, να σταθεροποιηθεί ψυχικά ώστε σταδιακά να μπορέσει να προχωρήσει προς την υλοποίηση των σχεδίων του.

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Από την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της αφήγησης του Αναστάση, οι κύριες διαστάσεις που εμφανίζονται να συνθέτουν το προσωπικό του βίωμα της κατάστασης έλλειψης στέγης είναι: *(α) η εμπειρία μιας παρατεταμένης τραυματικής κατάστασης ακραίας στέρησης, (β) η έντονη ψυχική οδύνη, (γ) η ρευστότητα και το αίσθημα διαρκούς αβεβαιότητας και, τέλος, (δ) η ριζική ένδεια και επισφάλεια βιωμένη ως θεία δοκιμασία.*

Η ανάλυση της συνέντευξης με τον Αναστάση υποδεικνύει ότι η μαζική κοινωνική περιθωριοποίηση βιώνεται υποκειμενικά από τον συμμετέχοντα σαν μια *παρατεταμένη τραυματική κατάσταση ακραίας στέρησης*. Η πλήρως εφήμερη ύπαρξη στον δρόμο αντιστοιχεί για τον Αναστάση σε μια εμπειρία συντριπτικής στέρησης και παθητικοποίησης: *«[...] να μην έχω το περιστασιακό μεροκάματο και να μην έχω ούτε*

τσιγάρα, να μην έχω ούτε λέμε καφέ να πω και να ζητάω και να ζητιανεύω απ' τους άλλους καφέ και τσιγάρο...», με κυρίαρχο συναίσθημα αυτό της απόγνωσης: «Άντε να αλλάξουν τα πράγματα [...] Δεν ξέρω τι θα γίνει!». Για τον συμμετέχοντα, ο μακροχρόνιος αποκλεισμός από την κατοικία και την εργασία σε συνδυασμό με την βιωμένη απουσία αποτελεσματικών μηχανισμών κοινωνικής προστασίας, φαίνεται να διαμορφώνουν μια ανυπόφορη συνθήκη, η παράταση της οποίας εγείρει συναισθήματα έντονου θυμού και αγανάκτησης: «Πεινάμε! Το καταλαβαίνουν; Δεν έχουμε τίποτα... αυτό είναι...», «Δεν πάει άλλο... δεν πάει άλλο... Δεν αντέχω! Και εγώ και οι υπόλοιποι εδώ δεν αντέχουμε άλλο αυτή την κατάσταση... Επιδόματα κομμένα... εκείνο, εκείνο, εκείνο κομμένα! Σε λίγο θα 'ρθουν κι άλλοι... πού θα φιλοξενηθούν; Πού θα μείνουν; Είναι η κατάσταση αυτή που σου είπα...».

Στην αφήγηση του συμμετέχοντος αποτυπώνεται η ιδιαίτερα έντονη ψυχική οδύνη που βιώνει, την οποία ο ίδιος συνδέει τόσο με τις πολλαπλές τραυματικές περιστάσεις της προσωπικής του ιστορίας όσο και με την επώδυνη συνθήκη ακραίου αποκλεισμού που αντιμετωπίζει επί του παρόντος. Αυτή η συσσώρευση επίπονων βιωμάτων, στην περίπτωση του Αναστάση, φαίνεται να δρα με έναν εξαιρετικά αποδιοργανωτικό τρόπο, κινητοποιώντας μαζικά άγχη και οδηγώντας, στο πλαίσιο της ψυχωτικής διεργασίας, σε μια επώδυνη συναισθηματική εμπειρία σύγχυσης: «Γιατί η ψυχή μου έχει γίνει αχταρμάς... γιατί μαζωχτήκανε όλα μέσα και... έγινε ένας... γρόνθος και δεν μπορούσα να... να αναπνεύσω και τα 'κανα... μαντάρα όλα...», «Έχουνε μπλεχτεί μέσα μου [...] έχουν γίνει αχταρμάς... είναι σοβαρό πράγμα αυτό!», «[Αισθάνομαι] Πάρα πολύ μπερδεμένος...». Παράλληλα, η λιγότερο ή περισσότερο περιστασιακή κατάχρηση οιοπνεύματος εμφανίζεται, παρ' όλες τις αρνητικές συνέπειές της, σαν ένα προσωρινό καταφύγιο απέναντι στην τραυματική πραγματικότητα της έλλειψης στέγης και του κοινωνικού αποκλεισμού· αλλά και, ενδεχομένως, απέναντι στις βαθιές αγωνίες που κατοικούν τον εσωτερικό κόσμο του Αναστάση: «[...] μπορεί να με έχουνε δει εδώ τρεις-τέσσερις φορές να είμαι τύφλα από το τσίπουρο και από την τσικουδιά... να 'χω καταστρέψει το συκωτάκι μου εξαιτίας αυτού του ποτού... αλλά δεν θα με βάλει κάτω αυτή η κατάσταση!».

Η ρευστότητα και το αίσθημα μιας διαρκούς αβεβαιότητας συνιστούν μια συμπληρωματική θεμελιακή διάσταση της αφήγησης του Αναστάση. Η κατάσταση ριζικής κοινωνικής περιθωριοποίησης, όπως αυτή βιώνεται από τον συμμετέχοντα,

παραπέμπει σε μια υποκειμενική εμπειρία πλήρους ρευστότητας και απουσίας σιγουριάς: *«Γι' αυτό η επαγγελματική μου σταδιοδρομία αυτή τη στιγμή είναι μία μεροκάματο... και... ό,τι βρέξει και ό,τι κατεβάσει... δεν έχω τι να κάνω! Γι' αυτό... είμαι στο φλου! Είμαι στο φλου λέμε...»*, *«Αυτή τη στιγμή το σίγουρο δεν υπάρχει... είναι φλου όλα! Δηλαδή... είναι όλα στον αέρα...»*, καθώς και μείζονος αβεβαιότητας για το μέλλον: *«[...] δεν ξέρω τι μου ζημερώνει η αυριανή μέρα...»*.

Τέλος, ο Αναστάσης εκφράζει την πεποίθηση ότι η τρέχουσα συνθήκη ακραίας επισφάλειας και ένδειας με την οποία μάχεται ο ίδιος όπως και άλλα άτομα αποτελεί μια *θεία δοκιμασία*. Με άλλα λόγια, η έλλειψη στέγης με τις πολλαπλές στερήσεις και κακουχίες που συνεπάγεται, βιώνεται υποκειμενικά από τον συμμετέχοντα σαν μια δοκιμασία εκ μέρους του θεού, τόσο ατομική όσο και συλλογική: *«Μία δοκιμασία ακόμα που μας ρίχνει ο Θεός! Όχι η κοινωνία, ο Θεός! Μπορεί ο Θεός να μας δοκιμάζει να δει αν θα αντέξουμε ή θα νικήσουμε...»*, *«Δεν είναι μια δοκιμασία που θα... θα... είναι μόνο για μένα ατομικά... βλέπω όλον τον κόσμο, πεινάει όλος ο κόσμος, πεινάει όλη η Ελλάδα... είναι μια δοκιμασία...»*. Θα ήταν ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι η συγκεκριμένη ψυχονητική κατασκευή αρθρώνεται, σε μεγάλο βαθμό, πάνω σε έναν ισχυρό φόβο αντιποίνων και, μολονότι στηριζόμενη σε ορισμένες πολιτισμικά αποδεκτές αντιλήψεις θρησκευτικής φύσεως, φαίνεται εντούτοις να κρύβει μια λιγότερο ή περισσότερο συγκαλυμμένη παραληρηματική διάσταση: *«Εδώ, έχω κόψει το βρισίδι [...] το 'χω κόψει γιατί είναι μια δοκιμασία που μου έστειλε ο Θεός για μένα... και για όλον τον κόσμο...»*.

Όσον αφορά ειδικότερα το ζήτημα της ανάκαμψης από την κατάσταση έλλειψης στέγης, τα αποτελέσματα της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης της συνέντευξης με τον Αναστάση αναδεικνύουν την υποκειμενική αναγκαιότητα μιας σταθερής, προοδευτικής -και όχι ταχείας ή απότομης- πορείας κοινωνικής επανένταξης: *«Πρέπει να περάσει λίγος καιρός, να σταθεροποιηθώ και οικονομικά, και δουλειά, και ψυχικά... γιατί όλα τα έχω κάνει αχταρμά μέσα μου... Δεν μπορώ να πάω από τη μία μεριά στην άλλη απότομα... θέλει σιγά-σιγά...»*. Ταυτόχρονα, η ανάκτηση ενός επαρκούς βαθμού ψυχικής σταθερότητας, εάν όχι ψυχολογικής ευεξίας, εμφανίζεται στον λόγο του Αναστάση ως η βασική προϋπόθεση για την υπέρβαση της έλλειψης στέγης και της άκρως ρευστής κατάστασης που αντιμετωπίζει

γενικότερα: *«Αν δεν ξεδιαλώνω την ψυχή μου, δεν μπορώ να προχωρήσω... Ο σωστός ο άνθρωπος πρέπει πρώτα να καθαρίζει την ψυχή του και μετά να πάει να φτιάξει τη δουλειά του...»*, *«Υπάρχουν άτομα που θέλουν να με βοηθήσουν αλλά τους λέω: "Κοιτάτε, υπάρχει σοβαρό πρόβλημα, το καταλαβαίνω... τραβάω χειρόφρενο, το τρενάρουμε... όταν έρθει η ώρα χτυπάμε! Τώρα το τρενάρουμε! Δεν είμαι για πολλά-πολλά τώρα..."»*. Αν και ο συμμετέχων αναφέρεται επαναλαμβανόμενα σε αυτήν την ανάγκη του να ακολουθήσει αργά, σταδιακά βήματα καθώς και στην τρέχουσα ψυχική αδυναμία του να εξέλθει από την κατάσταση ριζικής περιθωριοποίησης που βιώνει ή/και να προχωρήσει προς την υλοποίηση των προσωπικών του στόχων, δεν παύει, παρ' όλα αυτά, να παραμένει αισιόδοξος επενδύοντας στο μέλλον: *«Κρατάω ελπίδα... Δεν μπορεί να με βοηθήσει ακόμα κανένας... Σου 'πα, το όνειρο μου είναι να ανοίξω το δικό μου συνεργείο! Θα τα καταφέρω! Είμαι σίγουρος! Αλλά όχι ακόμα... όχι μ' αυτή την κατάσταση... Φρένο στα σχέδια! Φρένο σε όλα! Γιατί έχω μια κατάσταση που δεν ευδοκیمی προχώρημα... σταματάμε και πάμε σιγά-σιγά...»*.

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Στην περίπτωση του Αναστάση, η διαδικασία ανάκαμψης από την σοβαρή ψυχική παθολογία από την οποία πάσχει ο συμμετέχων και η διαδικασία εργασιακής και κοινωνικής επανένταξης εμφανίζονται σε μεγάλο βαθμό ως δύο παράλληλες, στενά αλληλοεξαρτώμενες πορείες. *«Αυτή τη στιγμή, αυτή τη στιγμή το μόνο που θέλω είναι... να ηρεμήσω, να φτιάξω την ψυχή μου μέσα...»*, τονίζει ο Αναστάσης. Αφενός, η επαρκής βελτίωση της κατάστασης της ψυχικής υγείας του, μέσω μιας κατάλληλης θεραπευτικής φροντίδας (φαρμακευτικής, σχεσιακής, θεσμικής) και συνοδείας, δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί, πράγματι, μια από τις βασικές προϋποθέσεις για την ανθεκτική υπέρβαση της συνθήκης έλλειψης στέγης και ριζικού αποκλεισμού την οποία αντιμετωπίζει. Επιπλέον, θα ήταν σημαντικό να σημειωθεί ότι η δυνατότητα σταδιακής ψυχικής επούλωσης των τραυμάτων του παρελθόντος και, μερικής έστω, αποδέσμευσης από αυτά, φαίνεται να κατέχει εδώ μια καθοριστική σημασία: *«Ήδη, σήμερα πήγα στον ψυχολόγο, μιλήσαμε και περιμένω την επόμενη συνεδρίαση τότε θα είναι, να πάω να συνεχίσω την κουβέντα μου... για να μπορέσω να ελευθερωθώ...»*. Αφετέρου, η αφήγηση του συμμετέχοντος μαρτυρά υπέρ του γεγονότος ότι η

εργασιακή επανένταξη και, πρώτα από όλα, η μετάβαση σε έναν σταθερό χώρο διαμονής συνιστούν όχι μόνο ουσιώδη βήματα στο πλαίσιο της διαδικασίας κοινωνικής ανάκαμψης και επανένταξης, αλλά επίσης θεμελιακούς παράγοντες ψυχικής υγείας. «Έχω κάνει αίτηση σε κάτι ξενώνες [για] να μπορέσω να ηρεμήσω λιγάκι, να στατιάρω, να προχωρήσουμε λίγο πιο μπροστά...», «[Θέλω] Να πηγαίνω στη δουλειά μου... όταν θα έχω», αφηγείται χαρακτηριστικά ο Αναστάσης.

Πέραν της γενικότερης παρατήρησης πολυάριθμων διχοτομήσεων και μαζικών προβολών που οδηγούν, σε ορισμένα σημεία, σε σαφή ρήξη της σχέσης με την εξωτερική πραγματικότητα, από την ψυχοδυναμικά προσανατολισμένη ανάλυση της αφήγησης του Αναστάση, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η ανάδυση της αρκετά ωμής αναπαράστασης μιας καταστροφικής μητέρας-Ελλάδας, η οποία βλάπτει και «τρώει» τα παιδιά της: «*Η μανούλα μας, μας τρώει! [...] Η Ελλάδίτσα μας τρώει, μας καταστρέφει!*». Από την άλλη πλευρά ωστόσο, η ίδια μητέρα-Ελλάδα, αυτή τη φορά ως θύμα της κακόβουλης και «ύπουλης» δράσης άλλων πολιτικών δυνάμεων, θα μπορέσει να ανακάμψει, σύμφωνα με την παρηγορητική πεποίθηση που διατηρεί ο συμμετέχων, σε ένα λιγότερο ή περισσότερο άμεσο μέλλον, χάρη στην ευεργετική παρέμβαση του Θεού.

Η ιστορία του Αναστάση διακρίνεται, όπως σημειώθηκε και προηγουμένως, από μία πολλαπλότητα τραυματικών στοιχείων. Κατά την παιδική του ηλικία, η αναφερόμενη επανάληψη σοβαρών αιμομικτικών συμβάντων, την οποία ο ίδιος τοποθετεί χρονικά από την ηλικία των δέκα ετών και έπειτα, όπως και η συνεχής ενδοοικογενειακή σωματική και ψυχολογική βία φαίνεται να συνθέτουν μια μόνιμη τραυματική διαμόρφωση: ένα «*σωστό οικογενειακό μαρτύριο*», κατά την ομιλούσα έκφραση που χρησιμοποιεί ο συμμετέχων. Επιπροσθέτως, θα ήταν σημαντικό να επισημανθεί ότι η σχετικά πρόσφατη μείζων υποτροπή που είχε ο Αναστάσης έπειτα από τον θάνατο ενός στενού συγγενικού προσώπου, συμπίπτει χρονικά με την απόλυτη κοινωνική κατάρρευση και περιθωριοποίησή του. Ιδιαίτερα πιθανή εμφανίζεται λοιπόν η επεξηγηματική υπόθεση ότι το τραυματικό αυτό γεγονός πυροδοτεί μια νέα ψυχική αποδιοργάνωση, η οποία, με την σειρά της, διαδραματίζει έναν κομβικό ρόλο εντός της πολυπαραγοντικής αιτιακής δυναμικής που οδηγεί τελικά στον μακροχρόνιο αποκλεισμό του Αναστάση στον δρόμο.

Καταλήγοντας, θα άξιζε να υπογραμμισθεί ότι η ικανότητα του συμμετέχοντος

να επωφελείται της ύπαρξης ενός υποστηρικτικού περιβάλλοντος συνιστά ένα σημαντικό στοιχείο θετικής πρόγνωσης. Με άλλα λόγια, η ψυχική στήριξη και η εμπειρία που ο Αναστάσης καταφέρνει να βρει σε ορισμένες από τις σχέσεις του -τόσο με επαγγελματίες ψυχικής υγείας ή του κοινωνικού πεδίου, όσο και με συγγενικά ή φιλικά πρόσωπα- μοιάζει να του επιτρέπουν να διατηρεί έναν βαθμό λειτουργικότητας και μπορούν να προσφέρουν μια στέρεα βάση για την υλοποίηση των προσωπικών του σχεδίων, άμεσων και αψότερων.

Γιάννης

Ο Γιάννης είναι ένας άνδρας 59 ετών, πατέρας ενός ενήλικου παιδιού. Μακροχρόνια άνεργος, άπορος και σωματικά ασθενής, πάσχων από σακχαρώδη διαβήτη με ορισμένες σοβαρές επιπλοκές, ο Γιάννης αντιμετωπίζει μια ιδιαίτερα παρατεταμένη συνθήκη ριζικού κοινωνικού αποκλεισμού. Πιο συγκεκριμένα, η έναρξη των προβλημάτων έλλειψης στέγης του Γιάννη τοποθετείται πριν έξι χρόνια. Κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου, ο Γιάννης φιλοξενήθηκε, για ένα διάστημα δύομισι ετών περίπου, σε ξενώνα προσωρινής διαμονής για αστέγους, ενώ, τους τελευταίους δώδεκα μήνες, διανυκτερεύει σε κοινωνικό υπνωτήριο.

Ο Γιάννης προέρχεται από μία πολύτεκνη οικογένεια εντός της οποίας βιώνει, από νωρίς ως παιδί, ορισμένες εξαιρετικά τραυματικές περιστάσεις λόγω της μόνιμης βίας που επικρατεί αλλά και της πρόιμης απώλειας του πατέρα του, εθισμένου στο αλκοόλ, μερικά χρόνια αργότερα, στην αρχή της εφηβείας του. Εγκαταλείποντας τις μαθητικές του σπουδές, ο Γιάννης ξεκινά έκτοτε να εργάζεται ως τεχνίτης και παράλληλα να απασχολείται, άλλοτε περιστασιακά και άλλοτε πιο συστηματικά, στον τομέα της εστίασης· επαγγελματικές δραστηριότητες τις οποίες θα συνεχίσει να εξασκεί σταθερά καθ' όλη την διάρκεια της έγγαμης ζωής του όπως και μετά το τέλος της. Εντούτοις, η απροσδόκητη απόλυσή του, σε συνδυασμό με την ολοένα αυξανόμενη δυσκολία ανεύρεσης εργασίας που συναντά στην τεχνική του ειδικότητα και τον έντονο εργασιακό αποκλεισμό τον οποίο υφίσταται σταδιακά στον χώρο της εστίασης εξαιτίας της επιδεινούμενης κατάστασης της σωματικής του υγείας και κυρίως, όπως αφηγείται, της θεραπείας που αυτή απαιτεί, έχουν ως συνέπεια την πλήρη οικονομική κατάρρευση και κοινωνική περιθωριοποίηση του. Παρότι

διαζευγμένος εδώ και αρκετά χρόνια, ο Γιάννης διατηρεί τακτική επικοινωνία με την πρώην σύζυγό του καθώς και με την κόρη τους – σήμερα, μια νεαρή γυναίκα.

Κατά τη διάρκεια της τελευταίας εξαετίας, ο Γιάννης εξαρτάται σχεδόν ολοκληρωτικά από τις κοινωνικές υπηρεσίες, ενώ του έχει χορηγηθεί επίσης, πιο πρόσφατα, ένα προνοιακό επίδομα αναπηρίας. Πέραν της ανεύρεσης ενός ή περισσότερων κοινωνικών ξενώνων όπου θα ήταν δυνατόν να φιλοξενηθεί για το χρονικό διάστημα των οκτώ ετών που τον χωρίζουν από την συνταξιοδότησή του, ο Γιάννης δεν εκφράζει κανέναν άλλον στόχο ή ελπίδα για το μέλλον.

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Οι τρεις κομβικές διαστάσεις που φαίνεται να προσδιορίζουν την εμπειρία του Γιάννη, όπως αυτές προκύπτουν βάσει της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης της προσωπικής του αφήγησης, είναι οι εξής: (α) *ο κοινωνικός αποκλεισμός βιωμένος ως μόνιμη τραυματική κατάσταση*, (β) *τα καταθλιπτικά συναισθήματα και η απαισιοδοξία* και (γ) *το αίσθημα αβοήθητου και το βίωμα εγκατάλειψης από την πολιτεία*.

Η μελέτη της συνέντευξης με τον Γιάννη υποδεικνύει ότι ο ακραίος κοινωνικός αποκλεισμός βιώνεται υποκειμενικά από τον συμμετέχοντα σαν μια *μόνιμη τραυματική κατάσταση*. Ειδικότερα, για τον Γιάννη, η εμπειρία του κοινωνικά εφήμερου και της σχεδόν απόλυτης ρευστότητας φαίνεται να αντιστοιχεί σε μια διαρκώς παρατεινόμενη, αδιέξοδη εμπειρία ψυχικού πόνου και αγωνίας. Η μακροχρόνια και πολυεπίπεδη κοινωνική, ψυχική και σωματική οδύνη διαμορφώνει ένα υποκειμενικό βίωμα μείζονος καταπόνησης: «*Ταλαιπωρούμαι... μπήκα στον έκτο χρόνο [...] από θέμα δουλειάς, από θέμα κατοικίας, από θέμα...*», «*Ταλαιπωρία μεγάλη... μεγάλη... οικονομική, υγεία, ψυχολογική...*». Αλλά, πάνω απ' όλα, η έλλειψη στέγης και η ριζική επισφάλεια συνιστούν για τον συμμετέχοντα μια τρομακτική, ανυπόφορη κατάσταση: «*Είναι... είναι φοβερή... φοβερή η κατάσταση*», πηγή συναισθημάτων βαθιάς δυστυχίας: «*Είναι δράμα... δράμα...*». Παράλληλα, το ισχυρό συναίσθημα *άγχους*⁶⁸, υπό τη μορφή μιας ακραίας αβεβαιότητας και ανασφάλειας

68 Εδώ ενόπιον ενός πραγματικού κινδύνου, ή «*Realangst*», και συνεπώς όχι τόσο συνδεδεμένο με την εσωτερική ενορμητική οικονομία του υποκειμένου, θα μπορούσαμε να επισημάνουμε

σχετικά με την ίδια την δυνατότητα επιβίωσης στο άμεσο μέλλον, φαίνεται να κατέχει μια εξίσου κεντρική θέση στο εσωτερικό βίωμα του Γιάννη: «Φοβάμαι... Θα μου ξαναδώσουν το ποσοστό αναπηρίας;», «Άντε τώρα, πες ότι θα με κόψουν και δεν μου δώσουν το ποσοστό... τι θα κάνω; Όχι μόνο εγώ, κι οι άνθρωποι σαν κι εμένα [...] Ναι, ναι, ναι... είναι φοβερά πράγματα...». Ο Γιάννης προσθέτει, όσον αφορά τις παρούσες δεινές συνθήκες διαβίωσής του: «Στο μέρος τώρα αυτό που καθόμαστε, σε κάθε δωμάτιο είμαστε δεκαπέντε-δεκαεφτά άτομα... είναι... ακόμα πιο δύσκολη η κατάσταση».

Τα καταθλιπτικά συναισθήματα και η απαισιοδοξία αποτελούν μια θεμελιακή συνιστώσα της τρέχουσας ψυχολογικής εμπειρίας του Γιάννη, η οποία μπορεί να κατανοηθεί, εν πολλοίς, ως ένα ιδιαίτερα επώδυνο υποκειμενικό βίωμα απελπισίας. Θα πρέπει να τονισθεί ότι τα συναισθήματα υπέρμετρης θλίψης και αγωνίας επικρατούν στο σύνολο της αφήγησης του συμμετέχοντος: «[Αισθάνομαι] Χάλια... ναι, βέβαια...», «Και μετά ξανά το κεφάλι κάτω και [σκέφτομαι]: "Τι θα γίνει;"», «Δηλαδή, πώς να μην έχεις κατάθλιψη; Πρέπει να 'σαι κοπρόσκυλο, πρέπει να 'σαι... να μην σκέφτεσαι: "Τι θα κάνω αύριο; Πού θα πάω; Πώς; Τι;"... Συνέχεια έτσι...». Επιπλέον, άμεσες συνέπειες της καταθλιπτικής οδύνης του Γιάννη μπορούν να θεωρηθούν τόσο η χρόνια διαταραχή του ύπνου που αντιμετωπίζει: «Δεν μπορώ να κοιμηθώ... μεγάλο... μεγάλο πρόβλημα...», όσο και η κοινωνική απόσυρση και απομόνωση του: «Απομονώνομαι εύκολα [...]», «Επειδή δεν είμαι καλά ψυχολογικά αυτόν τον καιρό, δεν θέλω και πολύ [να βλέπω άτομα]». Τέλος, η έντονη απαισιοδοξία και η ολική απώλεια ελπίδας αντικατοπτρίζονται σε μια εξαιρετικά μελανή θέαση του μέλλοντος: «Δεν υπάρχει... δεν υπάρχει μέλλον...», «Δεν βλέπω... δεν βλέπω μέλλον, δεν υπάρχει τίποτα... εδώ δεν βλέπω μέλλον στα παιδιά μας, θα δω σε μένα;», «Ελπίδα δεν υπάρχει [...] το να δούμε μια κάπως ανοιχτή μέρα... όλες είναι θολές... δεν υπάρχει, δεν υπάρχει... ούτε αύριο, ούτε μεθαύριο, ούτε τον άλλο μήνα, ούτε του χρόνου... αυτό βλέπω εγώ...», «Χειρότερο μπορεί να γίνει...», οδηγώντας ταυτόχρονα σε επαναλαμβανόμενες αυτοκτονικές σκέψεις: «Δηλαδή, να πάμε να πέσουμε στο τραίνο... που το 'χω σκεφτεί πολλές φορές!».

Το αίσθημα αβοήθητου και το βίωμα εγκατάλειψης από την πολιτεία συνιστούν την τρίτη εκ των βασικών διαστάσεων που εμφανίζονται να χαρακτηρίζουν την

αναφερόμενοι στην δεύτερη θεωρία του S. Freud (1926) σχετικά με το άγχος.

ψυχολογική εμπειρία του Γιάννη. Το αίσθημα απουσίας μέριμνας εκ μέρους του κράτους: «Αλλά... βέβαια από το κράτος δεν υπάρχει και ούτε πρόκειται για μένα να υπάρχει ελπίδα για τους ανθρώπους σαν κι εμένα που είμαστε εδώ ας πούμε... δεν υπάρχει...», «Δεν υπάρχει από το κράτος κοινωνική μέριμνα, δεν υπάρχει... δεν υπάρχει...», «Το κράτος είναι απόν... δυστυχώς... απόν... απόν...», κινητοποιεί συναισθήματα θυμού, αδικίας και απογοήτευσης: «Κάτι πιστεύαμε από αυτήν την κυβέρνηση, αλλά πιστεύω ότι είναι χειρότεροι απ' όλους...», «Γιατί; Επειδή δεν έχουμε να πληρώσουμε; Τόσα χρόνια δεν το πληρώναμε το κράτος;». Όλα τα παραπάνω μοιάζουν να αποκρυσταλλώνονται σε ένα επίπονο αίσθημα εγκατάλειψης και αβοήθητου: «Τον λαϊκό κόσμο ποιος θα βοηθήσει; Τους άρρωστους, τους συνταξιούχους, τα παιδιά; [...] Πιστεύω ότι δεν υπάρχει κανείς αυτή τη στιγμή να βοηθήσει αυτόν τον κόσμο...».

Αναφορικά με το ζήτημα της ανάκαμψης από την κατάσταση αποκλεισμού από την κατοικία, θα μπορούσαμε να υπογραμμίσουμε ότι ο μακροχρόνιος εγκλωβισμός του συμμετέχοντος σε μια τραυματική συνθήκη ριζικής κοινωνικής περιθωριοποίησης, σε συνδυασμό με την σοβαρά επιβαρυνόμενη κατάσταση της σωματικής του υγείας, μοιάζει να ευθύνονται για την εμφανή ψυχική αδυναμία του να επενδύσει οποιοδήποτε σχέδιο ανάκαμψης. Ελλείπει όμως κάποιας -λιγότερο ή περισσότερο άμεσης ή απώτερης- σχετικής προοπτικής, δεν απομένει στον Γιάννη, όπως αισθάνεται ο ίδιος, καμία ελπίδα διεξόδου από την άκρως δεινή, εφήμερη κατάσταση στην οποία βρίσκεται, μέχρι την στιγμή της μελλοντικής συνταξιοδότησής του: «Θα περπατάμε και θα παραμιλάμε! Θα ψάχνουμε να βρούμε κάθε χρόνο ξενώνα... μέχρι να 'ρθει η ώρα να πάρουμε την σύνταξη... Δεν υπάρχει... δεν υπάρχει άλλο τίποτα... δεν υπάρχει... δυστυχώς...». Ο Γιάννης έχει απορρίψει την πρόταση ψυχιατρικής βοήθειας (φαρμακευτικής φύσης) που του έχει γίνει από ειδικό κατά το πρόσφατο παρελθόν.

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Εξετάζοντας ψυχοδυναμικά την αφήγηση του Γιάννη, πριν απ' όλα, θα πρέπει να επισημανθεί η παρατηρούμενη πολλαπλότητα τραυματικών εμπειριών, οι οποίες

διατρέχουν την προσωπική του ιστορία, ιδιαίτερα την παιδική και την εφηβική. «Είχαμε άσχημα παιδικά χρόνια, είχαμε σκληρό πατέρα...», αφηγείται ο Γιάννης. «[Θυμάμαι] Περισσότερο... τη βία που υπήρχε στο σπίτι ας πούμε... μεγάλη βία... να αγκαλιάζω τα παιδιά, τα αδέρφια μου τα μικρά... επειδή ερχόταν μεθυσμένος ο πατέρας, να μην τα δείρει [...] Δεν μ' ένοιαζε να φάω ζύλο εγώ, αρκεί να μην δείρει τα μικρά ας πούμε...». Αυτή η διαρκής βία και υπερδιέγερση μέσα στην οποία μεγαλώνει ο Γιάννης μοιάζει αιφνίδια να παραχωρεί την θέση της στην έλλειψη και στο κενό που προκύπτει από την απώλεια του πατέρα του. Καθ' εαυτόν τραυματικός, ο πρώιμος θάνατος του πατέρα του Γιάννη βιώνεται κατά την καθοριστική στιγμή της επανενεργοποίησης της οιδιπόδειας σύγκρουσης στην αρχή της περιόδου της εφηβείας, με αποτέλεσμα την πρόσκρουση των πατροκτονικών επιθυμιών -εν προκειμένω, σε μεγάλο βαθμό συνειδητών⁶⁹- με μια μη-αναστρέψιμη εξωτερική πραγματικότητα. Καταργώντας προσωρινά την διάκριση ανάμεσα στο μέσα και έξω⁷⁰, αυτή η βίαιη και αναπάντεχη συνάντηση μεταξύ φαντασίωσης και υλικής πραγματικότητας επαυξάνει σημαντικά τον αποδιοργανωτικό αντίκτυπο του τραυματικού γεγονότος. Στην ιστορία του Γιάννη, μπορούμε να υποθέσουμε ότι η συγκεκριμένη τραυματική εμπειρία επανενεργοποιεί τα προϋπάρχοντα σημεία ευθραυστότητας της ναρκισσιστικής του οργάνωσης, συνδεδεμένα με την βία και την αστάθεια του περιβάλλοντος, και θέτει συγχρόνως σοβαρά εμπόδια στην πορεία της επεξεργασίας του οιδιπόδειου συμπλέγματος. Εν συνεχεία, και με την αναγκαστική παρατεταμένη καθημερινή απουσία της μητέρας του, ο Γιάννης ωθείται ακόμη περισσότερο στην κατεύθυνση μιας τραυματικής πρώιμης υπερωρίμανσης, σε βάρος φυσικά των αληθινών ψυχοσυναισθηματικών του αναγκών. Η φράση του Γιάννη: «Δηλαδή, δεν θυμάμαι τον εαυτό μου παιδί να παίζω...», αποτελεί χαρακτηριστική συμπύκνωση όλων των παραπάνω.

Στην περίπτωση του Γιάννη, ο συνδυασμός μιας καταθλιπτικής ευαλωτότητας, ιστορικής -κυρίως- προέλευσης, όπως φαίνεται, και μιας σειράς βιωμένων δευτερογενών τραυματικών απωλειών ποικίλων τάξεων -με κυριότερες, τον συζυγικό χωρισμό του, την απώλεια της εργασίας και του επαγγελματικού του ρόλου και την

69 Η απώθηση τους έχει ήδη αποτύχει· πολύ πιθανώς, εξαιτίας των ιδιαίτερων περιστάσεων της εξωτερικής πραγματικότητας, άμεση συνέπεια των οποίων μπορεί να θεωρηθεί επίσης βέβαια η γενικότερη ευθραυστοποίηση της αμυντικής λειτουργίας.

70 Οδηγώντας δηλαδή σε μια «απομεταβατικοποίηση της πραγματικότητας» ή, με άλλα λόγια, σε μια στιγμή κατάρρευσης της εσωτερικής τοπικής (*collapsus topique*), έτσι όπως αυτή έχει περιγραφεί από τον C. Janin (1996).

κατάρρευση της σωματικής υγείας του- στις οποίες προστίθεται επίσης ο σφοδρός ψυχολογικός αντίκτυπος του παρατεταμένου κοινωνικού αποκλεισμού του, έχουν ως αποτέλεσμα την βύθιση του συμμετέχοντος σε μια σοβαρή χρόνια καταθλιπτική διαδικασία. Παρότι ο ψυχικός παράγοντας δεν αποτελεί παρά ένα μόνο στοιχείο ανάμεσα στις πολλαπλές διαφορετικές αιτίες της μακροχρόνιας περιθωριοποίησης του Γιάννη, η μελέτη της προσωπικής του αφήγησης υποδεικνύει με σαφήνεια την καθοριστική σημασία του, ιδιαίτερα όσον αφορά την διαδικασία ανάκαμψης από την κατάσταση έλλειψης στέγης· ή, εν προκειμένω, τα αδιέξοδά της. Λαμβανομένων υπόψη των παραπάνω, θα ήταν εύλογο να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι χωρίς κάποια μορφή ψυχοθεραπευτικής φροντίδας, η διαίωσιση του ήδη πολυετούς ριζικού αποκλεισμού του Γιάννη συνιστά, δυστυχώς, ένα ιδιαίτερα πιθανό ενδεχόμενο, οι επιπτώσεις του οποίου θα μπορούσαν μακροπρόθεσμα να αποδειχθούν ολέθριες.

Παύλος

Ο Παύλος, 51 ετών, είναι ένας άγαμος άνδρας χωρίς παιδιά. Μακροχρόνια άνεργος, διαβιώνει επί σειρά ετών σε εξαιρετικά αντίξοες υλικές συνθήκες, με ελάχιστους μόνο οικονομικούς πόρους. Όταν διενεργείται η ερευνητική συνέντευξη, ο Παύλος βρίσκεται αποκλεισμένος στον δρόμο δεκαοκτώ μήνες, έχοντας ήδη διαμείνει, αμέσως προηγουμένως, για μια περίοδο τριών ετών, σε ένα κατάλυμα πλήρως ακατάλληλο για κατοίκηση. Κατά τις τελευταίες εβδομάδες, διανυκτερεύει τακτικά σε υπνωτήριο αστέγων.

Ο Παύλος έχει μεγαλώσει σε μια κεντρική συνοικία της πόλης της Αθήνας εντός ενός κοινωνικά μη-προνομιούχου περιβάλλοντος. Όπως υποδεικνύουν ορισμένες πρώιμες νηπιακές αναμνήσεις μείζονος τραυματικής αξίας τις οποίες ανακαλεί, η πρώτη περίοδος της ζωής του εκτυλίσσεται μέσα σε ένα δυσμενές κλίμα ενδοοικογενειακής βίας, άρρηκτα συνδεδεμένο με την χρόνια σοβαρή κατάχρηση αλκοόλ από τον πατέρα του. Παρά το ιδιαίτερα έντονο ενδιαφέρον του Παύλου για τις επιστήμες ως μαθητή, ολοκληρώνοντας το Λύκειο, για οικονομικούς κυρίως λόγους, δεν θα ακολουθήσει πανεπιστημιακές σπουδές, όπως θα το επιθυμούσε, αλλά θα ξεκινήσει να εργάζεται επαγγελματικά απασχολούμενος σταθερά ως τεχνίτης στον τομέα των οικοδομικών εργασιών.

Επιλέγοντας εκούσια να παραμείνει άγαμος και να μην αποκτήσει δική του οικογένεια, ο Παύλος διάγει μια ενήλικη ζωή «ήσυχη», χωρίς «τίποτα ιδιαίτερο», όπως αφηγείται, αλλά ωστόσο γεμάτη ζωντανούς διανοητικούς προβληματισμούς και αναζητήσεις. Ως διαδοχικές κομβικές στιγμές στην πολυετή διαδικασία βαθμιαία βαθυνόμενης περιθωριοποίησής του μπορούμε να αναφέρουμε σχηματικά: (α) αρχικά, την ανθεκτική εγκατάστασή του σε μια παρατεταμένη συνθήκη ανεργίας, (β) την εγκατάλειψη, δύο χρόνια αργότερα, της τελευταίας προσωπικής του κατοικίας λόγω της αδυναμίας του να ανταποκριθεί ακόμα και σε βασικές οικονομικές υποχρεώσεις και, τέλος, (γ) την αιφνίδια αποχώρησή του, πριν δεκαοκτώ μήνες, από το στοιχειώδες οίκημα που του παραχωρούνταν έκτοτε για χρήση εν είδει κατοικίας, έπειτα από μια ιδεολογική προστριβή με τον ιδιοκτήτη, φαινομενικά ελάσσοнос σημασίας αλλά βιωμένη υποκειμενικά σαν ένα σφοδρό πλήγμα.

Κατά τη διάρκεια αυτής της πολύμηνης περιόδου διαβίωσης στον δρόμο, η οποία εκτείνεται χωρίς διακοπή μέχρι το παρόν, ο Παύλος εξαρτάται πλήρως από τις κοινωνικές υπηρεσίες. Στην τρέχουσα φάση, βρίσκεται σε αναζήτηση κάποιας εργασιακής απασχόλησης, ενώ συγχρόνως αναμένει να μπορέσει να ενταχθεί σε ένα μεταβατικό πρόγραμμα υποστηριζόμενης αυτόνομης στέγασης. Πέραν των παραπάνω στόχων, κεντρική θέση στα μελλοντικά του σχέδια κατέχει η ελπίδα μιας πιο συστηματικής και ενεργούς δραστηριοποίησης, ενδεχομένως επαγγελματικής, στο πεδίο της καλλιτεχνικής δημιουργίας.

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Οι κύριες ψυχολογικές διαστάσεις που φαίνεται να συνθέτουν την εμπειρία του Παύλου, όπως αυτές προκύπτουν από την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της προσωπικής του αφήγησης, μπορούν να απαριθμηθούν ως εξής: (α) η πολύπλευρη οδύνη της ζωής χωρίς κατοικία και η ολική απόσυρση στην μελέτη, (β) τα έντονα συναισθήματα ντροπής και η κατάρρευση της εικόνας εαυτού, (γ) το αίσθημα μόνιμης αβεβαιότητας και η απώλεια ελπίδας, (δ) οι βιωμένες θετικές πτυχές και τα υποκειμενικά οφέλη της ζωής στον δρόμο και (ε) η βαθιά απογοήτευση από την κοινωνία.

Η αφήγηση του Παύλου καταδεικνύει την *πολύπλευρη υποκειμενική οδύνη* που συνοδεύει εξαρχής την καθημερινή του ύπαρξη ως αστέγου στον δρόμο καθώς και την έκταση της κοινωνικής απομόνωσής του. Το συναίσθημα του θυμού, κεντρικό αρχικά: *«Ήμωνα θυμωμένος την πρώτη μέρα που βγήκα στον δρόμο...»*, μοιάζει στη συνέχεια να παραχωρεί την πρωτοκαθεδρία σε ένα επώδυνο βίωμα παρατεινόμενης καταπόνησης και δυσχέρειας: *«Ταλαιπωρία! Το χειρότερο πράγμα σε εμένα ήταν τα ρούχα να κρύψω να 'χω καθαρά...»*, με κυρίαρχα στοιχεία την μόνιμη διαταραχή του ύπνου (αϋπνία), τον πλήρη εθισμό στον καπνό: *«Μόνο σε ένα πράγμα ήμωνα εθισμένος [...] στο τσιγάρο... μάζενα γόπες...»* αλλά και μια τεράστια κοινωνική απομόνωση: *«[...] για τέσσερις μήνες σχεδόν μπορεί να μην είχα μιλήσει... πλην από έναν άνθρωπο που έβλεπα, ένα: "Γεια!"»*. Στην ιστορία του Παύλου, αυτή η σχεδόν απόλυτη απομόνωση και αναδίπλωση στον εαυτό δεν είναι ελεύθερη επίπων συναισθημάτων μοναξιάς: *«[Ήμωνα] Πολύ μόνος μου...»*, τα οποία, εντεινόμενα από ένα αίσθημα γενικής απογοήτευσης από τους άλλους ανθρώπους: *«Απογοητεύτηκα πολύ με τους ανθρώπους...»*, μοιάζει να οδηγούν σε ακόμη μεγαλύτερη κοινωνική απόσυρση και μοναχικότητα. Παράλληλα, η σχεδόν αποκλειστική επικέντρωση του συμμετέχοντος σε μια *ενδεδεχθή μελέτη φιλοσοφικών και φιλολογικών κειμένων* φαίνεται να λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό αμυντικά, συγκροτώντας ένα προστατευτικό κέλυφος απέναντι στην τραυματική πραγματικότητα της ακραίας περιθωριοποίησης αλλά και ένα τείχος ασφαλείας ενάντια στον έμμονο φόβο της τρέλας, που εγείρεται εδώ, επακριβώς, από τον ακραίο αποκλεισμό: *«Ζούσα με ένα βιβλίο, με κάνα-δυο βιβλία...»*, *«Πω πω, έχω Νίτσε, λέω, και Liddell & Scott, λέω, τύχη βουνό πάνω στην δυσκολία μας!»*, *«Το πρώτο πράγμα που είπα έξω [όταν βγήκα στον δρόμο] -στον εαυτό μου, τα λοιπά- λέω: "Δεν θέλω να τρελαθώ!" [...] Διάβαζα μεγαλοφώνως στα Αρχαία για να μην χάσω το μυαλό μου...»*⁷¹.

Στην περίπτωση του Παύλου, η εμπειρία της έλλειψης στέγης, όπως και γενικότερα της μακροχρόνιας κοινωνικής περιθωριοποίησης, προκαλεί ισχυρά *συναίσθημα ντροπής* και οδηγεί σε μια *κατάρρευση της εικόνας εαυτού*. Αφενός, ο αποκλεισμός από την κατοικία και η διαβίωση στον δρόμο συνοδεύονται από ένα διαρκές έντονο αίσθημα ντροπής, το οποίο φαίνεται να δημιουργεί στον

71 Σε μια συμπληρωματική οπτική, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι αυτός ο φόβος απώλειας του μυαλού του, όπως τίθεται από τον Παύλο, δεν είναι βέβαια ανεξάρτητος της υπερβολικής χρήσης της διανοητικής λειτουργίας καθεαυτής ως μέσο άμυνας. Βλ. παρακάτω.

συμμετέχοντα μια υποκειμενική ανάγκη απόκρυψης του εαυτού, παραμένοντας πλήρως αθέατος, αόρατος από το βλέμμα των άλλων: «*Όχι, έξω... στην αρχή... ντροπή πολλή [...] Καθόμουν εκεί στο παγκάκι... ήταν και σκοτεινά, δεν με βλέπανε, δηλαδή μόνο περίγραμμα αν καταλαβαίνανε την ημέρα... δεν ήθελα να με βλέπουνε!*». Αφετέρου, ο μακροχρόνιος αποκλεισμός από τον εργασιακό κόσμο δεν αποτελεί μόνο μια δεύτερη πηγή ντροπής και συνακόλουθης κοινωνικής απόσυρσης: «*Γενικώς, [θέλω] να βρω κάποια δουλειά να μην αισθάνομαι αυτό! Εεε... να αισθάνομαι λίγο καλύτερα... δηλαδή, έχω χαθεί απ' τους φίλους μου... ντρέπομαι να πάω...*», αλλά ευθύνεται επίσης για την απώλεια του αισθήματος παραγωγικότητας και κοινωνικής χρησιμότητας: στοιχείων άρρηκτα συνδεδεμένων, για τον Παύλο, με οποιαδήποτε δυνατότητα ισότιμης αναγνώρισης από τους άλλους εντός του κοινωνικού πεδίου: «*Το μόνο που θέλω εγώ είναι να βρω τη δουλειά μου, κάποια δουλειά ή κάποια δουλειά που μπορώ να την κάνω [...] Γενικά, να αισθανθώ παραγωγικός... γιατί ο μη-παραγωγικός εεε... μπορεί να βγεις στον δρόμο να σε φτύσει ο άλλος και να σου κάνει και μήνυση... γιατί στάθηκες μπροστά στο σάλιο του!*». Όπως μαρτυρά η αφήγηση του Παύλου, η ακραία κοινωνική περιθωριοποίηση εγείρει μια έντονη ναρκισσιστική σύγκρουση⁷², που φαίνεται να έχει συνολικά έναν σφοδρό αντίκτυπο πάνω στην αυτοεκτίμησή του: «*Εγώ, δεν μπορώ να το δεχτώ για τον εαυτό μου αυτό...*».

Θα άξιζε να τονισθεί ακόμη η σημαντική θέση, εντός της ψυχολογικής εμπειρίας του Παύλου, που εμφανίζεται να κατέχει το *αίσθημα* μιας *συνεχούς αβεβαιότητας*: «*Δεν ξέρω τι θα γίνει... δηλαδή... προσπαθώ να αφαιρέσω την αβεβαιότητα...*», συνοδευόμενο από μια αρκετά αρνητική θέαση του μέλλοντος, συνάρτηση της *μείζονος απώλειας ελπίδας* του συμμετέχοντος: «*Το μέλλον μου είναι χάλια... αβέβαιο...*», «*Εγώ τα βλέπω μαύρα!*».

Στον αντίποδα των διαφόρων προαναφερθεισών εξαιρετικά οδυνηρών συνιστωσών της εμπειρίας του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού, στην αφήγηση του Παύλου σκιαγραφούνται επίσης κάποιες *θετικά βιωμένες πτυχές της έλλειψης στέγης* και της κοινωνικής περιθωριοποίησης. Πέραν του όχι άνευ σημασίας γεγονότος ότι η ζωή στον δρόμο περιγράφεται μεθύτερα ως προτιμότερη σε σύγκριση με προηγούμενα διϋποκειμενικά και ενδοϋποκειμενικά αδιέξοδα: «*Ησύχασα που έφυγα [...] Βγήκα έξω [στον δρόμο], αισθάνθηκα καλά που έφυγα από εκεί πέρα... για μένα*

72 Σύγκρουση η οποία θα μπορούσε να εντοπισθεί ανάμεσα στο εγώ και στο ιδεώδες του εγώ, με τη βοήθεια του δεύτερου τοπογραφικού σχήματος του S. Freud (1923).

προσωπικώς, γιατί δεν αισθανόμουν καλά...», ο ριζικός κοινωνικός αποκλεισμός εμφανίζεται, εν γένει, σαν μια πολλαπλά εμπλουτιστική εμπειρία. Τόσο σε διανοητικό επίπεδο: «Θα προσπαθήσω μερικά πράγματα που αποκόμισα απ' όσο καιρό είμαι... σε επατεία [...] να μην το χάσω ένα μέρος [...] Δηλαδή, πολλές σκέψεις που είχα και πριν, τώρα τις βελτίωσα, άλλες τις αναίρεσα, άλλες τις έκανα καλύτερες, άλλες είπα έτσι, άλλες αυτό...», όσο και σε επίπεδο δυνατοτήτων ψυχολογικής αντίληψης και κατανόησης: «Ε, αυτή η ζωή που πέρασα εγώ, αυτό, αυτό... με κάνει σε μερικά πράγματα να ψυχολογήσω μερικά καλύτερα! Εγώ, δεν θέλω να το χάσω αυτό... και λεφτά να αποκτήσω, ίσα-ίσα θέλω να το εμβαθύνω...». Ένα σημαντικότερο όφελος, όμως, ίσως είναι, σύμφωνα πάντοτε με την οπτική του συμμετέχοντος, ότι χάρη στην εμπειρία της ζωής στον δρόμο, μπόρεσε να έρθει σε μεγαλύτερη συμφωνία με τον εαυτό του, εγκαταλείποντας ολοκληρωτικά προηγούμενες πεποιθήσεις, στάσεις και συνήθειές του: «Τον εαυτό μου πώς τον βλέπω; Ταίριαζα καλύτερα [...] εφάρμοσα πράγματα [...] πώς πρέπει να τακτοποιήσω την σκέψη μου σε κάτι και να ξεφύγω απ' τα νομίζω τα δικά μου, να αντιληφθώ αυτό που διαβάζω... να φύγω απ' τα πάντα... απ' τα ίχνη μου, απ' τις συνήθειές μου, απ' τα πάντα... Ε, και ξεκίνησα αυτή τη μορφή του διαλεκτισμού... μου πήγε!».

Η τελευταία εκ των βασικών ψυχολογικών διαστάσεων της υποκειμενικής εμπειρίας του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού που μεταφέρει η αφήγηση του Παύλου είναι το *αίσθημα μιας βαθιάς απογοήτευσης από την κοινωνία*. Ο θυμός και η θλίψη αναφορικά με την επικρατούσα κοινωνική, οικονομική και πολιτική κατάσταση στην Ελλάδα: «Τσαντιζόμουν καμιά φορά... [...] Τι με στεναχωρούσε; Δεν υπάρχει περίπτωση να φτιαχτεί το κράτος με τίποτα...», συγκεκριμενοποιούνται περισσότερο σε ένα οδυνηρό αίσθημα λύπης και απογοήτευσης λόγω της αντιλαμβανόμενης ευρείας έλλειψης παιδείας και ικανότητας κριτικού στοχασμού των άλλων: «Εεε... αισθάνομαι λύπη... όχι απογοήτευση... πιο πολύ λύπη, αυτό ήθελα να πω, πιο πολύ ταιριάζει αυτή η λύπη...», «Μα, λέω, τόση ανοησία! [...] Εκεί πέρα είναι το μόνο που με λυπεί...». Αυτό το αίσθημα απογοήτευσης -αλλά και θυμού- του Παύλου ως προς το κοινωνικό σύνολο εκτείνεται επίσης στον κόσμο των αστέγων και των περιθωριοποιημένων, οι οποίοι θεωρούνται, γενικά, άτομα παντελώς υποταγμένα στις επιταγές και στα ιδεώδη της κοινωνίας: «Προσπαθούν να ακολουθήσουνε... κατά γράμμα... τις επιταγές της κοινωνίας... δηλαδή, με έναν τρόπο... δούλοι... δουλικό!».

Παρόλα αυτά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η εθελοντική δραστηριοποίηση του συμμετέχοντος στο πλαίσιο δράσεων κοινωνικής αλληλοβοήθειας, δεδομένων των θετικών ψυχολογικών επιδράσεων που εμφανίζεται να έχει για τον ίδιο, αναδεικνύεται, και στην περίπτωση του Παύλου, σε έναν σημαντικό παράγοντα ενδυνάμωσης: *«Δεν το κάνω για ανθρωπιστικούς λόγους, το κάνω για τον εαυτό μου...»*, *«Τονώθηκα λίγο... πολλές σκέψεις που κάνω είναι ίδιες, αλλά λόγω κίνησης είναι πιο ήρεμες, πιο τακτοποιημένες... Δεν είναι και τίποτα ιδιαίτερο η εργασία που κάνουμε... [Αλλά] Σκέφτεσαι αλλιώς όταν κινείσαι, όταν, όταν...»*. Ας προσθέσουμε ότι η ανεύρεση μιας επαγγελματικής εργασιακής απασχόλησης γίνεται αντιληπτή από τον Παύλο, όπως είδαμε παραπάνω, ως ένα από τα βασικότερα -εάν όχι το βασικότερο- μέσα κοινωνικής αλλά και ψυχικής ανάκαμψης. Καταλήγοντας, οποιαδήποτε προγνωστική εκτίμηση όσον αφορά την διαδικασία εξόδου από την κατάσταση έλλειψης στέγης και κοινωνικής επανένταξης του συμμετέχοντος στο σύνολό της θα ήταν, στο σημείο αυτό, κατά πάσα πιθανότητα παρακινδυνευμένη. Εντούτοις, ορισμένες παράμετροι ψυχολογικής φύσεως -μεταξύ άλλων στοιχείων- θα μπορούσαν να αποδειχθούν σημαντικές για την μελλοντική έκβαση της ιστορίας αποκλεισμού του Παύλου. Θα τις εξετάσουμε στην αμέσως ακόλουθη παράγραφο.

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Προσεγγίζοντας μέσα από μια ψυχοδυναμική οπτική την συνέντευξη με τον Παύλο, θα πρέπει να υπογραμμισθεί, πρώτα απ' όλα, η υπέρμετρη καταφυγή του συμμετέχοντος στον μηχανισμό της διανοητικοποίησης, ο οποίος κυριαρχεί σχεδόν σε όλο το μήκος της αφήγησής του. Ο λόγος του συμμετέχοντος βρίθει αναφορών σε σπουδαίους στοχαστές και συγγραφείς επιστημονικών ή/και φιλοσοφικών έργων: Νίτσε, Αϊνστάιν, Πλάτωνα, Σοπενχάουερ, Βίτγκενσταϊν... Συχνά δε, περιστρέφεται γύρω από θεωρητικά ζητήματα, *«Είμαι υπέρ της θεωρίας!»* παραδέχεται εξάλλου εύθυμα ο Παύλος, με την αφήγηση να υπεισέρχεται και να επανέρχεται επαναλαμβανόμενα σε ποικίλους κοινωνικοπολιτικούς και φιλοσοφικούς προβληματισμούς που απασχολούν την σκέψη του. Μολονότι ο συμμετέχων μιλά αυθόρμητα για διάφορες επώδυνες εμπειρίες του, νηπιακές όπως και σύγχρονες,

συμπεριλαμβανομένης της έλλειψης στέγης, η αναφορά του σε αυτές, τις περισσότερες φορές, λαμβάνει αμέσως έναν αφαιρετικό-γενικευτικό χαρακτήρα, σε βάρος της υποκειμενικής και συναισθηματικής τους διάστασης.

Στην περίπτωση του Παύλου, η διαρκής υπερδραστηριότητα της σκέψης μεταφράζει μια σαφή αμυντική υπερεπένδυση της διανοητικής λειτουργίας, διανοητική λειτουργία η οποία εμφανίζεται σε μεγάλο βαθμό διχοτομημένη από την συναισθηματική σφαίρα. Θα ήταν δυνατόν να προτείνουμε την υπόθεση ότι αυτή η ιδιότυπη σχάση επιτρέπει, εν προκειμένω, μια αμυντικά αναγκαία ψυχική και συναισθηματική απόσυρση από το τραυματικό βίωμα της ακραίας επισφάλειας και του αποκλεισμού. Συνολικά, η σκέψη μοιάζει να χρησιμοποιείται σαν ένα μέσο αποσύνδεσης τόσο από την εσωτερική (συναισθηματική) πραγματικότητα όσο και από την εξωτερική (σχεσιακή) πραγματικότητα⁷³. Εντούτοις, παρά την μείζονα ναρκισσιστική αναδίπλωση, θα άξιζε να σημειωθεί ότι η επιθυμία του σχετίζεσθαι παραμένει λιγότερο ή περισσότερο περιορισμένη, αλλά υπαρκτή: *«Ίσως να μην μιλάω μόνο με τον εαυτό μου...»*.

Εάν η έκταση των κινήσεων διανοητικοποίησης μπορεί να ιδωθεί, όπως προτάθηκε παραπάνω, εν μέρει ως αμυντική αντίδραση απέναντι στην τρέχουσα παρατεταμένη τραυματική κατάσταση που συνιστά η ριζική κοινωνική περιθωριοποίηση, η προγενέστερη, ιστορική τους ρίζα φαίνεται να έγκειται σε ορισμένους παιδικούς ψυχικούς τραυματισμούς του υποκειμένου. Με άλλα λόγια, η υπέρμετρη προσήλωση του Παύλου στην γνώση και στον στοχασμό θα μπορούσε να κατανοηθεί ως απόρροια μιας απόπειρας υποκατάστασης, μέσω της διάνοιας, της ελλειμματικής αλεξιερθετιστικής λειτουργίας του πρώιμου και παιδικού του περιβάλλοντος⁷⁴. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει, από αυτήν την άποψη, ο τρόπος με τον οποίο ο Παύλος συνδέει, εκ των υστέρων, την καταναγκαστική αναζήτηση νοήματος με την ανάμνηση-οθόνη μιας τραυματικής σκηνής την οποία τοποθετεί στην ηλικία των τεσσάρων ετών: *«Είχα πει ένα "Γιατί;" κάποτε, αφηγείται. Την φέρνω την παράσταση, την έχω μέσα στο μυαλό μου ακόμα: χτύπησε ο πατέρας τη μάνα μου [...] θυμάμαι που βγήκα έξω στη μονοκατοικία, κάνω έτσι: "Γιατί;" [...] Ε, από τότε*

73 Θα μπορούσαμε να παρατηρήσουμε εδώ, με κάθε διαγνωστική επιφύλαξη, ότι αυτή η υπερεπένδυση της δραστηριότητας της σκέψης μοιάζει να εγγράφεται περισσότερο συνεπώς σε μια αμυντική οργάνωση σχιζοειδούς τύπου παρά σε μια νευρωτική αμυντική οργάνωση ψυχαναγκαστικού τύπου.

74 Βλ. σχετικά με αυτή την γραμμή κατανόησης, τις εμπριθείς παρατηρήσεις του D.W. Winnicott (1954) στην μελέτη του *«Mind and its relation to the psyche-soma»*.

κινούμαι μ' αυτό το "Γιατί"!»⁷⁵. Αν και μπορεί να ιδωθεί σαν μια απόπειρα συμβολοποίησης, αυτή η έντονα εξιδανικευμένη διανοητική έρευνα μοιάζει, ωστόσο, να ενισχύει σημαντικά την απομόνωση και τον αποκλεισμό του Παύλου.

Επανενεργοποιώντας παλαιότερες τραυματικές ζώνες, η εμπειρία της ριζικής κοινωνικής περιθωριοποίησης εμφανίζεται να δρα ως ένας δευτερογενής τραυματισμός: «Απλώς αυτό που μου συνέβη έφερε στην επιφάνεια άλλα που ήταν πίσω... που τα 'ξερα... αλλά τα 'κανε πιο...», παρατηρεί ο Παύλος σε μια στιγμή εναισθησίας. Η συνθήκη του ακραίου αποκλεισμού και της έλλειψης στέγης φαίνεται να συγκροτούν ένα μείζον ναρκισσιστικό πλήγμα που οδηγεί σε μια κατακρήμνιση της εικόνας εαυτού. Ο πυρήνας του συνίσταται στο αίσθημα της απόρριψης και της υποτίμησης από τους άλλους: «Οι περισσότεροι άνθρωποι μέσα τους, όταν βλέπουν έναν άπορο, έναν άστεγο, έναν επαίτη αισθάνονται καλά, επειδή σου λέει: "Εγώ δεν είμαι έτσι, άρα εγώ είμαι πιο έξυπνος, είμαι καλύτερος, είμαι πιο δυνατός..."». Η ακραία κοινωνική περιθωριοποίηση φαίνεται να κινητοποιεί μια σοβαρή ναρκισσιστική-ταυτοτική⁷⁶ απειλή: «Δεν κοιτούσαν να με περάσουν... περίμεναν να πέσω πιο κάτω απ' αυτούς!», «[...] θέλουνε να δείξουν στον αδύνατο ότι είναι δυνατοί...», η οποία αντιμετωπίζεται, πέραν των αμυντικών διεργασιών που εξετάστηκαν παραπάνω, μέσα από τον μηχανισμό της μεταστροφής.

Ειδικότερα, ο τραυματικός, παθητικά βιωμένος αποκλεισμός από την συλλογική ζωή, στην ιστορία του Παύλου, μοιάζει να μετασχηματίζεται, σε έναν βαθμό, σε μια στάση ενεργητικής απόσυρσης, στηριζόμενης σε διανοητικά/ασκητικά σχήματα ενός προστατευτικού ψευδούς εαυτού. Σε αυτή την κίνηση, η απόρριψη των ιδεωδών της κοινωνίας των ισχυρών μοιάζει να λειτουργεί σαν ένα ύστατο ψυχικό αγκυροβόλι μπροστά στον φόβο μιας επικείμενης ταυτοτικής κατάρρευσης. Θα ήταν απολύτως δικαιολογημένο να αναρωτηθούμε, ωστόσο, εάν το τίμημα της απελευθέρωσης από κάθε μορφή κοινωνικής κανονικότητας, την οποία προκρίνει ένα μέρος της προσωπικότητας του Παύλου -ταυτιζόμενο, θα μπορούσαμε να σκεφτούμε, με την μορφή ενός σύγχρονου Διογένη- δεν θα ήταν βέβαια, επί της ουσίας, η ίδια η

75 Επιπροσθέτως, η αφήγηση του Παύλου αναδεικνύει -και ως μεμονωμένη παρατήρηση επιβεβαιώνει- την εν γένει καθοριστική σημασία της περιόδου της εφηβείας (Anna Freud, 1946, σ. 125-160), με τις ανάγκες κομβικών ψυχικών αναδιοργανώσεων που συνεπάγεται, ως προς την ενίσχυση και συστηματοποίηση των υπό συζήτηση αμυντικών στρατηγικών: «Όταν είχα πάει στο γυμνάσιο [...], διηγείται ο Παύλος, λέω, τέρμα εγώ θα μιλήσω με τους αριθμούς και τις γραμμές και τα λοιπά! Και ακόμα δεν μου 'χει φύγει...».

76 Ο όρος χρησιμοποιείται στη συνέχεια των εργασιών του R. Roussillon (1991· 1999).

δυνατότητα συμμετοχής στην κοινωνία. Αναγκαία, για ένα διάστημα, στρατηγική ψυχικής επιβίωσης μπροστά σε μια υποκειμενικά αδιέξοδη παρατεινόμενη τραυματική κατάσταση, η διεργασία του αυτο-αποκλεισμού, σε περίπτωση περαιτέρω ενίσχυσης ή διαιώνισης της, θα κινδύνευε τότε, εντούτοις, να αποτελέσει ένα πραγματικό εμπόδιο για το μέλλον του διαβήματος κοινωνικής επανένταξης του Παύλου.

Αντριάν

Ο Αντριάν είναι ένας άνδρας 45 ετών, πατέρας δύο παιδιών, με τα οποία δεν διατηρεί καμία επικοινωνία εδώ και μερικά χρόνια. Μακροχρόνια άνεργος, άπορος και ψυχικά ασθενής, πάσχων από παρανοειδή σχιζοφρένεια, ο Αντριάν αντιμετωπίζει μια ιδιαίτερα παρατεταμένη συνθήκη ριζικού κοινωνικού αποκλεισμού. Διαβιώνει χωρίς κατοικία για μια περίοδο πέντε συνεχών ετών, ενώ, τους τελευταίους πέντε μήνες, διανυκτερεύει τακτικά σε υπνωτήριο αστέγων.

Γεννηθείς σε μια όμορη βαλκανική χώρα, ο Αντριάν μεταναστεύει στην αρχή της ενήλικης ζωής του στην Ελλάδα, όπου ζει μόνιμα έκτοτε, επισκεπτόμενος μόνο σπάνια τον τόπο καταγωγής του. Όσον αφορά την παιδική ιστορία του, η πρώτη περίοδος της ζωής του είναι σημαδεμένη κυρίως από τις οδυνηρές συνέπειες του πρώιμου, τραυματικά βιωμένου χωρισμού των γονιών του, που λαμβάνει χώρα όταν ο ίδιος είναι μόλις τριών ετών. Μεγαλώνοντας στη γενέθλια χώρα του με την ανασυσταμένη οικογένεια του πατέρα του, ο Αντριάν, κατά τη διάρκεια της παιδικής ηλικίας του, δεν θα μπορέσει να έχει παρά μια πολύ σποραδική επαφή με την βιολογική του μητέρα η οποία θα ξαναπαντρευτεί επίσης, λίγο αργότερα, αποκτώντας κι άλλα παιδιά από τον δεύτερο γάμο της. Ύστερα από την έλευσή του στην Ελλάδα, ο Αντριάν ξεκινά να εργάζεται ως τεχνίτης στον τομέα της οικοδομής. Όμως, οι δυσμενείς συνθήκες απασχόλησης που γνωρίζει εξαρχής, σε συνδυασμό με την σοβαρά επιβαρυνόμενη ψυχική του κατάσταση αφότου νοσήσει, συμβάλλουν καθοριστικά στην ανθεκτική εγκατάστασή του σε μια μόνιμη συνθήκη εξαιρετικής οικονομικής ευθραυστότητας. Η σταδιακή επιδείνωση των σχέσεων του με την πατρική του οικογένεια -η οποία, εν τω μεταξύ, έχει μετακινηθεί στην Ελλάδα- καθώς και η ολική εγκατάλειψη του από την πρώην σύζυγό του εμφανίζονται ως οι

κεντρικές αιτίες της ρήξης αυτής της άκρως επισφαλούς ισορροπίας, κοινωνικής αλλά και ψυχικής, οδηγώντας στην απόλυτη περιθωριοποίηση του Αντριάν και, ελλείψει κατάλληλων μηχανισμών ψυχοκοινωνικής μέριμνας, στον πολυετή εγκλωβισμό του στον δρόμο.

Στην τρέχουσα φάση, ο Αντριάν εξαρτάται πλήρως από τις κοινωνικές υπηρεσίες ενώ, παράλληλα, προσπαθεί να επαναδραστηριοποιηθεί επαγγελματικά αναζητώντας νέες εργασιακές ευκαιρίες κοντά στους πρώην εργοδότες του. Παρά την χρόνια σοβαρή ψυχική διαταραχή από την οποία πάσχει και τις νοσηλείες που η θεραπευτική της αντιμετώπιση έχει απαιτήσει στο παρελθόν, ο Αντριάν, έχοντας διακόψει εκ νέου την ψυχιατρική του παρακολούθηση, δεν επωφελείται καμίας κλινικής υποστήριξης, φαρμακευτικής ή ψυχοθεραπευτικής.

Ερμηνευτική Φαινομενολογική Ανάλυση:

Από την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της αφήγησης του Αντριάν, οι ψυχολογικές διαστάσεις που εμφανίζονται να χαρακτηρίζουν περισσότερο την προσωπική του εμπειρία ως «αστέγου», σύμφωνα με τον τρόπο που προσδιορίζει ο ίδιος τον εαυτό του και την ομάδα των «ομοίων» του, είναι: (α) η έλλειψη στέγης βιωμένη ως διαρκής τραυματική κατάσταση, (β) η έλλειψη στέγης βιωμένη ως επιστροφή στη φύση και (γ) η πολύπλευρη οδύνη στο επίπεδο των οικογενειακών δεσμών.

Από την ανάλυση της συνέντευξης με τον Αντριάν φαίνεται ότι η εμπειρία της έλλειψης στέγης βιώνεται υποκειμενικά από τον συμμετέχοντα σαν μια *διαρκής τραυματική κατάσταση*. Η καθημερινή αναζήτηση ενός τόπου στοιχειωδώς ασφαλούς διανυκτέρευσης -και ενδεχομένως φροντίδας- εμφανίζεται να αντιστοιχεί σε μια συνεχή εναγώνια προσπάθεια κατά τη διάρκεια της πολυετούς περιόδου ριζικού αποκλεισμού του Αντριάν: «*Κοιμόμουν έξω, στα νοσοκομεία, στα πάρκα... αλλά... προσπαθούσα να κοιμηθώ μέσα στα... στα νοσοκομεία... να μη μένω στα πάρκα, γιατί δεν είναι το ίδιο... αλλά, δεν μας αφήνανε... και παλεύαμε, έτσι, να μπούμε... αν μας διώχνανε, μας διώχνανε! Δεν ήξερα τις υπηρεσίες που βοηθάνε...*». Η τραυματική επίδραση της κοινωνικής περιθωριοποίησης και, ιδιαίτερα, της έλλειψης σταθερής

προσωπικής κατοικίας αποκαλύπτεται ποικιλοτρόπως στην αφήγηση του Αντριάν: *«Γιατί 'ντάξει όσο και να 'ναι... πονάνε όλοι εδώ μέσα... έτσι δεν είναι; Δεν είναι εύκολο να μείνεις στο δρόμο και να μένεις εδώ...»*. Η μακροχρόνια παράταση της συνθήκης ακραίου αποκλεισμού δεν επιβάλλει μόνο ένα επώδυνο υποκειμενικό βίωμα εξάντλησης και ανημπόριας: *«Αλλά, είμαι κι εγώ κουρασμένος...»*, αλλά γεννά επίσης συναισθήματα θυμού και απόγνωσης: *«Να μη μείνει κανένας έξω! Σας παρακαλώ!»*, *«Τόση μαυρίλα εδώ έπεσε! Εγώ δεν το δέχομαι!»*. Ας προσθέσουμε ότι η παραληρηματική, εμφανώς αμυντική, ανακατασκευή της προσωπικής εθνικής ταυτότητας του Αντριάν μέσα από μια κίνηση πρωτόγονης ταύτισης με τον επιτιθέμενο: *«Είμαι Έλληνας! Δεν το δέχομαι ο Έλληνας να κοιμάται έξω και να έχεις ζητιάνους μέσα!»*, μοιάζει να αποπειράται να αντισταθμίσει, μεταξύ άλλων, ένα ισχυρό αίσθημα αποτυχίας όσον αφορά την κοινωνική και οικονομική του ένταξη ως μετανάστη: *«Τα έχουν καταφέρει που είναι εδώ μετανάστες... τα έχουν καταφέρει, δεν είναι όπως είμαι εγώ...»*.

Παράλληλα, η ζωή στον δρόμο περιγράφεται από τον Αντριάν, χωρίς ωστόσο να φαίνεται να συνειδητοποιούνται οι βαθιές αντιφάσεις σε σχέση με όσα προαναφέρθηκαν, σαν ένας *τρόπος επιστροφής στη φύση*. Ειδικότερα, σύμφωνα με την αντίληψη που εκφράζει ο συμμετέχων, η έλλειψη στέγης θα επέτρεπε μια ευχάριστη, αλλά όμως εθιστική, επανασύνδεση του ατόμου με το πρωτόγονο παρελθόν του ανθρώπινου είδους· παρελθόν εγγεγραμμένο και επιζών ως (φυλογενετική) μνήμη: *«Γι' αυτό πολλοί αποφασίζουν και μένουν έξω... εγώ τους ψυχολογώ γιατί τα πέρασα... και λέω: "Γιατί επιμένει να κοιμάται έξω; Και δεν κάνει το βήμα να πάει να μπει μέσα;". Γιατί στη φύση είναι ωραία! Είναι σαν μνήμη... όπως οι πρόγονοί μας ζούσαν παλιά γυμνοί, κυκλοφορούσαν στη φύση - έτσι δεν είναι; Οι πρώτοι... Αυτά μένουν στη μνήμη του καθενός... και παλεύει εκεί για να... Στη φύση είναι ωραία! Αλλά, πόσο θα παλέψεις με... με την βροχή; Εκεί είναι το θέμα! Και μετά προσπαθούν να βρουν μια γωνία, κουβέρτες, αυτά... και τους πιάνει ο ύπνος μια χαρά! [...] Γι' αυτό κάποιος πρέπει να προσπαθήσει... αλλά... κολλάει εκεί! Γιατί είναι η μνήμη των προγόνων [...] Μια χαρά κοιμάται... σου λέω εγώ καλύτερα απ' το σπίτι, γιατί το έχω περάσει... αλλά... δεν κάνει το βήμα...»*.

Η οδύνη στο επίπεδο των οικογενειακών δεσμών εμφανίζεται σαν ένα τρίτο θεμελιακό στοιχείο της εμπειρίας του Αντριάν. Τόσο η απόρριψη από την μητρική του

οικογένεια: «Όταν ξαναπήγα, δεν με δέχτηκε, μου 'κλεισε την πόρτα [...] και κοιμόμουν έξω...» όσο και η επιδείνωση και εν τέλει η ρήξη των σχέσεων με την πατρική του οικογένεια, προστιθέμενες στην μακροχρόνια πλήρη έλλειψη επικοινωνίας με τα παιδιά του: «Έχω πέντε χρόνια να δω τα παιδιά μου... το πιστεύεις;», διαμορφώνουν ένα ιδιαίτερα επώδυνο υποκειμενικό βίωμα μοναξιάς. Η έντονη, ανικανοποίητη συναισθηματική ανάγκη οικογενειακής θαλπωρής του συμμετέχοντος φαίνεται να τον ωθεί σε μια διαρκή αναζήτηση, μέσα στις διάφορες συνοικίες της πόλης, των αγαπημένων προσώπων που συγκροτούσαν το «χαμένο» σήμερα, στενό οικογενειακό του περιβάλλον: «Τουλάχιστον να βρω και 'γω... μια ζεστασιά, να κάτσω με τον δικό μου άνθρωπο...». Ως μορφή μερικής εσωτερικής ικανοποίησης των υποκειμενικών ευχών του, η -περισσότερο ή λιγότερο παραληρηματική- διαισθητική βεβαιότητα πάνω στην οποία στηρίζεται αυτή η απέλπιδα έρευνα του Αντριάν θα μπορούσε να θεωρηθεί ενδεικτική του μείζονος ψυχικού αντίκτυπου της συγκεκριμένης πολύπλευρης απώλειας: «Γιατί λέω εδώ γύρω θα είναι... αυτό ένιωθα...»⁷⁷.

Αναφορικά με το ζήτημα της διαδικασίας κοινωνικής επανένταξης, η επαγγελματική εργασία εμφανίζεται στον λόγο του Αντριάν ως η κύρια οδός υλικής, κοινωνικής και ψυχικής ανάκαμψης από την συνθήκη ριζικού αποκλεισμού που αντιμετωπίζει όπως και, γενικότερα, ως ο κατ' εξοχήν τρόπος υπέρβασης των δεινών που μπορεί να φέρει η ζωή στον καθένα: «Πρέπει να εργαστεί [κανείς] για να σταθεί στα πόδια του! Ό,τι χτύπημα και να έχει στη ζωή...», «Γιατί άμα εργάζεσαι, η εργασία είναι και υγεία και οικονομία - έτσι; Και οι άλλοι το βλέπουν αλλιώς...». Παρόλα αυτά, θα πρέπει να επισημανθεί ότι αυτή η επιθυμία επαγγελματικής επαναδραστηριοποίησης μοιάζει να μην εγγράφεται απαραίτητα για τον συμμετέχοντα σε μια προοπτική πραγματικής εξόδου από την απόλυτη ρευστότητα της κατάστασης έλλειψης στέγης: «Να πληρωνόμαστε να βρούμε την ησυχία μας! Έχουμε κι εδώ πού να κοιμηθούμε, να πλενόμαστε, να δίνουν και το φαγητό το βράδυ, το συσσίτιο...». Παρά την εκφραζόμενη δυσκολία εύρεσης απασχόλησης λόγω των συνθηκών κρίσης που επικρατούν στον κλάδο της οικοδομής: «Γιατί είναι δύσκολο να

⁷⁷ Αναφορικά με τα παραπάνω, θα ήταν σημαντικό να διευκρινιστεί ότι μια προσεκτική μελέτη αρκετών τμημάτων της αφήγησης του Αντριάν επιτρέπει να εξαχθεί το συμπέρασμα πως η ψυχιατρική του πάθηση συνιστά την κύρια αιτία ενός παρατεταμένου ενεργητικού αποκλεισμού από το συγγενικό του περιβάλλον, κάτι που ο ίδιος μοιάζει να αδυνατεί να αναγνωρίσει ωστόσο, δίνοντας ποικίλες εκλογικευμένες ερμηνείες στην απορριπτική συμπεριφορά των άλλων και απαρνούμενος πλήρως, ταυτόχρονα, τις δικές του ψυχικές δυσκολίες.

βρεις [δουλειά], η οικοδομή έχει τελειώσει - έτσι; Να πούμε την αλήθεια... αλλού που να πάμε;», ο Αντριάν διατηρεί μια αισιόδοξη αντίληψη του μέλλοντος θεωρώντας ότι εφεξής θα υπάρχουν αρκετές νέες εργασιακές ευκαιρίες: «Αλλά βλέπω ότι θα έχουμε δουλειά! Έτσι βλέπω...». Τέλος, η επανασύνδεση με τα αγαπημένα του πρόσωπα αναφέρεται επαναλαμβανόμενα από τον συμμετέχοντα σαν μια από τις βασικότερες προϋποθέσεις για την άμβλυνση της οδύνης που βιώνει.

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Εξετάζοντας την αφήγηση του Αντριάν από μια ψυχοδυναμική οπτική, τόσο η βαθιά αποδιοργάνωση της ταυτότητάς του όσο και η επικράτηση μαζικών κινήσεων προβολής και απάρνησης μεγάλων μερών της εσωτερικής και της εξωτερικής πραγματικότητας είναι εμφανείς σε μια πρώτη προσέγγιση του ερευνητικού υλικού. Χωρίς να σταθούμε λεπτομερώς στα παραπάνω στοιχεία ή να προβούμε σε μια γενική ψυχοπαθολογική ανάλυση της συνέντευξης, θα ήταν σημαντικό να υπογραμμισθεί, εντούτοις, η ύπαρξη ενός ενεργού πολύμορφου παραληρήματος -αποτελούμενου από ένα σύνολο καταδιωκτικών και θρησκευτικών/μυστικιστικών, κυρίως, ιδεών, σημείο σύγκλισης των οποίων συνιστά το ζήτημα της ταυτότητας και της καταγωγής- και μιας υπερνοηματοδότησης που έχει ως αποτέλεσμα σχεδόν καθετί να λαμβάνει γρήγορα μια υποκειμενική, λιγότερο ή περισσότερο ερμητική, σημασία.

Ο Αντριάν αναφέρεται αυθόρμητα σε πολλαπλά επώδυνα στοιχεία της προσωπικής του εμπειρίας ως αστέγου, τα κυριότερα εκ των οποίων εξετάστηκαν ανωτέρω, καθ' όλη την διάρκεια της συνέντευξης. Ωστόσο, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η τραυματική υπερχειλίση των επεξεργασιακών δυνατοτήτων του ψυχικού του οργάνου -παρατηρούμενη ιδιαίτερα σε ορισμένα σημεία της αφήγησής του- μοιάζει να καθιστά αναγκαία μια αμυντική καταφυγή σε εξαιρετικά δαπανηρούς μηχανισμούς διάψευσης και ταυτόχρονα αποκοπής από το συναισθηματικό του βίωμα. Η απάρνηση της ανυπόφορης ψυχικής οδύνης που εγείρει ο παρατεταμένος ακραίος κοινωνικός αποκλεισμός, π.χ. «*Μια χαρά είναι εδώ... δεν είναι τίποτα...*» ή ακόμη «*Μια χαρά κοιμάται [έξω στον δρόμο]... σου λέω εγώ καλύτερα απ' το σπίτι, γιατί το έχω περάσει...*», συντελείται πάνω στη βάση εκτεταμένων διχοτομήσεων του εγώ, οι οποίες φαίνεται να έχουν οδηγήσει σε έναν μείζονα ψυχικό κατακερματισμό.

Η παραληρηματική κατασκευή του συμμετέχοντος γύρω από τα υποτιθέμενα προτερήματα της ζωής στον δρόμο θα μπορούσε να κατανοηθεί σαν μια «απόπειρα ίασης» (Freud, 1911b), η οποία θα ερχόταν να αντισταθμίσει δευτερογενώς την απώλεια της σχέσης με τα συγκεκριμένα τραυματικά τμήματα της πραγματικότητας, αναδομώντας τα συγχρόνως κατά έναν πιο ανεκτό, υποφερτό τρόπο. Στην περίπτωση του Αντριάν, η αμυντική μεταστροφή της παθητικοποιούσας ολικής απώλειας του ελέγχου που συνεπάγεται η καθημερινή ύπαρξη σε συνθήκες ακραίας ρευστότητας, σε μια ενεργητική «επιλογή», έναν εκούσιο, μάλιστα ακόμα και εθιστικό, εφήμερο τρόπο ζωής, εγγράφεται μέσα σε μια ευρύτερη ψυχωτική λειτουργία. Πιο συγκεκριμένα, η κατάσταση αυτο-αποκλεισμού στην οποία ο συμμετέχων μοιάζει να παραμένει σε μεγάλο βαθμό εγκλωβισμένος, επενδύεται φαντασιωτικά, στο πλαίσιο της ψυχωτικής διεργασίας, σαν μια επιστροφή στις απαρχές της ανθρώπινης προϊστορίας -όπως ίσως, σε ένα δεύτερο επίπεδο, και της ανθρώπινης ζωής-, με αποτέλεσμα την διαμόρφωση ενός ιδιότυπου παραληρήματος γύρω από την έλλειψη στέγης. Το εύρος και κυρίως ο βαθμός αναστρεψιμότητας αυτής της παλινδρόμησης, μέσω μιας κατάλληλης θεραπευτικής και κοινωνικής φροντίδας, θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι καθοριστικές παράμετροι για την μελλοντική έκβαση της ιστορίας αποκλεισμού του Αντριάν.

Στην παιδική ιστορία του υποκειμένου κυριαρχεί ένας κεντρικός πρώιμος ψυχικός τραυματισμός -το διαζύγιο των γονιών του και ο αποχωρισμός, στην ηλικία των τριών ετών, από το πρωταρχικό του αντικείμενο- καθώς και μια γενικότερη συνθήκη βιωμένης παραμέλησης και συναισθηματικής αποστέρησης. Θα ήταν ενδιαφέρον αναμφίβολα να αναρωτηθούμε σε ποιον βαθμό, και μέσω ποιών διαδικασιών, οι εν λόγω τραυματικοί παράγοντες θα μπορούσαν να έχουν συμβάλει στην τελική διαμόρφωση της ψυχωτικής παθολογίας. Παρόλα αυτά, ακολουθώντας μια λιγότερο αβέβαια και υποθετική οδό, θα πρέπει να αρκεστούμε, στηριζόμενοι στην ανάλυση του υπάρχοντος ερευνητικού υλικού, στην διαπίστωση ότι η ψυχική νόσος του Αντριάν εμφανίζεται να επιτείνει σαφώς τον πολυεπίπεδο αποκλεισμό του και, αλληλεπιδρώντας με ένα σύνολο κοινωνικών και περιβαλλοντικών παραγόντων, να οδηγεί τελικά σε μια μακροχρόνια κατάσταση απόλυτης περιθωριοποίησης. Θα άξιζε να επισημανθεί, επίσης, το γεγονός ότι ο συζυγικός χωρισμός του συμμετέχοντος προηγείται άμεσα της έναρξης της διαβίωσής του στον δρόμο,

ακολουθούμενος λίγο αργότερα από την οδυνηρή απώλεια της επαφής με το οικογενειακό του περιβάλλον. Πέρα από τον δύσκολα αμφισβητήσιμο άμεσο ρόλο αυτών των συμβάντων στην διαδικασία περιθωριοποίησης του Αντριάν, μπορούμε να σκεφθούμε ότι η σοβαρότερη αποδιοργανωτική τους επίδραση θα ήταν κυρίως έμμεση. Συντονιζόμενα με τα νηπιακά ψυχικά τραύματα τα οποία αναζωπυρώνουν, δρώντας δηλαδή -συσσωρευτικά με τον τραυματικό αντίκτυπο της έλλειψης στέγης καθεαυτής- ως δευτερογενείς τραυματισμοί, θα ενέτειναν περαιτέρω την ήδη εκτεταμένη χρήση πρώιμων, άκρως περιοριστικών μηχανισμών άμυνας βυθίζοντας τον Αντριάν σε ένα νέο βαθύ υποκειμενικό αδιέξοδο, ψυχικό όπως και κοινωνικό.

Δημήτρης

Ο Δημήτρης, 56 ετών, είναι ένας άγαμος άνδρας ο οποίος διαβιώνει μακροχρόνια σε συνθήκες απόλυτης κοινωνικής περιθωριοποίησης. Ευρισκόμενος χωρίς σταθερή προσωπική κατοικία εδώ και έξι χρόνια, ο Δημήτρης έχει διαμείνει στον δρόμο και σε ποικίλους εγκαταλελειμμένους χώρους, παντελώς ακατάλληλους για κατοίκηση, εναλλασσόμενα, σχεδόν καθ' όλη την διάρκεια της προαναφερθείσας χρονικής περιόδου, ενώ τους τελευταίους τέσσερις μήνες διανυκτερεύει τακτικά σε υπνωτήριο αστέγων. Η συνέχεια αυτού του πολυετούς ακραίου αποκλεισμού του Δημήτρη διακόπτεται σποραδικά από μερικές βραχείες -κυρίως- νοσηλείες λόγω σοβαρών καρδιολογικών διαταραχών που εκδηλώνονται λίγο μετά την έναρξη της διαβίωσής του χωρίς στέγη.

Τριτότοκος ανάμεσα σε τέσσερα αδέρφια, ο Δημήτρης έχει μεγαλώσει στο μη-προνομιούχο κοινωνικά περιβάλλον ενός εργατικού προαστίου της πόλης της Αθήνας. Αν και σε μεγάλο βαθμό εξιδανικευμένες, οι παιδικές αναμνήσεις που διατηρεί αναφέρονται σε μια επαρκώς ευτυχημένη σχολική και οικογενειακή ζωή και δεν μαρτυρούν -καθεαυτές τουλάχιστον- υπέρ μιας ύπαρξης ιδιαίτερων τραυματικών γεγονότων ή καταστάσεων. Η επαγγελματική πορεία του Δημήτρη ξεκινά αρκετά νωρίς, είναι μη-γραμμική και περιλαμβάνει ως επί το πλείστον ποικίλες επιχειρηματικές προσπάθειες, άλλοτε παράλληλες και άλλοτε διαδοχικές, στους τομείς της εστίασης και του εμπορίου. Ύστερα από περισσότερο από δύο δεκαετίες δραστηριότητας, και έχοντας κατακτήσει πλέον μια σχετική υλική σταθερότητα, ο

Δημήτρης οδηγείται εντούτοις, όπως αφηγείται, σε αιφνίδια χρεοκοπία εξαιτίας μιας επαγγελματικής κίνησης η οποία αποδεικνύεται καταστροφική.

Παρά την οικονομική του κατάρρευση, ο συμμετέχων, εν πολλοίς χάρη στην υλική και ηθική υποστήριξη εκ μέρους του οικογενειακού και φιλικού του περιβάλλοντος, θα καταφέρει να διατηρήσει, σε έναν πρώτο χρόνο, έναν στοιχειώδη βαθμό έλεγχου πάνω στην εξαιρετικά επισφαλή κατάσταση στην οποία περιέρχεται, αποφεύγοντας έτσι, μόλις και μετά βίας, να βρεθεί ριζικά αποκλεισμένος στον δρόμο. Ωστόσο, μερικά χρόνια αργότερα, αυτή η εύθραυστη ισορροπία διαρρηγνύεται βίαια από ένα τραγικό δυστύχημα το οποίο θα προκαλέσει τον αναπάντεχο -και βαθιά τραυματικό για τον ίδιο- θάνατο της συντρόφου του. Μετά το ατύχημα, δεν αργεί να ακολουθήσει η ολοσχερής πια κοινωνική κατάρρευση του Δημήτρη, δηλαδή η εγκατάλειψη της τελευταίας προσωπικής του κατοικίας και η έναρξη της ζωής του στον δρόμο. Οι σοβαρές καρδιολογικές διαταραχές που εμφανίζονται επίσης λίγο αργότερα, οδηγούν σε μια σειρά νοσηλείων και συμβάλλουν αποφασιστικά, ελλείψει λήψεως αποτελεσματικών μέτρων κοινωνικής προστασίας, στην διαίωνιση της συνθήκης ακραίου αποκλεισμού που περιγράφηκε.

Στην τρέχουσα φάση, ο Δημήτρης εξαρτάται πλήρως από τις κοινωνικές υπηρεσίες. Παράλληλα, βρίσκεται σε αναζήτηση κάποιας εργασιακής δραστηριότητας, στην οποία θα είχε την δυνατότητα να αντεπεξέλθει δεδομένης της ιατρικής του κατάστασης, προκειμένου, όπως τονίζει, να εξασφαλίσει τους απαραίτητους πόρους για την μελλοντική του επιβίωση και, ει δυνατόν, μετάβαση σε έναν σταθερό, προσωπικό χώρο κατοικίας.

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Η ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της αφήγησης του Δημήτρη αποκαλύπτει μια κεντρικότητα του τραυματικού στοιχείου το οποίο συνιστά ένα κοινό νήμα που διατρέχει, όπως φαίνεται, και τις τρεις κύριες ψυχολογικές διαστάσεις της προσωπικής του εμπειρίας αποκλεισμού. Βιωμένη από τον Δημήτρη σαν μια μόνιμη τραυματική κατάσταση, η έλλειψη στέγης παραπέμπει υποκειμενικά σε: *(α) μια διαρκή εναγώνια προσπάθεια επιβίωσης, (β) ένα τραυματικό βίωμα ριζικής απόρριψης και απαξίωσης και, τέλος, (γ) μια ψυχολογική εμπειρία ολοκληρωτικής κατάρρευσης.*

Εξετάζοντας τον τρόπο με τον οποίο ο Δημήτρης περιγράφει την καθημερινή του ύπαρξη, μπορούμε να διαπιστώσουμε όχι μόνο ότι αντιμετωπίζει μια ιδιαίτερα μακροχρόνια συνθήκη συντριπτικής κοινωνικής ρευστότητας αλλά επίσης ότι η συνθήκη αυτή είναι συνώνυμη για τον ίδιο με μια *διαρκή εναγώνια προσπάθεια υλικής επιβίωσης*: «*Δηλαδή, η καθημερινότητά μου είναι σ' ένα καφενείο... το να περιμένω κάποιον να με στείλει για κάποιο θέλημα, να του πάρω τσιγάρα, να του πάρω κάτι από το σούπερ-μάρκετ [...] να μου δώσει το ανάλογο για να μπορώ να επιβιώσω... είτε αυτά λέγονται... λέγεται φαγητό, είτε αυτό λέγεται τσιγάρο, είτε αυτό λέγεται ποτό ή καφές... Αυτή είναι η καθημερινότητά μου, απ' το πρωί μέχρι το βράδυ αυτό προσπαθώ... να βρω τα προς το ζην, αυτά που έχω άμεσα ανάγκη... για μένα... το φαγητό μου, το τσιγάρο μου, τον καφέ μου, το ποτό μου... τώρα για στέγαση κι αυτά... δεν μπόρεσα πέντε χρόνια να βρω τίποτα...».*

Επανερχόμενη επαναλαμβανόμενα υπό ποικίλες μορφές στον λόγο του Δημήτρη, η έννοια της επιβίωσης και κυρίως ο συνεχής αγώνας για την εξασφάλισή της «μέρα με τη μέρα» εμφανίζεται σαν ένα θεμελιακό στοιχείο της εμπειρίας του: «*[...] ώστε να μπορέσω επιβιώσω...»*, «*[...] είναι πηγή ζωής, είναι κάτι για να σε βοηθήσει να επιβιώσεις, να ζήσεις, να δεις την άλλη μέρα...»*. Επιπρόσθετα, η σοβαρή αποδιοργάνωση της κατάστασης της σωματικής υγείας του συμμετέχοντος μοιάζει να επιβάλλει προοδευτικά, στο φόντο της συνθήκης ακραίας ένδειας στην οποία βρίσκεται εγκλωβισμένος επί σειρά ετών, ένα τραυματικό βίωμα ολίσθησης προς τον θάνατο: «*Και στον παρονομαστή... -γιατί ήταν μια... μια γερή κλωτσιά αυτή, γερή... μάλλον γερή σφαλιάρα- να με μαζέψει απ' το παγκάκι το ασθενοφόρο γιατί πέθαινα... δεν είχα να πάρω φάρμακα, δεν είχα να πάρω τίποτα...»*, «*Εγώ ήμουν χαμένος πια, ήμουν... απλώς έβλεπα ότι... ενώ αισθανόμουν δυνατός κι αυτά... ότι αυτή τη χρονιά δε θα την έβγαζα...»*.

Η συνέντευξη με τον Δημήτρη αναδεικνύει ανάγλυφα τις τραυματικές συνέπειες σε επίπεδο ταυτότητας και αναπαράστασης εαυτού της έλλειψης στέγης και του κοινωνικού αποκλεισμού. Πιο συγκεκριμένα, η ακραία κοινωνική περιθωριοποίηση βιώνεται από τον συμμετέχοντα, όπως μαρτυρά η αφήγησή του, σαν μια επώδυνη εμπειρία αιφνίδιου υποβιβασμού, στην καρδιά της οποίας εδρεύει η μείζων ναρκισσιστική οδύνη της *βιωμένης απόρριψης και απαξίωσης* εκ μέρους των άλλων: «*Εχω νιώσει πάρα πολύ την απόρριψη του κόσμου... δηλαδή, εκεί που ήμουν*

ένας επιφανής πολίτης που λένε [...] ξαφνικά σε αμφισβητούν όλοι...». Αγγίζοντας τον απόλυτο σχεδόν βαθμό μιας ελαχιστοποίησης της αξίας ετερότητας του Δημήτρη ως υποκειμένου, δηλαδή μιας μη-αναγνώρισης του ως ισότιμου ανθρώπινου όντος, η ριζική υποτίμηση και περιφρόνηση από τον ευρύτερο κοινωνικό του περίγυρο μπορεί να θεωρηθεί σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνη για την κατακρήμνιση της εικόνας εαυτού του: «Ένα τίποτα! Ένα τίποτα... με βλέπουν σαν ένα τίποτα... άσχετα με τι προσπαθώ να... βγάλω προς τα έξω [...] μ' έχουν για ένα τίποτα... σου λέει: "Έλα μωρέ 'ντάξει! Άστεγος είναι..."». Θα άξιζε να σημειωθεί συμπληρωματικά ότι ο έντονος στιγματισμός που φαίνεται να έχει υποστεί ο συμμετέχων εξαιτίας της κατάστασης έλλειψης στέγης την οποία αντιμετωπίζει δεν αποτελεί μια αιτία μόνο ποικίλων συναισθηματικά επίπονων περιστατικών ταπείνωσης και χλευασμού: «"Ε, ο άστεγος... ο τρακαδόρος... ο ζήτουλας...", λέγανε...», αλλά μοιάζει επιπλέον να έχει συμβάλλει εν πολλοίς, τόσο άμεσα όσο και έμμεσα, στην διαιώνιση του αποκλεισμού του: «Με είδανε που κοιμόμουνα στην πλατεία στο παγκάκι κάποιοι απ' τους πελάτες [και είπαν]: "Α, εμείς δεν τρώμε απ' αυτόν! Αυτός είναι άστεγος, είναι βρομιάρης..."»⁷⁸.

Από την ανάλυση της αφήγησης του Δημήτρη προκύπτει, τρίτον, ότι η ακραία κοινωνική περιθωριοποίηση και ιδίως η έναρξη της διαβίωσης στον δρόμο αντιστοιχούν υποκειμενικά σε μια συναισθηματική εμπειρία ολοκληρωτικής κατάρρευσης ή, με άλλα λόγια, σε ένα βίωμα ισοπέδωσης: «Κι όταν τα 'χασα όλα [...] εντάξει, είχα τρελαθεί», «Τρελαμένος ήμουν... περπάταγα στον δρόμο, δεν ήξερα που πήγαινα...», «Είχα ισοπεδωθεί τελείως...», με την μακροχρόνια παράταση της ζωής χωρίς κατοικία να αναδεικνύεται, για τον ίδιο, σε μια πηγή μαζικής ψυχικής οδύνης: «Όσο και να μην το θέλω, τα νεύρα μου έχουν σπάσει... ναι, λέω ότι είμαι γερός, είμαι αυτά... [αλλά] τα νεύρα μου έχουν σπάσει...».

Στρεφόμενοι στο ζήτημα των παραμέτρων ανάκαμψης, θα ήταν σημαντικό να υπογραμμισθεί το γεγονός ότι το περιεχόμενο της σκέψης και της δραστηριότητας του συμμετέχοντος παραμένει εστιασμένο πολύ περισσότερο -εάν όχι αποκλειστικά-

⁷⁸ Λειτουργώντας άκρως στιγματιστικά, το γεγονός ότι είναι άστεγος καθεαυτό μοιάζει να είχε θέσει σημαντικά άμεσα εμπόδια στην προσπάθεια ανάκαμψης του Δημήτρη, όπως δείχνει το συμβάν που εξιστορείται εδώ από τον ίδιο. Με άλλα λόγια, το στίγμα της έλλειψης στέγης φαίνεται να έχει διαδραματίσει έναν κομβικό ρόλο ως κοινωνικός παράγοντας «αυτοενίσχυσης» του αποκλεισμού του. Πέραν τούτου, μπορούμε να σκεφθούμε ότι το στίγμα της ακραίας περιθωριοποίησης θα είχε επιδράσει και με ορισμένους πιο έμμεσους τρόπους στην ιστορία του Δημήτρη, ιδιαίτερα μέσω της σταδιακής εσωτερικεύσής του.

στο στοιχειώδες επίπεδο της επιβίωσης απ' ό,τι σε κάποια προοπτική ανάκαμψης, άμεσης ή μελλοντικής. Ιδιαίτερη βαρύτητα θα πρέπει να δοθεί στην διαπίστωση ότι η δυνατότητα διατήρησης της ελπίδας εμφανίζεται ως ένας παράγοντας ζωτικής σημασίας⁷⁹, παρά την εξαιρετικά δεινή συνθήκη με την οποία μάχεται ο Δημήτρης, ή, μάλλον, ακριβώς λόγω αυτής: *«Την ελπίδα την κρατάω πάντα... δεν προεξοφλώ τίποτα... δεν λέω ότι τελείωσα, ότι πέθανα, ότι... γιατί άμα το 'χα πει αυτό θα 'χα πεθάνει κιόλας...»*. Η αισιόδοξη θέαση του μέλλοντος καταφέρνει να αντισταθμίσει μερικώς το αίσθημα ισχυρής αβεβαιότητας -τόσο σχετικά με το παρόν όσο και σχετικά με το μέλλον- από το οποίο φαίνεται να διακατέχεται συχνά ο Δημήτρης: *«Εδώ δεν ξέρω το σήμερα! Τι να σου πω για το μέλλον;»*. Ταυτόχρονα, η σταθερή μετριοπαθής αισιοδοξία του Δημήτρη -την οποία ο ίδιος αποδίδει στον χαρακτήρα του- μοιάζει να αμβλύνει, σε κάποιον βαθμό, την πολύπλευρη υποκειμενική οδύνη που συνοδεύει τον πολυετή αποκλεισμό του, καθιστώντας την, έστω και ελάχιστα, λιγότερο ανυπόφορη: *«Σκέφτομαι αισιόδοξα [...] ότι κάτι θα γίνει, κάτι θα αλλάξει...»*.

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Εξετάζοντας υπό το πρίσμα μιας ψυχοδυναμικής οπτικής την αφήγηση του Δημήτρη είναι δυνατόν να διαπιστωθεί ότι η κυρίαρχη αμυντική στρατηγική στην οποία καταφεύγει ο συμμετέχων προκειμένου να προστατευθεί ψυχικά από την μόνιμη τραυματική συνθήκη στην οποία βρίσκεται μακροχρόνια εγκλωβισμένος είναι μια μαζική αναστολή της λειτουργίας της σκέψης και της φαντασίας· ιδιαίτερος -αλλά όχι αποκλειστικά-, όπως μαρτυρά το ακόλουθο απόσπασμα του λόγου του, όσον αφορά την αναστοχαστική της τροπικότητα: *«Δεν μπορώ να δω αυτή τη στιγμή... ούτε τον εαυτό μου ούτε τίποτα... δεν μπορώ να φανταστώ...»*. Πέραν της εκτεταμένης ενεργητικής καταστολής του συναισθήματος, μια βαθύτερη, ασυνείδητη προοδευτική υποκειμενική απόσυρση από πολλαπλές επώδυνες συνιστώσες της εμπειρίας του μπορεί να αναγνωρισθεί σαν ένα συμπληρωματικό βασικό μέσο ψυχικής επιβίωσης. Συνολικά, στην περίπτωση του Δημήτρη, η θυσία της δεκτικότητας ολόκληρων τμημάτων του ψυχισμού -δηλαδή, η απώλεια της ευαισθησίας τους- μοιάζει να εξασφαλίζει έναν αναγκαίο βαθμό αναισθητοποίησης απέναντι στην οδυνηρή

79 Με την κυριολεκτική όπως και με την μεταφορική σημασία του όρου.

πραγματικότητα της ακραίας κοινωνικής περιθωριοποίησης: *«Προσπαθώ να βγάλω όλη την απάθεια που έχω... από μέσα μου... να μην παίρνω χαμπάρι με τίποτα...»*.

Θα ήταν ενδιαφέρον να επισημανθεί, επιπροσθέτως, η ταυτόχρονη ύπαρξη, πλάι στους παραπάνω δαπανηρούς ψυχικούς μηχανισμούς αντι-τραυματικής τάξης, ενός δευτέρου -λιγότερο πρωτογενούς- επιπέδου αμυντικής λειτουργίας. Παρά τα συναισθήματα οργής που εγείρουν οι συνεχείς οδυνηρές ματαιώσεις και οι σαδιστικές λεκτικές επιθέσεις που έχει υποστεί σε ορισμένες περιστάσεις ο συμμετέχων, η παραίτηση από τις επιθετικές ευχές του εναντίον των άλλων φαίνεται να επιβραβεύεται από το σύστημα ιδεώδους του εγώ-υπερεγώ⁸⁰ ενισχύοντας το αίσθημα της αυτοεκτίμησής του και συμβάλλοντας έτσι στην διασφάλιση κάποιας αναγκαίας ναρκισσιστικής ανακούφισης: *«Αν και έφτασα στο σημείο να σηκώσω το χέρι [...], λέω: "Όχι δεν θα το κάνεις! Είσαι πιο δυνατός απ' αυτούς!", και μπόρεσα και κρατήθηκα... Και πιστεύω ότι θα κρατήσω μέχρι το τέλος... κάποια αξιοπρέπεια, κάποιο επίπεδο...»*. Με άλλα λόγια, η ναρκισσιστική ικανοποίηση που παρέχει η δυνατότητα τιθάσευσης των συνειδητών επιθετικών κινήσεων έρχεται να υποστηρίξει την καταρρέουσα εικόνα εαυτού· ακόμη και εάν μια τέτοια στήριξη μόνη της, στις προκείμενες ακραίες συνθήκες για την ψυχική ζωή, αποδεικνύεται ανεπαρκής.

Στην ενήλικη ζωή του συμμετέχοντος, παρατηρείται μια προοδευτική συσσώρευση πολλαπλών τραυματικών παραγόντων. Ειδικότερα, ο Δημήτρης βιώνει μια σειρά οδυνηρών απωλειών -με σοβαρότερες ανάμεσά τους τους διαδοχικούς πρόωρους θανάτους πολλών αγαπημένων, κοντινών του προσώπων- οι οποίες συρρέουν και, έπειτα από το μοιραίο δυστύχημα⁸¹, φαίνεται να οδηγούν, μέσω της άθροισης και του συντονισμού τους, σε μια μείζονα αποδιοργάνωση: *«Όλα αυτά [τα γεγονότα] μ' είχανε συγκλονίσει κατά καιρούς... όλα αυτά... Μου 'τυχε και το τελευταίο και τελείωσα... τελείωσα, αυτό ήτανε!»*. Ανατρέποντας έτσι βίαια την ήδη επισφαλή

80 Σηριζόμενοι στην συνθετική διατύπωση αναφορικά με το υπερεγώ που προτείνει ο S. Freud (1932, σ. 93) στις *«Νέες εισαγωγικές διαλέξεις στην ψυχανάλυση»*, θα μπορούσαμε να σημειώσουμε εναλλακτικά: από την λειτουργία ιδεώδους του υπερεγώ. Ή ακόμη, ακολουθώντας μια τρίτη οδό, η οποία θα δεχόταν μια αυστηρή διάκριση -περισσότερο θεωρητική μάλλον, ας παρατηρήσουμε, παρά κλινική- μεταξύ των δύο αυτών υποσυστημάτων: από ένα ιδεώδες του εγώ που μοιάζει να εκτελεί επίσης χρέη υπερεγώ.

81 Μοιραίο τόσο λόγω της τραγικής, θανατηφόρας έκβασής του για την σύντροφο του Δημήτρη όσο και λόγω της καθοριστικής σημασίας του στην μετέπειτα ολέθρια εξέλιξη της ιστορίας του ίδιου. Μοιραίο όμως επίσης λόγω μιας ολοκληρωτικά τυχαίας εξωτερικής προέλευσης πέραν κάθε ελέγχου, δηλαδή κατ' επιταγήν της «Μοίρας» ή αντίθετα εκδήλωση, σε έναν βαθμό, μιας ισχυρής, αποσυνδεδεμένης εσωτερικής καταστροφικότητας; Καταλαβαίνουμε ότι η τελευταία αυτή διερώτηση, μολοντί όχι άνευ ενδιαφέροντος, δεν θα μπορούσε παρά να παραμείνει εδώ στο στάδιο της εικασίας.

ισορροπία στην οποία παραμένει ο συμμετέχων κοινωνικά και ψυχικά, το τραυματικό ατύχημα σηματοδοτεί την έναρξη της μακροχρόνιας διαβίωσής του στον δρόμο. Πέραν του άμεσου κοινωνικού και συναισθηματικού τους αντίκτυπου, όλες αυτές οι πολυάριθμες τραυματικές εμπειρίες που σημαδεύουν την πρόσφατη ιστορία του Δημήτρη, η ψυχική επεξεργασία των οποίων μοιάζει να μην καταφέρνει να πραγματοποιηθεί επαρκώς, θα μπορούσαν να θεωρηθούν συνυπεύθυνες⁸² για την εμφάνιση των σοβαρών σωματικών διαταραχών που ακολουθούν, και ιδιαίτερα για την χρονική στιγμή της εκδήλωσής τους.

Αλέξανδρος

Ο Αλέξανδρος είναι ένας άνδρας 69 ετών. Όταν διενεργείται η ερευνητική συνέντευξη, διανυκτερεύει σε υπνωτήριο αστέγων εδώ και οκτώ μήνες, έχοντας προηγουμένως φιλοξενηθεί μακροχρόνια, για μια περίοδο δέκα συνεχών ετών, σε διάφορους κοινωνικούς ξενώνες⁸³. Άπορος και σωματικά ασθενής, πάσχων από καρδιακή νόσο, ο Αλέξανδρος λάμβανε σταθερά παράλληλα, από την αρχή σχεδόν της προαναφερθείσας πολυετούς περιόδου έλλειψης στέγης και μέχρι πριν μερικούς μήνες, ένα προνοιακό επίδομα αναπηρίας, το οποίο όμως δεν έχει ανανεωθεί στην παρούσα φάση. Διαζευγμένος εδώ και πολλά χρόνια, διατηρεί επικοινωνία με τα δύο του παιδιά.

Στην βραχύλογη αναφορά του Αλέξανδρου στην παιδική του ηλικία στο χωριό της ελληνικής υπαίθρου όπου μεγάλωσε ανάμεσα σε πολλά αδέρφια, δεν σκιαγραφείται κάποιος έκδηλος μείζων ψυχικός τραυματισμός. Ωστόσο, οι συνθήκες έντονης στέρησης που γνωρίζει κατά την πρώτη περίοδο της ζωής του με την οικογένειά του στην επαρχία συμβάλλουν καθοριστικά στην επιθυμία του να αναχωρήσει για την πρωτεύουσα όπου θα ξεκινήσει, ήδη από την εφηβεία του, να απασχολείται επαγγελματικά σε χειρωνακτικές εργασίες, κυρίως οικοδομικές.

82 Μαζί με πολυάριθμους λοιπούς παράγοντες ποικίλων τάξεων (κληρονομικούς, οργανικούς, περιβαλλοντικούς), οι οποίοι συμμετέχουν κάθε φορά βέβαια στην αιτιότητα μιας νόσου.

83 Θα άξιζε να επισημανθεί ότι ενώ ο Αλέξανδρος δεν έχει διαμείνει πρακτικά καθόλου στον δρόμο, δεν παύει, παρόλα αυτά, να βρίσκεται αντιμέτωπος με άκρως ρευστές συνθήκες έλλειψης κατοικίας, και μάλιστα για μια ιδιαίτερα παρατεταμένη χρονική περίοδο. Την στιγμή της συμμετοχής του στην έρευνα, πέρα από τους τελευταίους οκτώ μήνες κατά τη διάρκεια των οποίων βρίσκεται αποκλεισμένος στον δρόμο και διανυκτερεύει σε κατάλυμα έκτακτης ανάγκης για αστέγους, διαβιώνει χωρίς σταθερή προσωπική κατοικία για περισσότερο από δέκα έτη συνολικά.

Μερικά χρόνια μετά την ενηλικίωσή του, δεν αργεί να ακολουθήσει η έναρξη του έγγαμου βίου του· και μαζί της η επιστροφή του ιδίου, αυτή τη φορά συνοδευόμενου από την πρώην σύζυγό του, σε έναν ως επί το πλείστον αγροτικό τρόπο ζωής, ο οποίος θα συνεχιστεί χωρίς διακοπή για περισσότερο από δύο δεκαετίες. Εγκαινιάζοντας μια περίοδο σταδιακής αποδιοργάνωσης της κοινωνικής του κατάστασης, το διαζύγιο του Αλέξανδρου συνιστά, εντούτοις, ένα βασικό σημείο καμπής της ιστορίας του. Τόσο ο σφοδρός ψυχικός του αντίκτυπος, ο οποίος σηματοδοτεί την είσοδο του συμμετέχοντος σε μια χρόνια καταθλιπτική διεργασία, όσο και οι ποικίλες αμεσότερες υλικές και οικονομικές του συνέπειες, σε συνδυασμό με την αιφνίδια κατάρρευση της σωματικής υγείας του Αλέξανδρου που επέρχεται λίγο αργότερα, αποτελούν τους κυριότερους παράγοντες που οδηγούν βαθμιαία στην απόλυτη κοινωνική περιθωριοποίησή του. Η συσσώρευση σημαντικών χρηματικών οφειλών εκ μέρους του συμμετέχοντος, τέλος, έχει ως συνέπεια την πολύμηνη κράτηση του σε σωφρονιστικό ίδρυμα, όπως αφηγείται, καθώς και την κατάσχεση της σύνταξης γήρατος την οποία δικαιούται.

Κατά την τρέχουσα φάση, ο Αλέξανδρος αναμένει να μπορέσει να ενταχθεί εκ νέου σε ένα κοινωνικό πρόγραμμα υποστηριζόμενης στέγασης. Κεντρικός -εάν όχι μοναδικός- στόχος του για το μέλλον είναι η επανέκδοση του αναπηρικού επιδόματος που του χορηγούνταν, ούτως ώστε να εξασφαλίσει τους απαραίτητους χρηματικούς πόρους για την κάλυψη ορισμένων εκ των στοιχειωδών προσωπικών του αναγκών.

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Βάσει της ερμηνευτικής φαινομενολογικής ανάλυσης της αφήγησης του Αλέξανδρου, οι κυριότερες ψυχολογικές διαστάσεις που εμφανίζονται να συνθέτουν την υποκειμενική του εμπειρία έλλειψης στέγης μπορούν να απαριθμηθούν ως εξής: (α) ο κοινωνικός αποκλεισμός βιωμένος ως αδιέξοδη τραυματική κατάσταση, (β) τα καταθλιπτικά συναισθήματα και η απαισιοδοξία και (γ) το αίσθημα αβοήθητου και ο φόβος εγκατάλειψης από την πολιτεία.

Η ανάλυση της συνέντευξης με τον Αλέξανδρο υποδεικνύει ότι ο ριζικός κοινωνικός αποκλεισμός αντιστοιχεί υποκειμενικά για τον συμμετέχοντα σε μια

παρατεταμένη τραυματική κατάσταση χωρίς διέξοδο. Η συνθλιπτική φτώχεια ενάντια στην οποία μάχεται μακροχρόνια δεν βρίσκεται μόνο στη ρίζα ενός οδυνηρού καθημερινού βιώματος ακραίας στέρησης: «Το δύσκολο είναι ότι δεν υπάρχουνε χρήματα... χρήματα να πας να πεις έναν καφέ και να πάρεις κι ένα πακέτο τσιγάρα [...] Άμα δεν τα 'χεις αυτά, τι θα κάνεις;», αλλά επιβάλλει συνάμα έναν ιδιαίτερα επίπονο, σχεδόν καθολικό αποκλεισμό από την κοινωνική ζωή: «Εμείς δεν ζούμε με την κοινωνία [...] Πώς να ζήσουμε με την κοινωνία;», «Τι θα 'θελα να κάνω; Να μιλήσω με την κοινωνία!», «Γιατί... άμα δεν έχεις ένα φράγκο, ένα ευρώ, δεν μπορείς να πας πουθενά...». Ανάμεσα στα πολλαπλά δεινά των συνθηκών απόλυτης ένδειας που αντιμετωπίζει ο Αλέξανδρος, μια σημαντική θέση κατέχει επίσης η εμπειρία της απόρριψης και της απαξίωσης εκ μέρους των άλλων: «Σε βλέπουνε ξεπεσμένο και... κι έτσι... Οι περισσότεροι τουλάχιστον... για να μην πω όλοι δηλαδή...». Αθροιζόμενα και παρατεινόμενα στον χρόνο, όλα τα παραπάνω επώδυνα στοιχεία μοιάζει να συνθέτουν μια μόνιμη τραυματική κατάσταση, η οποία βιώνεται ως αδιέξοδη: «Τι να κάνω μετά; Να πιάσεις σπίτι δεν μπορείς [...] τι ενοίκιο θα πληρώνεις και τι θα τρως και τι;», «Δεν γίνεται αλλιώς, τίποτα άλλο! Με τίποτα... δεν γίνεται αλλιώς... δυστυχώς, δυστυχώς... Το χρήμα, το χρήμα!». Στην περίπτωση του Αλέξανδρου, αυτό το υποκειμενικό βίωμα εγκλωβισμού στο πεδίο του εφήμερου ταυτίζεται, όχι αποκλειστικά αλλά εν πολλοίς, με ένα αίσθημα απουσίας επιλογών λόγω της ηλικίας του: «Δεν μένει τίποτα άλλο... δεν μπορείς να κάνεις και κάτι άλλο δηλαδή... εμείς που είμαστε γέροι...».

Στον λόγο του συμμετέχοντος αποτυπώνεται παράλληλα η μείζων καταθλιπτική οδύνη που βιώνει, ως σημείο αφετηρίας της οποίας εντοπίζεται αναδρομικά από τον ίδιο ο επίπονος χωρισμός από την πρώην σύζυγό του. Πέραν, ωστόσο, αυτού του μόνου οδυνηρού γεγονότος, θα πρέπει να επισημανθεί ότι οι ποικίλες τραυματικές καταστάσεις που το διαδέχονται, και ιδιαίτερα η σοβαρή ασθένεια ενός αγαπημένου συγγενικού προσώπου, εμφανίζονται να οξύνουν σημαντικά, επιπροσθέτως, τον ψυχικό αντίκτυπο των τρεχουσών συνθηκών συντριπτικής ρευστότητας στις οποίες διαβιώνει ο Αλέξανδρος, διαμορφώνοντας ένα συναισθηματικό βίωμα έντονης δυστυχίας: «[...] έχω στεναχώριες μεγάλες...», «Οι στεναχώριες τα κάνουν... τρισχειρότερα...». Καταθλιπτικά συναισθήματα και πολυάριθμες απαισιόδοξες σκέψεις χρωματίζουν με μελανούς τόνους σχεδόν όλο το

μήκος της αφήγησης του συμμετέχοντος, στην οποία φαίνεται να κυριαρχούν, πάνω απ' όλα, μια υπόρρητη απελπισία και το αίσθημα ανημπόριας: *«Τι μπορώ να κάνω; Δεν μπορώ να κάνω τίποτα άλλο...»*, *«Δεν βγαίνει και τίποτα... δεν βγαίνει και τίποτα...»*.

Το αίσθημα αβοήθητου και ο φόβος εγκατάλειψης από την πολιτεία συνιστούν μια τρίτη θεμελιακή διάσταση της τρέχουσας ψυχολογικής εμπειρίας του Αλέξανδρου, αλληλένδετη με τις προηγούμενες δύο. Πιο συγκεκριμένα, η αφήγηση του συμμετέχοντος μεταφέρει ένα οδυνηρό βίωμα γενικής εγκατάλειψης και αβοήθητου: *«Δεν υπάρχει τίποτα βοήθεια να περιμένουμε... δυστυχώς...»*, κομβική συνιστώσα του οποίου είναι το αίσθημα απουσίας στήριξης εκ μέρους του κράτους: *«Κανονικά το κράτος έπρεπε να βοηθάει νομίζω [...] τουλάχιστον για τους αρρώστους...»*. Μείζων μορφή ανασφάλειας και αβεβαιότητας για το μέλλον, ο ισχυρός φόβος -σίγουρα απαισιόδοξος αλλά όχι παράλογος- μιας οριστικής διακοπής του προνοιακού επιδόματος από το οποίο εξαρτώταν επί σειρά ετών, φαίνεται να αποτελεί την κεντρική αγωνία του Αλέξανδρου κατά την παρούσα φάση: *«Άμα κοπεί η πρόνοια... άστα! Από 'κει και πέρα, άστα... από 'κει και πέρα... και 'γω δεν ξέρω τι θα γίνει μετά... θα 'ναι τα πράγματα πάρα πολύ δύσκολα...»*.

Δεδομένης της πολλαπλότητας των εξαιρετικά επιβαρυντικών παραγόντων ποικίλων τάξεων που εμπλέκονται, όπως μπορέσαμε να δούμε μέχρι τώρα, στην ιστορία αποκλεισμού του Αλέξανδρου καθώς βέβαια και της ηλικίας του, η ανεύρεση μιας σταθερής, μακροπρόθεσμης θεσμικής λύσης στέγασης και φροντίδας θα έπρεπε να ιδωθεί όχι μόνο ως το αποκλειστικό εναπομένον ρεαλιστικό σχέδιο ανάκαμψης αλλά, ακόμη περισσότερο, ως μια ζωτική αναγκαιότητα. Αναμένοντας, η κοινωνική αλληλεπίδραση με άλλα περιθωριοποιημένα άτομα που αντιμετωπίζουν όμοιες καταστάσεις έλλειψης στέγης εμφανίζεται ως η μοναδική πηγή από την οποία ο συμμετέχων μοιάζει να αντλεί κάποια πολύτιμη ψυχική στήριξη.

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Όπως είναι δυνατόν να διαπιστωθεί ήδη σε μια πρώτη προσέγγιση του ερευνητικού υλικού, η συνέντευξη με τον Αλέξανδρο διακρίνεται από μια αρκετά περιορισμένη

ρηματοποίηση σκέψεων όπως και συναισθημάτων. Ταυτόχρονα με μια μείζονα γενική καταθλιπτική επιβράδυνση και αναστολή του λόγου και της σκέψης, παρατηρούνται εξίσου σημαντικά φαντασιακά και συμβολικά ελλείμματα, η κύρια προέλευση των οποίων φαίνεται να είναι τραυματική. Πέραν της καταθλιπτικής διεργασίας, αυτή η πτώχευση της αναπαραστατικής λειτουργίας μπορεί να θεωρηθεί ενδεικτική, κατά πρώτο λόγο, μιας ψυχικής παράλυσης προκληθείσας από τις μόνιμες τραυματικές συνθήκες που αντιμετωπίζει μακροχρόνια ο Αλέξανδρος⁸⁴. Χαρακτηριστικός, από αυτήν την άποψη, είναι ο τρόπος με τον οποίο ο ίδιος αναφέρεται στις ποικίλες επίπονες περιστάσεις της σχετικά πρόσφατης ιστορίας του, χωρίς να καταφέρνει να τις ονομάσει: *«Δύσκολα, δύσκολα, δύσκολα πέρασα [...] Δεν έχει... δεν έχει ονομασία αυτό... δεν έχει ονομασία... δυστυχώς, δεν έχει ονομασία...»*. Μη μπορώντας να συμβολοποιηθούν επαρκώς και να ιστοριοποιηθούν, οι πολλαπλές τραυματικές εμπειρίες που σηματοδοτούν το λιγότερο ή περισσότερο πρόσφατο παρελθόν του Αλέξανδρου μοιάζει να παραμένουν «παγωμένες» και ψυχικά μετέωρες.

Τόσο από το περιεχόμενο της αφήγησης του συμμετέχοντος όσο και από τις ιδιαιτερότητες της εκδίπλωσης του λόγου του διαφαίνεται μια σημαντική ναρκισσιστική ευθραυστότητα και μια συνακόλουθη υποκειμενική ανάγκη συνεχούς έρεισης. Τα εν λόγω στοιχεία θα μπορούσαν να ιδωθούν, μέχρι έναν βαθμό, ως απόρροιες του μακροχρόνιου κοινωνικού αποκλεισμού του. Πέραν τούτου, όμως, η βιογραφία του Αλέξανδρου, συμπεριλαμβανομένης ιδιαίτερα της πολυετούς ιστορίας περιθωριοποίησής του, μαρτυρά κυρίως υπέρ μιας ψυχικής αδυναμίας αυτονόμησης, περισσότερο δομικής, συνδεδεμένης -μπορούμε να υποθέσουμε- με μια ανεπαρκή εσωτερίκευση των γονικών λειτουργιών. Θα ήταν δυνατόν να σκεφθούμε ότι έπειτα από την πολύπλευρη αποδιοργάνωση -ψυχική, σωματική και κοινωνική- που επέρχεται με τον συζυγικό χωρισμό του συμμετέχοντος, ο αναγκαίος ρόλος ενός βοηθητικού εγώ τον οποίο μοιάζει να εξασφάλιζε για αρκετά έτη το στενό οικογενειακό του περιβάλλον υποκαθίσταται από την ανάπτυξη μιας ανακλιτικής εξάρτησης από τον κοινωνικό θεσμό, υπεύθυνης σε μεγάλο βαθμό για την διαίωνιση της κατάστασης αποκλεισμού που βιώνει.

84 Τούτου λεχθέντος, ο βαθμός στον οποίο αυτή η φαντασιακή και συμβολική πενία θα έπρεπε να αποδοθεί επίσης σε προϋπάρχοντα δομικά ελλείμματα, και συγκεκριμένα στην μερική ή πληρέστερη απουσία οργάνωσης μιας «εσωτερικής σκηνης» (Pontalis, 1977), δηλαδή, ενός επαρκώς διαφοροποιημένου προσωπικού ψυχικού χώρου, αποτελεί ένα ενδιαφέρον ερώτημα το οποίο παραμένει ανοιχτό.

Κονσταντίν

Ο Κονσταντίν, 33 ετών, όταν πραγματοποιείται η ερευνητική συνέντευξη, διαβιώνει χωρίς στέγη για τρεις μήνες περίπου. Ο Κονσταντίν έχει περάσει σχεδόν ολόκληρη την προαναφερθείσα περίοδο έλλειψης στέγης διαμένοντας στον δρόμο σε συνθήκες απόλυτης ένδειας και αποκλεισμού, με εξαίρεση την τελευταία εβδομάδα, κατά τη διάρκεια της οποίας διανυκτερεύει συνεχόμενα σε υπνωτήριο αστέγων.

Ο Κονσταντίν έχει γεννηθεί σε μια γειτονική χώρα των Βαλκανίων όπου μεγαλώνει με τους γονείς του μέχρι τα πρώτα έτη της εφηβείας του. Ωστόσο, η δεινή κατάσταση συντριπτικής φτώχειας και στερήσεων στην οποία περιέρχεται και εγκλωβίζεται ανθεκτικά η οικογένειά του τον ωθεί πολύ νωρίς στην απόφαση να μεταναστεύσει στην Ελλάδα. Ξεκινά έτσι, από την ηλικία των δεκαέξι ετών, να απασχολείται συστηματικά ως οικοδόμος γνωρίζοντας, εντός της ελληνικής επαρχιακής κοινότητας όπου εγκαθίσταται, εργασιακές συνθήκες τις οποίες περιγράφει ως ιδιαίτερα εξουθενωτικές. Μια δεκαετία περίπου έπειτα από την έλευσή του στην Ελλάδα, ο Κονσταντίν, έχοντας εν τω μεταξύ αναπτύξει έναν χρόνιο εθισμό στο αλκοόλ⁸⁵, διαπράττει μια πράξη βίας για την οποία καταδικάζεται σε φυλάκιση μερικών ετών. Επιστρέφοντας στον τόπο διαμονής του μετά την αποφυλάκισή του, ο έντονος στιγματισμός και ο συνακόλουθος εργασιακός αποκλεισμός που υφίσταται από την τοπική κοινωνία εξαιτίας των παραπάνω τον υποχρεώνουν, μέσα σε λίγους μήνες, να αναχωρήσει για την πρωτεύουσα σε αναζήτηση ενός νέου περιβάλλοντος.

Στερούμενος τόσο κάποιας κατοικίας στην Αθήνα όσο και των απαραίτητων οικονομικών πόρων για την κάλυψη των βασικών του αναγκών, ο Κονσταντίν αρχικά δέχεται την φιλοξενία που του προτείνεται αλλά, επιλέγοντας να μην επιβαρύνει το φιλικό του περιβάλλον με την αποκάλυψη του πραγματικού εύρους των δυσκολιών που αντιμετωπίζει, γρήγορα καταλήγει να επιβιώνει περιπλανώμενος στους δρόμους της πόλης. Βυθισμένος πλέον σε μια κατάσταση πλήρους περιθωριοποίησης και απομόνωσης για αρκετές εβδομάδες, ο Κονσταντίν συναντάται τυχαία με κάποιους πρώην συγκρατούμενούς του, οι οποίοι τον αναγνωρίζουν, τον ενισχύουν υλικά και ψυχικά και τον καθοδηγούν προς τις υπηρεσίες έκτακτης ανάγκης για αστέγους.

Παρά την διατήρηση ορισμένων δεσμών με την οικογένειά του, ο Κονσταντίν

⁸⁵ Τον οποίο θεωρεί ο ίδιος, ως επισημανθεί, μια από τις βασικές αιτίες της κατάστασης πολυεπίπεδου αποκλεισμού που βιώνει επί του παρόντος.

έχει σταματήσει να επισκέπτεται την χώρα καταγωγής του εδώ και πολλά χρόνια. Όπως αναφέρει, κατά τη διάρκεια του τελευταίου εξαμήνου απέχει πλήρως από την κατανάλωση οινοπνεύματος, ενώ ο κεντρικός του στόχος για το άμεσο μέλλον είναι η επανασύνδεση με τον επαγγελματικό κόσμο και η ανεύρεση κάποιας εργασιακής απασχόλησης προκειμένου να μπορέσει εξέλθει από την συνθήκη απόλυτης κοινωνικής ρευστότητας στην οποία βρίσκεται.

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Οι κύριες διαστάσεις που εμφανίζονται να συνθέτουν το υποκειμενικό βίωμα του Κωνσταντίνου, όπως αυτές προκύπτουν από την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της προσωπικής του αφήγησης, είναι: (α) η έλλειψη στέγης βιωμένη ως διαρκής τραυματική συνθήκη, (β) τα έντονα συναισθήματα ντροπής και η κατάρρευση της εικόνας εαυτού, (γ) ο θυμός και η θλίψη και (δ) το αίσθημα ισχυρής αβεβαιότητας για το μέλλον.

Η ανάλυση της συνέντευξης με τον Κωνσταντίνου υποδεικνύει ότι η εμπειρία της έλλειψης στέγης βιώνεται υποκειμενικά από τον ίδιο σαν μια διαρκής τραυματική συνθήκη. Όπως αποκαλύπτει η αφήγηση του, η ζωή στον δρόμο σε απολύτως ρευστές συνθήκες συνιστά γι' αυτόν, ειδικότερα, μια μόνιμη τραυματική κατάσταση που επιβάλλει ένα υποκειμενικό βίωμα ακραίας οδύνης· μιας οδύνης τέτοιας που δεν θα ήταν δυνατόν να αναισθητοποιηθεί, παρά μόνο, ίσως, μέσω της χρήσης ναρκωτικών ουσιών: «*[Είναι] Δύσκολη η ζωή μες στους δρόμους... είναι δύσκολο γιατί... δεν πίνω ουσίες καταρχήν... ούτε ναρκωτικά, ούτε ποτό... γι' αυτό [...] είναι δύσκολο. Όταν, όμως, πίνεις ουσίες και πίνεις, δεν σε νοιάζει τίποτα... αν βρίσκεσαι στο δρόμο ή αν βρίσκεσαι... σε καζάνι σκουπιδιών! Δεν σε νοιάζει... αλλά... όταν είσαι έξω απ' αυτά, είναι διαφορετικό... όσο να 'ναι [...] [είναι] πολύ δύσκολο...»*, «*Είναι... χάλια η κατάσταση, πολύ χάλια...»*. Οι ακραίες στερήσεις που γνωρίζει ο Κωνσταντίνος κατά την διάρκεια του αποκλεισμού του στον δρόμο και ιδιαίτερα στην αρχική φάση του, ορισμένες φορές ακόμα και όσον αφορά την δυνατότητα επαρκούς ικανοποίησης των διατροφικών του αναγκών, μπορούν να θεωρηθούν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνες για την βύθισή του σε ένα συναίσθημα απελπιστικής ντροπής τόσο ισχυρό που μοιάζει να

οδηγεί σε μια θεμελιακή, υπαρξιακή απελπισία και σε μαζική αναστολή της δραστηριότητας. Θα πρέπει να τονισθεί ότι μια κομβική συνέπεια των παραπάνω είναι και η πλήρης -αρχικά- αδυναμία αναζήτησης βοήθειας: «*[Ενιωθα] Άθλια... άθλια και... ντροπή περισσότερο... υπήρχαν μέρες που δεν είχα να φάω... και δύο και τρεις... και μου λέγανε: "Πήγαινε εκεί! Πήγαινε εκεί!", αλλά δεν πήγαινα... δεν ξέρω... δεν πήγαινα, δεν μπορούσα να πάω...*». Παράλληλα, ο λόγος του συμμετέχοντος αναδεικνύει ανάγλυφα την απανθρωποποιητική διάσταση, με την πλήρη σημασία του όρου, που ενέχουν η ριζική περιθωριοποίηση και η έλλειψη στέγης: «*Αλλά πιο πολύ... αν είσαι άνθρωπος... θέλεις ένα μπάνιο, θέλεις να αλλάξεις ένα ρούχο, θέλεις να κοιμηθείς σαν άνθρωπος...*».

Στην περίπτωση του Κωνσταντίν, η εμπειρία του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού και της έλλειψης στέγης δεν εγείρει μόνο έντονα συναισθήματα ντροπής αλλά φαίνεται, πάνω απ' όλα, να συντελεί καθοριστικά στην *κατάρρευση της εικόνας εαυτού* του συμμετέχοντος. Ας σημειώσουμε, κατ' αρχάς, ότι η πλήρως εφήμερη ύπαρξη στον δρόμο ταυτίζεται εν πολλοίς για τον Κωνσταντίν, όχι ανεξαρτήτως της πρόσφατης ιστορίας του, με μια υποκειμενική εμπειρία καταδίκης, θεμελιώδη παράμετρο της οποίας αποτελεί το απορριπτικό βλέμμα των άλλων: «*[Για μένα αυτό είναι] Καταδίκη! Γιατί σου λέω καταδίκη; Όταν είσαι μες στους δρόμους, σε βλέπουν με μια άλλη ματιά οι άνθρωποι [...] διότι είσαι άπλυτος, φοράς τα ίδια ρούχα, γυρνάς στους ίδιους δρόμους καθημερινά...*». Πηγή επώδυνων συναισθημάτων αποτυχίας και υποβιβασμού, η έλλειψη στέγης φαίνεται να συνιστά ένα σφοδρό πλήγμα για την αυτοεκτίμησή του: «*[...] απ' το να πέσω πιο κάτω απ' αυτό, πιστεύω ότι δεν υπάρχει...*». Ο σχεδόν διωκτικός χαρακτήρας που μοιάζει να λαμβάνει το βλέμμα των άλλων εξαιτίας της έντασης των συναισθημάτων ντροπής από τα οποία πολιορκείται ο συμμετέχων έχει ως συνέπεια την συστηματική αποφυγή οποιασδήποτε κοινωνικής αλληλεπίδρασης -ακόμα και της βλεμματικής- για ένα παρατεταμένο χρονικό διάστημα: «*Και δεν μπορείς και να δεις τον άλλον στα μάτια όταν είσαι στο δρόμο... εγώ, όσο ήμουνα στο δρόμο, δεν μπορούσα να δω άνθρωπο στα μάτια... δηλαδή, είχα ένα καπέλο και έσκυβα κάτω και περπάταγα...*». Θα πρέπει να επισημανθεί, ωστόσο, ότι η επικέντρωση της σκέψης στον καθημερινό αγώνα για την υλική επιβίωση συνοδεύεται από μια σταδιακή μείωση της ντροπής, εάν όχι από μια σχετική αδιαφορία για την οπτική των άλλων. Ο προσαρμοστικός και συνάμα

προστατευτικός, διπλός ρόλος τους, εν προκειμένω, θα ήταν δύσκολα αμφισβητήσιμος: *«Θα μου πεις, τώρα, ντροπή ξεντροπή, όταν φτάσεις σε αυτό το σημείο... δεν σε νοιάζει ή δεν ενδιαφέρεσαι το τι θα πει ο άλλος που περνάει ή σε βλέπει... δεν το πολυσκέφτεσαι... γιατί όσο και να σκέφτεσαι το τι θα πει ο άλλος, είσαι σε μια χειρότερη κατάσταση που πρέπει να σκέφτεσαι και να βγεις απ' αυτήν...»*.

Ο θυμός και η θλίψη αποτελούν μια τρίτη κεντρική συνιστώσα του εσωτερικού, συναισθηματικού βιώματος του συμμετέχοντος. Τα συναισθήματα θλίψης: *«Κατάθλιψη...»*, η αναδίπλωση στον εαυτό: *«Περισσότερο κλείνομαι στον εαυτό μου...»*, ο θυμός: *«[...] μου τη δίνει διότι όταν ήμασταν στα καλά μας δεν ξέραμε πώς να την χρησιμοποιήσουμε τη ζωή και πώς να τη ζήσουμε...»* και ιδιαίτερα η αυτομομφή: *«Να μην ξεχνάμε τις δυσκολίες που περνάμε ως άνθρωποι!»*, *«Γιατί άμα είχαμε μυαλό... δεν θα 'μασταν εδώ που είμαστε!»*, εμφανίζονται ως ορισμένα από τα βασικότερα στοιχεία που χαρακτηρίζουν την τρέχουσα ψυχολογική εμπειρία του. Τελευταίο αλλά εξίσου σημαντικό, το *αίσθημα μιας ισχυρής αβεβαιότητας για το μέλλον* μοιάζει να βρίσκεται στην καρδιά της εμπειρίας της εφήμερης κατάστασης, όπως αυτή βιώνεται από τον συμμετέχοντα: *«Τα σχέδια μου για το μέλλον... [είναι] αβέβαια, αυτή τη στιγμή...»*, *«Το μέλλον είναι αβέβαιο...»*.

Αναφορικά με το ζήτημα των παραγόντων ανάκαμψης από την κατάσταση αποκλεισμού από την κατοικία, θα πρέπει να υπογραμμισθεί αρχικά η ακλόνητη μετριοπαθής αισιοδοξία την οποία επιδεικνύει ο Κωνσταντίν διατηρώντας, παρά τα όσα προαναφέρθηκαν, μια θετική θέαση του μέλλοντος: *«Είμαι αισιόδοξος άνθρωπος και πιστεύω θα 'μαι καλύτερα...»*. Παρούσα στην αφήγησή του, η ελπίδα μιας προοδευτικής ανάκαμψης δεν μπορεί παρά να στηρίζεται, εντούτοις, όπως τονίζει, σε μια ενεργητική πάλη για την βελτίωση της κοινωνικής του κατάστασης: *«Ελπίδα βέβαια έχω... αλλά πρέπει να το παλέψεις για να ελπίζεις σε κάτι καλύτερο...»*. Μια από τις βασικότερες προϋποθέσεις αυτής της απαιτητικής προσπάθειας κοινωνικής και επαγγελματικής επανένταξης δεν είναι άλλη από την ανάκτηση ενός ελάχιστου βαθμού ψυχολογικής ευεξίας: *«Δεν έχω ψυχολογικά ανεβεί για να μπορέσω να ψάξω κάτι καλύτερο»*. Πέραν της μείζονος σημασίας της επαγγελματικής εργασίας, η οποία αναφέρεται επαναλαμβανόμενα από τον συμμετέχοντα ως η κύρια οδός ανάκαμψης από την κατάσταση ριζικής περιθωριοποίησης, υπογραμμίζεται συγχρόνως ο

καθοριστικός ρόλος που διαδραματίζει σχετικά η «σωστή διαχείριση στη ζωή». Θα άξιζε να επισημανθεί επίσης ότι ο Κωνσταντίν φαίνεται να μην παραβλέπει την αναγκαιότητα ψυχικής υπέρβασης των τραυματικών εμπειριών που σημαδεύουν την πρόσφατη ιστορία του: «Πρέπει να παλέψεις, πρέπει... δεν ξεχνιούνται, αλλά πρέπει να... να κάνεις ένα βήμα παραπέρα...». Γενικός στόχος στον οποίο προσανατολίζονται εφεξής οι προσπάθειές του είναι η έναρξη μιας «νέας ζωής», όπως αφηγείται.

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Εξετάζοντας υπό το πρίσμα μιας ψυχοδυναμικής διερεύνησης την συνέντευξη με τον Κωνσταντίν, θα ήταν σημαντικό να σημειώσουμε αρχικά ότι η αφήγηση του αποκαλύπτει, ταυτόχρονα με τις ακραίες συνθήκες ένδειας, επισφάλειας και αποκλεισμού με τις οποίες βρίσκεται αντιμέτωπος εδώ και μερικούς μήνες, την ύπαρξη μιας πολύπλευρης διεργασίας αυτο-αποκλεισμού σε εξέλιξη. Τα κυριότερα εκ των άμεσων, λιγότερο ή περισσότερο ενεστώτων, ψυχικών αιτίων της τελευταίας θα μπορούσαν να αναζητηθούν στην μείζονα ευθραυστότητα του ναρκισσισμού καθώς και σε έναν λανθάνοντα φόβο μιας νέας -παθητικά βιωμένης- απόρριψης εκ μέρους του περιβάλλοντος. «Καλύτερα στους δρόμους παρά να 'μαι υποχρεωμένος [σε κάποιον] ή να μου πει κάποιος μετά από καιρό ότι "να, εγώ σου 'κανα αυτό, σε βοήθησα..."» τονίζει εξαρχής ο συμμετέχων, περιγράφοντας συνολικά την έναρξη και την έως τώρα παράταση της διαβίωσής του στον δρόμο σαν μια εκούσια, κατά το ήμισυ τουλάχιστον, επιλογή⁸⁶.

Στην περίπτωση του Κωνσταντίν, η ανάγκη φυγής προς τα εμπρός και απελευθέρωσης από την ασφυκτική ατμόσφαιρα ενός στιγματιστικού περιβάλλοντος, το οποίο σύντομα καταλήγει να βιώνεται υποκειμενικά σαν ένας νέος χώρος φυλάκισης παρατείνοντας έτσι και αναζωπυρώνοντας τις τραυματικές συνέπειες της προηγηθείσας κράτησής του, εγκαινιάζει μια περίοδο περιπλάνησης που οδηγεί ταχέως σε μια απόλυτη κοινωνική περιθωριοποίησή. «Και εδώ που βρέθηκα, και στους δρόμους που βρέθηκα, μόνος μου αποφάσισα να έρθω... διότι, 'ντάξει, κι εκεί

⁸⁶ Περιγραφή που δεν υπηρετεί μόνο μια πρόδηλη ανάγκη κάποιου βαθμού ναρκισσιστικής αποκατάστασης, έστω παράδοξης, αλλά φαίνεται να μεταφέρει πάνω απ' όλα, όπως μπορούμε να σκεφθούμε, έναν σημαντικό πυρήνα αλήθειας. Δεν θα ήταν καθόλου παρακινδυνευμένο να υποθέσουμε, ειδικότερα, ότι μερικές από τις βαθύτερες, ασυνείδητες ρίζες αυτής της «επιλογής» θα συνδέονταν στενά με τις ιδιαιτερότητες της ιστορίας του Κωνσταντίν, πρωτίστως της παιδικής και εφηβικής, βλ. παρακάτω.

που ήμουνα δεν ήθελα να κάτσω άλλο... θέλω ένα [...] νέο περιβάλλον...» συνοψίζει ο συμμετέχων. Εγγραφόμενη -σε συνειδητό επίπεδο- σε μια απόπειρα, εάν όχι ρήξης με το οδυνηρό πρόσφατο παρελθόν του, μερικής τουλάχιστον αποδέσμευσης απ' αυτό, η άφιξη του στην Αθήνα συνεπάγεται, εντούτοις, όπως μπορέσαμε να δούμε, ένα υπέρογκο κοινωνικό και ψυχικό κόστος για τον ίδιο.

Θα ήταν σημαντικό να υπογραμμισθεί, επιπροσθέτως, ο παρατηρούμενος συντονισμός μεταξύ των διαφόρων τραυματικών στρωμάτων της ιστορίας του υποκειμένου. Πιο συγκεκριμένα, η εμπειρία της έλλειψης στέγης, δρώντας ως δευτερογενής τραυματισμός, προκαλεί μια οδυνηρή επανεπικαιροποίηση ορισμένων κομβικών τραυματικών αστερισμών του παρελθόντος του Κωνσταντίν, συνδεδεμένων με την παρατεταμένη υπέρμετρη ρευστότητα και τις πολλαπλές στερήσεις που χαρακτηρίζουν την παιδική και εφηβική ιστορία του⁸⁷. «*Βέβαια αυτά δεν ξεχνιούνται, είναι πολλά πράγματα που δεν έχω ξεχάσει [...] τότε τα ξέχασα, αλλά τώρα τα θυμάμαι...*» παρατηρεί. Η μαζική επιστροφή ανεπαρκώς ενταγμένων ψυχικών ιχνών προγενέστερων τραυματικών εμπειριών που κινητοποιείται από την τρέχουσα συνθήκη ριζικής επισφάλειας, ένδειας και περιθωριοποίησης φαίνεται κατ' αυτόν τον τρόπο όχι μόνο να καθορίζει σε μεγάλο βαθμό την ιδιαίτερη χροιά του συναισθηματικού βιώματος της κατάστασης έλλειψης στέγης: «*Αυτό που πέρασα τους τελευταίους μήνες εδώ στην Αθήνα, το 'χω περάσει... το 'χω περάσει πριν είκοσι χρόνια...*», αλλά επίσης να οξύνει σημαντικά τον αποδιοργανωτικό της αντίκτυπο.

Καταλήγοντας, ένα ενδιαφέρον ερώτημα που προκύπτει από την ψυχοδυναμική μελέτη της περίπτωσης του Κωνσταντίν είναι ο βαθμός στον οποίο οι τραυματικές συγκυρίες του παιδικού και εφηβικού -και όχι μόνο του πιο πρόσφατου- παρελθόντος του θα μπορούσαν να θεωρηθούν συνυπεύθυνες, μαζί με ένα σύνολο λοιπών παραγόντων, για την δυναμική αυτο-αποκλεισμού στην οποία μοιάζει να βρίσκεται πιασμένος όταν διενεργείται η ερευνητική συνέντευξη. Χωρίς να είναι δυνατόν να δοθεί, δεδομένων των περιορισμών του παρόντος ερευνητικού διαβήματος, κάποια πλήρως ικανοποιητική απάντηση, θα μπορούσαμε να σκεφθούμε ωστόσο ότι η διαδικασία περιθωριοποίησης και ιδιαίτερα η παράτασή της συνιστούν εν προκειμένω και μια ασυνείδητη, καταναγκαστική αναβίωση του προαναφερθέντος

87 Ερωτηθείς σχετικά με τις αναμνήσεις που διατηρεί από την παιδική του ηλικία, ο Κωνσταντίν αφηγείται: «*Κάτι που ήθελα, ας πούμε, και δεν το είχα... αυτό μου 'χει μείνει...*» και, λίγο παρακάτω, προσθέτει: «*[...] υπήρχαν και μέρες που... που δεν είχαμε και τίποτα σπίτι...*».

κεντρικού παιδικού τραυματισμού της ιστορίας του Κωνσταντίν, σε μια απόπειρα σύνδεσης και μεταβόλισής του δια της επανάληψης.

Κατερίνα

Η Κατερίνα είναι μια γυναίκα 51 ετών, μητέρα ενός ενήλικου παιδιού. Όταν διενεργείται η ερευνητική συνέντευξη, η Κατερίνα, έχοντας οδηγηθεί πρόσφατα στον δρόμο ύστερα από μια παρατεταμένη περίοδο διαβίωσης σε συνθήκες στεγαστικής αστάθειας και επισφάλειας, διανυκτερεύει εδώ και λίγες ημέρες σε υπνωτήριο αστέγων. Έχει διαζευχθεί πριν αρκετά χρόνια και δεν διατηρεί παρά ελάχιστους δεσμούς με την πατρική της οικογένεια.

Προερχόμενη από μια πολυμελή οικογένεια, η Κατερίνα μεγαλώνει σε μια μικρή πόλη στην επαρχία, σε ένα περιβάλλον το οποίο περιγράφεται ως φυσιολογικό. Πολύ νωρίς, σε μια αρκετά εσπευσμένη μετάβαση από την περίοδο της εφηβείας στην αρχή της ενήλικης ζωής της, παντρεύεται και αποκτά ένα παιδί. Μερικά χρόνια αργότερα, έχοντας προηγουμένως λάβει εκπαίδευση στον κλάδο των τουριστικών επαγγελμάτων, ξεκινά να εργάζεται επαγγελματικά απασχολούμενη τακτικά σε ποικίλους τομείς δραστηριότητας, άλλοτε παράλληλα και άλλοτε διαδοχικά, με κυριότερους τις πωλήσεις, την εστίαση και την φύλαξη παιδιών και ηλικιωμένων ατόμων. Η συμμετέχουσα δεν αναφέρεται καθόλου στις ιδιαιτερότητες του παρελθόντος έγγαμου βίου της, σχετικά με τον οποίο δεν παρέχονται συνολικά παρά ελάχιστες πληροφορίες.

Οι αιτιακοί παράγοντες που φαίνεται να εμπλέκονται στη διαδικασία κοινωνικής περιθωριοποίησης της Κατερίνας είναι πολλαπλοί (κοινωνικοί, θεσμικοί, περιβαλλοντικοί, ψυχικοί, τραυματικά γεγονότα) και η δυναμική τους σύνθετη. Η πρόσφατη ιστορία της συμμετέχουσας χαρακτηρίζεται συνολικά από μια μόνιμη και πολύπλευρη αστάθεια η οποία μεταφράζεται, μεταξύ άλλων, σε μια σειρά διαδοχικών αλλαγών επισφαλών, προσωρινών και/ή μη-ασφαλών τόπων διαμονής. Πιο συγκεκριμένα, κατά την τελευταία διετία σημειώνεται η εξής αλληλουχία:

Η αρχική, λιγότερο ή περισσότερο αυτόνομη, διαβίωσή της Κατερίνας σε συνθήκες απορίας και υπό την απειλή της έξωσης λόγω χρηματικών οφειλών τερματίζεται με μια ακούσια ψυχιατρική νοσηλεία βραχείας διάρκειας. Ακολουθούν

μια φάση προσωρινής φιλοξενίας από πρόσωπα του στενού φιλικού της περιβάλλοντος και, έπειτα, μια σύντομη περίοδος συμβίωσης με έναν άνδρα, κατά την διάρκεια της οποίας λαμβάνουν χώρα επαναλαμβανόμενα περιστατικά οικιακής βίας. Η τελευταία αυτή περίοδος (μερικών μηνών) καταλήγει στον τρέχοντα αποκλεισμό της Κατερίνας στον δρόμο και στην επακόλουθη καταφυγή της σε κοινωνικό κατάλυμα έκτακτης ανάγκης.

Επί του παρόντος, η Κατερίνα ζει εξαρτώμενη από τις υπηρεσίες υποστήριξης αστέγων και αναμένει να γίνει δεκτή σε ξενώνα εξειδικευμένο στην υποδοχή γυναικών που έχουν υποστεί κακοποίηση. Όπως αφηγείται, οι κύριοι μελλοντικοί στόχοι της είναι η άμεση, στο μέτρο του δυνατού, ανεύρεση κάποιας εργασιακής απασχόλησης και, στη συνέχεια, η σταδιακή μετάβαση σε έναν σταθερό προσωπικό χώρο κατοικίας.

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Άρρηκτα συνδεδεμένες με την προβληματική του ψυχικού τραύματος, οι δύο βασικότερες διαστάσεις που εμφανίζονται να προσδιορίζουν την εμπειρία της Κατερίνας, όπως αυτές προκύπτουν από την φαινομενολογική ερμηνευτική ανάλυση της προσωπικής της αφήγησης, είναι οι εξής: (α) η εμπειρία μιας διαρκούς τραυματικής κατάστασης πολυεπίπεδης έλλειψης και (β) η πολύπλευρη τραυματική οδύνη.

Η ανάλυση της συνέντευξης με την Κατερίνα υποδεικνύει ότι η συνθήκη ριζικής επισφάλειας και αποκλεισμού στην οποία η συμμετέχουσα βρίσκεται εγκατεστημένη, λιγότερο ή περισσότερο ανθεκτικά, βιώνεται υποκειμενικά σαν μια *διαρκής τραυματική κατάσταση πολυεπίπεδης έλλειψης*. Πρώτα απ' όλα, η εμπειρία της έλλειψης στέγης περιγράφεται σαν μια πηγή έντονης ψυχικής οδύνης, με κυρίαρχο συναίσθημα αυτό του κενού: «*[Είναι] Οδονηρή... οδονηρή [εμπειρία]... νιώθω ένα κενό...*». Μαζί με την θεμελιακή σημασία της κατοικίας, κυρίως ως τόπου ασφάλειας, ηρεμίας και ιδιωτικότητας, η αφήγηση της Κατερίνας αναδεικνύει τον κομβικό ρόλο της εργασίας: «*Η δουλειά και το σπίτι είναι απ' τα... τα βασικά*», αλλά και τον ισχυρό ψυχολογικό αντίκτυπο που μπορεί να έχει η μακροχρόνια έλλειψη τακτικής και

ικανοποιητικά αμειβόμενης επαγγελματικής απασχόλησης: *«Ειλικρινά, θα ήθελα να βρισκότανε... μια ευκαιρία...»*. Η παρατεταμένη ακραία υλική ένδεια συνιστά μια τρίτη θεμελιακή παράμετρο της εμπειρίας περιθωριοποίησης της συμμετέχουσας: *«Δεν είχα να φάω [...] δεν είχα τσιγάρα να καπνίσω... δεν είχα καφέ να πιω...»*. Συνολικά, οι πολλαπλές στερήσεις, απώλειες και απογοητεύσεις που σημαδεύουν την πιο πρόσφατη ιστορία της Κατερίνας φαίνεται να επιβάλλουν, δια της συσσώρευσής τους, ένα βίωμα μείζονος ψυχικής εξάντλησης: *«Θα ήθελα, δηλαδή, ας πούμε, απ' αυτό το διάστημα και μετά, να μου δώσει η ζωή και μένα κάποια πράγματα [...] Δηλαδή, όλα αυτά τα 'χω στερηθεί αυτά τα χρόνια... Κουράστηκα! Πραγματικά...»*.

Κατά δεύτερον, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η αφήγηση της Κατερίνας αποκαλύπτει την ύπαρξη μιας παρατεταμένης -όπως ήδη είδαμε- αλλά και πολύπλευρης τραυματικής οδύνης. Με άλλα λόγια, οι τραυματικές πτυχές της τρέχουσας και της πρόσφατης εμπειρίας της συμμετέχουσας δεν περιορίζονται αποκλειστικά στις προαναφερθείσες συνθήκες επίπονης έλλειψης αλλά συνδέονται, επίσης, με μια πολλαπλότητα άλλων σύγχρονων οδυνηρών γεγονότων και καταστάσεων. Προστιθέμενα στις ψυχικές επιπτώσεις των σφοδρών κοινωνικών ματαιώσεων, αυτά τα πολλαπλά βιώματα βίας διαφορετικών βαθμών και μορφών (σωματικής, ψυχολογικής και σεξουαλικής) συντελούν καθοριστικά στην διαμόρφωση ενός τραυματικού καθεστώτος συνεχούς οδύνης και καταπόνησης: *«Είναι... είναι δύο χρόνια μία διαρκής ταλαιπωρία, δηλαδή κάθε μέρα να σου βγάζει και κάτι καινούριο...»*. Όλα τα παραπάνω μοιάζει να αποκρυσταλλώνονται σε ένα υποκειμενικό βίωμα εκμετάλλευσης και έλλειψης ανθρωπιάς: *«Δηλαδή, βλέπω ότι δεν υπάρχει ανθρωπιά καθόλου... βλέπω ότι... [υπάρχει] εκμετάλλευση πολλή...»*, από το οποίο δεν είναι απόντα το αίσθημα αδικίας και ζημίας και μια συνακόλουθη οργή, στοιχεία που φαίνεται να παραμένουν κεντρικά επίσης κατά ένα μεγάλο μέρος της αφήγησης της συμμετέχουσας.

Προσεγγίζοντας το ζήτημα των παραμέτρων ανάκαμψης από την κατάσταση αποκλεισμού από την κατοικία, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε, κατ' αρχάς, την αισιόδοξη θέση του μέλλοντος και την ελπίδα μιας ταχείας ανάκτησης του ελέγχου που διατηρεί η Κατερίνα: *«Εντάξει, μέσα σε μερικούς μήνες πιστεύω θα 'χουν πάρει τα πράγματα [τον δρόμο τους]... είμαι αισιόδοξο άτομο...»*. Η συμμετέχουσα εκφράζει, ας

το επαναλάβουμε, την επιθυμία ανάκτησης ενός προσωπικού σταθερού χώρου κατοικίας σε ένα λιγότερο ή περισσότερο κοντινό μέλλον: «[...] κάποια στιγμή θέλω τον δικό μου τον χώρο... εεε... θέλω το σπίτι μου ας πούμε, θέλω τον χώρο μου...», με την ανεύρεση αμειβόμενης εργασίας να νοείται ως η κύρια οδός προς την επίτευξη αυτού του στόχου. Ταυτόχρονα, δεν λησμονείται ο ζωτικός ρόλος ψυχικής ενδυνάμωσης που μπορεί να εξασφαλίσει μια υποκειμενικά επαρκώς ικανοποιητική εργασιακή δραστηριότητα. Για την Κατερίνα, η επαγγελματική εργασία δεν αποτελεί μόνο μια βασική προϋπόθεση για την εξασφάλιση της απαραίτητης γι' αυτήν αυτονομίας: «[...] είσαι ανεξάρτητος [...] συντηρείσαι και δεν έχεις πρόβλημα κανένα...», αλλά προσφέρεται επίσης γενικότερα, όπως και ο εθελοντισμός, σαν ένα προνομιακό πεδίο άντλησης ευχαρίστησης και ψυχολογικής ευεξίας: «[...] η δουλειά είναι εργασιοθεραπεία...» , «[...] μου αρέσει και μου κάνει καλό...». Τέλος, η επικέντρωση και η προτεραιότητα στην φροντίδα του εαυτού: «Να τον κοιτάζω τον εαυτό μου γιατί πλέον... δεν έχω κάνει τίποτα για μένα, πάντα για τους άλλους...», εμφανίζεται στον λόγο της Κατερίνας σαν μια σημαντική συνιστώσα της διαδικασίας ανάκαμψης από την κατάσταση έλλειψης στέγης.

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Η ψυχοδυναμικά προσανατολισμένη μελέτη της αφήγησης της Κατερίνας υποδεικνύει την ύπαρξη μιας μείζονος ναρκισσιστικής και ταυτοτικής ευαλωτότητας, άμεση συνέπεια, όπως μπορούμε να σκεφθούμε, των σύνθετων τραυματικών καταστάσεων που αθροίζονται και παρατείνονται κατά την τελευταία χρονική περίοδο μέχρι και την τρέχουσα φάση. Τούτου λεχθέντος, οι προγενέστερες, ιστορικές ρίζες των εν λόγω σημείων ψυχικής ευθραυστότητας θα έπρεπε, ίσως, να αναζητηθούν στις ιδιαιτερότητες -και πρωτίστως στα ελλείμματα- του παιδικού και εφηβικού περιβάλλοντός της Κατερίνας. Στην ψυχική λειτουργία της συμμετέχουσας φαίνεται να κυριαρχεί η διχοτόμηση των αντικειμένων και οι μηχανισμοί προβολής, η μαζικότητα των οποίων συμβάλλει καθοριστικά, μαζί με άλλες παραμέτρους, στην διαμόρφωση ενός εχθρικού, διωκτικού βιώματος, άλλοτε μεγαλύτερης και άλλοτε μικρότερης έντασης. Παράλληλα, η συχνή καταφυγή σε άμυνες μανιακού τύπου⁸⁸

88 Ήπια λογορροϊκός χαρακτήρας της αφήγησης, αναφορά σε επίπονα γεγονότα εν ευθυμία.

μοιάζει να απαντά στην ανάγκη άμβλυνσης των συναισθημάτων θλίψης και απελπισίας που απορρέουν από τις πολλαπλές άκρως οδυνηρές περιστάσεις της πρόσφατης ιστορίας της. Συνολικά, παρά την σαφή επικράτηση των διεργασιών μη-νευρωτικής τάξης, στην περίπτωση της Κατερίνας φαίνεται πιο πιθανό, από κλινικής άποψης, να μην βρισκόμαστε ενώπιον μιας αυθεντικής, κλασικά οριζόμενης ψυχωτικής παθολογίας στο μέτρο που το παρατηρούμενο διάτρητο των ορίων του εγώ⁸⁹, η πορότητά τους, καθιστά την διάκριση ανάμεσα στην εσωτερική και την εξωτερική πραγματικότητα επισφαλής αλλά όχι, ωστόσο, ανοιχτά μη-λειτουργική.

Ο λόγος της Κατερίνας αποκαλύπτει μια ισχυρή μαζοχιστική διάσταση, η οποία θα μπορούσε να ιδωθεί σαν ένα από τα βασικότερα ασυνείδητα αίτια πίσω από μια σειρά λιγότερο ή περισσότερα αυτοκαταστροφικών επιλογών. Όσον αφορά, ειδικότερα, τα τραυματικά γεγονότα που προηγούνται άμεσα του αποκλεισμού της στον δρόμο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι η πολύπλευρη σοβαρή θυματοποίηση που υφίσταται φαίνεται να εγγράφεται στο πλαίσιο μιας ιδιότυπης σχέσης στενής σαδομαζοχιστικής αλληλεξάρτησης, «[...] δηλαδή άλλος είναι το θύμα, άλλος είναι ο θύτης...», η οποία εγκαθίσταται σταδιακά κατά το προηγούμενο διάστημα. Η θυματοποίηση και η προκύπτουσα εξ αυτής κακοποίηση που βιώνει η Κατερίνα φαίνεται να οδηγούν αναπόφευκτα στην ανάγκη απομόνωσης και, τελικά, στην ολοκληρωτική περιθωριοποίησή της: «Θέλω να 'μαι μόνη μου... έχω νιώσει δηλαδή -πώς να το πω;- τρόμο... αηδία... αγανάκτηση... και σίγουρα δεν εμπιστεύομαι πια...». Η επαρκής επούλωση και μερική έστω υπέρβαση όλων αυτών των τραυματισμών δεν θα μπορούσε παρά να θεωρηθεί μια παράμετρος κομβικής σημασίας για το μέλλον.

Άγγελος

Ο Άγγελος είναι ένας άνδρας 39 ετών, πατέρας ενός ανήλικου παιδιού. Όταν πραγματοποιείται η ερευνητική συνέντευξη, ο Άγγελος, έχοντας βρεθεί σχετικά πρόσφατα στον δρόμο, διανυκτερεύει σε κοινωνικό υπνωτήριο κατά τη διάρκεια των τελευταίων τριών μηνών συνεχόμενα. Πέραν της τρέχουσας φάσης έλλειψης στέγης, ο Άγγελος έχει αντιμετωπίσει επίσης παρόμοιες δυσκολίες έναν χρόνο πριν και είχε διαμείνει τότε, για μια περίοδο έξι μηνών, σε έναν ξενώνα βραχυπρόθεσμης

89 Βλ. σχετικά με την έννοια των ορίων του εγώ, την πρωτοπόρο εργασία του P. Federn (1952).

φιλοξενίας για αστέγους. Πάσχων από δύο ιδιαίτερα περιοριστικά αυτοάνοσα νοσήματα, προσπαθεί ενεργητικά να εξασφαλίζει τους απαραίτητους πόρους για την υλική του επιβίωση εργαζόμενος ως καλλιτέχνης δρόμου. Παρότι ζει μακροχρόνια σε διάσταση με την οικογένειά του, διατηρεί αρκετά καλές σχέσεις με την σύζυγό και το παιδί τους.

Ο Άγγελος έχει μεγαλώσει σε μια μικρή κοινότητα στην ελληνική επαρχία ανάμεσα σε πολλά αδέρφια. Ύστερα από τον πρώιμο χωρισμό των γονιών του, ο οποίος λαμβάνει χώρα κατά την διάρκεια του τρίτου έτους της ζωής του, και την επακόλουθη πλήρη και οριστική απώλεια της επαφής με την βιολογική του μητέρα, περνά το υπόλοιπο των παιδικών και εφηβικών του χρόνων εντός της νέας οικογένειας που θα συστήσει ο πατέρας του λίγο αργότερα. Έχοντας ολοκληρώσει τις μαθητικές του σπουδές στο Λύκειο, λαμβάνει εκπαίδευση στον κλάδο των τουριστικών επαγγελμάτων και ξεκινά να εργάζεται τακτικά ως σερβιτόρος. Για περισσότερο από μια δεκαετία δεν σταματά να μετακινείται διαδοχικά ανάμεσα σε πολυάριθμα ελληνικά νησιά όπου απασχολείται επαγγελματικά κατά τους θερινούς μήνες ενώ, παράλληλα, κατά την διάρκεια του χειμώνα εργάζεται σε ορεινές περιοχές που προσελκύουν το τουριστικό ενδιαφέρον. Εξαναγκασμένος, εντούτοις, από την σοβαρή επιδείνωση της ιατρικής του κατάστασης να εγκαταλείψει τελικά το συγκεκριμένο επάγγελμα, στρέφεται στην δραστηριότητα του καλλιτέχνη δρόμου, την οποία εξασκεί εδώ και μερικά έτη μαχόμενος μόνιμα ενάντια σε συνθήκες ακραίας ένδειας, επισφάλειας και περιθωριοποίησης⁹⁰.

Δεδομένων των ευνοϊκότερων οικονομικών συνθηκών για τον Άγγελο κατά την διάρκεια της θερινής τουριστικής περιόδου σε σύγκριση με τους χειμερινούς μήνες, οι δύο φάσεις έλλειψης στέγης που διανύει φαίνεται να ακολουθούν ένα μοτίβο εποχιακής χρονικότητας περιοριζόμενες, ως επί το πλείστον, στους μήνες του χειμώνα. Αναμένοντας να αναχωρήσει εκ νέου προς ένα οικείο του πολυσύχναστο νησί προκειμένου να εργαστεί εκεί το καλοκαίρι, ο Άγγελος θέτει ως κύριο μελλοντικό στόχο την δυνατότητα μόνιμης μετάβασης, μέσα στο επόμενο έτος, σε έναν προσωπικό χώρο κατοικίας κοντά στην οικογένειά του.

90 Αφηγείται: «Βασικά η δουλειά μου είναι... καλλιτέχνης δρόμου, λέγεται [...] Με λίγα λόγια, παριστάνω το άγαλμα... δηλαδή, φοράω μια στολή, βάζομαι στο πρόσωπο και από 'κει και πέρα στήνομαι ακίνητος... σαν άγαλμα, δηλαδή, με λίγα λόγια... και προσπαθώ για μεροκάματο...», «Αυτή τη στιγμή μπορώ και βγάζω τα έξοδά μου, δηλαδή μπορώ και πληρώνω [...] κάθε μέρα και τρώω ένα σπιτικό φαγητό...».

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Οι κυριότερες διαστάσεις που φαίνεται να προσδιορίζουν την ψυχολογική εμπειρία του Άγγελου, όπως αυτές προκύπτουν από την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της προσωπικής του αφήγησης, μπορούν να απαριθμηθούν ως εξής: (α) η έλλειψη στέγης ως διαρκής τραυματική κατάσταση, (β) το υποκειμενικό βίωμα μιας συνεχούς κρίσης και (γ) ο θυμός σχετικά με τις αντιλαμβανόμενες τάσεις παρασιτισμού σε άλλα αποκλεισμένα άτομα και η υποκειμενική ανάγκη διατήρησης ενός προσωπικού αισθήματος κοινωνικής χρησιμότητας.

Η ανάλυση της συνέντευξης με τον Άγγελο υποδεικνύει ότι η εμπειρία της έλλειψης στέγης συνιστά για τον ίδιο μια *διαρκή τραυματική κατάσταση*. Η έλλειψη μιας προσωπικής εστίας περιγράφεται από τον συμμετέχοντα σαν μια από τις δυσκολότερες και περισσότερο επώδυνες πτυχές της πρόσφατης και της τρέχουσας εμπειρίας του: «*Το πιο δύσκολο... είναι ότι δεν είναι σπίτι σου... πιστεύω ότι είναι... για μένα είναι το πιο βασικό...*». Επιπροσθέτως, στην περίπτωση του Άγγελου, ο συναισθηματικός αντίκτυπος της μείζονος ευθραυστοποίησης των οικογενειακών δεσμών εμφανίζεται να επαυξάνει σημαντικά το τραυματικό βάρος της ζωής χωρίς κατοικία: «*Δεν νιώθω καλά διότι [...] θα μπορούσα να 'μουνα στο σπίτι μου με τη γυναίκα μου, με το παιδί μου... και να 'μασταν καλά...*». Η αφήγηση του συμμετέχοντος δεν παραλείπει να υπογραμμίσει παράλληλα την εξαιρετικά τραυματογόνο διάσταση που ενέχει, ειδικότερα, η διαμονή στον δρόμο: «*[...] έχω μείνει και 'γω στον δρόμο και είναι πραγματικά πολύ σκληρό να μένεις στον δρόμο...*», πρωτίστως λόγω των συνθηκών ακραίας ρευστότητας και έλλειψης ασφάλειας με τις οποίες είναι συνώνυμη: «*[...] εκεί που κοιμάσαι, αυτό σου δίνει ασφάλεια...*».

Το υποκειμενικό βίωμα μιας συνεχούς κρίσης αποτελεί μια δεύτερη κομβική διάσταση της εμπειρίας του Άγγελου. Κατ' αρχάς, θα πρέπει να επισημανθεί ότι ο συμμετέχων φαίνεται να μην θεωρεί τον εαυτό του πληγέντα, επί της ουσίας τουλάχιστον, από την τρέχουσα ευρύτερη οικονομική κρίση στο μέτρο που η πραγματικότητα που βιώνει, κοινωνικά και ενδοψυχικά, μοιάζει να αντιστοιχεί σε μια εκ των προτέρων παγιωμένη, μόνιμη συνθήκη αστάθειας και επισφάλειας: «*Όχι, δεν βλέπω κάποια οικονομική κρίση [...] ποτέ δεν είχα κάποια σταθερή: μία πάνω, μία*

κάτω... μία βρέχει, μία χιονίζει, μία έχει και λιακάδα!». Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, η ύπαρξή του μοιάζει να συνδέεται, ήδη από τις απαρχές της, με μια διαρκή κατάσταση κρίσης: *«Εγώ από τότε που γεννήθηκα ζω... ζω σε μια κρίση συνέχεια!».* Η ποσότητα της οδύνης που απορρέει από την μακροχρόνια συσσώρευση πολλαπλών προσωπικών αδιεξόδων -σε μεγάλο βαθμό οικονομικών αλλά όχι μόνο- φαίνεται να διαμορφώνει μια ψυχικά ανυπόφορη κατάσταση οδηγώντας σχεδόν αναπόφευκτα σε μερική παραίτηση και παθητικοποίηση: *«Αν δεν έχεις το οικονομικό, έχεις παλούκια που συσσωρεύονται σε κάποια φάση... και σε κάποια φάση λες: "Δεν μπορώ να τ' αντέξω, οπότε ας με πηδήξουν!"».*

Σε αντιδιαστολή, όμως, με τις τάσεις παρασιτισμού τις οποίες αντιλαμβάνεται με θυμό σε άλλα άτομα τα οποία αντιμετωπίζουν λιγότερο ή περισσότερο όμοιες καταστάσεις έλλειψης στέγης: *«Και εξοργίζομαι όταν βλέπω ανθρώπους να μένουν σε διάφορες [κοινωνικές] δομές οι οποίοι έχουν κάποιες απολαβές», «Μπορεί να φανώ ρατσιστής... αλλά εγώ με τέτοιους ανθρώπους που το θεωρούν αυτό δεδομένο... εγώ τους λέω παράσιτα...»*, ο Άγγελος τονίζει την ζωτική ψυχολογική σημασία που έχει γι' αυτόν η δυνατότητα διατήρησης ενός προσωπικού αισθήματος κοινωνικής χρησιμότητας μέσω της εργασίας: *«Θα μπορούσα κι εγώ να μην κάνω αυτή τη δουλειά που κάνω και να λέω είμαι άστεγος, είμαι άνεργος, είμαι... έχω κάποιο πρόβλημα [...] Προσωπικά, εγώ να δεχθώ ότι είμαι άχρηστος σε μία κοινωνία που ζω... θα προτιμούσα να κόψω τον λαιμό μου και να πάω... εκεί που δεν πάει...».*

Όσον αφορά το ζήτημα της ανάκαμψης από την κατάσταση έλλειψης στέγης, ο Άγγελος εκφράζει την ελπίδα μελλοντικής μετάβασης σε έναν προσωπικό χώρο κατοικίας: *«Ελπίζω φέτος, αν πάνε όλα καλά, του χρόνου να 'μαι στο δικό μου σπίτι, να πληρώνω το ενοίκιό μου και ό,τι καλύτερο...»*, την οποία συνδέει με την ανάγκη μιας μεγαλύτερης σταθερότητας και μονιμότητας στην ζωή του: *«[...] είναι αυτό που λέμε: "Κάπου θέλω να αράξω; Να μείνω;"».* Προτιμώντας να μην θέτει πιο συγκεκριμένους στόχους: *«Δέχομαι τη ζωή όπως μου 'ρχετε, όπως μου βγαίνει... δηλαδή, δεν θέλω ούτε να προγραμματίσω κάτι ούτε να προβλέψω κάτι...»*, η γενική, θεμελιώδης προσδοκία του από το μέλλον είναι να ζήσει μια ανεκτή ζωή κοντά στην οικογένειά του: *«[...] να 'μαι καλά εγώ κι η οικογένειά μου, και να μπορέσουμε όσο ζήσουμε... καλά... ούτε πολύ πλούσια αλλά ούτε και στενά... μία καλή ζωή... δεν θα την*

έλεγα άνετη, θα την έλεγα ανεκτή...», διαθέτοντας έναν επαρκή βαθμό ασφάλειας απέναντι στα ενδεχόμενα δυστυχήματα που περιλαμβάνει η ύπαρξη: «Και κάτι κακό να 'ρθει να μπορούμε να το αντιμετωπίσουμε...». Παρά τον σημαντικό αριθμό εμποδίων που απομένουν να υπερπηδηθούν, ο συμμετέχων φαίνεται να διατηρεί ένα βασικό -μολονότι εύθραυστο- αίσθημα αισιοδοξίας: «Πιστεύω πάμε προς το καλύτερο [...] αλλά, απ' την άλλη, είναι ότι δεν υπάρχει και χειρότερο!».

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Εξετάζοντας μέσα από μια ψυχοδυναμική οπτική την συνέντευξη με τον Άγγελο είναι δυνατόν να παρατηρήσουμε ότι ένα μεγάλο μέρος της αφήγησής του υποβαστάζεται από ψυχικούς μηχανισμούς άρνησης ποικίλων βαθμών και μορφών, οι οποίοι φαίνεται να επιτρέπουν, με σημαντικό κόστος, την διατήρηση μιας ναρκισσιστικής ισορροπίας απειλούμενης με αποδιοργάνωση και να προστατεύουν από το ενδεχόμενο της καταθλιπτικής κατάρρευσης. Αυτή η ιδιαίτερη αντιμετώπιση πολλαπλών οδυνηρών στοιχείων της πραγματικότητας μέσω του μηχανισμού της διάψευσης θα μπορούσε να ιδωθεί, εν προκειμένω, σαν μια δαπανηρή μορφή προσαρμογής στην δεινή, πολυεπίπεδα τραυματική κατάσταση που βιώνει μακροχρόνια ο Άγγελος: «Δεν τρέχει τίποτα, η ζωή συνεχίζεται...» αφηγείται χαρακτηριστικά. Δαπανηρή καθότι συνεπάγεται μια εκτεταμένη ψυχική και συναισθηματική απόσυρση από σημαντικά τμήματα της υποκειμενικότητας και της ιστορίας του, τα οποία κρατούνται -μπορούμε να το υποθέσουμε- διχοτομημένα. «Πιστεύω ότι έχετε ακούσει λυπητερές ιστορίες...» παρατηρεί έτσι, παραδείγματος χάριν, ο ίδιος σε μια στιγμή ριζικής παραγνώρισης του γεγονότος ότι η δική του ιστορία, τόσο η πρόσφατη όσο και η παλαιότερη, σημαδεύεται από μια πολλαπλότητα οδυνηρών απωλειών – με πρώτη ανάμεσά τους, ας υπενθυμίσουμε, εκείνη της βιολογικής του μητέρας. Δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να σκεφθούμε ότι η εν λόγω αμυντική λειτουργία θα μπορούσε να στηρίζεται, σε μεγάλο βαθμό, επακριβώς σε μια επανάληψη των πρωτόγονων στρατηγικών ψυχικής επιβίωσης στις οποίες ο Άγγελος μοιάζει να είχε βρεθεί αναγκασμένος να αναζητήσει καταφύγιο μπροστά στις τραυματικές συγκυρίες που γνώρισε κατά τη διάρκεια των πρώτων ετών της ζωής του. Σε αυτήν την επανάληψη τοποθετείται, όπως φάνηκε, σε μια

μαζοχιστική θέση ερωτικοποιώντας εν μέρει το τραυματικό βίωμα της εγκατάλειψης, ανεστραμμένης μορφής του αποκλεισμού.

Οι δύσκαμπτες ναρκισσιστικές άμυνες πίσω από τις οποίες οχυρώνεται ο Άγγελος φαίνεται να κρύβουν ατελώς την υποκείμενη ύπαρξη μιας έντονης οδύνης και ευθραυστότητας στο επίπεδο της ταυτότητας: *«Ξέρω τι είμαι, ξέρω τι είμαι εγώ, ποιος είμαι εγώ, γιατί είμαι αυτός που είμαι...», «Τα 'χω βρει με τον εαυτό μου, νιώθω καλά με τον εαυτό μου... οι άλλοι δεν μου λένε κάτι...»*. Η προστασία του εαυτού ενάντια στο μείζον ναρκισσιστικό πλήγμα που συνιστά η εμπειρία του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού μπορεί να θεωρηθεί μία από τις βασικές τους λειτουργίες: *«Δεν περιμένω από κανέναν τίποτα κι ούτε έχω την απαίτηση από κάποιον να περιμένω κάτι...», «Αυτός είμαι και δεν πρόκειται να αλλάξω... κι ούτε θέλω να αλλάξω δηλαδή! Απ' τη στιγμή που είμαι καλά με τον εαυτό μου, γιατί να αλλάξω κάτι;»*. Η περαιτέρω ενίσχυση ή διαιώνιση αυτών των ναρκισσιστικών αμυνών, ωστόσο, θα κινδύνευε να διατηρήσει τα πράγματα σε μια ψυχική ακινητοποίηση, θέτοντας έτσι ένα σημαντικό εμπόδιο στην πορεία ανάκαμψης του Άγγελου.

Νίκος

Την στιγμή που πραγματοποιείται η ερευνητική συνέντευξη, ο Νίκος, 42 ετών, ζει χωρίς προσωπική κατοικία εδώ και επτά μήνες. Κατά την διάρκεια της τελευταίας εβδομάδας διανυκτερεύει σε υπνωτήριο αστέγων. Η έναρξη αυτής της πολύμηνης περιόδου έλλειψης στέγης έπεται του συζυγικού χωρισμού του, ο οποίος έλαβε χώρα ύστερα από μια δεκαετία έγγαμου βίου. Μακροχρόνια άνεργος και άπορος, ο Νίκος φέρει το άγχος σημαντικών χρηματικών οφειλών τις οποίες αδυνατεί να αποπληρώσει. Δεν έχει αποκτήσει παιδιά και δεν διατηρεί παρά ελάχιστους δεσμούς με την πατρική του οικογένεια.

Μεγαλώνοντας σε μια μικρή κοινότητα της ελληνικής υπαίθρου, ο Νίκος συναντά από νωρίς στην ζωή του ως παιδί ορισμένες ιδιαίτερα τραυματικές εξωτερικές συνθήκες, συνδεδεμένες πρωτίστως με τον χρόνιο αλκοολισμό του πατέρα του. Σε αναζήτηση κάποιας διεξόδου από την διαρκή λεκτική και σωματική βία που επικρατεί εντός της οικογένειάς του, δέχεται να αναχωρήσει μόνιμα για την πρωτεύουσα -με την συνοδεία ενός συγγενικού προσώπου, αλλά μακριά από τους

γονείς του- όπου ξεκινά, ήδη από την ηλικία των δεκατριών ετών, να απασχολείται τακτικά στον τομέα της εστίασης. Έχοντας εγκαταλείψει τις μαθητικές του σπουδές πριν να αποφοιτήσει από το Λύκειο, έλκεται βαθμιαία από τα οικονομικά οφέλη που του παρέχει η εργασία στον χώρο της νυχτερινής διασκέδασης καθώς και από τις εφήμερες, καταχρηστικές απολαύσεις που «ανακαλύπτει» σε αυτόν τον τρόπο ύπαρξης (άμετρη κατανάλωση αλκοόλ, περιστασιακή χρήση ναρκωτικών ουσιών). Έπειτα από τον γάμο του, ο Νίκος επιλέγει εντούτοις να αναπροσανατολιστεί προς ένα διαφορετικό επαγγελματικό πεδίο, περισσότερο συμβατό, όπως αφηγείται, με τους ρυθμούς της νέας ζωής του, βρίσκοντας σταθερή απασχόληση σε μια εταιρία στον κλάδο του τουρισμού. Η απόλυσή του πριν δύο χρόνια λόγω παύσης της δραστηριότητας της εταιρίας εγκαινιάζει μια πορεία ταχείας ρευστοποίησης της κοινωνικής του κατάστασης που ο Νίκος, παρά τις προσπάθειές του, δεν καταφέρνει να αναστρέψει. Η ρήξη της σχέσης με την σύζυγό του και η επακόλουθη εκδίωξη του από την οικογενειακή εστία καταλήγουν έτσι, ενάμιση χρόνο αργότερα, σε έναν πλήρη αποκλεισμό του στον δρόμο, ο οποίος θα διαρκέσει περίπου έναν μήνα. Αυτή η αρχική φάση ολοκληρωτικής έλλειψης στέγης ακολουθείται από μια εξάμηνη περίοδο διαδοχικής φιλοξενίας από ποικίλα φιλικά και συγγενικά πρόσωπα και, τέλος, από την πρόσφατη καταφυγή του Νίκου σε κοινωνικό κατάλυμα διανυκτερεύσεως έκτακτης ανάγκης.

Επί του παρόντος, ο Νίκος ζει εξαρτώμενος από τις κοινωνικές υπηρεσίες ενώ ωφελείται, παράλληλα, μιας αρκετά σημαντικής υποστήριξης εκ μέρους του φιλικού του περιβάλλοντος. Τα άμεσα μελλοντικά του σχέδια επικεντρώνονται στην προσπάθεια ανεύρεσης μιας τακτικής εργασιακής απασχόλησης που να του επιτρέπει, όπως τονίζει, να ζει με αξιοπρέπεια.

Ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση:

Οι κυριότερες διαστάσεις που φαίνεται να χαρακτηρίζουν την ψυχολογική εμπειρία του Νίκου, όπως αυτές προκύπτουν από την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση της προσωπικής του αφήγησης, είναι: (α) η οδύνη στο επίπεδο των οικογενειακών σχέσεων, (β) ο κοινωνικός αποκλεισμός βιωμένος ως διαρκής τραυματική συνθήκη, (γ) τα καταθλιπτικά συναισθήματα και ο αυτοκτονικός ιδεασμός, (δ) τα συναισθήματα

ντροπής και η συντριβή της αυτοεκτίμησης και (ε) το αίσθημα ισχυρής αβεβαιότητας και η επικέντρωση στο παρόν.

Πρώτα απ' όλα, η οδύνη στις οικογενειακές σχέσεις φαίνεται να αποτελεί μια κεντρική παράμετρο της υποκειμενικής εμπειρίας του Νίκου. Προστιθέμενη στις χρόνιες δυσκολίες στους δεσμούς με την πατρική του οικογένεια: «*Με τους γονείς μου δεν τα 'χω καλά...*», «*Δεν ανεβαίνω στο χωριό... δηλαδή, έχω χρόνια να ανέβω στο χωριό...*», η σχετικά πρόσφατη κατάρρευση της σχέσης με την σύζυγό του και η συνακόλουθη εκδίωξή του από την οικογενειακή στέγη: «*Μαλώσαμε, χωρίσαμε και με πέταξε έξω απ' το σπίτι...*», μοιάζει να συνιστά για τον Νίκο μια αναπάντεχη και δυσβάστακτη, πολύπλευρη τραυματική απώλεια: «*Και βρέθηκα ξαφνικά χωρίς σπίτι... χωρίς τίποτα...*».

Η εμπειρία της έλλειψης στέγης φαίνεται να αντιστοιχεί υποκειμενικά για τον συμμετέχοντα σε μια *διαρκή τραυματική συνθήκη*. Η διαμονή στον δρόμο περιγράφεται, ειδικότερα, σαν μια από τις περισσότερο οδυνηρές πτυχές του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού βιωμένες από τον ίδιο: «*Είναι λίγο δύσκολο... είναι δύσκολο [...] Το πιο δύσκολο είναι να μένεις έξω, είναι να μένεις στον δρόμο... Ναι, ναι, ναι... είναι λίγο... δύσκολο...*». Όπως μαρτυρά ο λόγος του Νίκου, οι δεινές συνθήκες ακραίας ένδειας και επισφάλειας με τις οποίες βρίσκεται μακροχρόνια αντιμέτωπος: «*Δεν βγαίνουν [τα χρήματα] ούτε για φαγητό, ούτε για... τα βασικά!*», σε συνδυασμό με τα προϋπάρχοντα οικονομικά αδιέξοδα υπό το βάρος των οποίων διαβιώνει: «*Αυτή τη στιγμή είναι τραγικά τα πράγματα για μένα! Είμαι υπερχρεωμένος στις τράπεζες...*», διαμορφώνουν μια απελπιστική κατάσταση: «*[...] είμαι σε απελπιστική κατάσταση...*», που συνοδεύεται από μια παρατεταμένη διαταραχή του ύπνου: «*Τα περισσότερα βράδια δεν κοιμάμαι γιατί σκέφτομαι αυτά... τίποτα άλλο...*». Μαζί με τα ανωτέρω, θα ήταν σημαντικό να υπογραμμισθεί ότι η καθημερινότητα στον δρόμο μοιάζει να ταυτίζεται εν πολλοίς για τον Νίκο με μια συνεχή εναγώνια προσπάθεια υλικής επιβίωσης: «*[...] είναι λίγο δύσκολα, είναι ο καθημερινός αγώνας... δηλαδή, δεν μπορώ να πηγαίνω συνέχεια σε φίλους να ζητάω λεφτά [...] Αυτό είναι δηλαδή το... μόνο πρόβλημα... δηλαδή, το καθημερινό άγχος...*».

Ο συζυγικός χωρισμός του συμμετέχοντος και η ταυτόχρονη έναρξη της διαβίωσής του χωρίς εστία φαίνεται να συγκροτούν μια υποκειμενική εμπειρία

απρόσμενης κατάρρευσης: «Είναι... είναι λίγο βάσανο... γιατί όταν έχεις συνηθίσει σ' άλλους ρυθμούς ζωής και ξαφνικά βρίσκεσαι στο τίποτα... σου κακοφαίνεται... σε παίρνει παράπονο [...] γιατί... αλλιώς έχεις προγραμματίσει τα πράγματα στη ζωή σου και αλλιώς σου έρχονται...». Ιδιαίτερα επώδυνη, όπως υποδεικνύει η αφήγηση του Νίκου, η εν λόγω συνθήκη πυροδοτεί μια ισχυρή καταθλιπτική αντίδραση με κυρίαρχα στοιχεία τα συναισθήματα θλίψης, την απώλεια ελπίδας, την ανηδονία και τον αυτοκτονικό ιδεασμό: «Και βρέθηκα χωρίς σπίτι... ψυχολογικά με πήρε από κάτω... δεν είχα όρεξη για τίποτα... δεν... δηλαδή, δεν... σκεφτόμουνα και πολλές φορές και την αυτοκτονία -δεν το κρύβω να το πω- γιατί... εεε... ξαφνικά εκεί πέρα που τα 'χα όλα, βρέθηκα χωρίς τίποτα...». Υπεύθυνη σε μεγάλο βαθμό για την συντριβή της αυτοεκτίμησης του, η κατάσταση ακραίας κοινωνικής περιθωριοποίησης που αντιμετωπίζει ο Νίκος εγείρει έντονα συναισθήματα αποτυχίας, ντροπής και υποβιβασμού: «Πώς να αισθάνεσαι; Σαν ένα τίποτα, σαν ένα τίποτα! Ένας τελευταίος των τελευταίων...», «Αισθάνομαι ντροπή... ναι, είναι λίγο δύσκολα...», «Καταλαβαίνω ότι δεν μπορώ να είμαι βάρος συνέχεια...». Βιωμένη σαν ένα μείζον ναρκισσιστικό πλήγμα, η έλλειψη στέγης μοιάζει έτσι να οδηγεί σε μια κατακρήμνιση της εικόνας εαυτού.

Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί το αίσθημα μείζονος αβεβαιότητας, αναφορικά τόσο με το παρόν όσο και με το μέλλον, που διατρέχει την αφήγηση του συμμετέχοντος: «Δεν μπορώ να πω για το μέλλον ακόμα, γιατί δεν ξέρω το παρόν... δεν μπορώ να δω μακροπρόθεσμα, εδώ δεν μπορώ να δω το παρόν!». Απότοκη, κατά κύριο λόγο, μιας βιωμένης συνθήκης ακραίας έλλειψης ελέγχου, η επικέντρωση στο άμεσο και στο βραχυπρόθεσμο φαίνεται να μεταφράζει παράλληλα μια ψυχική δυσκολία προβολής στο μέλλον εξαιτίας, μεταξύ άλλων, του λανθάνοντος φόβου ματαίωσης οποιωνδήποτε νέων προσωπικών προσδοκιών: «Δεν έχω σκέψεις για παραπέρα [...] μ' ενδιαφέρει το παρόν... μ' ενδιαφέρει, δηλαδή, άμεσα τι θα κάνω - το άμεσο», «Γιατί συνήθως όταν [...] βλέπεις πολύ μακριά, πέφτεις στον πάτο και... είναι ακόμα πιο δύσκολο...».

Όσον αφορά το ζήτημα της ανάκαμψης από την κατάσταση έλλειψης στέγης, θα ήταν σημαντικό, κατ' αρχάς, να επισημανθεί η επιθυμία ανάκτησης του ελέγχου και του αυτοκαθορισμού που εκφράζεται με απλότητα και σαφήνεια από τον

συμμετέχοντα: «Θέλω να ξαναπιάσω τη ζωή πάλι στα δικά μου χέρια... δηλαδή, να ορίζω εγώ τη ζωή μου, να μην την ορίζει κάποιος άλλος...». Η δυνατότητα διατήρησης ενός επαρκούς βαθμού ψυχικής σταθερότητας και αισιοδοξίας θεωρείται από τον Νίκο μια βασική προϋπόθεση για την επίτευξη του θεμελιώδους αυτού στόχου: «Πρέπει να 'μαι αισιόδοξος! Αλλιώς δεν... αν με πάρει πάλι από κάτω, θα μείνω στάσιμος...». Η προοπτική της ανάκαμψης παραπέμπει, πιο συγκεκριμένα, για τον συμμετέχοντα στην επιστροφή σε έναν φυσιολογικό και αξιοπρεπή τρόπο ύπαρξης: «Να ξαναεπανέλθω πάλι στους κανονικούς ρυθμούς της ζωής», «[...] να ζω αξιοπρεπώς», σε έναν προσωπικό χώρο κατοικίας και διαθέτοντας μια σταθερή εργασιακή απασχόληση: «Αυτό που μου λείπει είναι να 'χω ένα σπίτι και μια δουλειά...», «Είναι αλλιώς όταν έχεις κάτι και δουλεύεις και ξέρεις ότι τέλος του μηνός θα πάρεις πέντε δραχμές...». Καταλήγοντας, θα άξιζε να κρατήσουμε την παρατήρηση ότι η πορεία προς την ανάκαμψη μοιάζει να γίνεται αντιληπτή από τον Νίκο σαν μια διαδικασία επανεκκίνησης από το σημείο μηδέν, διαδικασία υποκειμενικά συγκρίσιμη με μια εμπειρία αναγέννησης: «Δεν με πειράζει εμένα να ξαναξεκινήσω πάλι απ' το μηδέν... εγώ, το βλέπω σαν μια καινούρια εμπειρία, [...] σαν να ξαναγεννήθηκα...».

Ψυχοδυναμικές παρατηρήσεις:

Η ψυχοδυναμικά προσανατολισμένη μελέτη της αφήγησης του Νίκου αποκαλύπτει μια ψυχική λειτουργία εντός της οποίας φαίνεται να κυριαρχούν οι μηχανισμοί της διάψευσης και της διχοτόμησης των αντικειμένων σε εξιδανικευμένα καλά αντικείμενα που ικανοποιούν τις ανακλιτικές ανάγκες και σε κακά αντικείμενα βιωμένα ως απορριπτικά ή αδιάφορα. Περνώντας από την απόλυτη εξιδανίκευση σε μια απόλυτη ανατροπή και απογοήτευση, η σχέση με την σύζυγό του αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τρόπου λειτουργίας: «Πριν ήταν τέλεια! Καταπληκτική! Χωρίς κανένα πρόβλημα... χωρίς προστριβές... [...] έπεσα απ' τα σύννεφα! Δεν περίμενα να μου συμπεριφερθεί έτσι...». Η εξαιρετικά τραυματική διάσταση του συζυγικού αποχωρισμού καθώς και η συνακόλουθη αδυναμία νοσηματοδότησης της κατάστασης που βιώνει ο συμμετέχων είναι εμφανείς στον λόγο του: «Και έπεσα απ' τα σύννεφα όταν συνέβη όλο αυτό... γι' αυτό με βλέπετε κι είμαι

στεναχωρημένος, γιατί δεν... δεν μπορεί να το χωρέσει το μυαλό μου...».

Προσεγγίζοντας την περίπτωση του Νίκου υπό το πρίσμα μιας διερεύνησης των τραυματικών παραμέτρων της παιδικής και εφηβικής ιστορίας του, μπορούμε να διαπιστώσουμε την ύπαρξη μιας πολλαπλότητας τραυματογόνων συνθηκών. Ο χρόνιος αλκοολισμός του πατέρα του και τα επαναλαμβανόμενα περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας, λεκτικής και σωματικής: *«Όταν βλέπετε όμως έναν άνθρωπο να μπαίνει... να πίνει απ' το πρωί και να μπαίνει το μεσημέρι που πρέπει να καθίσουμε να φάμε όλοι και να βρίζει... να χειροδικεί κι όλα αυτά... είναι λίγο δύσκολα τα πράγματα...»*, οδηγούν, όπως είδαμε, στην πρόωρη απώλεια οποιουδήποτε υποστηρικτικού ιστού. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ανεπάρκεια εσωτερίκευσης μιας γονεϊκής λειτουργίας έρεισης και προστασίας μοιάζει να συντελεί καθοριστικά στην έντονη ανακλιτικότητα του Νίκου και στην επιρρέπεια του σε δευτερογενείς τραυματισμούς συνδεόμενους με μεταγενέστερες περιστάσεις αποχωρισμού. Η ευθραυστότητα της συγκρότησης των εσωτερικών αντικειμένων, η πρωιμότητα και η εξαρτητική διάσταση που χαρακτηρίζουν την ψυχική οργάνωση του Νίκου θα ήταν δυνατόν να αποδοθούν, σε μεγάλο βαθμό, στον τραυματικό τρόπο με τον οποίο ο συμμετέχων βιώνει την επανενεργοποίηση της οιδιπόδειας σύγκρουσης την στιγμή της εφηβείας, συναντώντας στο πρόσωπο του πατέρα, αντί της συμβολικής, μια πραγματική εξωτερική βία. Παρεμποδίζοντας τις αναγκαίες δευτερογενείς ταυτίσεις με ένα πατρικό μορφοείδωλο με στοιχεία επάρκειας και αυτοδυναμίας, η συγκεκριμένη τραυματική διαμόρφωση συμβάλλει σημαντικά στην παγίωση μιας άκρως επισφαλούς ισορροπίας στην οποία φαίνεται να παραμένει ψυχικά ο Νίκος.

5. Συζήτηση και συμπεράσματα

5.1. Υποκειμενικές διαστάσεις της εμπειρίας του εφήμερου και της έλλειψης στέγης

Στον πίνακα Α2⁹¹ προτείνεται μια συνθετική ανασκόπηση των κυριότερων υποκειμενικών διαστάσεων της εμπειρίας του εφήμερου και της έλλειψης στέγης για το σύνολο της ομάδας των συμμετεχόντων. Για λόγους διευκόλυνσης της παρουσίασης, έχουν εξαιρεθεί ορισμένα στοιχεία που σχετίζονται πιο άμεσα με το ζήτημα του ψυχικού τραύματος, στην συζήτηση του οποίου επικεντρώνεται το επόμενο υποκεφάλαιο.

Πρώτα απ' όλα, η οδύνη στο επίπεδο των οικογενειακών σχέσεων φάνηκε να αποτελεί μια κομβική συνιστώσα της προσωπικής εμπειρίας ενός μεγάλου μέρους των συμμετεχόντων. Πιο συγκεκριμένα, η κατάρρευση των οικογενειακών ή/και συζυγικών σχέσεων καθώς και η απώλεια της επαφής με τα παιδιά τους εμφανίζεται ως ένα στοιχείο κεντρικής σημασίας στις αφηγήσεις πολλών υποκειμένων. Θα ήταν ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι οι -προϋπάρχουσες της έλλειψης στέγης- χρόνιες δυσκολίες στους οικογενειακούς δεσμούς επικαιροποιούνται και οξύνονται, σε έναν μη-αμελητέο αριθμό περιπτώσεων, από ποικίλα επώδυνα βιώματα αδιαφορίας, απόρριψης και εγκατάλειψης εκ μέρους του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος, τα οποία αρκετές φορές συμπίπτουν χρονικά με την έναρξη της διαβίωσης χωρίς σταθερή προσωπική κατοικία. Όπως έχει επισημανθεί, παρόμοια βιώματα απόρριψης από την οικογένεια είναι δυνατόν να συμβάλλουν στη διαμόρφωση μιας «ψυχολογικής έλλειψης στέγης» (Riggs & Coyle, 2002), η οποία συχνά προηγείται της υλικής έλλειψης στέγης (Baldwin, Conolly, Dimitropoulou κ.ά., 1997). Πέραν του επίπνου εσωτερικού βιώματος μοναξιάς που επιβάλλεται από την ανικανοποίητη ψυχολογική ανάγκη οικογενειακής θαλπωρής και εστίας, οι προαναφερθείσες εμπειρίες εγείρουν συναισθήματα απογοήτευσης, αδικίας αλλά και ισχυρού θυμού, οδηγώντας έτσι ενεργητικά, σε ορισμένες περιπτώσεις, σε μια βαθύτερη, ενδεχομένως και καθολική, ρήξη των σχέσεων. Συχνά, ο μείζων ψυχικός αντίκτυπος της ευθραυστοποίησης των οικογενειακών δεσμών μοιάζει να επαυξάνει σημαντικά

91 Βλ. Παράρτημα, σ. 290.

το τραυματικό βάρος της ζωής χωρίς στέγη. Επιπροσθέτως, δεν θα πρέπει να λησμονηθεί το γεγονός ότι ο τραυματογόνος χαρακτήρας που προσλαμβάνει η τρέχουσα κατάσταση των σχέσεων αρκετών συμμετεχόντων με τα οικεία τους πρόσωπα δεν περιορίζεται αποκλειστικά στο οδυνηρό βίωμα της έλλειψης, της απώλειας, της απόρριψης ή/και της εγκατάλειψης αλλά μπορεί να συνδέεται επίσης, ακόμα δυστυχέστερα, με την ύπαρξη επαναλαμβανόμενων ενδοοικογενειακών συγκρούσεων ή/και περιστατικών οικιακής βίας, όπως κατέδειξαν ειδικότερα οι αφηγήσεις άστεγων γυναικών που έλαβαν μέρος στην παρούσα έρευνα.

Η έλλειψη στέγης καθώς και, γενικότερα, ο ακραίος κοινωνικός αποκλεισμός φάνηκε να βιώνονται από τους περισσότερους συμμετέχοντες σαν ένα σφοδρό ναρκισσιστικό πλήγμα, το οποίο ήταν σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνο για την κατακρήμνιση της αυτοεκτίμησής τους. Πηγή επώδυνων συναισθημάτων αποτυχίας και υποβιβασμού, η ριζική κοινωνική περιθωριοποίηση οδηγεί, στην πλειοψηφία των περιπτώσεων που μελετήθηκαν, σε κατάρρευση της εικόνας εαυτού λόγω της συντριβής των προσωπικών ιδεωδών και της ρήξης της ταυτότητας που συνεπάγεται⁹². Πρόκειται για μια οδυνηρή συνθήκη η οποία προκαλεί έντονα συναισθήματα ντροπής με αποτέλεσμα, αρκετές φορές, να διατηρείται μυστική από το οικογενειακό ή/και το φιλικό περιβάλλον των υποκειμένων. Στις αφηγήσεις ενός μέρους των συμμετεχόντων, τα συναισθήματα ντροπής που συνοδεύουν τον αποκλεισμό από την κατοικία και, ιδιαίτερα, την διαβίωση στον δρόμο αναφέρονται, παράλληλα, μαζί με τον φόβο απόρριψης και ταπείνωσης από τους άλλους, ως οι κύριες αιτίες μιας εκτεταμένης κοινωνικής απόσυρσης και απομόνωσης, έως και συστηματικής αποφυγής οποιασδήποτε διαπροσωπικής αλληλεπίδρασης. Ως απόρροια των παραπάνω σκιαγραφήθηκε επίσης στις ερευνητικές συνεντεύξεις, αν και σπανιότερα, η αδυναμία αναζήτησης βοήθειας. Θα άξιζε να επισημανθεί ότι πέραν της έλλειψης σταθερής προσωπικής κατοικίας, η μακροχρόνια ανεργία εμφανίστηκε, με την σειρά της, σαν μια δεύτερη πηγή ντροπής και οδύνης, συνδεδεμένων με την απώλεια του -ζωτικής σημασίας- αισθήματος κοινωνικής χρησιμότητας. Σε έναν μη-αμελητέο αριθμό περιπτώσεων, η εξοικείωση με την ζωή χωρίς στέγη φάνηκε να επιφέρει, εντούτοις, μια σταδιακή μείωση αυτών των συχνά συντριπτικών, αρχικά, αισθημάτων ντροπής.

⁹² Για μια χρήσιμη συμπληρωματική οπτική σχετικά με τον σφοδρό αντίκτυπο της έλλειψης στέγης στην ταυτότητα, ιδιαίτερα στους νέους ενήλικες βλ. Riggs & Coyle (2002).

Στο παρόν ερευνητικό υλικό, οι τραυματικές συνέπειες σε επίπεδο ταυτότητας και αναπαράστασης εαυτού της έλλειψης στέγης και της κοινωνικής περιθωριοποίησης φάνηκαν να οξύνονται από δύο κύριους παράγοντες διαφορετικής τάξης. Αφενός, ο στιγματισμός, η βιωμένη εμπειρία της απόρριψης, της υποτίμησης, της περιφρόνησης, ακόμα και της μη-αναγνώρισης ως ισότιμου ανθρώπινου όντος εκ μέρους του ευρύτερου κοινωνικού περιγύρου συνιστούν, σε κάποιες από τις ιστορίες των συμμετεχόντων, μια επιπλέον τραυματική παράμετρο με εξαιρετικά σφοδρές επιπτώσεις στο αίσθημα ταυτότητας και στην αυτοεκτίμησή τους. Αφετέρου, η απόδοση της ευθύνης του αποκλεισμού στον εαυτό εμφανίστηκε να επαυξάνει σημαντικά τον αρνητικό αντίκτυπο της περιθωριοποίησης επί της εικόνας εαυτού, οδηγώντας ορισμένους συμμετέχοντες σε αυτοαπαξίωση και αυτομομφή ή/και επιβάλλοντας, όπως το έθεσε ειδικότερα ένας ανάμεσά τους, ένα οδυνηρό εσωτερικό βίωμα «ήττας». Θα πρέπει να επισημανθεί ότι σχεδόν στο ήμισυ των περιπτώσεων, η εμπειρία της έλλειψης στέγης φάνηκε να περιλαμβάνει καταθλιπτικά συναισθήματα ή/και θυμό, στοιχεία τα οποία αμφότερα μοιάζει να συνδέονται στενά, μεταξύ άλλων, με την κατάρρευση της εικόνας εαυτού.

Αναλυτικότερα, τα καταθλιπτικά συναισθήματα εμφανίστηκαν σαν μια κοινή θεμελιακή διάσταση της υποκειμενικής εμπειρίας πολλών ριζικά αποκλεισμένων ατόμων⁹³. Στις αφηγήσεις σχεδόν των μισών συμμετεχόντων επικρατούν συναισθήματα έντονης θλίψης, απογοήτευσης, ματαιότητας και απώλειας ελπίδας, απορρέοντα από πολλαπλές, λιγότερο ή περισσότερο πρόσφατες, εμπειρίες απώλειας και/ή αποχωρισμού καθώς και από την βίαιη ματαίωση ακόμα και των πιο βασικών προσωπικών προσδοκιών με την οποία είναι συνώνυμη, για τους περισσότερους ανάμεσά τους, η συνθήκη του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού. Σε αρκετές περιπτώσεις, η εμπειρία της έλλειψης στέγης, ιδιαίτερα όταν είναι μακροχρόνια, αντιστοιχεί υποκειμενικά σε ένα άκρως επώδυνο βίωμα απελπισίας, το οποίο είναι δυνατόν ωστόσο, όπως παρατηρήθηκε στις συνεντεύξεις, να παραμένει υπόρρητο. Επιπλέον, η ισχυρή απαισιοδοξία και/ή η ολική σχεδόν απώλεια της ελπίδας που αποκαλύπτει ο λόγος πολλών άστεγων υποκειμένων που συμμετείχαν στην παρούσα έρευνα, δεν αντικατοπτρίζονται μόνο σε μια ιδιαίτερα μελανή θέαση του μέλλοντος

93 Δεν θα ήταν άσκοπο να θυμηθούμε εδώ, σε μια ευρύτερη προοπτική, ότι τα καταθλιπτικά συναισθήματα αποτελούν συχνά μια από τις κυρίαρχες υποκειμενικές διαστάσεις που μεταφέρουν οι αφηγήσεις αστεγών (Στυλιανίδης, Βακαλοπούλου & Πέππου, 2014).

εκ μέρους τους αλλά μερικές φορές οδηγούν επίσης, πιο ανησυχητικά, σε επαναλαμβανόμενες ιδέες αυτοκτονίας⁹⁴. Η παραμέληση του εαυτού και της σωματικής υγιεινής, η ανηδονία, η χρόνια διαταραχή του ύπνου ή/και η μείζων αναδίπλωση στον εαυτό αναδύθηκαν στις αφηγήσεις των συμμετεχόντων σαν ορισμένες από τις πιθανές κλινικές διαστάσεις μέσα από τις οποίες μπορεί να εκδηλώνεται παράλληλα, αναλόγως των περιπτώσεων, αυτή η έντονη καταθλιπτική οδύνη.

Όπως προαναφέρθηκε, το συναίσθημα του θυμού φάνηκε να κατέχει επίσης μια κεντρική θέση στις αφηγήσεις των υποκειμένων. Στον λόγο των περισσοτέρων ανάμεσά τους αποτυπώνονται ισχυρά συναισθήματα θυμού άμεσα σχετιζόμενα, μολονότι ορισμένες φορές με διαφορετικούς τρόπους, με την δεινή κατάσταση πολυεπίπεδου αποκλεισμού που αντιμετωπίζουν. Κατευθυνόμενα τόσο προς τους άλλους όσο και προς τον εαυτό, αυτά τα συναισθήματα θυμού αποτελούν μια από τις βασικότερες συνιστώσες του υποκειμενικού βιώματος πολλών συμμετεχόντων και, σε έναν μη-αμελητέο αριθμό περιπτώσεων, θα μπορούσαν να ιδωθούν και ως ένα καταθλιπτικό ισοδύναμο. Αρκετά συχνά, τα συναισθήματα θυμού που κινητοποιεί η ακραία κοινωνική περιθωριοποίηση συνοδεύονται από συναισθήματα ντροπής και υποβιβασμού και μοιάζουν να συνιστούν μια αντίδραση στην κατάρρευση της εικόνας εαυτού στην οποία συντελεί η έλλειψη στέγης. Ας υπενθυμίσουμε ακόμη ότι η εμπειρία της εγκατάλειψης και του αποκλεισμού από το εγγύς οικογενειακό περιβάλλον -και πρωτίστως το αίσθημα της άδικης απόρριψης εκ μέρους του- βρίσκεται επίσης στην ρίζα ισχυρών αντιδράσεων θυμού, οδηγώντας ορισμένες φορές σε ολοκληρωτική ρήξη των δεσμών. Πέραν της σφοδρής απογοήτευσης και του θυμού αναφορικά με την επικρατούσα κοινωνική, πολιτική και οικονομική κατάσταση στην Ελλάδα που μεταφέρουν κάποιες από τις αφηγήσεις, ένα μέρος των συμμετεχόντων υιοθέτησε μια ανοιχτά κριτική στάση κυρίως -ή επίσης- απέναντι στους άλλους αστέγους, περιγράφοντάς τους εν γένει σαν μια ομάδα ατόμων: (α) είτε χαμηλού επιπέδου, (β) είτε παντελώς υποταγμένων στις επιταγές και στα ιδεώδη της κοινωνίας, (γ) είτε χαρακτηριζόμενων συχνά από παρασιτικές τάσεις.

94 Θα πρέπει να σημειωθεί ότι σε καμία ανάμεσα στις περιπτώσεις συμμετεχόντων που εξέφρασαν αυτοκτονικές σκέψεις (ή ανέφεραν πρόσφατο ιστορικό αυτοκτονικού ιδεασμού) δεν ανιχνεύθηκε κλινικά ένας υψηλός κίνδυνος περάσματος στην πράξη κατά την χρονική περίοδο που θα ακολουθούσε άμεσα την ερευνητική συνέντευξη. Σχετικά με το ζήτημα των θεραπευτικών συστάσεων που κρίθηκε, εντούτοις, αρκετές φορές ηθικά και δεοντολογικά απαραίτητο να δοθούν έπειτα από την ολοκλήρωση των συνεντεύξεων, βλ. υποκεφάλαιο 3.3.

Σε έναν μικρότερο αριθμό περιπτώσεων, η κατάσταση έλλειψης στέγης και η ριζική κοινωνική περιθωριοποίηση φάνηκαν να ταυτίζονται συναισθηματικά για τους συμμετέχοντες με μια παρατεταμένη υποκειμενική εμπειρία εγκατάλειψης και ανημπόριας. Οι διαστάσεις που συγκροτούν τον πυρήνα αυτής της εμπειρίας είναι: (α) το βίωμα απουσίας στήριξης και αδιαφορίας εκ μέρους του περιβάλλοντος, (β) η απώλεια του ελέγχου, (γ) η παθητικοποίηση και (δ) το αίσθημα αβοήθητου. Θα άξιζε να προσθέσουμε ότι σε μερικές αφηγήσεις, το αίσθημα έλλειψης μέριμνας από την πολιτεία εμφανίζεται σαν μια καθοριστική παράμετρος του εν λόγω βιώματος εγκατάλειψης και ανημπόριας. Τέλος, μία συμμετέχουσα συνέδεσε την εμπειρία του ακραίου αποκλεισμού με το αίσθημα μη-ύπαρξης ως ζωντανού ανθρώπινου υποκειμένου για τους άλλους, αίσθημα το οποίο θα μπορούσε να γίνει κατανοητό σαν μια ιδιότυπη εμπειρία κοινωνικού θανάτου.

Επιπλέον, θα ήταν σημαντικό να επισημανθεί ότι η μόνιμη ρευστότητα και το αίσθημα αβεβαιότητας αποτελούν μια θεμελιακή πτυχή των αφηγήσεων των περισσότερων αποκλεισμένων υποκειμένων που έλαβαν μέρος στην παρούσα μελέτη. Στην καρδιά της ψυχολογικής εμπειρίας της κατάστασης ριζικής κοινωνικής περιθωριοποίησης, όπως αυτή φάνηκε να βιώνεται από την μεγάλη πλειοψηφία των συμμετεχόντων, εδρεύει το αίσθημα μιας μείζονος αβεβαιότητας τόσο αναφορικά με το παρόν όσο και με το λιγότερο ή περισσότερο άμεσο -ή απώτερο- μέλλον. Σχεδόν συνώνυμη -όπως συζητήθηκε νωρίτερα- της εφήμερης συνθήκης, αυτή η αίσθηση απόλυτης ρευστότητας που διατρέχει τις αφηγήσεις των συμμετεχόντων συνοδεύεται συχνά από έντονο άγχος και ανασφάλεια. Και θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η κεντρική αγωνία πολλών εκ των υποκειμένων τοποθετείται στο στοιχειώδες επίπεδο της επιβίωσης. Με άλλα λόγια, για ένα μεγάλο μέρος των συμμετεχόντων, το βίωμα ενός αφιλόξενου κόσμου χωρίς καμία σιγουριά ή ασφάλεια αλλά και ενός ανεξασφάλιστου μέλλοντος -μερικές φορές ακόμα και ως προς τις πιο βασικές ανάγκες- φάνηκε να διαμορφώνουν μια διαρκή εναγώνια κατάσταση επείγοντος. Σε δύο περιπτώσεις, ο φόβος παύσης του προνοιακού επιδόματος που λάμβαναν οι συμμετέχοντες εμφανίστηκε να συνιστά την πρωταρχική πηγή ανησυχίας τους. Ακόμη, δεν στερείται ενδιαφέροντος η παρατήρηση ότι ένας συμμετέχων περιέγραψε την προσωπική του εμπειρία σαν μια κατάσταση συνεχούς κρίσης τονίζοντας την αστάθεια και την επισφάλεια των συνθηκών που γνωρίζει διαχρονικά, ανεξαρτήτως

της τρέχουσας κατάστασης γενικευμένης οικονομικής και κοινωνικής ευθραυστότητας. Απότοκη, σε σημαντικό βαθμό, της βιωμένης ριζικής έλλειψης ελέγχου φάνηκε ότι μπορεί να είναι, στις συγκεκριμένες ακραίες συνθήκες, και η τάση πλήρους επικέντρωσης της δραστηριότητας της σκέψης στον ορίζοντα του άμεσου ή του βραχυπρόθεσμου.

Αναφερόμενο σπανιότερα στο παρόν ερευνητικό υλικό σε σύγκριση με τα παραπάνω στοιχεία -τουλάχιστον με ρητό τρόπο-, το αίσθημα της αποξένωσης φάνηκε να καταλαμβάνει, εντούτοις, μια κομβική θέση στον λόγο ορισμένων συμμετεχόντων. Χρωματίζοντας με έναν ιδιαίτερο, αρνητικό τόνο την σχέση τους με το άμεσο ή/και ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, το αίσθημα της αποξένωσης αναδείχθηκε με σαφήνεια, στο πλαίσιο αυτών των περιπτώσεων, σε μια μείζονα παράμετρο της εμπειρίας του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού.

Στις αφηγήσεις κάποιων συμμετεχόντων σκιαγραφήθηκαν, παράλληλα, στον αντίποδα των διαφόρων προαναφερθεισών διαστάσεων της εμπειρίας του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού, μερικές λιγότερο ή περισσότερο θετικά βιωμένες πτυχές της έλλειψης στέγης και της κοινωνικής περιθωριοποίησης. Η πρώτη και σημαντικότερη ανάμεσά τους αντιστοιχεί στην υποκειμενική αντίληψη της ζωής στον δρόμο σαν ένα καταφύγιο από προηγούμενα εσωτερικά και διαπροσωπικά αδιέξοδα, δηλαδή, ως προτιμότερης συγκριτικά με τις οδυνηρές καταστάσεις που σημαδεύουν την χρονική περίοδο πριν από την έναρξή της. Προχωρώντας μακρύτερα, ένας εκ των συμμετεχόντων αναφέρθηκε εκτενώς στην ζωή χωρίς στέγη, επιπροσθέτως, ως μια πολλαπλά εμπλουτιστική εμπειρία για τον ίδιο, σε διανοητικό επίπεδο όπως και σε επίπεδο δυνατοτήτων ψυχολογικής αντίληψης και κατανόησης, υπογραμμίζοντας γενικότερα την ωφέλιμη μεταλλακτική της επίδραση πάνω στον εαυτό του. Σε μια τρίτη περίπτωση, η διαβίωση στον δρόμο περιγράφηκε σαν ένας ευχάριστος, αλλά εθιστικός, τρόπος επιστροφής στη φύση και επανασύνδεσης με το πρωτόγονο παρελθόν του ανθρώπινου είδους· ψυχονοητική κατασκευή ο παραληρηματικός χαρακτήρας της οποίας υπήρξε εμφανής.

Περισσότερο συγκαλυμμένη αλλά ωστόσο ορατή ήταν, τέλος, η παραληρηματική διάσταση της ιδιαίτερης πεποίθησης που εξέφρασε ένας άλλος εκ των συμμετεχόντων, σύμφωνα με την οποία, η συνθήκη ριζικής επισφάλειας και ένδειας θα αποτελούσε μια θεία δοκιμασία, προσωπική καθώς και συλλογική.

5.2. Κοινωνική περιθωριοποίηση και ψυχικό τραύμα

5.2.1. Κοινωνικός ψυχικός τραυματισμός και αμυντικές στρατηγικές ψυχικής επιβίωσης.

Η μείζων τραυματική επίδραση της ριζικής κοινωνικής περιθωριοποίησης και της έλλειψης σταθερής προσωπικής κατοικίας αποκαλύπτεται ποικιλοτρόπως στις αφηγήσεις των υποκειμένων.

Κατ' αρχάς, θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι η εμπειρία του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού φάνηκε να βιώνεται υποκειμενικά σχεδόν από όλους τους συμμετέχοντες σαν μια διαρκής τραυματική κατάσταση. Η συγκεκριμένη παρατήρηση κινείται στην κατεύθυνση της σχετικής υπόθεσης που έχει διατυπωθεί από τους Muldworf και Arveiller (2012, σσ. 918-919)⁹⁵. Όπως σκιαγραφούνται συνολικά στις αφηγήσεις των αποκλεισμένων ατόμων που έλαβαν μέρος στην παρούσα έρευνα, η έλλειψη στέγης και, ιδιαίτερα, η διαβίωση στον δρόμο αντιστοιχούν σε μια ανυπόφορη συνθήκη η οποία, παρατεινόμενη στον χρόνο, γεννά αισθήματα απελπισίας, θυμού, εγκατάλειψης και ανημπόριας. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων που μελετήθηκαν, η ριζική κοινωνική περιθωριοποίηση φάνηκε να συνιστά ένα σφοδρό ναρκισσιστικό πλήγμα εγείροντας έντονα αισθήματα ντροπής και υποβιβασμού. Οι αντίξοες κοινωνικές συνθήκες ακραίας επισφάλειας με τις οποίες βρίσκονται αντιμέτωποι οι συμμετέχοντες, πολύ συχνά μακροχρόνια μάλιστα, διαμορφώνουν μια επώδυνη εμπειρία συντριπτικής στέρησης και παθητικοποίησης, εμπειρία η οποία φάνηκε ότι μπορεί να ενέχει μια απανθρωποποιητική διάσταση. Συνώνυμη μιας συνεχούς προσπάθειας υλικής επιβίωσης, η ζωή χωρίς σταθερή προσωπική κατοικία περιγράφεται εν γένει στις συνεντεύξεις ως εξαιρετικά δύσκολη και εξουθενωτική -σωματικά όπως και ψυχικά-, και συνοδεύεται, σε έναν σημαντικό αριθμό περιπτώσεων, από ανθεκτικές διαταραχές του ύπνου. Παραπέμπουσα σε ένα αδιέξοδο βίωμα ψυχικού πόνου και αγωνίας, η πλήρως εφήμερη ύπαρξη στον δρόμο ή σε συνθήκες απόλυτης ρευστότητας, κινητοποιεί ισχυρά -πρώιμα από αναπτυξιακή άποψη- άγχη τα οποία μεταφράζονται σε ένα μόνιμο αίσθημα υπέρμετρης ανασφάλειας και αβεβαιότητας, κάποιες φορές ακόμα και σχετικά με την ίδια την δυνατότητα επιβίωσης. Πηγή μαζικής ψυχικής οδύνης, ως το επαναλάβουμε, η κατάσταση έλλειψης στέγης φάνηκε να ισοδυναμεί για αρκετούς από τους

⁹⁵ Βλ. υποενότητα 2.4.3.

συμμετέχοντες με μια συναισθηματική εμπειρία ολοκληρωτικής κατάρρευσης. Στο πλαίσιο των συνεντεύξεων, οι ποικίλες τραυματικές απώλειες, η σχεδόν ολική έλλειψη ελέγχου και η βίαιη κατάρριψη των υποκειμενικών προσδοκιών αναδείχθηκαν σε κεντρικές παραμέτρους της εν λόγω εμπειρίας. Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις, ο αιφνίδιος και απρόσμενος χαρακτήρας της απώλειας στέγης φάνηκε να επαυξάνει σημαντικά τον τραυματικό της αντίκτυπο. Τελευταίο αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, το τραυματικό βίωμα της ριζικής απόρριψης και απαξίωσης εκ μέρους των άλλων φάνηκε να κατέχει επίσης μια κομβική θέση ανάμεσα στα πολλαπλά δεινά με τα οποία είναι δυνατόν να συνδέεται ο ακραίος κοινωνικός αποκλεισμός. Συνολικά, αυτή η υποκειμενική εμπειρία μιας ψυχολογικά βίαιης κατάστασης ριζικής κοινωνικής επισφάλειας και αποκλεισμού θα μπορούσε να περιγραφεί σαν ένα «κοινωνικό ψυχικό τραύμα».

Εξετάζοντας υπό το πρίσμα μιας ψυχοδυναμικής οπτικής τις αφηγήσεις των υποκειμένων, είναι δυνατόν να διαπιστωθεί ότι η συνθήκη ακραίας ρευστότητας και περιθωριοποίησης ενάντια στην οποία μάχονται θέτει σε κίνηση ποικίλους δαπανηρούς μηχανισμούς ψυχικής επιβίωσης⁹⁶. Σε πολλές από τις μελετηθείσες περιπτώσεις, η αναστολή της λειτουργίας σκέψης και της φαντασίας σε συνδυασμό με το πάγωμα του συναισθήματος, ή την ενεργητική καταστολή του, φάνηκαν να αποτελούν, παρά τον ιδιαίτερα περιοριστικό χαρακτήρα τους, αναγκαία μέτρα ψυχολογικής προστασίας από την εξαιρετικά οδυνηρή πραγματικότητα που συνιστούν η έλλειψη στέγης και ο κοινωνικός αποκλεισμός. Συνολικά, η λιγότερο ή περισσότερο εκτεταμένη ψυχική απόσυρση από την υποκειμενική εμπειρία εμφανίστηκε σαν ένα κυρίαρχο μέσο αποφυγής και ρήξης της επαφής με το τραυματικό βίωμα της απόλυτης κοινωνικής περιθωριοποίησης. Η θυσία της δεκτικότητας ολόκληρων τμημάτων του ψυχισμού μέσω πολλαπλών διχοτομήσεων αναγνωρίστηκε ως μία από τις βασικότερες αμυντικές στρατηγικές στις οποίες φάνηκε να έχει καταφύγει ένα μεγάλο μέρος των συμμετεχόντων προκειμένου να εξασφαλίσει έναν βαθμό αναισθητοποίησης απέναντι στο ανυπόφορο βίωμα του ριζικού αποκλεισμού. Κίνηση παράδοξης προσαρμογής σε μια μόνιμη τραυματική κατάσταση, η ακραία συρρίκνωση της υποκειμενικότητας μπόρεσε να κατανοηθεί έτσι πρωτίστως, στο πλαίσιο των περιπτώσεων που μελετήθηκαν, σαν μια μορφή

⁹⁶ Στην ευρύτερη κατανόηση αυτών των ιδιότυπων «λύσεων απελπισίας» έχει συνεισφέρει ιδιαίτερα, όπως είδαμε, ο R. Roussillon (2008b).

ψυχικής νέκρωσης στην υπηρεσία της επιβίωσης. Θα άξιζε να σημειωθεί συμπληρωματικά ότι στην περίπτωση ενός συμμετέχοντος, η προαναφερθείσα υποκειμενική απόσυρση από το τραυματικό βίωμα της ριζικής κοινωνικής περιθωριοποίησης φάνηκε να στηρίζεται, ειδικότερα, σε ένα αμυντικό σχήμα σχάσης μεταξύ συναισθηματικής σφαίρας και διανοητικής λειτουργίας.

Πέραν των ανωτέρω ψυχικών μηχανισμών αντι-τραυματικής τάξης, σε μερικές περιπτώσεις παρατηρήθηκε μια χρήση αμυνών μανιακού τύπου ως μέσο απάρνησης των καταθλιπτικών συναισθημάτων που απορρέουν συχνά, όπως είδαμε, από τις πολλαπλές οδυνηρές παραμέτρους της τρέχουσας εμπειρίας αλλά και της ιστορίας, πρόσφατης είτε παλαιότερης, των υποκειμένων. Γενικότερα, η ψυχοδυναμική ανάλυση των αφηγήσεων υπέδειξε την κεντρική θέση του μηχανισμού της διάψευσης εντός της ψυχικής λειτουργίας των συμμετεχόντων. Σε έναν μεγάλο αριθμό περιπτώσεων, η τραυματική υπερχείλιση των επεξεργασιακών δυνατοτήτων του εγώ και η ρήξη της ναρκισσιστικής ισορροπίας⁹⁷ φάνηκε να καθιστά απαραίτητη την καταφυγή σε μηχανισμούς απάρνησης της εσωτερικής και/ή της εξωτερικής πραγματικότητας, άλλοτε μαζικούς, συνεπικουρούμενους από εκτεταμένες διχοτομήσεις του εγώ και των αντικειμένων, και άλλοτε πιο διακριτικούς. Οι κινήσεις ναρκισσιστικής αναδίπλωσης, εξιδανίκευσης της αναπαράστασης εαυτού ή/και υποτίμησης των άλλων άστεγων ατόμων που αποκάλυψαν κάποιες αφηγήσεις μπορούν να λογισθούν ως συμπληρωματικές αμυντικές αντιδράσεις στην υπηρεσία της καταρρέουσας εικόνας εαυτού. Βραχυκυκλώνοντας την σκέψη και την ψυχική πραγματικότητα, η κατάχρηση οινόπνευματος φάνηκε να προσφέρει αρκετά συχνά μια συμπεριφορική λύση εκφόρτισης και κυρίως ένα μέσο αναισθητοποίησης της μείζονος οδύνης που συνοδεύει την ύπαρξη σε κοινωνικές συνθήκες απόλυτης ρευστότητας και ακραίου αποκλεισμού από την συλλογική ζωή.

5.2.2. Αυτο-αποκλεισμοί: μορφές μιας παράδοξης λύσης απελπισίας. Μια ιδιαίτερη στρατηγική ψυχικής επιβίωσης, στην οποία θα άξιζε να γίνει αναλυτική αναφορά, αποτελούν οι διεργασίες της τάξης του αυτο-αποκλεισμού (Furtos, 2008b). Πολύ συχνές στο παρόν ερευνητικό υλικό, οι διεργασίες αυτο-αποκλεισμού εμφανίστηκαν σαν μία τυπική αμυντική

⁹⁷ Δύο καταστάσεις σχεδόν συνώνυμες, όπως υπενθυμίζει εύστοχα ο P. Denis (2012).

αντίδραση μπροστά στην ακραία συνθήκη για την υποκειμενικότητα που συνιστούν η έλλειψη στέγης και η ριζική κοινωνική περιθωριοποίηση. Πέραν του λειτουργικού χαρακτήρα που παρουσιάζουν κατά πρώτο λόγο στις περιπτώσεις που μελετήθηκαν, η σχετική ποικιλότητα των μορφών τους φάνηκε να συνδέεται στενά με τις ιδιαιτερότητες της ψυχικής οργάνωσης και της ιστορίας κάθε υποκειμένου. Παρά το γεγονός ότι ορισμένες πτυχές των εν λόγω διαδικασιών αυτο-αποκλεισμού μπορούσαν να είναι λιγότερο ή περισσότερο συνειδητές, άλλες, εξίσου ή περισσότερο σημαντικές, έμοιαζαν να παραμένουν παντελώς ασυνείδητες. Όπως φάνηκε, αυτές οι παράδοξες επιβιωτικές λύσεις που είχαν υιοθετήσει πολλοί εκ των συμμετεχόντων βασίζονται, εκτός των αμυντικών μηχανισμών σχάσης και διάψευσης που περιγράφηκαν παραπάνω, στην διεργασία της μεταστροφής. Ο κοινός παρονομαστής τους συνίσταται στον αμυντικό μετασχηματισμό της υποκειμενικά αδιέξοδης τραυματικής κατάστασης, που συνθέτουν η παρατεινόμενη ακραία κοινωνική περιθωριοποίηση και η έλλειψη στέγης, σε μια εκούσια «επιλογή».

Έτσι, στην ιστορία ενός συμμετέχοντος, ο τραυματικός, παθητικά βιωμένος, μακροχρόνιος αποκλεισμός από την συλλογική ζωή έχει συμβάλλει καθοριστικά στην διαμόρφωση μιας στάσης ενεργητικής απόσυρσης, στηριζόμενης σε διανοητικά/ασκητικά σχήματα ενός προστατευτικού ψευδούς εαυτού, και συνάμα γενικευμένης απόρριψης των επικρατούντων κοινωνικών ιδεωδών. Ταυτιζόμενο με την μορφή ενός σύγχρονου Διογένη, ένα μέρος της προσωπικότητάς του εμφανίστηκε να προκρίνει την απελευθέρωση από κάθε μορφή κοινωνικής κανονικότητας. Έπειτα, σε μία άλλη εκ των περιπτώσεων που μελετήθηκαν, η αιφνίδια απόφαση εγκατάλειψης της υπάρχουσας κοινωνικής στέγασης και η ενεργητική επιστροφή στον δρόμο φάνηκε να προσφέρει ένα παράδοξο μέσο αποφυγής μιας παθητικής αναβίωσης του τραύματος του αποκλεισμού. Συνδυαζόμενη με μια επαναλαμβανόμενη απόρριψη των προτάσεων βοήθειας εκ μέρους των άλλων, η συγκεκριμένη συμπεριφορά -ενδεικτική, μεταξύ άλλων, μιας αρκετά σημαντικής αυτοκαταστροφικότητας- έμοιαζε να προσλαμβάνει τον χαρακτήρα του καταναγκασμού της επανάληψης.

Σε αναζήτηση κάποιας μορφής ψυχικής ανακούφισης, μια συμμετέχουσα

φάνηκε να βρίσκει καταφύγιο στην μερική ερωτικοποίηση του αποκλεισμού. Παρά τις ακραίες αντιξοότητες και την πολύπλευρη θυματοποίηση που είχε υποστεί, η ασυνείδητη ταύτιση με μια «ηρωική» μορφή η οποία αγωνίζεται μόνη μέχρι εσχάτων έμοιαζε να της παρέχει την δυνατότητα άντλησης ενός βαθμού μαζοχιστικής ικανοποίησης. Αυτή η ιδιότυπη μεταστροφή της κατάστασης συνοδεύτηκε, εντούτοις, από μια κίνηση αναδίπλωσης στον εαυτό οδηγώντας τελικά σε μεγαλύτερη απομόνωση και περιθωριοποίηση. Συνέπεια των έντονων συναισθημάτων ντροπής που προκαλούσε η έλλειψη στέγης, έκφραση μιας αντιδραστικής επιθετικότητας στο βίωμα της απόρριψης και του αποκλεισμού και συγχρόνως ύστατη απόπειρα ναρκισσιστικής αποκατάστασης, η μη-αναζήτηση βοήθειας εντός του συγγενικού ή/και φιλικού περιβάλλοντος εμφανίστηκε παραδόξως ως μια από τις λιγότες μορφές εξουσίας που απέμεναν στο υποκείμενο, το τίμημα της οποίας ωστόσο δεν ήταν άλλο από την οδυνηρή παράταση του αδιεξόδου.

Η ψυχοδυναμική μελέτη της αφήγησης ενός άλλου συμμετέχοντος υπέδειξε ότι ο ακραίος κοινωνικός αποκλεισμός και η έλλειψη στέγης είναι δυνατόν να αντιστοιχούν σε μια εθιστική εμπειρία ενέχουσα έναν σοβαρό κίνδυνο παράγνωσης στο κοινωνικό περιθώριο και, συγκεκριμένα, σε έναν εφήμερο τρόπο ύπαρξης «μέρα με τη μέρα». Όπως διαπιστώθηκε στην συγκεκριμένη περίπτωση, αυτή η εθιστική διάσταση της έλλειψης στέγης σε συνδυασμό με την σταδιακή εξοικείωση με την ζωή χωρίς κατοικία και την συνακόλουθη μείωση της ντροπής επέβαλλαν έναν σημαντικό φόβο αυτο-εγκλωβισμού στον δρόμο. Ειδικότερα, η υποκειμενική δυσκολία απελευθέρωσης από τις χρόνιες «τοξικές» επιδράσεις του κοινωνικού αποκλεισμού φάνηκε να έχει οδηγήσει στον φόβο εξάρτησης και αλλοτρίωσης από την ζωή στον δρόμο, δηλαδή στον φόβο υιοθέτησης της περιθωριοποίησης ως εκούσιου τρόπου ζωής και της έλλειψης στέγης ως νεο-ταυτότητας.

Θα άξιζε να μνημονευθεί μία τελευταία περίπτωση στην οποία η αμυντική μεταστροφή της παθητικοποιούσας, σχεδόν ολικής απώλειας του ελέγχου, που συνεπάγεται η καθημερινή ύπαρξη σε συνθήκες ακραίας ρευστότητας, σε μια εκούσια επιλογή εγγραφόταν, όπως μπόρεσε να διαπιστωθεί, σε μια ευρύτερη ψυχωτική λειτουργία. Η κατάσταση αυτο-αποκλεισμού στην οποία ο συγκεκριμένος συμμετέχων έμοιαζε να παραμένει σε μεγάλο βαθμό εγκλωβισμένος ήταν επενδεδυμένη φαντασιωτικά, στο πλαίσιο της ψυχωτικής διεργασίας, σαν μια

επανασύνδεση με το πρωτόγονο παρελθόν του ανθρώπινου είδους, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα την διαμόρφωση ενός ιδιότυπου παραληρήματος γύρω από την έλλειψη στέγης. Η παραληρηματική κατασκευή του υποκειμένου αναφορικά με τα υποτιθέμενα προτερήματα της ζωής στον δρόμο μπόρεσε να κατανοηθεί σαν μια απόπειρα ίασης (Freud, 1911b), η οποία ήλθε να αντισταθμίσει δευτερογενώς την απώλεια της σχέσης με τα συγκεκριμένα τραυματικά τμήματα της πραγματικότητας αναδομώντας τα, συγχρόνως, κατά έναν πιο ανεκτό, υποφερτό τρόπο.

Προεκτείνοντας τις ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις του J. Furtos (2008b) γύρω από την νοσογραφική ιδιαιτερότητα του συνδρόμου αυτο-αποκλεισμού⁹⁸, μπορούμε, βάσει όλων των παραπάνω, να προτείνουμε την υπόθεση ότι ο αυτο-αποκλεισμός θα αντιστοιχούσε σε μια διανοσογραφική διάσταση. Εντός του παρόντος ερευνητικού υλικού, τα κυριότερα εκ των ενεστώτων ψυχικών αιτίων των διαδικασιών αυτο-αποκλεισμού εντοπίστηκαν στην μείζονα ναρκισσιστική και ταυτοτική ευθραυστοποίηση που είχε ως συνέπεια η έλλειψη στέγης, στον λανθάνοντα φόβο της νέας -παθητικά βιωμένης- απόρριψης εκ μέρους του περιβάλλοντος, στην τραυματική έλλειψη ελέγχου και, γενικότερα, στην υπέρμετρη ψυχική οδύνη με τις οποίες η εφήμερη κατάσταση εμφανίστηκε να είναι συνώνυμη για τους συμμετέχοντες. Ταυτόχρονα, ορισμένες από τις βαθύτερες ρίζες των εν λόγω διαδικασιών φάνηκε να συνδέονται στενά με προγενέστερους, λιγότερο ή περισσότερο πρώιμους, ψυχικούς τραυματισμούς, τους οποίους περιελάμβανε πολύ συχνά, όπως έδειξαν οι συνεντεύξεις, η ιστορία των συμμετεχόντων.

Πριν να στραφούμε, όμως, στις ιδιαιτερότητες του παιδικού παρελθόντος των υποκειμένων, θα ήταν σημαντικό να εξετάσουμε τον ρόλο των πιο πρόσφατων τραυματικών εμπειριών τους, δηλαδή εκείνων που είχαν προηγηθεί σχετικά άμεσα της έλλειψης στέγης και, όπως φάνηκε, είχαν εν μέρει οδηγήσει σε αυτήν.

5.2.3. Τραυματικές εμπειρίες που προηγούνται της έναρξης της διαβίωσης χωρίς εστία. Οι αφηγήσεις της πλειοψηφίας των υποκειμένων μαρτυρούν την ύπαρξη μιας πολλαπλότητας τραυματικών γεγονότων και/ή καταστάσεων που προηγούνται, περισσότερο ή λιγότερο άμεσα, της έναρξης του αποκλεισμού τους στον δρόμο ή της διαβίωσης τους χωρίς σταθερή προσωπική κατοικία –

98 Βλ. υποενότητα 2.2.3.

μια διαπίστωση η οποία, όπως επισημάνθηκε νωρίτερα, πραγματοποιείται αρκετά συχνά κατά την εργασία με τον πληθυσμό των αστέγων (Martin, 2011). Θα πρέπει να υπογραμμισθεί ότι τις περισσότερες φορές δεν επρόκειτο για κάποιο μεμονωμένο τραυματικό γεγονός, αλλά για μια σειρά επίπονων εμπειριών οι οποίες δρούσαν ως συσσωρευτικοί ψυχικοί τραυματισμοί. Σε αυτές τις τραυματικές εμπειρίες, οι οποίες είχαν διαδραματίσει έναν καθοριστικό άμεσο ή/και έμμεσο ρόλο στην διαδικασία κοινωνικής περιθωριοποίησης των συμμετεχόντων, μπορούσαν να περιλαμβάνονται, αναλόγως των περιπτώσεων: (α) συζυγικός αποχωρισμός, (β) απώλεια εργασίας, (γ) βιώματα απόρριψης -και ενδεχομένως εκδίωξη- από το οικογενειακό περιβάλλον, (δ) επαναλαμβανόμενα περιστατικά οικιακής βίας: λεκτική, σωματική ή/και σεξουαλική κακοποίηση, (ε) σοβαρές ασθένειες, (στ) ατυχήματα, (ζ) φυλάκιση, (η) χρεοκοπία, (θ) πρόωροι θάνατοι αγαπημένων προσώπων. Εκτός της διαφορετικής κάθε φορά σημασίας τους ως αιτιακών παραγόντων της διαδικασίας περιθωριοποίησης και, τελικά, της έλλειψης στέγης, αυτές οι ποικίλες τραυματικές συγκυρίες που σηματοδοτούν το πρόσφατο παρελθόν σχεδόν όλων των υποκειμένων φάνηκαν, επιπλέον, να οξύνουν σημαντικά τον ήδη σφοδρό ψυχικό αντίκτυπο των κοινωνικών ματαιώσεων που βίωναν.

Στην ιστορία ενός εκ των συμμετεχόντων, η προοδευτική συσσώρευση πολλαπλών τραυματικών απωλειών, συνδεδεμένων με μια σειρά τραγικών θανάτων κοντινών του προσώπων, είχε ως συνέπεια την βίαιη ανατροπή της επισφαλούς κοινωνικής και ψυχικής ισορροπίας στην οποία παρέμενε, σηματοδοτώντας την έναρξη της ιδιαίτερα μακροχρόνιας διαβίωσής του στον δρόμο. Σε μία άλλη περίπτωση, η πολύπλευρη θυματοποίηση και η προκύπτουσα εξ αυτής σωματική, ψυχολογική και σεξουαλική κακοποίηση που είχε υποστεί μία συμμετέχουσα οδήγησαν αναπόφευκτα στην ανάγκη απομόνωσής της και, τελικά, δοθέντος ενός συνόλου δυσμενών παραμέτρων, στην ολοκληρωτική κοινωνική περιθωριοποίησή της. Η συνέντευξη με έναν συμμετέχοντα πάσχοντα από χρόνια ψυχωτική διαταραχή του φάσματος της σχιζοφρένειας αποκάλυψε την εξαιρετικά αποδιοργανωτική δράση που είχε στην περίπτωσή του η συσσώρευση πολλαπλών επίπονων εμπειριών, με ύστατη και καθοριστική ανάμεσά τους την τραυματική απώλεια ενός αγαπημένου

συγγενικού προσώπου. Κινητοποιώντας μαζικά άγχη και οδηγώντας σε μια επώδυνη συναισθηματική εμπειρία σύγχυσης, η πρόσφατη μείζων ψυχιατρική υποτροπή που είχε πυροδοτήσει το τελευταίο αυτό τραυματικό γεγονός αποτέλεσε έναν κομβικό παράγοντα εντός της σύνθετης, πολυπαραγοντικής αιτιακής δυναμικής που φάνηκε να έχει οδηγήσει στον ανθεκτικό αποκλεισμό του στον δρόμο.

Θα άξιζε να αναφερθεί ακόμη η περίπτωση ενός συμμετέχοντος όπου ο συνδυασμός μιας καταθλιπτικής ευαλωτότητας ιστορικής, κυρίως, προέλευσης και μιας σειράς σύγχρονων τραυματικών εμπειριών -με κυριότερες τον συζυγικό αποχωρισμό του, την απώλεια της εργασίας και του επαγγελματικού ρόλου του και την κατάρρευση της σωματικής υγείας του- στις οποίες προστέθηκε εν συνεχεία και ο σφοδρός ψυχολογικός αντίκτυπος της ριζικής περιθωριοποίησής του, είχαν ως αποτέλεσμα την βύθιση και τον εγκλωβισμό του σε μια χρόνια καταθλιπτική διαδικασία. Σε δύο περιπτώσεις, συμπεριλαμβανομένης της προαναφερθείσας, οι πολυάριθμες τραυματικές απώλειες που σημάδευαν την πρόσφατη ιστορία των υποκειμένων, η ψυχική επεξεργασία των οποίων δεν είχε μπορέσει να πραγματοποιηθεί επαρκώς, φάνηκε πιθανό -σε μια ψυχοσωματική οπτική-, πέραν του άμεσου κοινωνικού και συναισθηματικού τους αντίκτυπου, να έχουν συντελέσει επίσης στην εμφάνιση των σοβαρών σωματικών διαταραχών που ακολούθησαν.

Μια τελευταία αλλά ιδιαίτερα σημαντική έμμεση επίδραση των διαφόρων τραυματικών γεγονότων και καταστάσεων που προηγούνταν χρονικά της έναρξης της διαβίωσης χωρίς εστία συνίστατο, όπως κατέδειξε η ψυχοδυναμική ανάλυση των ερευνητικών συνεντεύξεων, στην δυνητική τους δράση ως δευτερογενών τραυματισμών. Πιο συγκεκριμένα, σε αρκετές από τις περιπτώσεις που μελετήθηκαν, οι τραυματικές εμπειρίες που προηγούνταν της έλλειψης στέγης, όπως και η εμπειρία της εφήμερης κατάστασης καθεαυτή, είχαν συμβάλει καθοριστικά στην επανενεργοποίηση παλαιότερων τραυματικών ζωνών της ιστορίας των υποκειμένων, ιδιαίτερα της παιδικής και της εφηβικής.

5.2.4. Παιδικοί και εφηβικοί ψυχικοί τραυματισμοί και οι σχέσεις τους με την έλλειψη στέγης κατά την ενήλικη ζωή.

Προσεγγίζοντας το παρόν αφηγηματικό υλικό από την σκοπιά της διερεύνησης των τραυματικών πυρήνων του παιδικού και εφηβικού παρελθόντος των υποκειμένων διαπιστώθηκε ότι, εξαιρετικά συχνά,

οι προσωπικές ιστορίες τους περιελάμβαναν σοβαρά τραυματικά γεγονότα και καταστάσεις που είχαν βιωθεί κατά την διάρκεια της παιδικής και εφηβικής περιόδου. Στην πλειοψηφία των περιπτώσεων που μελετήθηκαν, οι ιστορίες ζωής των συμμετεχόντων χαρακτηρίζονταν στην πραγματικότητα από μια πολλαπλότητα παιδικών τραυματικών εμπειριών. Κυρίαρχη θέση ανάμεσα σε αυτά τα διαφορετικά τραυματικά βιώματα κατείχαν οι πρώιμες απώλειες γονεϊκών αντικειμένων καθώς και οι καταστάσεις ενδοοικογενειακής βίας.

Σε πολλές περιπτώσεις, τα πρώτα έτη της ύπαρξης των υποκειμένων ήταν σημαδεμένα από την εμπειρία του θανάτου ενός γονέα, είτε από έναν γονεϊκό χωρισμό ο οποίος είχε ακολουθηθεί από ολική απώλεια της επαφής με έναν από τους δύο γονείς. Αναλυτικότερα, στις ιστορίες δύο συμμετεχόντων υπήρξε αποχωρισμός από το πρωταρχικό αντικείμενο κατά την διάρκεια του τρίτου έτους της ζωής τους, μία συμμετέχουσα βίωσε την εγκατάλειψη εκ μέρους του βιολογικού της πατέρα από την ηλικία των επτά ετών, ενώ δύο άλλοι συμμετέχοντες είχαν μεγαλώσει χωρίς την παρουσία πατέρα, τον οποίον και οι δύο είχαν χάσει σε αρκετά νεαρή ηλικία. Θα άξιζε να προσθέσουμε ότι τρεις εκ των συμμετεχόντων είχαν βρεθεί πρόωρα, ήδη από την αρχή της εφηβείας τους, εκτός οικογενειακής εστίας χωρίς σχεδόν κανέναν υποστηρικτικό ιστό.

Πέραν της πρώιμης αστάθειας, της απουσίας επαρκούς εμπειρίας, των συναισθηματικών στερήσεων και, γενικότερα, των μειζόνων ελλειμμάτων που χαρακτήριζαν τις περισσότερες φορές το παιδικό και εφηβικό περιβάλλον τους, οι αφηγήσεις των συμμετεχόντων αποκάλυψαν μια ιδιαίτερη υψηλή συχνότητα διαμορφώσεων ενδοοικογενειακής βίας. Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη περίοδος της ζωής πολλών υποκειμένων είχε εκτυλιχτεί, όπως αφηγήθηκαν, μέσα σε ένα τραυματικό καθεστώς διαρκούς υπερδιέγερσης και βίας. Σε έναν μη-αμελητέο αριθμό περιπτώσεων, η συνεχής επανάληψη βιωμένων περιστατικών σωματικής και λεκτικής κακοποίησης που περιγράφηκε συνδεόταν στενά με την ύπαρξη χρόνιου αλκοολισμού εντός της οικογένειας. Τέλος, ένας συμμετέχων αναφέρθηκε σε σοβαρά αιμομικτικά συμβάντα, την έναρξη των οποίων τοποθέτησε χρονικά στην ηλικία των δέκα ετών.

Πριν προχωρήσουμε στην ανασκόπηση και συζήτηση των διαφόρων πιθανών σχέσεων των συγκεκριμένων παιδικών και εφηβικών ψυχικών τραυμάτων με την έλλειψη στέγης, θα ήταν σημαντικό να επανέλθουμε συνοπτικά στο ζήτημα της

δράσης της ίδιας της κοινωνικής περιθωριοποίησης ως δευτερογενούς τραυματισμού. Όπως σημειώθηκε ανωτέρω, οι αφηγήσεις αρκετών συμμετεχόντων υπέδειξαν ότι η εμπειρία του ριζικού κοινωνικού αποκλεισμού είχε πράγματι λειτουργήσει ως δευτερογενής τραυματισμός, προκαλώντας μια οδυνηρή επανεπικαιροποίηση κομβικών τραυματικών αστερισμών του παιδικού και εφηβικού παρελθόντος τους. Ερχόμενη σε επαφή με παλαιότερα τραυματικά βιώματα, η τρέχουσα εμπειρία συνθλιπτικής ένδειας, ρευστότητας και ανασφάλειας είχε πυροδοτήσει, σε κάποιες από τις περιπτώσεις, μια μαζική επιστροφή ανεπαρκώς ενταγμένων τραυματικών ιχνών συνδεδεμένων με την παρατεταμένη αστάθεια, τις ελλείψεις και/ή την βία που είχαν σημαδέψει την παιδική και εφηβική ιστορία των υποκειμένων. Η συνήχηση του παρόντος βιώματός τους με αυτούς τους «πρωτογενείς» τραυματισμούς φάνηκε να έχει οδηγήσει στον συντονισμό πολλαπλών τραυματικών στρωμάτων επαυξάνοντας καθοριστικά την τραυματογόνο και αποδιοργανωτική επίδραση της κατάστασης έλλειψης στέγης. Η αφήγηση μίας συμμετέχουσας φώτισε ιδιαίτερα τον τρόπο με τον οποίο η εμπειρία της εφήμερης συνθήκης βιώνονταν από την ίδια μέσα από το πρίσμα προγενέστερων τραυμάτων της παιδικής και εφηβικής της ηλικίας, επιβάλλοντας ένα αίσθημα στοιχειώματος και καταδίωξης από τις επώδυνες εμπειρίες του παρελθόντος της.

Στο πλαίσιο της παρούσας ποιοτικής μελέτης, οι ψυχικοί τραυματισμοί που περιλαμβάνονταν στις παιδικές ιστορίες σχεδόν όλων των υποκειμένων φάνηκε να συνιστούν μία ανάμεσα στις πολλαπλές αιτίες της άκρως ρευστής κατάστασης έλλειψης στέγης στην οποία είχαν οδηγηθεί, τις περισσότερες φορές ανθεκτικά, στην ενήλικη ζωή τους. Σε μερικές από τις περιπτώσεις που μελετήθηκαν, η διαδικασία κοινωνικής περιθωριοποίησης μπόρεσε να κατανοηθεί, μεταξύ άλλων, σαν μια απόπειρα επεξεργασίας και απαρτίωσης μη-επαρκώς συμβολοποιημένων παιδικών τραυματισμών -συνδεδεμένων πρωτίστως με την αστάθεια και τις ανεπάρκειες του πρωταρχικού περιβάλλοντος αλλά και με κατοπινά νηπιακά βιώματα έλλειψης και απώλειας- μέσω της καταναγκαστικής, πέραν της αρχής της ευχαρίστησης, επανάληψης τους στο παρόν. Αυτή η απόπειρα έμοιαζε, εντούτοις, να είναι καταδικασμένη σε αποτυχία δεδομένου ότι το τρέχον υλικό, σχεσιακό και κοινωνικό περιβάλλον των υποκειμένων δεν εξασφάλιζε σε επαρκή βαθμό καμία από τις απαραίτητες συνθήκες για ψυχική επεξεργασία και σύνδεση των πρωτογενών,

λιγότερο ή περισσότερο πρώιμων, τραυματικών τους εμπειριών. Συμμετέχοντας σε ένα ευρύτερο σύνολο παραγόντων ποικίλων τάξεων, οι τραυματικές συγκυρίες του παιδικού και εφηβικού παρελθόντος ορισμένων υποκειμένων φάνηκε να είναι συνυπεύθυνες για την εμφάνιση και, ιδιαίτερα, για την παράταση καταστάσεων αυτο-αποκλεισμού.

Άμεση απόρροια των διαφόρων τραυματικών περιστάσεων τις οποίες συνάντησαν κατά την διάρκεια της παιδικής τους ηλικίας, η ανεπάρκεια εσωτερίκευσης μια γονεϊκής λειτουργίας έρεισης και προστασίας φάνηκε να έχει διαδραματίσει έναν καθοριστικό ρόλο στις ιστορίες πολλών αποκλεισμένων υποκειμένων που έλαβαν μέρος στην παρούσα έρευνα. Δεδομένης της μοναδικότητας κάθε ατομικής περίπτωσης, θα επανέλθουμε εδώ ενδεικτικά σε δύο μόνο ανάμεσά τους:

Έπειτα από την αιφνίδια απώλεια του πατέρα του, ένας συμμετέχων, προκειμένου να είναι κοντά στην μητέρα του ως παιδί, κατ' ουσίαν μεγάλωσε κυρίως στον δρόμο όντας περισσότερο, όπως μαρτυρά η αφήγησή του, ο «βοηθός-συνεργάτης» της μητέρας του και λιγότερο το παιδί της. Διαιωνίζοντας στην ενήλικη ζωή του, μέσα από τον καταναγκασμό της επανάληψης, έναν ασταθή, μόνιμα εφήμερο τρόπο ύπαρξης χωρίς προσωπική εστία φάνηκε να έχει ωθηθεί σταδιακά, δοθείσας της αυξανόμενης ευθραυστότητας των κοινωνικών συνθηκών, σε μια κατάσταση ακραίας ένδειας και αποκλεισμού.

Ο εξαιρετικά τραυματικός τρόπος με τον οποίο ένας άλλος εκ των συμμετεχόντων βίωσε την επανενεργοποίηση της οιδιπόδειας σύγκρουσης την στιγμή της εφηβείας, συναντώντας στο πρόσωπο του πατέρα, αντί της συμβολικής, μια πραγματική εξωτερική βία, οδήγησε στην πρώιμη απώλεια οποιουδήποτε υποστηρικτικού ιστού και εμφανίστηκε σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνος για την πρωιμότητα και την εξαρτητική διάσταση που διέκριναν την ψυχική του οργάνωση. Παρεμποδίζοντας τις αναγκαίες δευτερογενείς ταυτίσεις με ένα πατρικό μορφοείδωλο με στοιχεία επάρκειας και αυτοδυναμίας, η συγκεκριμένη τραυματική διαμόρφωση φάνηκε να έχει συμβάλει καθοριστικά στην παγίωση μιας ιδιαίτερα επισφαλούς ψυχικής ισορροπίας, η ανατροπή της οποίας αποτέλεσε έναν αποφασιστικό παράγοντα του εγκλωβισμού του σε μια παρατεινόμενη συνθήκη ριζικής κοινωνικής περιθωριοποίησης.

Ο βαθμός και οι διαδικασίες μέσω των οποίων διάφορες παιδικές τραυματικές εμπειρίες μπορούν να συμβάλλουν στην διαμόρφωση ψυχωτικών παθολογιών συνιστά ένα ζήτημα θεμελιακής σημασίας για την ψυχαναλυτική έρευνα και πρακτική (Freud, 1937b· Winnicott, 1969· Benedetti, 1987), η συζήτηση του οποίου θα υπερέβαινε σαφώς τα όρια της ανά χείρας μελέτης. Παρόλα αυτά, η ύπαρξη ιστορικού σοβαρών παιδικών τραυμάτων στις περιπτώσεις δύο συμμετεχόντων που αντιμετώπιζαν χρόνιες ψυχωτικές παθολογίες του φάσματος της σχιζοφρένειας, θα μπορούσε να αποτελέσει την αφορμή για μια τελευταία πιο γενική επερώτηση πάνω στην σύνθετη, μη-γραμμική σχέση που παρατηρείται πολύ συχνά ανάμεσα στους παιδικούς ψυχικούς τραυματισμούς και την έλλειψη στέγης στην ενήλικη ζωή (Herman, Susser, Struening κ.ά., 1997· Felix, 2004· Richer & Meryglod, 2008). Με άλλα λόγια, δεν θα πρέπει να λησμονηθεί το ενδεχόμενο η προαναφερθείσα σχέση να περνά, σε κάποιες περιπτώσεις, μέσα από σοβαρές ψυχωτικές αποδιοργανώσεις του τέλους της εφηβείας ή της αρχής της ενήλικης ζωής. Εάν, όπως σημειώνουν οι Richer και Meryglod (ό.π.), τόσο τα φαινόμενα έλλειψης στέγης όσο και η ψυχική νόσος είναι δυνατόν να βρίσκουν μία κοινή ρίζα σε ορισμένες βιωμένες τραυματικές συνθήκες της παιδικής ηλικίας, θα πρέπει να τονισθεί ότι η πολυπλοκότητα και των δύο αυτών καταστάσεων, οι οποίες προκύπτουν κάθε φορά, όπως γνωρίζουμε, από την διάδραση πολλαπλών διαφορετικών εσωτερικών και περιβαλλοντικών παραγόντων, είναι μη-αναγώγιμη σε μονοδιάστατες ή καθολικά εφαρμόσιμες σχέσεις απλής, άμεσης αιτιότητας.

5.3. Προσωπικές αναπαραστάσεις σχετικά με την διαδικασία ανάκαμψης από την κατάσταση έλλειψης στέγης

Οι αφηγήσεις των υποκειμένων που έλαβαν μέρος στην παρούσα έρευνα αποκάλυψαν, όπως μπορούσαμε να αναμένουμε, μια πολλαπλότητα διαφορετικών οπτικών αναφορικά με το ζήτημα της ανάκαμψης από την κατάσταση έλλειψης στέγης. Παρά αυτή την ποικιλότητα αναπαραστάσεων γύρω από την διαδικασία ανάκαμψης, ο λόγος πολλών εκ των συμμετεχόντων επικεντρώθηκε σε τρία κομβικά στοιχεία: (α) την σημασία της εργασίας, (β) τον ρόλο του ψυχικού παράγοντα και (γ) την λειτουργία της αλληλοϋποστήριξης μεταξύ άστεγων ατόμων.

Στενά συνδεδεμένη με το πέρασμα σε μια πιο ενεργητική στάση καθώς και με τις έννοιες της αυτάρκειας και της αυτονομίας, η προοπτική της ανάκαμψης φάνηκε να παραπέμπει για ορισμένους συμμετέχοντες, πάνω απ' όλα, στην επιστροφή σε έναν φυσιολογικό τρόπο ζωής. Η επαναδιεκδίκηση μιας αξιοπρεπούς ύπαρξης σε έναν προσωπικό χώρο κατοικίας, η ανάκτηση του αυτοκαθορισμού, ή ακόμα η δυνατότητα βίωσης μιας ανεκτής ζωής διαθέτοντας έναν επαρκή βαθμό κοινωνικής ασφάλειας, είναι μερικές ανάμεσα στις θεμελιώδεις προσδοκίες που εκφράστηκαν στις συνεντεύξεις.

Όπως αναφέρθηκε, ένας μεγάλος αριθμός συμμετεχόντων επεσήμανε την κεντρική σημασία της επαγγελματικής εργασίας για την διαδικασία ανάκαμψης από την έλλειψη στέγης. Πιο συγκεκριμένα, η ανεύρεση μιας σταθερής εργασιακής απασχόλησης εμφανίστηκε στον λόγο των περισσότερων υποκειμένων ως μια πρωταρχική προϋπόθεση για την προοδευτική ανάκτηση του ελέγχου. Επιπλέον, θα άξιζε να κρατήσουμε ότι στην οπτική κάποιων συμμετεχόντων, η επαγγελματική δραστηριότητα φάνηκε να αντιστοιχεί σε μια απολύτως αναγκαία συνθήκη για την διασφάλιση του αισθήματος κοινωνικής χρησιμότητας. Αυτός ο πολύ συχνά κομβικός ρόλος της εργασίας στην κατασκευή της ταυτότητας και στους κοινωνικούς δεσμούς έχει μελετηθεί σε βάθος από τον C. Dejours (2009a· 2009b)⁹⁹. Εκτός της μόνης ανεύρεσης υλικών πόρων, η ορθή διαχείριση και η δυνατότητα στήριξης στην καθοδήγηση των άλλων αναφέρθηκαν, αν και σπανιότερα, ως δύο εξίσου καθοριστικές παράμετροι. Στην περίπτωση ύπαρξης σοβαρών ιατρικών διαταραχών, η ανάκαμψη φάνηκε ότι μπορεί να ταυτίζεται υποκειμενικά με μια διαδικασία ανάκτησης τόσο οικονομικών όσο και σωματικών δυνάμεων.

Από την άλλη πλευρά, θα πρέπει να υπογραμμισθεί επίσης η πλήρης αδυναμία αρκετών συμμετεχόντων να επενδύσουν ψυχικά σε οποιοδήποτε σχέδιο κοινωνικής επανένταξης που θα τους επέτρεπε να επανέλθουν σε μια ζωή μακριά από τον δρόμο ή χωρίς την ανάγκη μόνιμης υποστήριξης από τις υπηρεσίες για αστέγους. Η δυνατότητα διατήρησης της ελπίδας, θεμελιώδης για την αποφυγή της απειλής κατάρρευσης του αντικειμενότροπου και ναρκισσιστικού δεσμού (Potamianou, 1992), εμφανίστηκε εδώ ως ένας παράγοντας ζωτικής σημασίας.

Η ανάκτηση ενός ελαχίστου ορίου ψυχικής σταθερότητας και ευεξίας φάνηκε

⁹⁹ Βλ. υποενότητα 2.3.11.

να θεωρείται από πολλούς συμμετέχοντες μια βασική προϋπόθεση για την επίτευξη των μελλοντικών τους στόχων. Θα ήταν ενδιαφέρον να σημειωθεί, συμπληρωματικά, ότι δύο συμμετέχοντες περιέγραψαν την προσωπική τους προσπάθεια επαγγελματικής και κοινωνικής επανένταξης σαν μια αργή και απαιτητική πορεία. Ειδικότερα, ο ένας εξ αυτών παρομοίωσε την έξοδο από την ζωή στον δρόμο με μια διαδικασία απεξάρτησης, ενώ ο άλλος τόνισε την ψυχική του αδυναμία να εξέλθει άμεσα από την συνθήκη ριζικής κοινωνικής περιθωριοποίησης που βίωνε μακροχρόνια. Σε μία άλλη περίπτωση, η ανάκαμψη φάνηκε να γίνεται αντιληπτή σαν μια διαδικασία επανεκκίνησης από το σημείο μηδέν, διαδικασία υποκειμενικά συγκρίσιμη με μια εμπειρία αναγέννησης. Ο μετασχηματισμός του εαυτού και, ιδιαίτερα, η οριστική εγκατάλειψη ορισμένων επιζήμιων παρορμητικών συμπεριφορών αναγνωρίστηκαν, σε έναν περιορισμένο αριθμό αφηγήσεων, σαν μια ακόμη ουσιαστική προϋπόθεση για την υπέρβαση της έλλειψης στέγης.

Οι αφηγήσεις των υποκειμένων ανέδειξαν, τέλος, τον ρόλο της αλληλοϋποστήριξης μεταξύ άστεγων ατόμων (FEANTSA, 2015) και, γενικότερα, τον ρόλο της δημιουργίας άτυπων, εναλλακτικών κοινωνικών δικτύων ως καθοριστικών παραγόντων ενδυνάμωσης. Η κοινωνική αλληλεπίδραση με άλλα άτομα που αντιμετώπιζαν όμοιες συγκυρίες αποκλεισμού αναφέρθηκε από πολλούς εκ των συμμετεχόντων σαν μια πολύτιμη πηγή στήριξης και παρηγοριάς. Επιπροσθέτως, η παροχή βοήθειας σε άλλα άστεγα άτομα, είτε σε προσωπικό επίπεδο, είτε δια της εθελοντικής δραστηριοποίησης στο πλαίσιο δράσεων κοινωνικής υποστήριξης, φάνηκε ότι είναι δυνατόν να συμβάλλει σημαντικά στην ενίσχυση του αισθήματος της αυτοεκτίμησης. Πέραν της διευκόλυνσης της πρόσβασης στην κατοικία και της επανασύνδεσης με τον επαγγελματικό κόσμο, η ενθάρρυνση της συμμετοχής του ατόμου στην ζωή της κοινότητας και η έμφαση στην ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων -ενδεχομένως και μέσω της συμμετοχής σε ομάδες ή δραστηριότητες αλληλοβοήθειας- μπορούν να συμβάλλουν στην ανάκτηση ενός αισθήματος του ανήκειν και στην πολλαπλή στήριξη του καταρρέοντος ψυχισμού.

5.4. Η σημασία της επεξεργασίας του τραύματος ως προς την διαδικασία ανάκαμψης στο πεδίο του εφήμερου

Μολονότι ο ψυχικός παράγοντας δεν αποτελεί παρά ένα μόνο στοιχείο ανάμεσα στις πολλαπλές διαφορετικές αιτίες των καταστάσεων μακροχρόνιας κοινωνικής περιθωριοποίησης (McNaught & Bhugra, 1996· Muldwarf & Arveiller, 2012), η μελέτη των προσωπικών αφηγήσεων των συμμετεχόντων υπέδειξε την καθοριστική σημασία που μπορεί να έχει όσον αφορά την διαδικασία ανάκαμψης από αυτές. Κατ' αρχάς, στις περιπτώσεις άστεγων υποκειμένων που αντιμετώπιζαν σοβαρές μορφές ψυχοπαθολογίας, η ανάκτηση ενός επαρκούς βαθμού ψυχικής ασφάλειας και σταθερότητας, μέσω μιας κατάλληλης θεραπευτικής φροντίδας -φαρμακευτικής, σχεσιακής και/ή θεσμικής- και συνοδείας εμφανίστηκε ως μία βασική προϋπόθεση οποιασδήποτε προσπάθειας ανθεκτικής κοινωνικής επανένταξης. Όπως έχει προταθεί (Gillis, Dickerson & Hanson, 2010), η διαδικασία ανάκαμψης από σοβαρές μορφές ψυχοπαθολογίας και η ανάκαμψη από την έλλειψη στέγης θα ήταν πράγματι δυνατόν να θεωρηθούν εν προκειμένω δύο παράλληλες, αλληλοσυνδεόμενες πορείες, χωρίς ωστόσο να εξομοιώνεται καταχρηστικά η μία με την άλλη. Ανεξαρτήτως της ύπαρξης ή όχι μείζονος ψυχοπαθολογίας, η δυνατότητα σταδιακής επούλωσης και -μερικής έστω- υπέρβασης των πολυάριθμων ψυχικών τραυματισμών που είχαν σημαδέψει τόσο το πρόσφατο όσο και το παιδικό παρελθόν των περισσότερων συμμετεχόντων φάνηκε ότι θα μπορούσε να αποτελέσει μια αποφασιστική παράμετρο για την εξέλιξη των προσωπικών τους διαβημάτων κοινωνικής επανένταξης. Μελλοντικές ερευνητικές εργασίες οι οποίες θα ενσωμάτωναν μια διαχρονική οπτική και/ή θα στηρίζονταν σε ποιοτικά δεδομένα προερχόμενα από ψυχοθεραπευτικά προγράμματα με άστεγα άτομα θα μπορούσαν να προσφέρουν πολύτιμα στοιχεία για μια καλύτερη και πληρέστερη κατανόηση του ανωτέρω ζητήματος.

Χωρίς να είναι δυνατόν να γενικευθούν τα αποτελέσματα της παρούσας μελέτης στο σύνολο του πληθυσμού των αστέγων, θα προτείναμε ότι η επανιδιοποίηση και η νοσηματοδότηση του προσωπικού τραυματικού βιώματος της εφήμερης κατάστασης θα μπορούσε να θεωρηθεί μια κομβική συνιστώσα της κλινικής και ψυχοθεραπευτικής εργασίας με άτομα που αντιμετωπίζουν συνθήκες ριζικής κοινωνικής περιθωριοποίησης. Υπερβαίνοντας την ανεπαρκή λογική μιας

αποκλειστικής απάντησης σε βασικές υλικές και κοινωνικές ανάγκες, οι δομές υποστήριξης για τους αστέγους θα ήταν σημαντικό να μπορούν επίσης να λειτουργούν σαν ένας χώρος ακρόασης και εμπειρέξης της θρυμματισμένης ψυχικής λειτουργίας των υποκειμένων.

Όπως φάνηκε από την ανάλυση του παρόντος αφηγηματικού υλικού, οι ψυχικές διεργασίες και στάσεις της τάξης του αυτο-αποκλεισμού είναι δυνατόν να αποτελέσουν σημαντικά εμπόδια στην πορεία ανάκαμψης. Όταν η φρίκη της αποξένωσης, η απουσία ελπίδας για το μέλλον, οι πολλαπλές απώλειες, η σχεδόν ολική έλλειψη ελέγχου, η υπαρξιακή κατάρρευση -με λίγα λόγια, η εξαιρετικά επώδυνη πραγματικότητα της εφήμερης κατάστασης- επιβάλλουν δαπανηρές λύσεις διάσωσης της ψυχικής οικονομίας, τότε επείγει αναμφίβολα η ανακατασκευή μιας νέας αφήγησης στη θέση του αναπαραστατικού κενού τραυματικής προελεύσεως αλλά και ενός νέου σκοπού εκεί όπου, κατοπτρικά με το τραυματικό βίωμα του ακραίου κοινωνικού αποκλεισμού, εγκαθίσταται το μαζοχιστικό παράδοξο του αυτο-αποκλεισμού. Συμπερασματικά, εάν αποδεχθούμε ότι η συν-δημιουργία αυτού του νέου νοήματος δεν μπορεί παρά να ιδωθεί κάποιες φορές ως ακρογωνιαίος λίθος της σύνθετης διαδικασίας ανάκαμψης στο πεδίο του εφήμερου και του ακραίου αποκλεισμού, το ζήτημα της συμβολοποίησης των τραυματικών διαστάσεων της ύπαρξης του υποκειμένου κατέχει μια καθοριστική σημασία σε αυτήν την προσπάθεια.

Η επεξεργασία νέων μεθόδων ψυχοκοινωνικής παρέμβασης στο ιδιαίτερο κλινικό πεδίο που μελετήθηκε στο πλαίσιο της παρούσας διδακτορικής έρευνας, μπορεί να αποτελέσει μια ζωντανή πρόκληση, θεωρητική και πρακτική, για την ψυχολογική κοινότητα, εμπλουτίζοντας τον επιστημολογικό της αναστοχασμό και διευρύνοντας τόσο την θεραπευτική της εμβέλεια όσο και την κοινωνική της συνεισφορά.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αλεξιάς, Γ. (2011). *Κοινωνιολογία του σώματος. Από τον «Άνθρωπο του Νεότερνταλ» στον «Εξολοθρευτή»*. Αθήνα : Πεδίο.
- Βαρίκα, Ε. (2013). *Οι απόβλητοι του κόσμου, Μορφές του παρία*. Αθήνα : Πλέθρον.
- Κουραχάνης, Ν. (2015). Οι πολιτικές για την αντιμετώπιση της έλλειψης στέγης στην Ελλάδα την περίοδο της οικονομικής κρίσης. *Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη* 10(2) : 113-129.
- Λάο Τσε. *Τάο τε κινγκ*. Αθήνα : Κέδρος, 1999. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε τον 4ο αιώνα π.Χ. ή νωρίτερα).
- Λας, Κ. (1979). *Η κουλτούρα του ναρκισσισμού. Η αμερικανική ζωή σε μία εποχή μειούμενων προσδοκιών*. Θεσσαλονίκη : Νησίδες, 2002.
- Λας, Κ. (1984). *Ο ελάχιστος εαυτός. Ψυχική επιβίωση σε καιρούς αναστάτωσης*. Θεσσαλονίκη : Νησίδες, 2006.
- Λας, Κ., Καστοριάδης, Κ. (1986). *Η κουλτούρα του εγωισμού*. Αθήνα : Εναλλακτικές Εκδόσεις, 2014.
- Μπάουμαν, Ζ. (1997). *Η μετανεωτερικότητα και τα δεινά της*. Αθήνα : Ψυχογιός, 2002.
- Μπάουμαν, Ζ. (2003). *Ρευστή αγάπη. Για την ευθραυστότητα των ανθρωπίνων δεσμών*. Αθήνα : Εστία, 2006.
- Μπάουμαν, Ζ. (2007). *Ρευστοί καιροί. Η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*. Αθήνα : Μεταίχμιο, 2009.
- Ναυρίδης, Κ., Στυλιανίδης Σ. (2014). Κρίση και ευθραυστοποίηση του προσωπικού στις δομές ψυχοκοινωνικής αποκατάστασης: η περίπτωση μιας ΜΚΟ. Στο Σ. Στυλιανίδης (επιμ.), *Σύγχρονα θέματα κοινωνικής και κοινοτικής ψυχιατρικής*. Αθήνα : Τόπος, σσ. 585-608.
- Νίτσε, Φ. (1867-1875). *Η φιλοσοφία στα χρόνια της αρχαιοελληνικής τραγωδίας*. Αθήνα : Gutenberg, 2013.
- Παπαχριστοφίλου, Π. (2001). *Εγκυκλοπαίδεια Grand Larousse, Τόμος 2*. Αθήνα : Ελληνικά γράμματα, σσ. 268-272.
- Σαίξπηρ, Ο. (1609). *Σονέτα*. Αθήνα: Επικαιρότητα, 1997.

- Σαλούστιος. *Περί θεών και κόσμου*. Αθήνα: Ιδεοθέατρον-Διμελή, 1998. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε τον 4ο αιώνα μ.Χ.).
- Σενέκας. *Περί της συντομίας της ζωής*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη, 2006. (Το πρωτότυπο έργο συντάχθηκε το 49 μ.Χ.).
- Στυλιανίδης, Σ. (2011). Η κλινική του εφήμερου. Όψεις της ατομικής και κοινωνικής οδύνης. Κλινικά και κοινωνικά ερωτήματα μέσα από μια ψυχαναλυτική οπτική. *Οιδίπους 5* : 229-249.
- Στυλιανίδης, Σ., Βακαλοπούλου, Α., Πέππου, Λ.Ε. (2014). Κοινωνική οδύνη και ψυχική υγεία στη μητροπολιτική Αθήνα : μια ποιοτική προσέγγιση. Στο Σ. Στυλιανίδης (επιμ.), *Σύγχρονα θέματα κοινωνικής και κοινοτικής ψυχιατρικής*. Αθήνα : Τόπος, σσ. 235-248.
- Στυλιανίδης, Σ., Λάβδας, Μ., Μάρκου, Κ., Μπελέκου, Π., (2014). Μοντέλο Recovery και σύγχρονη ψυχιατρική φροντίδα: εννοιολογική θεώρηση, κριτική προσέγγιση και πρακτική εφαρμογή. Στο Σ. Στυλιανίδης (επιμ.), *Σύγχρονα θέματα κοινωνικής και κοινοτικής ψυχιατρικής*. Αθήνα : Τόπος, σσ. 249-276.
- Τσαλίκογλου, Φ. (1999). *Ψυχολογία της καθημερινής ζωής. Η κουλτούρα του εφήμερου*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.
- Χαρτοκόλλης, Π. (1983). *Χρόνος και Αχρονικότητα. Παραλλαγές της χρονικής εμπειρίας. Μια ψυχαναλυτική προσέγγιση*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 2006.
- Χονδράκη, Π., Μαδιανός, Μ., Παπαδημητρίου, Γ.Ν. (2012). Η μελέτη της ψυχοπαθολογίας στους πληθυσμούς των αστέγων στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. *Ψυχιατρική 23*: 334-343.
- Χονδράκη, Π. (2012). *Επιδημιολογική μελέτη της ψυχοπαθολογίας σε δείγμα αστέγων στο Δήμο Αθηναίων*. Διδακτορική Διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Σχολή Επιστημών Υγείας.
- Χονδρός, Π., Στυλιανίδης, Σ. (2014). Ψυχιατρική Μεταρρύθμιση στην Ελλάδα. Στο Σ. Στυλιανίδης (επιμ.), *Σύγχρονα θέματα κοινωνικής και κοινοτικής ψυχιατρικής*. Αθήνα : Τόπος, σσ. 163-183.
- Agamben, G. (1978). *Χρόνος και Ιστορία. Κριτική του Στιγματίου και του Συνεχούς*. Αθήνα : Ινδικτος, 2003.
- Klein, M. (1946). Σχόλια για κάποιους σχιζοειδείς μηχανισμούς. Στο *Φθόνος και*

- ευγνωμοσύνη και άλλα κείμενα*. Αθήνα : Μεταίχμιο, 2009, σσ. 17-64.
- Klein, M. (1952). Μερικά θεωρητικά συμπεράσματα σχετικά με τη συναισθηματική ζωή του βρέφους. Στο *Φθόνος και ευγνωμοσύνη και άλλα κείμενα*. Αθήνα : Μεταίχμιο, 2009, σσ. 101-166.
- Klein, M. (1957). Φθόνος και ευγνωμοσύνη. Στο *Φθόνος και ευγνωμοσύνη και άλλα κείμενα*. Αθήνα : Μεταίχμιο, 2009, σσ. 237-356.
- Ricken, F. (1997). Η προσωκρατική φιλοσοφία. Στο H.G. Nesselrath, *Εισαγωγή στην αρχαιογνωσία, Τόμος Α'*. Αθήνα : Εκδόσεις Παπαδήμα, 2001, σσ. 512-524.
- Windelband, W., Heimsoeth, H. (1903). *Εγχειρίδιο ιστορίας της φιλοσοφίας*. Αθήνα : Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2001.

Ξενογλωσση

- Anthony, W.A. (1993). Recovery from mental illness : the guiding vision of the mental health service system in the 1990s. *Psychosocial Rehabilitation Journal* 16 : 11-23.
- Aulagnier, P. (1975). *La violence de l'interprétation. Du pictogramme à l'énoncé*. Paris : Presses Universitaires de France.
- Baldwin, S., Conolly, J., Dimitropoulou, F., Harper, E., Lilley, D. (1997). *A transitional space in action: a report on counselling services in cold weather shelters*. London : Just Ask Counselling and Advisory Service.
- Baranger, M., Baranger, W., Mom, J.M. (1988). The infantile psychic trauma from us to Freud : Pure trauma, retroactivity and reconstruction. *International Journal of Psycho-analysis*, 69 : 113-128.
- Baum, C.Y. (2011). Introduction. In D. Kalogeropoulos, W. Szafran, C.Y. Baum (Eds.), *Les défis de la précarité. Psychanalyse et problèmes sociaux*. Bruxelles: E.M.E., pp. 7-10.
- Bauman, Z. (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge : Polity Press.
- Beck, A.T., Rush, A.J., Shaw, B.F., Emery, G. (1979). *Cognitive Therapy of Depression*. New York : The Guilford Press.
- Beck, U. (1986). *La société du risque*. Paris : Aubier, 2001.
- Benedetti, G. (1987). *Psychotherapy of Schizophrenia*. New York and London: New York University Press.

- Benhaim, M. (2010). Destins du corps et subjectivité dans une clinique sociale. *Recherches en Psychanalyse 10* : 311-320.
- Bettelheim, B. (1943). Individual and mass behavior in extreme situations. *The Journal of Abnormal and Social Psychology 38 (4)* : 417-452.
- Biggerstaff, D., Thompson A.R. (2008). Inrrepretative phenomenological analysis: a qualitative methodology of choice in healthcare research. *Qualitative research in psychology 5(3)* : 214-224.
- Bion, W.R. (1962). *Learning from experience*. New York : Basic Books.
- Bleger, J. (1966). Psycho-analysis of the psycho-analytic frame. *International Journal of Psycho-analysis 48* : 511-519, 1967.
- Bokanowski, T. (2002). Traumatisme, traumatique, trauma. *Revue française de psychanalyse, 66* : 745-757.
- Bonnet, C., Vidon, G. (2012). Mesures sociales et réhabilitation en psychiatrie. In V. Kapsamblelis (Ed.), *Manuel de psychiatrie clinique et psychopathologique de l'adulte*. Paris : Presses Universitaires de France, pp. 1057-1077.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base : Parent-child attachment and healthy human development*. London : Routledge.
- Bresson, M. (2007). *Sociologie de la précarité*. Paris : Armand Colin.
- Cahn, R. (2002). *La fin du divan ?* Paris : Odile Jacob.
- Campbell, J. (2006). Homelessness and containment. A psychotherapy project with homeless people and workers in the homeless field. *Psychoanal. Psychother. 20* : 157-174.
- Canguilhem (1966). *Le normal et le pathologique*. Paris : Presses Universitaires de France.
- Castel, R. (1995). *Les métamorphoses de la question sociale*. Paris : Fayard.
- Castel, R. (2003). *L'insécurité sociale : qu'est-ce qu'être protégé ?* Paris : Seuil.
- Castel, R. (2009). *La montée des incertitudes : Travail, protections, statut de l'individu*. Paris : Seuil.
- Chabert C. (1999). Problématiques. In C. Chabert, B. Brusset, F. Brelet-Foulard, *Névroses et fonctionnements limites*. Paris : Dunod, 2006, pp. 73-128.
- Chiland, C. (1983). *L'entretien clinique*. Paris: Presses Universitaires de France.
- Colin, V. (2002). *Psychodynamique de l'errance. Traumatisme, fantasmes originaires*

- et mécanisme de périphérisation topique*. Thèse de doctorat, Université Lumière Lyon 2, Institut de Psychologie.
- Colin, V., Duez, B. (2008). Exclusion de la scène collective et ruptures des appartenances. In J. Furtos (Ed.), *Les cliniques de la précarité : contexte social, psychopathologie et dispositifs*. Paris : Masson, pp. 72-82.
- Copeland, M.E. (1997). *Wellness recovery action plan*. Dummerston VT : Peach Press.
- De Gaulejac, V. (2005). *La société malade de la gestion*. Paris : Seuil.
- Deegan, P.E. (1988). Recovery : the lived experience of rehabilitation. *Psychosocial Rehabilitation Journal* 11(4) : 11-19.
- Dejours, C. (2009a). *Travail vivant, Tome 1 : Sexualité et travail*. Paris : Payot, 2013.
- Dejours, C. (2009b). *Travail vivant, Tome 2 : Travail et émancipation*. Paris : Payot, 2013
- Denis, P. (2012). *Le narcissisme*. Paris : Presses Universitaires de France.
- Devers, K.J. (1999). How will we know "good" qualitative research when we see it? Beginning the dialogue in health services research. *Health Serv. Res.* 34(5 Pt 2) : 1153 - 1188.
- Douville, O. (2008). Adolescence, errance, exclusion. In J. Furtos (Ed.), *Les cliniques de la précarité : contexte social, psychopathologie et dispositifs*. Paris : Masson, pp. 144-160.
- Douville, O. (2011). Adolescence errante et toxicomanie. In D. Kalogeropoulos, W. Szafran, C.Y. Baum (Eds.), *Les défis de la précarité. Psychanalyse et problèmes sociaux*. Bruxelles : E.M.E., pp. 13-26.
- Farkas, M. (2007). The vision of recovery today : what it is and what it means for services. *World Psychiatry* 6(2) : 68-74.
- FEANTSA (2015). Peer Support : A tool for Recovery in Homelessness Services, <http://www.feantsa.org/en/feantsa-position/2015/10/03/feantsa-position-peer-support-a-tool-for-recovery-in-homelessness-services?bcParent=27>.
- Federn, P. (1952). *Ego psychology and the psychoses*. New York : Basic Books.
- Felix, A.D. (2004). Life without walls. Violence and Trauma Among the Homeless. In B. Sklarew, S.T. Twemlow, S.M. Wilkinson (Eds.), *Analysts in the trenches : streets, schools, war zones*. Hillsdale : The Analytic Press, pp. 23-43.

- Ferenczi, S. (1932). *Journal clinique*. Paris : Payot, 1990.
- Foucault, M. (1972). *Histoire de la folie à l'âge classique*. Paris : Gallimard.
- Freud, A. (1946). *Le moi et les mécanismes de défense*. Paris : Presses Universitaires de France, 2001.
- Freud, S., Breuer, J. (1895). *Études sur l'hystérie*. Paris : Presses Universitaires de France, 1956.
- Freud, S. (1900). *L'interprétation du rêve*. Paris : Presses Universitaires de France, 2010.
- Freud, S. (1911a). Formulations sur les deux principes du cours des événements psychiques. In *Résultats, idées, problèmes, Tome I*. Paris : Presses Universitaires de France, 1984, pp. 135-143.
- Freud, S. (1911b). Remarques psychanalytiques sur un cas de paranoïa (dementia paranoïdes) décrit sous forme autobiographique. In *Cinq psychanalyses*. Paris : Presses Universitaires de France, 2008, pp. 405-478.
- Freud, S. (1915a). Éphémère destinée. In *Résultats, idées, problèmes, Tome I*. Paris : Presses Universitaires de France, 1984, pp. 233-236.
- Freud, S. (1915b). L'inconscient. In *Métapsychologie*. Paris : Gallimard, 1968, pp. 65-121.
- Freud, S. (1917). *Leçons d'introduction à la psychanalyse*. Paris : Presses Universitaires de France, 2010.
- Freud, S. (1920). Au-delà du principe de plaisir. In *Essais de psychanalyse*. Paris : Payot, 2001, pp. 47-128.
- Freud, S. (1921). Psychologie des foules et analyse du moi. In *Essais de psychanalyse*. Paris : Payot, 2001, pp. 129-242.
- Freud, S. (1923). Le moi et le ça. In *Essais de psychanalyse*. Paris : Payot, 2001, pp. 243-305.
- Freud, S. (1924). Le problème économique du masochisme. In *Névrose, psychose et perversion*. Paris : Presses Universitaires de France, 1973, pp. 287-297.
- Freud, S. (1926). *Inhibition, symptôme et angoisse*. Paris : Presses Universitaires de France, 2007.
- Freud, S. (1930). *Le malaise dans la culture*. Paris : Presses Universitaires de France, 2010.

- Freud, S. (1932). *Nouvelles conférences d'introduction à la psychanalyse*. Paris : Gallimard, 1984.
- Freud, S. (1937a). L'analyse avec fin et l'analyse sans fin. In *Résultats, idées, problèmes, tome II*. Paris : Presses Universitaires de France, 1985, pp. 231-268.
- Freud, S. (1937b). Constructions dans l'analyse. In *Résultats, idées, problèmes, tome II*. Paris : Presses Universitaires de France, 1985, pp. 269-281.
- Freud, S. (1938). Le clivage du moi dans le processus de défense. In *Résultats, idées, problèmes, tome II*. Paris : Presses Universitaires de France, 1985, pp. 283-286.
- Freud, S. (1939). *L'homme Moïse et la religion monothéiste*. Paris : Gallimard, 1986.
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. New York : The Free Press.
- Furtos, J. (2000). Épistémologie de la clinique psychosociale. La scène sociale et la place des psy. *Pratiques en santé mentale 1* : 23-32.
- Furtos, J. (2008a). L'apparition du sujet sur la scène sociale et sa fragilité : la précarité de la confiance. In J. Furtos (Ed.), *Les cliniques de la précarité : contexte social, psychopathologie et dispositifs*. Paris : Masson, pp. 11-22.
- Furtos, J. (2008b). Le syndrome d'auto-exclusion. In J. Furtos (Ed.), *Les cliniques de la précarité : contexte social, psychopathologie et dispositifs*. Paris : Masson, pp. 118-133.
- Furtos, J. (2009). *De la précarité à l'auto-exclusion*. Paris : Éditions Rue d'Ulm/Presses de l'école normale supérieure.
- Furtos, J. (2011). Comment comprendre les pratiques de la clinique psychosociale en contexte de précarité ? In D. Kalogeropoulos, W. Szafran, C.Y. Baum (Eds.), *Les défis de la précarité. Psychanalyse et problèmes sociaux*. Bruxelles : E.M.E., pp. 49-67.
- Gadamer, H.G. (1960). *Truth and method*. New York: Crossroad, 1989.
- Giddens, A. (1990). *The consequences of modernity*. Cambridge : Polity Press.
- Giddens, A. (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in late modern age*. Cambridge : Polity Press.
- Gillis, L., Dickerson, G., Hanson, J. (2010). Recovery and homeless services : new directions for the field. *The Open Health Services and Policy Journal 3* : 71-

- Godelier, M. (2004). *Les métamorphoses de la parenté*. Paris : Fayard.
- Green, A. (1976). Le concept de limite. In *La folie privée*. Paris : Gallimard, 1990, pp. 121-163.
- Green, A. (1983). *Narcissisme de vie, narcissisme de mort*. Paris : Les Éditions de Minuit.
- Green, A. (1993). *Le travail du négatif*. Paris : Les Éditions de Minuit.
- Green, A. (1995). *La causalité psychique*. Paris: Odile Jacob.
- Harding, C.M., Brooks, G.W., Ashikaga, T., Strauss, G.S., Breier, A. (1987). The Vermont longitudinal study of persons with severe mental illness, II : Long-term outcome of subjects who retrospectively met DSM-III criteria for schizophrenia. *Am. J. Psychiatry* 144(6) : 727-735.
- Heidegger, M. (1927). *Being and time*. Oxford : Blackwell, 1962.
- Henwood, K.-L. (1996). Qualitative inquiry : perspectives, methods and psychology. In J. Richardson, *Handbook of qualitative research methods for psychology and the social sciences*. Oxford : BPS Blackwell.
- Herman, D.B., Susser, E.S., Struening, E.L., Link, B.L. (1997). Adverse childhood experiences : Are they risk factors for adult homelessness ? *Amer. J. Pub. Health* 87 : 249-255.
- Husserl, E. (1927). Phenomenology. In *Encyclopaedia Britannica*, 14th edition, vol. 17.
- Isidore of Seville. *The Etymologies of Isidore of Seville*. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. (Το πρωτότυπο έργο δημοσιεύτηκε μεταξύ 600 και 625 μ.Χ.).
- Jacobson N., Greenley D. (2001). What is recovery ? A conceptual model and explication. *Psychiatric Services* 52 : 482-485.
- Janin, C. (1996). *Figures et destins du traumatisme*. Paris : Presses Universitaires de France.
- Khan, M. (1963). The concept of cumulative trauma. *The psychoanalytic study of the child*, 18 : 286-306.
- Klein, M. (1930). L'importance de la formation du symbole dans le développement du moi. In *Psychanalyse d'enfants*. Paris : Payot, 2005, pp. 147-173.

- Koegel, P., Burnam A., Farr R.K. (1988). The prevalence of specific psychiatric disorders among homeless individuals in the inner city of Los Angeles. *Arch Gen Psychiatry* 45 : 1085-1092.
- Konstantakopoulos G., Kakoulas I., Valma V., Stamatogiannopoulou, E., Giotakos O., Katsadoros K. (2003). Mental disorders and dual diagnosis in a sample of homeless people in Athens. *An Gener Hosp Psychiatry 2(Suppl 1)*: S113.
- Kopelowitz, A., Liberman R.P. (2001). Recovery from schizophrenia. *Directions in psychiatry* 21 : 287- 306.
- Kovess, V. Mangin-Lazarus, C. (1997). La santé mentale des sans-abri à Paris : résultats d'une enquête épidémiologique. *Revue française de psychiatrie et de psychologie médicale* 9 : 17- 24.
- Laplanche, J. (1987). *Nouveaux fondements pour la psychanalyse*. Paris : Presses Universitaires de France.
- Laplanche, J. Pontalis, J.B. (1967). *Vocabulaire de la psychanalyse*. Paris : Presses Universitaires de France, 1984.
- Laporte, A. Chauvin, P. (2010). *Rapport sur la santé mentale et les addictions chez les personnes sans logement personnel d'Île-de-France*. INSERM/Laboratoire du Samu social.
- Laval, C. (2008). Précarité et Intériorité : L'esprit du temps. In J. Furtos (Ed.), *Les cliniques de la précarité : contexte social, psychopathologie et dispositifs*. Paris : Masson, pp. 23-32.
- Lazarus, A. (2011). La pauvreté juste, injuste, dégradante et sanctifiante n'est plus ce qu'elle était. In D. Kalogeropoulos, W. Szafran, C.Y. Baum (Eds.), *Les défis de la précarité. Psychanalyse et problèmes sociaux*. Bruxelles : E.M.E., pp. 27 44.
- Leishman, J.B. (1961). *Themes and Variations in Shakespeare's Sonnets*. Abingdon : Routledge, 2005.
- Lincoln, Y.S., Guba E.G. (1985). *Naturalistic Inquiry*. Beverly Hills, CA : Sage.
- Malraux, A. (1977). *L'homme précaire et la littérature*. Paris : Gallimard.
- Martin, J.P. (2011). *La rue des précaires. Soins psychiques et précarités*. Toulouse : Erès.
- McDougall, J. (1978). *Plaidoyer pour une certaine anormalité*. Paris : Gallimard.

- McNaught, A., Bhugra, D. (1996). Models of homelessness. In D. Bhugra, *Homelessness and mental health*. Cambridge : Cambridge University Press, pp. 26-40.
- Morel, B.A. (1857). *Traité des dégénérescences physiques, intellectuelles et morales de l'espèce humaine*. Paris: J. B. Baillière.
- Muldorf, L., Arveiller, J.P. (2012). Exclusion sociale et précarité : cliniques et psychopathologie. In V. Kapsamblelis (Ed.), *Manuel de psychiatrie clinique et psychopathologique de l'adulte*. Paris : Presses Universitaires de France, pp. 909-921.
- Pachoud, B. (2012a). Se rétablir de la maladie mentale. *Santé Mentale* 166 : 24-30.
- Pachoud, B. (2012b). Se rétablir de troubles psychiatriques : un changement de regard sur le devenir des personnes. *L'information psychiatrique* 88 : 257-266.
- Pedinielli, J.-L. (2005). *Introduction à la psychologie clinique*. Paris : Armand Colin.
- Pontalis, J.B. (1977). Naissance et reconnaissance du «soi». Pour introduire à l'espace potentiel. In *Entre le rêve et la douleur*. Paris : Gallimard, pp. 159-189.
- Potamianou, A. (1992). *Un bouclier dans l'économie des états-limites*. Paris : Presses Universitaires de France.
- Racamier, J.C. (1970). *Le psychanalyste sans divan : la psychanalyse et les institutions de soins psychiatriques*. Paris : Payot.
- Rank, O. (1924). *Le traumatisme de la naissance*. Paris : Payot, 2002.
- Rey, H. (1994). *Universals of psychoanalysis in the treatment of psychotics and borderline states*. London : Free Association Books.
- Richer, S., Meryglod, N. (2008). Données épidémiologiques psychiatriques concernant les sans domicile. In J. Furtos (Ed.), *Les cliniques de la précarité : contexte social, psychopathologie et dispositifs*. Paris : Masson, pp. 260-277.
- Riggs, E.H., Coyle, A. (2002). Young people's accounts of homelessness: A case study analysis of psychological well-being and identity. *Counselling Psychology Review*, 17 (3) : 5-15.
- Roussillon, R. (1991). *Paradoxes et situations limites de la psychanalyse*. Paris : Presses Universitaires de France.
- Roussillon, R. (1999). *Agonie, clivage et symbolisation*. Paris : Presses Universitaires de France.

- Roussillon, R. (2008a). Le besoin de sécurité. In J. Furtos (Ed.), *Les cliniques de la précarité : contexte social, psychopathologie et dispositifs*. Paris : Masson, pp. 50-61.
- Roussillon, R. (2008b). La loi du plus faible : les stratégies de survie. In J. Furtos (Ed.), *Les cliniques de la précarité : contexte social, psychopathologie et dispositifs*. Paris : Masson, pp. 134-138.
- Savitt, S. (2001). Being and Becoming in Modern Physics. In E.N. Zalta, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy, Summer 2014 Edition*. Standford : Standford University.
- Schleiermacher, F. (1838). *Hermeneutics and criticism and other writings*. Cambridge : Cambridge University Press, 1998.
- Sennett, R. (1998). *The corrosion of character : the personal consequences of work in the new capitalism*. New York & London : Norton.
- Smith, J.-A., Flowers, P., Larkin, M. (2009). *Interpretative phenomenological analysis. Theory, method and research*. London : Sage.
- Smith, J.-A., Osborn, M. (2003). Interpretative phenomenological analysis. In J.-A. Smith (Ed.), *Qualitative Psychology : A practical guide to methods*. London : Sage, pp. 53-80.
- Standing, G. (2011). *The precariat : the new dangerous class*. London & New York : Bloomsbury.
- Stoloff, J.C. (2007). *La fonction paternelle*. Paris : Éditions In Press.
- Stylianidis, S., Koutsosimou M., Vakalopoulou A. (2011). The “no man's land” of the metropolitan area of Athens: Research data and future challenges. *Centro Studi Sofferenza Urbana (SOUQ)*, 4.
- Sullivan, P. (2001). *Psychopathologie de l'adolescent*. Paris : Éditions In Press.
- Szafran, W. (2011). Précarité et psychopathologie individuelle. In D. Kalogeropoulos, W. Szafran, C.Y. Baum (Eds), *Les défis de la précarité. Psychanalyse et problèmes sociaux*. Bruxelles : E.M.E., pp. 91-96.
- Timms, P. (1996). Homelessness and mental illness : a brief history. In D. Bhugra, *Homelessness and mental health*. Cambridge : Cambridge University Press, pp. 11-25.
- Tsemberis, S. (1999). From streets to homes : an innovative approach to supported

- housing for homeless individuals with psychiatric disabilities. *J Commun Psychol* 27 : 225-241.
- Unzicker, R. (1989). On my own : a personal journey through madness and re-emergence. *Psychosocial Rehabilitation Journal* 13(1) : 71-77.
- VandenBos, G.R. (Ed.). (2007). «Recovery», In *APA Dictionary of psychology*. Washington, DC : American Psychological Association, p. 777.
- Winnicott, D.W. (1954). Mind and its relation to the psyche-soma. *Brit J Med Psychol* 27(4) : 201-209.
- Winnicott, D.W. (1956). La préoccupation maternelle primaire. In *La mère suffisamment bonne*. Paris: Payot, 2006, pp. 33-50.
- Winnicott, D.W. (1965). *The maturational processes and the facilitating environment*. London : Karnac, 1990.
- Winnicott, D.W. (1969). *De la pédiatrie à la psychanalyse*. Paris : Payot, 1989.
- Winnicott, D.W. (1971). *Playing and reality*. London & New York : Routledge, 2005.
- Winnicott, D.W. (1974). La crainte de l'effondrement. In *La crainte de l'effondrement et autres situations cliniques*. Paris : Gallimard, 2000, pp. 205-216.
- Wresinski, M.J. (1987). *Grande pauvreté et précarité économique et sociale*. Rapport au Conseil économique et social. In *Journal officiel de la République française*, 28/02/1987.

Παράρτημα

Πίνακας Α1. Συμμετέχοντες στην έρευνα

	Φύλο	Ηλικία	Διάρκεια έλλειψης στέγης	Περίοδος διανυκτέρευσης σε κοινωνικό κατάλυμα έκτακτης ανάγκης
Γιώργος	Άνδρας	52 ετών	9 μήνες	1,5 μήνας
Ελένη	Γυναίκα	44 ετών	6 μήνες	2 εβδομάδες
Μηνάς	Άνδρας	62 ετών	9 μήνες	9 μήνες
Μιχάλης	Άνδρας	53 ετών	5 έτη	≈ 3 εβδομάδες
Αναστάσης	Άνδρας	40 ετών	1 έτος	11 μήνες
Γιάννης	Άνδρας	59 ετών	6 έτη	12 μήνες
Παύλος	Άνδρας	51 ετών	4,5 έτη	1 μήνας
Αντριάν	Άνδρας	45 ετών	5 έτη	5 μήνες
Δημήτρης	Άνδρας	56 ετών	6 έτη	4 μήνες
Αλέξανδρος	Άνδρας	69 ετών	≈ 10 έτη	8 μήνες
Κωνσταντίν	Άνδρας	33 ετών	3 μήνες	≈1 εβδομάδα
Κατερίνα	Γυναίκα	51 ετών	≈ 2 έτη	1 εβδομάδα
Άγγελος	Άνδρας	39 ετών	9 μήνες	3 μήνες
Νίκος	Άνδρας	42 ετών	7 μήνες	≈1 εβδομάδα

Σημείωση: Ως διάρκεια έλλειψης στέγης αναφέρεται η συνολική περίοδος διαβίωσης χωρίς σταθερή κατοικία για κάθε συμμετέχοντα, συμπεριλαμβανομένων, αναλόγως των περιπτώσεων, των φάσεων ριζικού αποκλεισμού στον δρόμο, της φιλοξενίας σε κοινωνικούς ξενώνες καθώς και της διαμονής σε προσωρινούς, επισφαλείς ή ακατάλληλους τόπους κατοικίας.

Πίνακας Α2. Υποκειμενικές διαστάσεις της εμπειρίας του εφήμερου και της έλλειψης στέγης

	Οδύνη στο επίπεδο των οικογενειακών σχέσεων	Συντριβή της αυτοεκτίμησης Κατάρρευση εικόνας εαυτού Συναίσθημα ντροπής	Αναδίπλωση στον εαυτό Απόσυρση Απομόνωση	Καταθλιπτικά συναισθήματα	Θυμός	Βίωμα εγκατάλειψης Ανημπόρια Αίσθημα αβοήθητου	Ρευστότητα Αβεβαιότητα Ανασφάλεια	Αποξένωση Αίσθημα του ξένου	Βιωμένες θετικές πτυχές της ζωής στον δρόμο
Γιώργος	NAI	NAI			NAI				
Ελένη	NAI	NAI		NAI	NAI	NAI	NAI		NAI
Μηνάς	NAI	NAI	NAI		NAI			NAI	
Μιχάλης		NAI	NAI	NAI			NAI	NAI	
Αναστάσης							NAI		
Γιάννης				NAI		NAI	NAI		
Παύλος		NAI	NAI	NAI	NAI		NAI		NAI
Αντριάν	NAI				NAI				NAI
Δημήτρης		NAI					NAI		
Αλέξανδρος				NAI		NAI	NAI		
Κωνσταντίν		NAI	NAI	NAI	NAI		NAI		
Κατερίνα					NAI				
Άγγελος	NAI		NAI		NAI		NAI		
Νίκος	NAI	NAI		NAI			NAI		
Παρόν σε περισσότερο από το 1/3 του ερευνητικού δείγματος	NAI	NAI	NAI	NAI	NAI		NAI		

Σημείωση: Δεν συμπεριλαμβάνονται ορισμένες εκ των διαστάσεων που συνδέονται πιο άμεσα με την προβληματική του ψυχικού τραύματος.

Κείμενα συνεντεύξεων

Σημείωση: Για δεοντολογικούς λόγους εμπιστευτικότητας και προστασίας της ανωνυμίας των συμμετεχόντων, όλα τα στοιχεία που θα μπορούσαν να οδηγήσουν στην ταυτοποίησή τους έχουν παραληφθεί από τα ακόλουθα απομαγνητοφωνημένα αποσπάσματα. Όλα τα ονόματα έχουν τροποποιηθεί.

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με τον Γιώργο:

[...]

Ερευνητής: Ναι... θα ήθελα, έτσι, να μου πείτε λίγο πώς περνάτε τις μέρες σας...

Συμμετέχων: Α, μες στη μπίχλα! [*Γέλιο*] Τίποτα. Όσο καιρό είμαι, δηλαδή, τώρα, όσο καιρό είμαι εδώ... Βασικά, εγώ ξεκίνησα να μένω στον δρόμο – τώρα τη δεύτερη φορά – από... αρχές Οκτώβρη. Για Οκτώβρη, Νοέμβρη και μέχρι τις 24 Δεκέμβρη, έμενα σ' ένα παγκάκι κάτω στο λιμάνι, στον Πειραιά.

Ε: Στον Πειραιά.

Σ: Ναι, το οποίο... αλλά... εεε... ταυτόχρονα, κάποιες μέρες τη βδομάδα δούλευα. Σερβιτόρος – η δουλειά μου είναι σερβιτόρος. Δούλευα. Δηλαδή κάποια στιγμή που, ας πούμε, δούλευα δεκαπέντε μέρες συνέχεια – μεροκάματο γύρω στα πενήντα-εξήντα ευρώ την ημέρα, έτσι; – δεν μπορούσα να μαζέψω τα λεφτά να νοικιάσω ένα διαμέρισμα... κι αναγκαζόμουν – γιατί, σερβιτόρος πρέπει να 'σαι και σιδερωμένος και καθαρός κι όλα αυτά – κι έμενα σε ξενοδοχείο και πλήρωνα είκοσι ευρώ την ημέρα. Και... ξέρεις, άμα βάζω το χέρι μου στην τσέπη εγώ, μετά για να το σταματήσω να το βάζω πρέπει να τελειώσουν τα λεφτά. Ε... δηλαδή, έμεινα μεν στο παγκάκι, έμπαινα και στο ξενοδοχείο κάποια διαστήματα ξέρω 'γω έτσι. Έπινα πολύ... γιατί οι μέρες στο παγκάκι δεν περνάνε εύκολα... δηλαδή, μιλάμε και δύο-τρία κιλά κρασί την ημέρα... Εεε... κι έτσι περάσαν δηλαδή μέχρι τις, μέχρι που απελπίστηκα... δηλαδή, μέχρι που έτσι... τέλος πάντων. Τσακώθηκα – γιατί ένα

συνήθειο δικό μου είναι να τσακώνομαι, για καλό σκοπό, για τη δουλειά ας πούμε, μπορεί να τσακωθώ και με το ίδιο το αφεντικό!

Ε: Ναι.

Σ: Και να σηκωθώ να φύγω. Όχι να με διώξει να φύγω! Έχω κάτι τέτοια περίεργα εγώ, κάτι κλικ τέτοια περίεργα, τα 'χω από χρόνια... πολλά. Και... έχασα και το μεροκάματο... τέλος πάντων, είναι οικογενειακή επιχείρηση [...] Και τσακώνομαι μ' αυτά και τσακώνομαι με όλους, με όλη την οικογένεια μου. Δηλαδή, τώρα είμαι... έτσι. Σε κάποια φάση, δε γουστάρω να τους δω κιόλας. Εεε... όχι ότι γουστάρω, δε γουστάρω! Και... πήγα στον κύριο Δημήτρη κάτω στον Πειραιά. "Τράβα, μου λέει, τώρα" εδώ – γιατί έχω ξανάρθει εδώ... ο κύριος Δημήτρης με ήξερε από την πρώτη φορά που 'μουν εδώ – "τράβα να κάτσεις κάποιες μέρες, να κάνεις κάποια χαρτιά, για να 'ρθουν να σε βάλουν σ' έναν ξενώνα στον Πειραιά". Τέλος πάντων, δεν έγινε... ακόμα περιμένω. Ενάμισι μήνα μου 'χει πάρει, μπορεί να πάρει κι άλλον ενάμισι μήνα. Εεε... κι έτσι είμαι εδώ. Δηλαδή, την Κωνσταντίνα και τα... εδώ τα συσσίτια, όλα αυτά στην Αθήνα, τα ήξερα από την πρώτη φορά.

Ε: Μμμ...

Σ: Ο λόγος που τσακώθηκα ήταν ότι... Αφού μπούχτισα μετά, δεν μπορούσα άλλο. Δηλαδή... ενώ θέλεις να δουλέψεις, υπάρχει δουλειά... Πήγα και του ζήτησα λεφτά. Τους λέω: "Κοιτάξτε να δείτε, εγώ δεν μπορώ να μένω στον δρόμο, είμαι 52 χρονών... φέρτε 500 ευρώ, δανεικά!". Πάντα είχα προβλήματα με την οικογένεια... Εκεί, δηλαδή, σε φάση "πάρε τα λεφτά, αλλά πριν πάρεις τα λεφτά πρέπει να μας ακούσεις κιόλας". Ε, και δεν αντέχω και πολύ εγώ ν' ακούω μαλακίες... "Η μου τα δίνεις τα λεφτά". Τέλος πάντων, *[χαμηλόφωνα]* χωρίσαμε, τσακωθήκαμε και... έχασα και το μεροκάματο, που έκανα κάπου-κάπου και κανένα μεροκαματάκι που είχα τα τσιγάρα μου, τα ποτά μου, έμενα σε κανένα ξενοδοχείο και τέτοια... Και τώρα, δηλαδή, δεν έχω τσιγάρα, δεν έχω τίποτα... ό,τι τρώω από 'δω απ' τα συσσίτια... τσιγάρα, δηλαδή, ό,τι μου δίνουνε... έχω δύο μήνες να δω λεφτά στην τσέπη μου... Και τώρα είμαι εδώ! Εδώ πώς περνάει η μέρα; Προσπαθώ να 'μαι χαλαρός. Δηλαδή: "δώσε τον κόσμο όλο

όσο φτάνει το χέρι μου. Άμα πλησιάσεις πιο κοντά απ' ό,τι έρχεται το χέρι μου, μπορεί να φας καμιά ανάποδη!" – όχι εσύ [γελώντας] – λέω στους άλλους. Μέχρι εκεί! Χαμόγελο... ευγένεια... και ό,τι το καλύτερο.

Ε: Κρατάτε μια απόσταση, ας πούμε.

Σ: Όλοι μέχρι εκεί, ναι. Δηλαδή, αγκαλιές και φιλιά και "έλα Γιωργάκη" και έτσι, μέχρι εκεί! Και κυριολεκτικά και, ξέρεις – πώς να το πω; Και στην κυριολεξία δε θέλω να με πλησιάζει κανείς αλλά και με τις κουβέντες... Μέχρι εκεί, χαβαλέ, εντάξει, ωραία – ευγενικός πάντα! Και η Κωνσταντίνα και τα παιδιά το ξέρουν, είμαι με όλους ευγενικός. Μέχρι εκεί, "μην έρθεις πιο κοντά, δεν θέλω! Δεν έχω όρεξη για τέτοια, δεν... έχω τα δικά μου, ένα κάρο δικά μου". Εεε... ζυπνάω, φεύγω από 'δω εννιά η ώρα, πηγαίνουμε σε ένα κέντρο ημέρας πιο κάτω – υπέροχοι άνθρωποι, δηλαδή καλό είναι να πας εκεί να τους γνωρίσεις – κι εκεί πίνουμε κανένα καφέ, τρώμε κανένα πρωινό – πρωινό; –τέλος πάντων, βοηθάω εκεί, κάνω λάντζα – σήμερα έκανα λάντζα δύο ώρες δηλαδή. Εεε... μετά φεύγουμε από 'κει, δύο η ώρα είμαστε στο συσσίτιο εδώ από κάτω, τρώμε εδώ ότι είναι να φάμε, και μετά προσπαθούμε να παλέψουμε την ώρα από τις τρεις μέχρι τις έξι που θα μπούμε μέσα. Δηλαδή, σήμερα κοιμόμουνα μιάμιση ώρα-δύο ώρες στο παγκάκι στον ήλιο. Αλλά, να σου πω και κάτι; Σήμερα θα το 'κανα... και λεφτά να 'χα, πάλι θα το 'κανα, δηλαδή το χάρηκα [γέλιο]. Αυτό. Και το άλλο... όποιος χρειάζεται βοήθεια, τον βοηθάω... δηλαδή, να τον πάω στον γιατρό, να του πάρω φάρμακα, να πάω στο νοσοκομείο, να κάνω, έτσι... θέλει κάτι... έτσι...

Ε: Ναι, ναι...

Σ: Τώρα δηλαδή κανόνισα, από αύριο, να πάρω τα ρούχα καποιανού να τα πάω κάτω να του τα πλύνω. Δηλαδή, αν μπορώ να βοηθήσω, τον βοηθάω. Και χρόνο έχω... και διάθεση έχω... Αλλά θέλω και κάτι να κάνω! Και 'μένα μου δίνουνε, και εγώ... Πάω δηλαδή να βοηθήσω και με τους καφέδες. Εγώ αυτόν τον καφέ, δεν τον αγόρασα. Αφού δεν έχω λεφτά. Κάποιος μου τον έδωσε. Αφού μου τον έδωσε γιατί να μην τον δώσω και στον άλλον; Να πω: "α, σε μένα!", ξέρεις, παρτάκιας! Αφού κάποιος μου 'δωσε και τον καφέ και τη ζάχαρη. "Δώσε και 'συ στον άλλον! Δεν τρέχει τίποτα!".

Σαν τον άλλον τον βλάκα, χτες, που ζήτησα αλάτι και δε μου 'δινε... "Αλάτι είναι ρε άνθρωπε, δεν θα παστώσω σαρδέλες! Λίγο να ρίξω εδώ...". Δεν μου 'δωσε. Δηλαδή, έχει τέτοια εδώ, θα τα δεις. Έχει πολλά τέτοια. Αυτό, τίποτα άλλο. Δηλαδή, εν γένει έτσι... για μια γενική εικόνα. Αυτό. Ερώτηση άλλη!

Ε: Σε όλα αυτά έτσι που περιγράφετε υπάρχει κάτι που σας δυσκολεύει;

Σ: Όλα! Όλα! Όλα!

Ε: Τι είναι το πιο δύσκολο;

Σ: Το ό,τι... δηλαδή... την πρώτη φορά... που ήρθα εδώ... δεν το 'ξερε κανένας ότι ήμουν εδώ... από τους δικούς μου, από την οικογένειά μου. Καλά, οι φίλοι μου δεν το ξέρουν έτσι κι αλλιώς.

Ε: Λέτε για πριν δύο χρόνια που είχατε έρθει.

Σ: Πριν δύο χρόνια. Δεν το 'ξερε κανένας! [...] Δηλαδή, κάποια φάση... έκανα πάλι κάνα μεροκάματο, ξέρω 'γω. Γιατί πάντα το πρόβλημα ήταν οικογενειακό με την έννοια ότι... Δεν ξέρω, ακόμα δεν το 'χω καταλάβει... τι ζόρι τραβάνε μαζί μου!

Ε: Τι... έχετε κάποια σκέψη γι' αυτό;

Σ: Κοίταξε να δεις. Να το βγάλουμε απ' την ανάποδη: Ναρκομανής... δεν είμαι – έτσι; δεν παίρνω ναρκωτικά! Κλέφτης... δεν είμαι. Δολοφόνος, δεν είμαι. Ρουφιάνος στην αστυνομία ή ρουφιάνος γενικά... δεν είμαι. Δουλεύω; Δουλεύω! Εγώ βλέπω στην τηλεόραση, του αλλουνού το παιδί πάει στη φυλακή και έχει κάνει ένα κάρο εγκλήματα και η μάνα του είναι από κοντά... Ε, η δικιά μου δεν είναι! Τα αδέρφια του; Ε, εμένα οι δικοί μου δεν είναι, οι δικοί μου δεν είναι... Τέλος πάντων, είναι μια περίεργη κατάσταση την οποία και 'γω – αυτό το 'πα και στον κύριο Δημήτρη, τις πρώτες μέρες, την πρώτη μέρα που τον είδα. "Τράβα μου λέει κάτω να ηρεμήσεις και έλα μετά να τα βρούμε. Θα δούμε τι θα κάνουμε" Και η σκέψη ήταν δικιά του:

"μήπως να επισκεφτείς κανέναν ψυχολόγο, κανέναν ψυχίατρο κάτι τέτοιο". Γι' αυτό μου ζήτησες και αμέσως σου μίλησα. Εεε... δεν έχω τέτοιες σκέψεις, αλλά... πάντα υπήρχε αυτό το πρόβλημα. Δηλαδή... δεν... Καλά, ήμουν και μια ζωή στη ζωή μου κατσίκι. Ήμουν... δηλαδή...

E: Κατσίκι;

Σ: Κατσίκι με την έννοια δηλαδή ότι... Πολύ καλός στη δουλειά μου, το 'χω και το λέω... Δουλειές από... το πρώτο μου μαγαζί ήταν στα [...] δεκαοχτώ χρονών. Δεν τα μάσαγα ποτέ... δηλαδή... πώς το λένε ρε παιδί μου... Έχω ακούσει δυο καλές κουβέντες τώρα, τις τελευταίες, τον τελευταίο καιρό που 'μαι εδώ. Α! Να επανέλθω λίγο, γιατί χάθηκα λίγο. Την πρώτη φορά – που μου λες "πού είναι η δυσκολία όλη;" – την πρώτη φορά, δεν το 'ξερε κανένας, ότι είμαι εδώ – εντάξει;

E: Μμμ, ναι...

Σ: Εγώ... Τι έκανα; Υπομονή... Γιατί η δουλειά μου είναι σερβιτόρος σε ψαροταβέρνες. Εγώ, το καλοκαίρι φεύγω, δουλεύω τα καλοκαίρια στα νησιά. [...] Έκανα υπομονή όλο αυτό το διάστημα – τον χειμώνα – την πρώτη φορά. Τώρα όμως δεν άντεξα και πήγα και τους ζήτησα βοήθεια... Ε! Ήρθα πάλι εδώ! Και τώρα εδώ, ό,τι και να βλέπω μπροστά μου με στραβώνει... Ό,τι και, ό,τι βλέπω, ό,τι δηλαδή, ό,τι, ό,τι... τώρα αυτή την πόρτα – με χαλάει, ας πούμε! [Γελώντας] Αγώνα δίνω για να μην τους κοπανήσω! Όχι ότι έχω επιθετικότητα ή ότι είμαι με νεύρα και τέτοια... αλλά δεν! [...]

E: Ναι...

Σ: Δεν θέλω να βλέπω την πόρτα. Θέλω να βλέπω την πόρτα από ένα ξενοδοχείο ή την πόρτα από ένα διαμέρισμα, απ' το διαμέρισμα το δικό μου. Κάπως έτσι... Αυτό είναι που με δυσκολεύει τώρα εδώ, πολύ. Γι' αυτό την περνάω – πώς να στο πω; – σαν να 'μαι μαστουρωμένος – κάπως έτσι να σου το πω – σαν να 'μαι... φιλοπιωμένος ξέρω 'γω –όχι, τελείως... σαν... να μη με ενδιαφέρει τίποτα... Φαΐ, αυτό... Πεινάω

δηλαδή; Θα φάω... Δεν πεινάω; Δεν... Δεν έχω τσιγάρα;

[...]

E: Σε ποιους είχατε απευθυνθεί για να σας βοηθήσουν;

Σ: Εκεί, τώρα, τι γινότανε... Εκεί, έρχονταν τα παιδιά – μπορεί να ερχόταν και η Κωνσταντίνα – εκεί κάτω... και έλεγε στους άλλους: "Ελάτε εδώ ρε, φτάσαμε!" Τότε είχε πρωτογίνει αυτό το... όταν είχε πρωτογίνει εδώ το... ξενώνας. "Ελα εδώ! Ελάτε εδώ!". Αυτοί που μέναν εκεί μαζί μου – οι άλλοι άστεγοι – είναι επαγγελματίες άστεγοι, είναι χρόνια άστεγοι, ακόμα άστεγοι είναι... "Όχι δεν είναι καλά... Μην πας!" και τέτοια... "Γιατί να μην πάω ρε παιδιά; Κάνει κρύο! Εγώ κρυώνω...". Αυτοί ήταν πέντε-έξι χρόνια ο καθένας έξω!

E: Μμμ...

Σ: Τέλος πάντων, και... ήρθα εδώ και γλίτωσα [γέλιο]!

E: Ναι, ε;

Σ: Ναι. Αυτοί δε θέλανε να 'ρθουνε.

E: Γιατί έτσι;

Σ: Γιατί, γιατί είναι αυτό το πράγμα... είναι... είναι...

E: Είπατε είναι επαγγελματίες άστεγοι...

Σ: Επαγγελματίες άστεγοι!

E: Γιατί πιστεύετε ότι αυτοί... έχουν γίνει έτσι; ότι... τι τους έχει οδηγήσει σ' αυτό;

Σ: Κοίταξε, αυτό είναι πρέζα! Εγώ φοβάμαι μην το 'χω κολλήσει και εγώ... δηλαδή, για μένα το να φύγω και να μην ξανάρθω εδώ είναι μεγάλος αγώνας... ο αγώνας είναι μπροστά μου... Κι ακόμα δεν έχει αρχίσει...ο αγώνας... Ο αγώνας θα 'ναι... θα 'ναι τον Σεπτέμβρη. Δηλαδή... αυτό εδώ είναι ναρκωτικό! Η αστεγίαση –αυτή... η ζωή αυτή– είναι σαν ναρκωτικό... δηλαδή... δεν είναι ότι... ξέρεις κάτι, το χρειάστηκα κάποτε, πήγα, το 'κανα και έφυγα... Όχι... Ξέρεις πόσες φορές... κάποιες το σκεφτόμουνα και έλεγα – ξέρεις, στην πίεση της δουλειάς, γιατί είναι δουλειά τώρα εκεί, έτσι... στο μαγαζί που δούλευα είμαι μόνο αφεντικό εγώ! Είναι το αφεντικό, μέσα ο μάγειρας κάνει κουμάντο, και έξω είναι που κάνω εγώ κουμάντο. Είναι άλλα εννέα άτομα έξω... και βάλε και τους πελάτες από πάνω! "Βρε, δε... και δεν ξαναπάω πάλι πάνω στην Αθήνα; Φαγητό έχει, λέω, τσιγαράκια έχω... λεφτά έχω...". Μπαίνει μέσα σου...

Ε: Μμμ...

Σ: Ε, αυτό το πράγμα... Και μετά, είναι ότι εδώ είναι κανόνες... Εδώ πρέπει να υπακούς σε κάποιους κανόνες. Δηλαδή, θα μπεις στην είσοδο; Θα σε ψάξουν. Θα σηκώσεις τα χέρια ψηλά, θα σε ψάξουν. Ότι δεν θα μπεις μέσα εδώ σουρωμένος και μαστουρωμένος, ούτε θ' αρχίσεις να φωνάζεις. Δηλαδή, κατευθείαν, θα σε βουτήξουν τα παιδιά – η Κωνσταντίνα – και θα σε πετάξουν έξω. Έχει κάποιους κανόνες... ξέρεις κάτι... πρέπει να κάνεις μπάνιο...

Ε: Αυτό εσείς πώς το βλέπετε;

Σ: Εγώ το βλέπω πολύ καλό! Πολύ καλό. Γιατί... ξέρεις κάτι; Κοιμάμαι! Δηλαδή, δεν είναι τώρα να 'ρθει κάποιος... να χτυπήσω κανέναν το βράδυ γιατί... – όχι ότι είμαι κανένας μάγκας – αλλά ξέρω... εεε... άμα κοιμόμουνα, ξέρω 'γω στον δρόμο, όπως κοιμόμουνα όταν κοιμόμουνα εκεί, και εγώ κοιμόμουνα εκεί κι ήταν ένας τύπος απέναντι και έπινε μύρες – βράδυ, τώρα, χειμώνας... – και πέταγε τα φιστίκια πάνω μου... [...] Αλλά εδώ αυτά δεν γίνονται. Αυτό το ξέρω, γιατί είναι κάποιοι κάτω που σε ψάχνουνε... σε κάνουνε... Δεν είναι επικίνδυνα εδώ... Κι άμα είναι σουρωμένος... ή έτσι... τον βγάζουν, τον πετάνε έξω! Και, εν τω μεταξύ, εκεί κάτω, αυτός που είχα γνωρίσει εγώ... [*χαμηλόφωνα*] ο ένας είχε πάει φυλακή – ήτανε φονιάς... Και τον

κοίταγα έτσι, λέω: "Αυτός είναι φονιάς;"... Κι όμως! Βλέπεις κάτι τέτοια εδώ και μουρλαίνεσαι! Βλέπεις κάτι τυπάκια που είναι έτσι, λες: "θα τους δώσω ένα καλό και θα κάνει πέντε κωλοτούμπες" – και έχει πάει φυλακή για φόνο!

Ε: Μμμ...

Σ: Και τα έχουν μάθει αυτά τα πράγματα... μεταξύ τους... Αυτά λέγονται μεταξύ τους... Τα πιο πολλά, οι πιο πολλοί από 'δω... άσε, μη νομίζεις ότι είναι όλα έτσι αυτό που φαίνονται... Στο λέω εγώ και πίστεψέ το... Στέλιο, εγώ στα λέω! Μη λες: "Τι μου λέει ο άστεγος;". Και 'γω ξέχασα τώρα ότι είμαι άστεγος... Ξέχασα; Τέλος πάντων. Εδώ, κάνουνε πράγματα διάφορα όλοι αυτοί... Κλέψιμο... Εδώ, κλέβονται μεταξύ τους! Εδώ μέσα!

Ε: Μμμ, ναι;

Σ: Μα ναι! Είναι τρόπος ζωής αυτός, είναι τρόπος ζωής... μια θα μπούνε τώρα εδώ, μια θα βρούνε ένα εγκαταλελειμμένο, μια θα πάνε σ' έναν φίλο, μια θα πάνε [γελώντας] στη φυλακή... κι έτσι... αυτή είναι η ζωή τους... και φοβάμαι πολύ μήπως είναι και μένα αυτή η ζωή μου... Ξέρεις, "η μαλακία, λέω 'γω, και η γρίπη... η μαλακία κολλάει πιο γρήγορα απ' τη γρίπη!". Η σαχλαμάρα, δηλαδή, κολλάει πιο γρήγορα απ' τη γρίπη. "Εσύ, μπορεί να κολλήσεις την βλακεία τη δικιά μου, την γρίπη μπορεί να μην την κολλήσεις..." Και φοβάμαι πολύ μην το κολλήσω και 'γω. Γι' αυτό... από μια φάση... το ψιλοκαταλαβαίνω και το ψιλοδέχομαι ότι αισθάνομαι χαμένος, ηττημένος. Λέω: "Ακόμα κάπου έχω αντιστάσεις μέσα μου". Δηλαδή, αν αυτά τα πράγματα μου φαίνονταν φυσιολογικά...

[...]

Σ: Και δεν είναι ότι θα πάω εκεί και μετά θα διορθωθούν... τα επόμενα πέντε χρόνια θέλουν για να... μιλάμε για πέντε χρόνια, δεν μιλάμε για ένα καλοκαίρι... γιατί σου 'πα, αυτό εδώ πέρα είναι... εδώ είναι... χρειάζεσαι γερή αποτοξίνωση αν θες να επανέλθεις! Είναι... είναι... φοβερό ναρκωτικό! Ναι, δεν είναι... αυτή η... η μπίγλα την

λέω εγώ, έτσι! Δηλαδή, αυτό το πράγμα το... ξέρεις, εύκολα θα πάω να βρω το φαγητό, θα γκρινιάξω, θα κάνω: "Εδώ δεν μ' αρέσει το φαγητό αλλά πας και το τρως! Δεν μ' αρέσει αυτό αλλά πας εκεί! Είναι όλοι μαλάκες αλλά είσαι μεταξύ τους [γέλιο]!" Όλο αυτό το πράγμα για να φύγει από πάνω σου, είναι δύσκολο... είναι φοβερά δύσκολο... και δεν ξέρω αν καθαρίζεις και ποτέ καλά! Είναι σαν το τσιγάρο που δεν φεύγει ποτέ από τα πνευμόνια σου... Αλήθεια, πίστεψέ με! Δεν ξέρω αν στα 'πε κανένας άλλος ή... θα στα πουν όλοι... αλλά είναι πολύ δύσκολο αυτό εδώ μέσα... Εγώ και τα παιδιά δηλαδή εδώ, και την Κωνσταντίνα που τη βλέπω τώρα δυο χρόνια εδώ μέσα άμα μου λέει... "Ο Π. θέλει να σηκωθεί και να φύγει από εδώ" γιατί κάπου μπαίνει μέσα σου αυτό...

Ε: Μμμ...

Σ: Τώρα εσείς, αυτό είναι η δουλειά σας, εσείς αλλιώς το αντιμετωπίζετε...

Ε: Τι λέτε... μπορεί να φύγει; Υπάρχει ελπίδα;

Σ: Δεν ξέρω! Δεν ξέρω! Που να το ξέρω... Έλα σε πέντε χρόνια να σου πω, έλα του χρόνου να σου πω!

Ε: Εσείς, πώς τον βλέπετε τον εαυτό σας σε μερικούς μήνες... σε μερικά χρόνια; Τι θα θέλατε να συμβεί;

Σ: Ωωω! Ωωω! Τίποτα! Είναι... δεν το... δηλαδή το... Απλά ξέρεις τι κάνεις τώρα; Τι σκέφτομαι εγώ, τι κάνω τώρα εγώ; Ούτε καν θέλω να σκέφτομαι! Δηλαδή, σε κάποια φάση κάνεις υπομονή, αφήνεις την ημέρα να περνάει, προσέχεις όσο μπορείς πιο πολύ τον εαυτό σου – δηλαδή, στη φάση να 'σαι καθαρός, να πλένεσαι, να ξυρίζεσαι, να κάνεις, να 'σαι καθαρός, να τρως – κι υπομονή, υπομονή... Το σχέδιο είναι ότι: "ξέρεις κάτι, με το που περνάει κι ο Φεβρουάριος, αρχές Μαρτίου την κοπανάς, σηκώνεσαι και φεύγεις και πας κάτω. Κι εκεί κάνεις αυτό που 'παμε προηγουμένως: δουλεύεις, όχι μόνο δουλεύεις – γιατί πάντα δούλευες – κάνεις αυτό που σου λένε οι άλλοι. Και μετά... ο θεός βοηθός; Μπα! Εσύ! Εσύ και κάνα-δυο φίλοι... Εσύ και

κάνα-δυο φίλοι... Τίποτα άλλο. Δηλαδή... ε... το βλέπω τώρα κι απ' την πρώτη χρονιά που ήμουνα εδώ, τους πρώτους μήνες, που δεν με γνωρίζανε [...] Δηλαδή, καμιά σχέση όπως ήμουνα πριν. 'Ντάξει, φέτος ήμουνα... 'ντάξει... Απλά είναι ακόμα χειρότερα "γιατί ήξερες τι θα πάθεις ενώ θα μπορούσες... το 'παιζες έξυπνος, πονηρός κι έτσι από 'δω... Ήξερες τι θα πάθεις και δεν μπόρεσες να προφυλάξεις τον εαυτό σου". Κι είναι ακόμα χειρότερη η ήττα... Δεν είναι η πρώτη, γιατί η πρώτη, την πρώτη φορά λέω: "Ω ρε πούστη μου! Πού θα πάω;" Και θυμάμαι ότι είχα – την πρώτη φορά, όχι τώρα – είχα είκοσι ευρώ πάνω μου. Δεν διανοήθηκα τότε να πάω να μείνω στο παγκάκι γιατί το θεωρούσα κακό. "Εγώ θα μείνω σε παγκάκι; Σε ξενοδοχείο με είκοσι ευρώ." Τώρα, είχα 160 ευρώ πάνω μου και λέω: "Σιγά μην πάω ξενοδοχείο! Και αύριο τι θα φάω;" Και πήγα στο παγκάκι. Ήταν πολύ πιο εύκολο τώρα να μείνω στο παγκάκι και είναι και πιο μεγάλη η ήττα αυτή... Η ευκολία να πας εκεί... όπως είναι η ευκολία – εγώ ποτέ δεν πήγαινα να φάω στο συσσίτιο ξέρω 'γω – και η ευκολία που πήγα... πήγα. "Και φέρε κι αυτό, και φέρε κι εκείνο, κι εκείνο, κι εκείνο!" 'Ντάξει, σαν όλους τους άλλους! Έτσι... αλλά μετά λες... "έλα μωρέ". Εύκολο να πας κι εκεί. Δηλαδή, αρχίζεις και... είναι αυτό που σου 'λεγα "μπαίνει μέσα". Μπαίνει μέσα, αρχίζει και περνάει το δέρμα σου... και είναι κακό αυτό. Αλλά αυτό προϋποθέτει – δηλαδή τώρα εσένα μπορεί να σου φαίνεται περίεργο και να λες: "τι μου λέει αυτός;" – δηλαδή... είναι... Με την πριν ζωή μου, ξέρω 'γω, καμιά σχέση...

[...]

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με την Ελένη:

[...]

Συμμετέχουσα: Δηλαδή, είναι δύσκολα τα πράγματα, δηλαδή... Είμαι μόνη μου, δηλαδή πρέπει να πολεμήσω με δικά μου όπλα... δεν έχω κανέναν.

Ερευνητής: Σίγουρα... είναι δύσκολο...

Σ: Ναι, ναι... δηλαδή, αν παρουσιαστεί να βρω μια δουλειά, θα 'ταν τα πράγματα

διαφορετικά. Θα μάζευα κάποια λεφτά – στην πορεία. 'Ντάξει, να 'ξερα ότι μια δουλειά έχω μόνιμη να μπορέσω να κάνω τα κουμάντα μου κι εγώ σαν άνθρωπος, να σταθώ στα πόδια μου...

E: Μμμ...

Σ: Τώρα οι φίλοι μου τι να μου πούνε; Να μου δώσουν ξέρω 'γω ένα... χαρτζιλίκι πες, για έναν καφέ ή τα τσιγάρα μου... για κάτι που να 'ναι απαραίτητο... Δεν μπορούν να μου προσφέρουν κάτι άλλο... έχουν τις οικογένειές τους ας πούμε.

E: Ναι...

Σ: Γι' αυτό πρέπει να βασιστώ στα πόδια μου... στα δικά μου τα χέρια... να πολεμήσω εγώ με τα όπλα που έχω δηλαδή. Αυτά, τίποτα άλλο...

[...]

Σ: Γιατί κάποτε αυτά τα κορόιδευα – δεν τα έβριζα, τα κορόιδευα – και λέω: "Κοίτα να δεις πώς ζει ο κόσμος, λέω, κι ο καθένας, λέω, από 'δω κι από 'κει ξέρω 'γω". Και τώρα βλέπω ότι κατάληξα εγώ στη θέση τη δικιά τους. Δηλαδή, αυτά που κορόιδευα εεε... τα βρήκα εγώ μπροστά μου...

E: Ναι...

Σ: Δηλαδή, κάτι που δεν περίμενα να γίνει ας πούμε! Και από την οικογένειά μου... και γενικά από...

E: Μμμ... Πώς βλέπετε τον εαυτό σας τώρα... που έχετε βρεθεί εδώ, που έχετε περάσει όλα αυτά τα προβλήματα;

Σ: Κοιτάω να μπορώ να... – σας είπα – να κοιτάξω να επιζήσω τέλος πάντων, να βρω μια δουλειά να επιζήσω. Στην πορεία, να μαζέψω κάποια λεφτά να μπορέσω

επιζήσω... Γιατί δεν έχω κάποιο χέρι βοήθειας.

E: Ναι...

Σ: Στην πορεία... μόνο αυτό. Δεν έχω άλλη λύση... δηλαδή, είναι τα πράγματα δύσκολα... Δηλαδή, εκεί που δεν περίμενα να βρεθώ, βρέθηκα τώρα εγώ ας πούμε – αυτά που σας είπα που κορόιδευα πριν.

E: Μμμ... Στην καθημερινότητά σας αυτή τη στιγμή... τι θα περιγράφατε ότι είναι το πιο δύσκολο ας πούμε;

Σ: Είναι, είναι, είναι! Γιατί δεν περίμενα να βρεθώ στο δρόμο.

E: Μμμ...

Σ: Είναι. Δεν περίμενα να βρεθώ στο δρόμο... Περίμενα να 'χω κατασταλάξει κάπου, σε κάποιο σπίτι... με την οικογένειά μου ξέρω 'γω... Στο σύζυγο είπα να τα ξαναβρούμε, μου λέει... αρνήθηκε, μου λέει: "Όχι".

E: Μμμ...

Σ: Γενικά... δηλαδή, πριν του πω αυτά τα πράγματα... Να τα βρίσκαμε για τα παιδιά τέλος πάντων, όχι για να... κάτι άλλο. Και δεν το δέχτηκε ούτε κι αυτός. Και μετά ξεκίνησαν από 'κει ας πούμε όλα...

E: Μμμ...

Σ: Και κατάληξα εδώ που είμαι. Και βοήθεια από πουθενά όπως σας είπα...

E: Ναι...

[Σύντομη σιωπή]

[...]

Σ: Ναι, μου 'ρθανε όλα! Μου 'ρθανε όλα, μου 'ρθανε όλα απανωτά – όλα δηλαδή!

Ε: Μετά κάπως πάλι υπήρχαν προβλήματα...

Σ: Ναι, ναι, ναι... γιατί πίστευα ότι η μάνα μου θα με καταλάβει πιο καλά. Αλλά κι η μάνα μου κι η ίδια ακόμα δεν με κατάλαβε...

Ε: Μμμ...

Σ: Μπορούσε να μου πει: "Ξέρεις κάτι, κάτσε εδώ σπίτι να βρούμε μία λύση, να βρεις μία δουλειά... να μαζέψεις λεφτά, να με βοηθήσεις κι εμένα όπου μπορείς" αλλά δεν υπήρχε... δεν υπήρχε κουβέντα, δεν μπορούσες να συζητήσεις μαζί της. Γιατί είχε επηρεαστεί απ' τον γιο της... από τον αδερφό μου τον ετεροθαλή τέλος πάντων.

Ε: Ναι, ναι, ναι...

Σ: Και φτάσαμε εκεί που φτάσαμε. Και κατάληξα εδώ που κατάληξα...

Ε: Μμμ...

Σ: Κάτι άλλο δεν έχω να... να πω... εσείς...

Ε: Η ζωή σας πιο πριν πώς ήτανε;

Σ: Όταν ήμουνα παντρεμένη;

Ε: Με τον σύζυγό σας... Τα προηγούμενα χρόνια...

Σ: Καλά! Μια χαρά ήμασταν, δεν είχαμε θέμα.

E: Μμμ... δεν υπήρχαν ιδιαίτερα προβλήματα.

Σ: Όχι, όχι, όχι. Ήμασταν μια χαρά. Ήμασταν μια χαρά όλα. Όλα ήταν μια χαρά.

E: Ναι...

[Σύντομη σιωπή]

[...]

Σ: Γιατί και ψυχολογικά δεν είμαι και τόσο πολύ ας πούμε... μ' έχει πάρει και λίγο από κάτω με όλα αυτά. Γιατί... ονειρευόμουν αλλιώς τη ζωή μου... Δηλαδή, να 'χα μια δουλειά... να 'χα βρει μια δουλειά ξέρω 'γω...

E: Πώς την ονειρεύεστε;

Σ: Μπράβο, να 'χα βρει ένα σπίτι δικό μου, να 'μενα μόνη μου... και να μην είχα θέμα, να μην ήμουν στο... αυτό... στο κατάντι, που λέμε, το κατάντι τώρα αυτό.

E: Μμμ...

Σ: Και... σας λέω, τώρα προσπαθώ να βρω μια δουλειά στην πορεία, να κοιτάξω να βρω μία δουλειά.

[...]

E: Τι πιστεύετε ότι θα... θα σας βοηθούσε να ξαναδυναμώσετε... να ξανασταθείτε στα πόδια σας;

Σ: Καθεαυτό, θα σας πω ξεκάθαρα, μία δουλειά, μία σταθερή δουλειά, να ξέρω τον μήνα παίρνω τόσο...

E: Μία σταθερή δουλειά...

Σ: Κι άμα ξέρω ότι το μήνα παίρνω τόσο κι η δουλειά είναι μόνιμη, βρίσκω κι ένα σπιτάκι ξέρω 'γω, μία γκαρσονιέρα και βάζω το κεφάλι μου από κάτω.

E: Μμμ...

Σ: Και είμαι... καλύτερα... πιστεύω. Αυτό. Γιατί όταν ξέρεις ότι έχεις μια δουλειά και παίρνεις τον μήνα τόσα, και είναι η δουλειά μόνιμη, λες: "Ντάξει, βρίσκω κι ένα σπιτάκι, κάθομαι και αράζω κι έχω το κεφάλι μου ήσυχο. Δεν με ενοχλεί κανένας!"

[...]

E: Εεε... είστε αισιόδοξη; Υπάρχει ελπίδα;

Σ: Ξέρετε τι λέει μία παροιμία; Κάτι ξέρετε κι εσείς με τη δουλειά σας που είστε τόσα χρόνια πιστεύω... ότι η ελπίδα πεθαίνει τελευταία!

E: Μμμ...

Σ: Κι εγώ λέω ότι η ελπίδα πεθαίνει τελευταία... Ε, θα πολεμήσω όσο μπορώ! Μόνη μου αλλά όσο μπορώ! Τώρα αν μπορέσει να με βοηθήσει κάποιος ξέρω 'γω στην πορεία... άλλο θέμα αυτό!

E: Ναι...

Σ: Αλλά κατά τα άλλα βασίζομαι στα δικά μου τα... στα δικά μου τα χέρια. Δεν περιμένω κάτι από κανέναν δηλαδή. Γιατί είμαι μόνη μου, πολεμάω μόνη μου – σας το ξανάπα και πάλι. Δεν έχω κάποιον να 'ναι δίπλα μου, να με βοηθήσει σε μια δύσκολη στιγμή... όπως τώρα ας πούμε βρέθηκα εδώ που βρέθηκα.

[...]

Σ: Αυτό λέω. Γιατί, σας λέω, βοήθεια δεν έχω από κανέναν, ούτε περιμένω από κανέναν βοήθεια. Όλοι μ' έχουνε ξεγράψει... σαν να 'χω δηλαδή πεθάνει... με λίγα λόγια.

Ε: Άλλους ανθρώπους που έχουνε βρεθεί σε παρόμοιες δυσκολίες μ' εσάς ξέρετε;

Σ: Όχι.

Ε: Αστέγους ή όχι.

Σ: Όχι, δεν ξέρω. Εδώ ότι γνώρισα... μόνο εδώ πέρα... κάτι ανθρώπους που 'μαστε μαζί, που καθόμαστε κάτω στο σαλόνι και συζητάμε.

Ε: Ναι...

Σ: Άλλους όχι, δεν ξέρω. Και αυτούς ξέρω... που σας είπα που τους έβλεπα πριν φτάσω εγώ σ' αυτή τη θέση, που τους έβλεπα στο δρόμο από 'δω κι από 'κει. [...] Είναι δύσκολα τα πράγματα... πολύ δύσκολα! Εγώ βλέπω ότι είναι δύσκολα τα πράγματα. Δηλαδή, από τη μεριά τη δικιά μου... υπάρχει δυσκολία. Όταν δεν έχεις αυτό... μια δουλειά στα χέρια σου, να ξέρεις τον μήνα παίρνεις τόσα, δεν μπορείς να πεις ότι ανασαίνω κι είμαι εντάξει...

Ε: Μμμ...

Σ: Εκεί είναι το θέμα. Δηλαδή, κινδυνεύεις απ' όλες τις μεριές... – αυτό θέλω να πω.

[...]

Σ: Δεν μπορώ να πω κάτι άλλο γιατί κι εγώ είμαι τώρα σε θέση που 'μαι... τα σκέφτομαι όλα, έχω πολύ στεναχωρηθεί... Η ψυχολογία μου δεν είναι και τόσο πολύ

καλά, γιατί ήμουν διαφορετικά ας πούμε πριν και τώρα είμαι κάπως... Τα σκέφτομαι όλα – γιατί είναι θέμα επιβίωσης τώρα από 'δω και πέρα, θέμα επιβίωσης... Δηλαδή, σας λέω, και καλά που βρέθηκε να μείνω εδώ! Και πόσο ας πούμε θα μείνω εδώ; – 'ντάξει... Μετά από κάποιο σημείο θα σου πούνε: "Ξέρεις κάτι;" ένα πρωί, "Φύγε" – ξέρω 'γω, ένα βράδυ.

E: Μμμ...

Σ: Και πάλι μένεις στον δρόμο, και πάλι ψάχνοντας πας. Είναι δύσκολα τα πράγματα δηλαδή, δεν είναι... είναι εύκολα...

E: Ναι, σκέφτεστε ότι μπορεί να φύγετε και από 'δω κάποια στιγμή, να σας πούνε ότι...

Σ: Ναι, το σκέφτομαι κι αυτό! Το σκέφτομαι κι αυτό, το σκέφτομαι κι αυτό... Πολλά σκέφτομαι με το μυαλό μου, πάρα πολλά. Τα βάζω ένα-ένα και τα σκέφτομαι με τη σειρά. Αυτό... γι' αυτό λέω ότι είναι θέμα επιβίωσης από 'δω και πέρα.

E: Υπάρχει κάτι απ' όλα αυτά εεε... που σκέφτεστε ή κάτι που σας κάνει να αισθάνεστε καλύτερα;

Σ: Καλύτερα; Το μόνο καλό που σκέφτομαι είναι ότι κάποια στιγμή... τα παιδιά μόνο που σκέφτομαι και ας μη τα πολυβλέπω. Το μόνο καλό που έχω στο μυαλό μου είναι τα παιδιά μου... Τίποτα άλλο.

[...]

Σ: Σας λέω, η ζωή μου ήταν... ένα μαρτύριο απ' τα παιδικά μου τα χρόνια... Δεν μπορώ να πω ότι είχα μια καλή ζωή. Όλο προβλήματα, όλο καβγάδες, όλο... Με τον γάμο μου λίγο ηρέμησα που ήμουν σχεδόν είκοσι χρόνια παντρεμένη. Εκεί είδα ότι ηρέμησα... έκανα την οικογένειά μου, έκανα τα παιδιά μου... τότε ηρέμησα. Κι έβλεπα την ζωή μου πριν παντρευτώ – ας πούμε πριν κάνω τα παιδιά μου – και τώρα

πάλι που χώρισα. Δηλαδή, όπως ήταν τα παιδικά μου τα χρόνια, τα επτά μου τα χρόνια και μετά που χώρισε η μάνα μου... Εεε... ήμουν στο ρόλο μου εντάξει, ήμουν ήρεμη, όλα εντάξει, καλά, είχα το σπίτι μου, τα παιδιά μου, τον άντρα μου... τους φρόντιζα, τους αγαπούσα, μαγείρευα, τα πάντα όλα. Και τώρα ξαφνικά στα τρία χρόνια πάλι βρέθηκα σ' αυτό το... το πήγαινε-έλα που λέμε.

Ε: Μμμ... Σας θυμίζει αυτό τα παιδικά σας χρόνια; Αυτό που ζείτε τώρα;

Σ: Όντως, ναι! Ειλικρινά σας μιλάω. Ειλικρινά, κύριε Στέλιο, με πάει πίσω στα παιδικά μου τα χρόνια... Ειλικρινά! Κι αυτό είναι πολύ κακό να γυρνάς πίσω... Δηλαδή, εμένα αυτό το πράγμα τώρα δηλαδή μου κάνει κακό... και στην ψυχολογία μου... δηλαδή, με φέρνει πίσω στα παιδικά μου τα χρόνια... σ' αυτή τη ζωή, τους καβγάδες, το ένα, το άλλο... που είχα φύγει κι απ' το σπίτι μου απ' τα δεκαοχτώ μου και με πιάνει κάποια στιγμή και λέω: "Θα σηκωθώ και θα φύγω" γιατί δεν πήγαινε άλλο...

Ε: Μμμ...

Σ: Με καβγάδες, με φασαρίες... Και τώρα πάλι έφτασα εδώ πάλι που 'φτασα. Δηλαδή, μου θυμίζει τα παιδικά μου τα χρόνια που ήμουν ακόμα πριν παντρευτώ. Με στέλνει πάλι πίσω που λέμε το παρελθόν... με κυνηγάει... Κι αυτό είναι πολύ άσχημο... πάρα πολύ άσχημο... γιατί εκεί που έλεγα ότι ανάσaina, ήμουν εντάξει, πάλι τα ίδια! Αυτό...

Ε: Εντάξει...

Σ: Αυτό... ελπίζω ότι... να τη βρω τη λύση – τι να πω; – να τη βρω τη λύση... Κάποια στιγμή! Το ψάχνω, το παλεύω τι... δεν μπορώ να κάνω κάτι άλλο...

Ε: Εντάξει, τώρα νομίζω προέχει τώρα αυτό που λέτε...

Σ: Ναι, ναι... είναι θέμα απλά επιβίωσης... γενικά επιβίωσης... γενικά... ναι, ναι,

γενικά επιβίωσης. Ναι, γιατί μερικοί σου λένε: "Ντάξει, δεν με ενδιαφέρει. Έχω το σπίτι μου, έχω τη μάνα μου, τον πατέρα μου, με βοηθάνε...". Εγώ δεν το βλέπω τώρα έτσι. Εγώ μ' αυτά που 'χω περάσει πριν – σας είπα – και μετά απ' τον γάμο μου που χώρισα, μου γυρνάνε πάλι όλα πίσω, κάτι χρόνια πίσω.

E: Ναι... ναι..

Σ: Δηλαδή, τώρα πάω 44... Δηλαδή... μου γυρνάνε πίσω μου πάλι τα χρόνια μου απ' τα οχτώ που έχει χωρίσει η μάνα μου με τον πατέρα μου...

E: Μμμ...

Σ: Και τα βάζω τώρα... πάλι πίσω – με γυρνάνε πάλι πίσω. Εκεί που 'λεγα ότι τα 'σβησα, τα ξέχασα, είμαι εντάξει... πάλι τα ίδια... πάλι μαζεύονται... και αυτό είναι πολύ... άσχημο...

E: Μμμ... ναι... ναι... εεε... κοιτάζτε νομίζω πρώτα τώρα προέχει αυτά τα πράγματα έτσι... να δείτε αυτά με τη δουλειά και ίσως και τον ξενώνα που λέτε... Και μετά, σε μία δεύτερη φάση, αργότερα, αν βλέπετε ότι ψυχολογικά κάποια πράγματα, ας πούμε, από το παρελθόν σας ξανάρχονται και...

Σ: Ναι, ναι, όντως!

E: Θα μπορούσατε να τα συζητήσετε με κάποιον... ίσως αργότερα ας πούμε να σας βοηθήσει έτσι λίγο να ξαναπάρετε δυνάμεις, να βγείτε απ' όλο αυτό...

Σ: Ναι, ναι... ναι, γιατί τώρα είμαι πολύ... είμαι σε πολύ δηλαδή... τα σκέφτομαι όλα – πάλι. Έρχονται όλα πάλι στο μυαλό μου! Όλα, όλα πάνε πίσω πάλι! Και αυτό δεν είναι καλό!

E: Μμμ...

Σ: Γιατί δεν είναι καλό στην ψυχολογία... – τη δικιά μου. Δεν ξέρω για τους άλλους, για τη δικιά μου ψυχολογία λέω. Γιατί εγώ θυμάμαι ήμουν δυνατός άνθρωπος, πολύ δυνατός άνθρωπος. Και τώρα ξαφνικά βλέπω ότι έχω γίνει... αδύναμη... Δεν το περίμενα αυτό το πράγμα από μένα... κι όμως έχω γίνει αδύναμη... Μ' όλα αυτά δηλαδή που έχω περάσει έχω γίνει αδύναμη... Δηλαδή, η δύναμη που είχα... Και κοιτάω τώρα πάλι μήπως μπορέσω να την ξαναπάρω, να την... ξανααποκτήσω – τι να πω τώρα; Γιατί είμαι ένα αδύναμο, που λέμε, φύλλο... φύλλο στον αέρα που λέμε... Όπου φυσάει, που λέμε, ο άνεμος, ο αέρας, πηγαίνεις; Ακριβώς έτσι! Γι' αυτό σας λέω ότι με γυρνάει χρόνια πίσω... στα παιδικά μου τα χρόνια πάλι... τα ίδια προβλήματα... καβγάδες, θέμα επιβίωσης, προβλήματα με τη μάνα, με τον πατριό... με το ένα, καβγάδες, φασαρίες... Τι να σας λέω τώρα εντάξει! Θα 'χουμε να συζητάμε... – τα 'παμε!

Ε: Μμμ... εντάξει, τα 'παμε, κι αν θέλετε μπορούμε και να τα ξαναπούμε!

Σ: Ναι, γιατί όχι! Εντάξει. [*Γέλιο*] Γιατί όχι;

Ε: Εντάξει!

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με τον Μηνά:

Ερευνητής: Ναι, εμ... λοιπόν... θέλετε να μου πείτε έτσι, λίγο, πώς περνάτε τις μέρες σας, πώς είναι αυτή τη στιγμή τα πράγματα για εσάς.

Συμμετέχων: Ναι. Τις μέρες μου τις περνάω... περισσότερες ώρες είμαι εδώ. Όταν... πολλές φορές η κυρία Κωνσταντίνα, λόγω ότι έχω τα προβλήματά μου, με αφήνει και μένω το πρωί. Μετά, μπαίνω στις έξι ώρα. Κάποτε – πριν ένα μήνα περίπου; – έμπαινα και το πρωί και το απόγεμα στις τέσσερις. Γιατί τα προβλήματα που έχω, έχω καρκίνο, έχω την καρδιά μου, έχω ζάχαρο, έχω πίεση. Και... έμπαινα στις τέσσερις η ώρα. Τώρα δεν έχω ανάγκη να μπω στις τέσσερις. Αισθάνομαι τον εαυτό μου πιο δυνατό...

Ε: Μάλιστα...

Σ: Αισθάνομαι ότι... όταν ήρθα εδώ πριν εννέα μήνες ήρθα με πατερίτσες. Έτοιμος για να τελειώσω ήμουν. Ήμουν έτσι... Τώρα είμαι μια χαρά. Χάρης στον γιατρόν του [Νοσοκομείο Α] και του [Νοσοκομείο Β]. Πήγα εκεί έκανα τις ακτινοβολίες μου. Είμαι μια χαρά! Αισθάνομαι δηλαδή... Αν βγάλω και τον καθετήρα, εεε... νομίζω ότι οι γιατροί μου κόψανε ορισμένα φάρμακα, όπως παραδείγματος χάρη... για τους πόνους... τα διαθερμικά. Ξέρετε αυτά τα αυτοκόλλητα που μπαίνουν στους καρκινοπαθείς που πονάνε. Μου κόψανε το πρωινό το φάρμακο που έπαιρνα για τον καρκίνο. Είχα PSA 450. Έχω και τα χαρτιά μπορώ να... Όχι συγγνώμη. 550! PSA 550! Και το κανονικό είναι ως τρία-τριάμισι στην ηλικία μου, γιατί είμαι 62 χρονών. Εεε... μου το κόψανε και αυτό το φάρμακο γιατί θεωρούν ότι πάω πάρα πολύ καλά και από 550 έχω κατέβει στο έξι!

Ε: Μμμ, ναι. Ναι...

Σ: Το μόνο που μου... που κάνω αυτή τη στιγμή είναι ότι κάνω μία ένεση – εεε... υπό... δε θυμάμαι τώρα πώς τη λένε – κάθε τρεις μήνες. Αυτή είναι για τον καρκίνο. Και τώρα είχα πάει τη Δευτέρα στο νοσοκομείο, τους παρακάλεσα γιατί... είναι και αντιαισθητικό... ο καθετήρας εεε... και προβλήματα, ξέρεις μυρίζει, κάνει... παρόλο που... κάθε μέρα κάνω μπάνιο. Δεν μπορώ να το σώσω. Προσπαθώ... Αυτό... Και θεωρώ ότι πηγαίνω πάρα πολύ καλά. Δηλαδή, το αισθάνομαι αυτό ότι πάω πάρα πολύ καλά, εγώ ο ίδιος το αισθάνομαι... Αυτό...

Ε: Οπότε πάνε καλά τα πράγματα, όσον αφορά την υγεία σας...

Σ: [Αμέσως] Πάνε πολύ καλά! Πάνε πάρα πολύ καλά! Πάνε περισσότερα καλά απ' ότι νόμιζα. Ναι. Αυτό έχω να σου απαντήσω.

Ε: Ναι. Μου είπατε ότι... είστε εδώ εννέα μήνες περίπου.

Σ: [Αμέσως] Εννέα, ναι ναι, εννέα μήνες είμαι σίγουρα. Μπορεί να 'μαι και δέκα.

Εννέα μήνες σίγουρα είμαι όμως...

Ε: Και... πέρα από το κομμάτι, έτσι, το ιατρικό που λέμε...

Σ: Ναι.

Ε: Η καθημερινότητά σας πώς είναι;

Σ: Η καθημερινότητά μου δεν έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά... γιατί... δεν μπορώ πρώτα απ' όλα να περπατήσω – τώρα, ακόμα. Έχω πρόβλημα στο να περπατήσω, εεε... θέλω ξεκούραση, πηγαίνω σε κάποιο παγκάκι, κάθομαι, για να ηρεμήσω... Εεε... γιατί προχθές που με εξετάσανε μου βρήκανε και... ου... – τέλος πάντων, δε, δεν το θυμάμαι ακριβώς, ακριβώς. Μου 'δωσαν χάπια για τα τσουξίματα που είχα και τα λοιπά, και τα λοιπά... Ο γιατρός στο [Νοσοκομείο Α] πάλι. Εεε... δε θυμάμαι πώς το λένε... ουρο, ουρολοίμωξη!

Ε: Ουρολοίμωξη...

Σ: Ουρολοίμωξη. Απ' τον καθετήρα, ξέρεις...

Ε: Ναι, ναι.

Σ: Από εκεί το έπαθα αυτό το πράγμα. Και... ουρολοίμωξη είναι; Μήπως είναι κάτι άλλο; Τώρα δε το θυμάμαι και ακριβώς... Κάτι τέτοιο πάντως είναι... παίρνω χάπια εεε... μόλυνση. Μόλυνση είχα πάθει! Τώρα το θυμήθηκα. Μόλυνση. Και μου 'δωσαν κάτι χάπια και το μόνο που μου είπαν: "όταν παίρνεις τα χάπια σου να ξαπλώνεις". Εγώ το βράδυ που παίρνω, το πρωί παίρνω το χάπι, κάθομαι στο κρεβάτι. Μετά δε χρειάζεται να καθίσω για το λόγο ότι το επόμενο χάπι θα το πάρω το βράδυ. Ακόμα δε το 'χω πάρει θα το πάρω το βράδυ, γιατί έχω και προβλήματα... Οπότε έχει λυθεί κι αυτό το θέμα. Τώρα με την καρδιά μου έχω... εεε... παίρνω τέσσερα-πέντε χάπια διαφορετικά. Θεωρώ ότι πηγαίνω και εκεί πάρα πολύ καλά. Το στεφανιογράφημα που μου 'κάναν δεν βρήκαν καμία αρτηρία βουλωμένη... Και... και 'κεί πάω καλά. Το

ζάχαρο... η πίεση κι αυτά... είναι ρυθμισμένα, πάνε μια χαρά. Γιατί ο καρδιολόγος μου πρόσθεσε κι άλλο χάπι για το... πες το... για την πίεση. Έπαιρνα ένα κάθε πρωί. Τώρα παίρνω... το πρωί και μισό το βράδυ, άλλη μάρκα... χαπιού... Και... είμαι μια χαρά. Ναι, πάω... δηλαδή, πάρα πολύ καλά, είμαι πολύ ευχαριστημένος με τους γιατρούς.

[...]

Σ: Έτσι το κρίνω εγώ. Είμαι δηλαδή ενθουσιασμένος, είμαι καλά! Και τώρα περιμένω να μου βγει και μία σύνταξη – λόγω του καρκίνου και λόγω της καρδιάς δε μπορώ να δουλέψω... λόγω είμαι και 62 χρονών – και... σιγά σιγά θέλω να... θα νοικιάσω μία γκαρσονιέρα. Αν θα μου βγάλουν κι αυτό, έχω βρει δουλειά, θα πάω σ' ένα φίλο μου να δουλέψω. Δεν είναι πολλά τα λεφτά αλλά για μένα είναι πάρα πολλά. 700 ευρώ μου 'πε θα μου δίνει... συν 300 που θα παίρνω... 1000. Πόσα θα φάω; Και περιμένω τώρα. Αλλά περιμένω πρώτα να μου βγει το επίδομα, ξέρεις... αυτό που δίνει η πρόνοια...

E: Ναι...

Σ: Κάθε, δίνει κάθε, κάθε... ναι, κάθε δύο μήνες... 620 ευρώ νομίζω.

E: Ναι...

Σ: Και... Δεν είμαι καλά. Αν ήμουνα καλά... Δηλαδή, όταν περπατάω λίγο κουράζομαι. Πονάνε και λίγο τα πόδια μου... αλλά είμαι πολύ πεισματάρης.

E: Μμμ... δεν το βάζετε κάτω...

Σ: Είμαι πολύ πεισματάρης! Δε το βάζω κάτω με τίποτε...

E: Εντάξει...

Σ: Πολλοί μου λέγανε ότι... "Άντε! Καλό ταξίδι!". *[Γελώντας]* "Καλά, λέω, θα σας στείλω εσάς και μετά θα φύγω εγώ, μη στεναχωριέστε!". Ήμουν πάρα πολύ αδύνατος. Ρωτήστε την κυρία Κωνσταντίνα μόλις πρωτοήρθα πώς ήμουνα *[χαμηλόφωνα]*.

Ε: Θέλετε να μου πείτε λίγο πώς πρωτοήρθατε εδώ... πώς ήταν τα πράγματα...

Σ: Βεβαίως και να σου πω! Εγώ... ήμουνα βιοτέχνης, είχα τα ρούχα Φ. Το εργοστάσιο το είχα στο *[περιοχή, διεύθυνση]*. Εκεί, δε θα σου μιλήσω πολύ γιατί συγκινούμαι... Εεε... είχα χρέη. Μου κατασχέσαν σπίτια, διαμερίσματα. [...] Τα μισά, γιατί τα άλλα μισά ήταν στη γυναίκα μου. Μου κατασχέσαν το σπίτι που έμενα [...] Από εκεί και πέρα με ρημάζανε. Όταν έφυγα – έφυγα πήγα τρία χρόνια στο εξωτερικό – γύρισα – δεν μου άρεσε καθόλου, μα καθόλου... – γύρισα και με συλλάβανε. Είχαν βγει πολλές αποφάσεις, και μέσα σ' αυτές τις αποφάσεις είχα και ένα κακούργημα. Όλα οικονομικής φύσεως.

[...]

Σ: Και έτσι κατάντησα να είμαι εδώ... γιατί αυτό για μένα είναι κατάντια! Δεν έχω κανένα παράπονο με κανέναν. Όλοι μου φέρονται άψογα εδώ μέσα. Εγώ! Δεν αισθάνομαι καλά εγώ... μέσα μου...

Ε: Ναι... Τι σκέφτεστε γι' αυτό; Πώς αισθάνεστε;

Σ: Κοίταξε να σου πω... Εδώ μέσα είναι κάθε καρδιάς καρύδι, θα σου το πω. Οι μισοί δεν χωνεύουν τους άλλους μισούς, γίνονται πράγματα που για μένα είναι ξένα... είναι πραγματικά όμως ξένα... Το μόνο που κάνω είναι... φεύγω νωρίς πηγαίνω στο δωμάτιο μου... Από το προσωπικό, όλα τα παιδιά είναι άψογα, μα όλα! Αν είχα κάτι θα σου το 'λεγα. Μου 'χουν φερθεί άψογα. Και τώρα περιμένω... αυτή τη σύνταξη που σας είπα, να βγάλω αυτό εδώ γιατί δε μπορώ να περπατήσω... και θα παίρνω και 700 το μήνα απ' τη δουλειά που είναι φίλος μου 30 χρόνια. Αυτά σκέφτομαι. Δηλαδή, σκέφτομαι όσο το γρηγορότερο να φύγω.

Σ: Εντάξει, ακόμα... Μεγάλος είμαι! Δεν είμαι μικρός. Αλλά, επειδή έχω κάνει μια αθλητική ζωή από μικρός... να σκεφτείς ότι δεν πίνω καθόλου. Το σιχαίνομαι το ποτό! Πάντα η διατροφή μου ήτανε... πάρα πολύ καλή. Ποτέ μου δεν έτρωγα κρέας, ούτε τρώω. Και θεωρώ ότι αντέχω ακόμα. Για να μη σου πω ότι υπάρχει και περίπτωση να ανοίξω και δικιά μου δουλειά.

E: Ναι, σκέφτεστε...

Σ: Ναι!

E: ...να ανοίξετε πάλι κάτι καινούριο;

Σ: Το σκέφτομαι, ναι. Το σκέφτομαι αλλά μου λείπουν αυτά, αλλά θα τα βρω. Έχω εγώ φίλους που μπορούν να... να ενδιαφερθούν.

[...]

E: Γνωρίζετε άλλους ανθρώπους όμως που έχουν παρόμοιες δυσκολίες αυτή τη στιγμή, όπως εσείς... έτσι... που δεν έχουν δική τους στέγη.

Σ: Ναι. Εεε, κοιτάξτε να δείτε... Ήρθα με άλλη φιλοσοφία. Στους εννέα μήνες που είμαι εδώ... ενώ στην αρχή τους λυπόμουν, τώρα δεν τους λυπάμαι...

E: Ναι...

Σ: Δεν είναι... Εγώ θεωρώ ότι δεν είναι άνθρωποι επιπέδου...

E: Ναι...

Σ: Εγώ το θεωρώ. Εγώ μπορεί να είμαι πιο κάτω απ' αυτούς όμως. Αλλά θεωρώ, εγώ, ότι δεν... δεν μπορείς να συνεννοηθείς. Δεν μπορείς με τίποτα. Οι μισοί πάνε να βγάλουν το μάτι των άλλων μισών. Οπότε σηκώνομαι, πάω στο δωμάτιο μου νωρίς-

νωρίς [γελώντας]... εκεί υπάρχουν... όλοι είναι καλά παιδιά. Εκεί που μένω είμαστε εφτά άτομα, εδώ πάνω, στον όροφο... και εντάξει, ούτε τους ενοχλώ, ούτε με ενοχλούν... όλα καλά! Βέβαια, δεν είναι τέλεια, αλλά είναι πολύ καλά.

Ε: Ναι, ναι...

Σ: Γιατί τέλειο σημαίνει να είσαι μόνος σου, να έχεις τις ανέσεις σου, να, να, να...
Εδώ, δεν έχω αυτά που πρέπει...

[...]

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με τον Μιχάλη:

Ερευνητής: Εμ, αρχικά, να σας ρωτήσω... έτσι... πώς περνάτε τις μέρες σας; Πώς είναι αυτή τη στιγμή τα πράγματα;

Συμμετέχων: Κοίταξε, αυτή τη στιγμή... [αναστεναγμός] δεν σου κρύβω είναι λίγο δύσκολα...

Ε: Μμμ, ναι...

Σ: Εεε... οι μέρες πώς να περνούν; Ζω... εγώ προσωπικά... ζω πάντα με μια ελπίδα – έτσι; Ότι κάτι καλό θα μου παρουσιαστεί, κάτι... Και... εντάξει, οι μέρες περνάνε ψάχνοντας για κάποια δουλίτσα, κάποιο μεροκαματάκι... Αυτά... δεν... Δηλαδή, στη γύρα συνέχεια, στο ψάξιμο που λέμε...

Ε: Χμμ, ναι. Στο ψάξιμο για κάποια δουλειά...

Σ: Ναι, ναι. Μα αυτό είναι, σήμερα είναι... η δουλειά είναι το παν.

Ε: Μμμ. Και, πώς... Δουλεύατε, εσείς, κάπου; Με τι ασχολούσασταν;

Σ: Εγώ, κοιτάξε... εγώ παλιά [...] δούλευα σε μία κατασκευαστική εταιρία η οποία... λόγω της κρίσης μας απέλυσε...

Ε: Πότε συνέβη αυτό;

Σ: Αυτό τώρα είναι πριν... έξι χρόνια;

Ε: Ναι, ναι.

Σ: Είχα κάποια λεφτά μαζέψει, νοίκιαζα σπίτι, ζούσα ανθρώπινα... Εεε... Αυτά κάποτε τελείωσαν... και αναγκάστηκα να βγω στο δρόμο. Δεν είχα να πληρώσω ενοίκιο, δεν είχα να πάρω το ένα, το άλλο, δεν... και αναγκάστηκα και βγήκα στο δρόμο. Αυτό είναι.

Ε: Και πόσο καιρό μείνατε στο δρόμο;

Σ: Στο δρόμο έμεινα... όταν πρωτοβγήκα σαν άστεγος ξέρω 'γω, έμεινα κάνα χρόνο στο δρόμο. Μετά, μέσω ενός άλλου φίλου, γνώρισα [M.K.O.], και φιλοξενήθηκα εκεί στον ξενώνα για... τέσσερα χρόνια.

Ε: Α, μάλιστα. Μείνατε τέσσερα χρόνια λοιπόν εκεί.

Σ: Δούλευα εκεί [...] – παίρναμε από εκεί κάποια χρήματα – αλλά τελείωσε κι αυτό, έκλεισε ο ξενώνας... έφυγα εγώ από 'κει, και τώρα ήμουνά πάλι στο δρόμο.

Ε: Και μετά απ' αυτό δηλαδή ξαναβρεθήκατε χωρίς στέγη...

Σ: Ναι, ναι. Ε... εντάξει, να σου πω μια αλήθεια... εγώ έφυγα από τον ξενώνα, μόλις ένιωσα ότι θα κλείσει ο ξενώνας, έφυγα...

Ε: Το αποφασίσατε εσείς, δηλαδή;

Σ: Ναι, έφυγα. Μετά, κατά καιρούς... εεε... με φιλοξενούσαν διάφοροι φίλοι.

Ε: Είχατε κάπου να πάτε τότε που φύγατε;

Σ: Κοίτα, θέλεις να σου πω μία αλήθεια; Μια αλήθεια θα σου πω. Εγώ, εάν ήθελα, δεν ήμουν άστεγος... δεν θα έμεινα άστεγος...

[...]

Σ: Και... έτσι συνέχισα... έφυγα μετά [...], βγήκα πάλι έξω... κι όπως σας είπα, κατά καιρούς φιλοξενιόμουν σε διάφορους φίλους... Αλλά και στον φίλο δεν μπορείς να μείνεις – κι εγώ δε νιώθω ωραία! Κι εγώ δε νιώθω... Βέβαια, ο φίλος μου είπε: "Κάτσε ρε, και μια βδομάδα, και ένα μήνα". Δεν μπορώ, είμαι λίγο... δεν μπορώ να νιώθω ότι θα είμαι σε κάποιο σπίτι χωρίς δουλειά... θα κάθομαι εκεί να τρώω τώρα – όπως το ένιωθα εγώ – τσάμπα και, ξέρω 'γω, χωρίς να δουλεύω, χωρίς να έχω κάτι να προσφέρω κι εγώ σ' αυτό το σπίτι.

Ε: Ναι.

Σ: Έτσι. Κι αναγκαζόμουν και πήγαινα δύο μέρες εκεί, τρεις μέρες εδώ – τουλάχιστον για να κάνω ένα μπάνιο. Δεν μπορείς κιόλας να βρομίσεις, έρχεσαι σε επαφή με κόσμο, μπαίνεις μες στα λεωφορεία, μπαίνεις...

Ε: Ναι... Με όλο αυτό πως νιώθατε; Τι αισθανόσασταν ότι είναι το πιο δύσκολο ας πούμε;

Σ: Να σου πω κάτι; Ήρθαν στιγμές που είχα βαρεθεί τα πάντα. Πέρασα από αυτό το στάδιο. Κάποια στιγμή, κι όταν έφυγα και από τον ξενώνα, πήγα σε κάποια δουλίτσα... δεν... δεν μπόρεσα να κάνω κάτι σε αυτή τη δουλειά, και δεν σου κρύβω με είχε πάρει πολύ από κάτω... δεν ενδιαφερόμουν για τον εαυτό μου... ήμουν αζύριστος... ήμουν άπλυτος... Εντάξει, μετά, κάποια στιγμή συνήλθα κάπου και λέω: "Κάτσε δεν γίνεται, εάν σε πάρει και από κάτω πάμε χαμένοι! Μετά δεν

ξανασηκώνεσαι πια εύκολα". Κι αυτό... Τι να πω; Και προσπαθούμε πάντα για μία δουλίτσα. Για μένα αυτό είναι το παν, μία δουλίτσα...

Ε: Έχετε καταφέρει να βρείτε κάποια δουλειά, να ξαναεργαστείτε το τελευταίο διάστημα;

Σ: Λίγο πριν έρθω εδώ, είχα πάει με κάποιο παιδί το οποίο δουλεύαμε παλιά [...], κάναμε κάποια μεροκάματα. Αυτό ήτανε. Δεν είχε κι αυτός άλλο, δεν μπορούσε τώρα να με έχει εμένα να κάθομαι και να με πληρώνει! Ε, δε γίνεται αυτό... Πήγα για κάνα μήνα εκεί, εντάξει, έκανα κάποια μεροκαματάκια... τέλος και αυτό.

Ε: Σταμάτησε μετά...

Σ: Τέλος και αυτό. Αυτό είναι... *[αναστεναγμός]*

Ε: Με άλλους ανθρώπους έχετε επικοινωνία, έχετε σχέσεις;

Σ: Εννοείς – τι με άλλους ανθρώπους, με άστεγους και τέτοια;

Ε: Είτε – ναι – που είναι άστεγοι, είτε όχι.

Σ: Βέβαια, έχω πολλούς φίλους, πάρα πολλούς φίλους! Και με ανθρώπους που έχουμε κοιμηθεί μαζί έξω, κι ορισμένους που μένουν εδώ τους ξέρω και από πιο παλιά.

Ε: Μμμ...

Σ: Κοίταξε – να σου πω κάτι; Ο άστεγος όταν δεν έχει παρέα είναι πολύ κακό, πολύ άσχημο... Δεν μπορείς εεε... δηλαδή... Το πώς ένιωσα εγώ την πρώτη νύχτα που έμεινα έξω, ούτε στον χειρότερό μου εχθρό να το νιώσει! Δηλαδή...

Ε: Τι νιώσατε;

Σ: Ήμουνα σαν χαμένος... δηλαδή, καθόμουν σε ένα παγκάκι έβλεπα τον κόσμο, πήγαινα, ερχόμουν και έλεγα: "Πού θα πάω εγώ τώρα; Η ώρα περνάει!". Και μπορώ να σου πω ότι με βρήκε εκεί μέχρι το πρωί! Βέβαια, τότε ήταν και καλοκαίρι – αν θυμάμαι καλά – και... Έχω κοιμηθεί και σε στοά – με χιόνια έξω στην Αθήνα!

Ε: Μμμ... δύσκολο αυτό...

Σ: Πολύ! Πολύ!

Ε: Πώς θα την περιγράφατε την ζωή στον δρόμο;

Σ: Πώς θα την περιέγραφα; Είναι... πολύ δύσκολη. Πολύ δύσκολη! Πρώτα-πρώτα ο άστεγος – εννοώ αυτός που κοιμάται έξω – δεν μπορεί να κοιμηθεί, δεν ξεκουράζεται... δηλαδή, μπορώ να σου πω ότι κοιμάσαι με το ένα μάτι... γιατί σου περνάνε διάφορα από το μυαλό... να μην σε κλέψει ο άλλος, να μην έρθει και σε μαχαιρώσει... Μιλάμε πολύ... εδώ όπως έχουμε γίνει πια, είμαστε ζούγκλα. Λοιπόν, είναι πολύ άσχημα... πολύ, πολύ!

Ε: Μμμ... Αλλά το ότι είχατε επαφή και με άλλους ανθρώπους που ήταν κι αυτοί με παρόμοιες δυσκολίες...

Σ: Ναι, γι' αυτό σου είπα ότι... εεε...

Ε: Αυτό βοήθησε;

Σ: Πάρα πάρα πολύ! Πάρα πολύ! Σε βοηθάει και ψυχολογικά, και σου δίνει δύναμη... Δηλαδή, βλέπεις τώρα και λες: "Ρε γαμώτο, εντάξει, θα το παλέψω, δεν είμαι ο μόνος"! Ενώ όταν είσαι μόνος σου, δεν μπορείς, δεν μπορείς, δηλαδή... σκέφτεσαι συνέχεια, στο μυαλό σου περνάνε σκέψεις, περνάνε... Ενώ όταν είσαι με παρέα, εντάξει, θα πεις μια κουβέντα, θα πει ο άλλος μια κουβέντα, θα πει... θα γελάσεις λίγο, θα... ξεχαστείς λίγο. Ενώ όταν είσαι μόνος, δεν ξεχνιέσαι με τίποτα. Και επειδή εγώ – να σου πω κάτι – και επειδή εγώ είμαι και λίγο – πώς να στο πω – άνθρωπος

που... ντρέπομαι, πολύ ντροπαλός... Θα σου πω κάτι ότι... στις αρχές όταν ήμουν άστεγος, πριν μάθω τα κόλπα που λέμε – που να πηγαίνω να κάνω μπάνια, που να... – ντρεπόμουν να έρχομαι και σε επαφή με κόσμο... είχα απομακρυνθεί από τον κόσμο... είχα απομακρυνθεί...

E: Χμμ, ντρεπόσασταν... πώς...

Σ: Γιατί – ξέρεις τι; – λες "τόρα θα πάω στον άλλο δίπλα, θα του μυρίσω λίγο, θα...". Και πάλι, μέσω της παρέας, ήρθα και... Έβλεπα ότι και οι άλλοι είναι όπως εμένα και έπαιρνα δύναμη – πες το κι έτσι!

E: Ναι, ναι. Είναι πολύ σημαντικό αυτό...

Σ: Βέβαια!

E: Οι άλλοι – που λέτε... αισθανόσασταν έτσι ντροπή γι' αυτό – τι πιστεύετε ότι, πώς σας βλέπανε οι άλλοι άνθρωποι;

Σ: Κοίταξε, υπήρχαν άνθρωποι που... με κοίταζαν – το λέω και συγκινούμε – σαν να 'μουνα ένα σκουπίδι! Μου έχει τύχει εμένα αυτό.

E: Ναι.

Σ: Υπήρχαν όμως και άνθρωποι, και κυρίως σε νεαρή ηλικία – αυτοί για μένα είναι οι πιο ευαισθητοποιημένοι στο θέμα της αστεγίας – που με κοίταζαν, που... και να με κεράσουν τσιγάρο που δεν είχα, και να μου πάρουν να φάω – έτσι; Ενώ μου έχει τύχει και σε ανθρώπους σε μεγαλύτερη ηλικία το να με κοιτάζουν σαν να ήμουν – τι να σου πω – όπως βλέπεις ένα σκουπίδι. Μου έτυχε αυτό... Είναι πολύ δύσκολα παιδιά, δεν ξέρω, δεν ξέρω. Και να σου πω κάτι; Απ' ότι μαθαίνω κιόλας, κάθε μέρα και πληθαίνουν οι άστεγοι, γίνονται και πιο πολλοί. Τώρα δεν ξέρω πού θα φτάσει αυτό...

E: Για εσάς υπάρχει κάτι που σας κάνει ή που σας έκανε να αισθάνεστε καλύτερα

μέσα σε όλα αυτά; Πέρα από αυτό που λέτε έτσι... από την υποστήριξη των άλλων ανθρώπων.

Σ: Κοίταξε... να σου πω κάτι; Ένιωσα καλύτερα... όταν φιλοξενήθηκα στον ξενώνα... πήρα κάποιον αέρα μέσα μου. Και εν τω μεταξύ, μετά μπήκα [...] και έπαιρνα κάποια χρήματα και από κει, και μπορώ να σου πω ότι ψυχολογικά... πήρα μεγάλη δύναμη. Εεε... αυτό... εκεί, στον ξενώνα ένιωσα λίγο πιο δυνατός – έτσι; Εννοώ ψυχολογικά.

Ε: Ναι..

Σ: Γιατί δεν σου κρύβω ότι όταν πήγα ήμουν πολύ καταβεβλημένος... πάρα πάρα πολύ... εντάξει, και τώρα... προσπαθούμε... προσπαθούμε να μην μας πάρει από κάτω γιατί μετά είναι πολύ δύσκολα... Αυτά...

Ε: Έχετε έρθει σε επαφή με κάποιες άλλες υπηρεσίες για να σας βοηθήσουν πέρα απ' αυτό που συζητήσαμε;

Σ: Όχι. Όχι. Εκτός από τον ξενώνα που φιλοξενήθηκα, πουθενά αλλού. Και τώρα εδώ... και στο υπνωτήριο ήρθα ότι... ένιωσα... – να σου πω μια αλήθεια; – ένιωσα πολύ κούραση...

Ε: Κούραση;

Σ: Πολύ κούραση. Θέλεις να σου πω κάτι; Επί μία βδομάδα, ξέρεις πώς πέραγε η νύχτα μου; Στο 040, Πειραιάς-Σύνταγμα, Σύνταγμα-Πειραιάς... που είναι όλη νύχτα αυτό... Τα πόδια μου για να τα έβλεπες είχαν γίνει έτσι. Κι όλοι μου λέγανε: "θα πάθεις ζημιά στα πόδια, δεν πάει άλλο κάνε κάτι, κάνε κάτι!". [...] Και μετά ήρθα εδώ. Δεν είναι... Να σου πω κάτι; Για να 'μαστε και λίγο... Είναι ορισμένοι που λένε για όλα φταίει η κρίση. Εγώ δεν θα το έλεγα έτσι. Φταίμε κι εμείς κάπου...

Ε: Εσείς τι λέτε;

Σ: Γιατί για όλα δεν μπορεί να φταίει... Εγώ... εγώ – να σου πω μια αλήθεια... Όταν είχα κάποια χρήματα – γι' αυτό λέμε ότι δεν φταίει μόνο η κρίση – όταν είχαμε το καθημερινό το μεροκάματο – έπαιρνα και κάποιες δουλίτσες εγώ δικές μου τα απογεύματα που είχα μάθει την δουλειά – δεν τα υπολογίζαμε. Να σου πω τη λαϊκή έκφραση: τα σκορπάγαμε! Δεν κρατάγαμε μία πισινή που λέμε... Αυτό είναι. Μετά ξέσπασε και η κρίση και ήρθαν όλα καπάκι.

[...]

Ε: Για το μέλλον πώς τα βλέπετε τα πράγματα; Έχετε κάποια σχέδια;

Σ: Σχέδια [αναστεναγμός]... Να βρω μία δουλίτσα – να 'ναι καθημερινή όμως... Να βρω ένα σπιτάκι να νοικιάσω... Δεν ξέρεις πόσο μου λείπει! Έστω μία τρύπα που λέμε. Αλλά να έχω όμως την καθημερινή μου την δουλίτσα.

Ε: Ναι.

Σ: Έτσι τώρα που να νοικιάσεις σπίτι! Άμα δεν έχεις στάνταρ μεροκάματο...

Ε: Μμμ...

Σ: Έτσι είναι!

Ε: Τι πιστεύετε ότι θα βοηθούσε να ξαναδυναμώσετε έτσι και να ξανασταθείτε στα πόδια σας;

Σ: Η... δουλεία, αυτό είναι! Γιατί... κακά τα ψέματα! Όταν δεν έχεις αυτό το... τα ευρώ που λέμε... δεν κάνεις τίποτα! Έτσι είναι... απλά τα πράγματα...

Ε: Χωρίς χρήματα...

Σ: Έτσι είναι... Και κακά τα ψέματα, χωρίς χρήματα δεν σε υπολογίζει και κανένας...

Σπάνιοι είναι αυτοί οι άνθρωποι που θα σε υπολογίσουν χωρίς χρήματα. Έτσι είναι...
[σιωπή]

Ε: Δεν είναι το ίδιο αν έχεις χρήματα ή αν δεν έχεις... για τους άλλους...

Σ: Κοίταξε... περίμενε! Μη φανταστείς ότι να έχεις χρήματα λέμε να είσαι πλούσιος... Απλά να 'χεις τα καθημερινά. Δε λέμε να 'σαι πλούσιος και... Αυτά είναι... [σύντομη σιωπή] Δεν θέλησα ποτέ δηλαδή... Να σου πω κάτι; Εεε... με κάτι φίλους είχαμε παίξει Τζόκερ τώρα που ήταν τα τζακ-ποτ και μου λέγανε: "ρε τι θα κάνουμε εάν μας τύχουν τα πέντε εκατομμύρια;". Λοιπόν... Το πιστεύεις ότι θα ήμουν ευχαριστημένος – έτσι, δεν ήθελα τα πολλά – να μου τύχαινε κάποιο ποσό να ξελάσπωνα λίγο... να έβρισκα ένα σπιτάκι, έστω, να έκανα μία δική μου δουλίτσα... Αυτό, αυτό. Απλά πράγματα! Και από μικρό παιδί μπορώ να σου πω, δεν μου άρεσαν τα μεγάλα πράγματα. Απλά πράγματα ήθελα, απλά!

Ε: Ναι...

Σ: Αυτά είναι. Έτσι...

Ε: Ελπίζετε ότι θα φτιάξουν τα πράγματα;

Σ: Τι να σου πω τώρα [αναστεναγμός]... Και ναι και όχι. Αυτό θα έλεγα...

Ε: Και ναι και όχι!

Σ: Και περισσότερο όχι. Δεν ξέρω... τουλάχιστον εγώ τα βλέπω πολύ δύσκολα εδώ στην Ελλάδα τα πράγματα... με τις κυβερνήσεις, με τα μνημόνια, με τα... εγώ τα βλέπω πολύ δύσκολα, δεν υπάρχει... δηλαδή, εγώ σου λέω ότι εάν είχα την δυνατότητα θα πήγαινα σε άλλη χώρα... δηλαδή... είμαι Έλληνας και στεναχωριέμαι κάπου που το λέω αλλά δεν... Εδώ σε αυτή τη χώρα δεν βλέπω – να σου πω μια αλήθεια – μέλλον... δεν ξέρω...

[...]

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με τον Αναστάση:

[...]

Συμμετέχων: Γι' αυτό η επαγγελματική μου σταδιοδρομία αυτή τη στιγμή είναι μία μεροκάματο... και... ό,τι βρέξει και ό,τι κατεβάσει... δεν έχω τι να κάνω! Γι' αυτό... είμαι στο φλου! Είμαι στο φλου λέμε... Δηλαδή... ούτε – ξέρεις – να τα 'χω παρατήσει όλα, ούτε και... να έχω πέσει με τα μούτρα δηλαδή να κάνω κάτι. Μένω στο φλου γιατί δεν ξέρω τι μου ζημερώνει η αυριανή μέρα... Δεν έχω παγώσει τίποτα, απλώς τα τρενάρω και τα πηγαίνω σιγά-σιγά λες κι έχει κίνηση...

Ερευνητής: Μμμ... Λες κι έχει κίνηση!

Σ: Ναι... Τι άλλο θες να μάθεις; Πες μου τι άλλο θες να μάθεις και θα σου πω, θα στο πω χύμα... ευθέως!

Ε: Εντάξει... σας πιστεύω... Δεν ξέρω, αυτήν την εμπειρία σας... σαν να είναι δύσκολα έτσι κι αυτό που είπατε προηγουμένως... Από τη ζωή έτσι στον δρόμο, πώς θα την περιγράφατε την εμπειρία σας;

Σ: Θα την περιγράψω όπως θα την περιγράψουν και οι υπόλοιποι άνθρωποι. Μία δοκιμασία ακόμα που μας ρίχνει ο Θεός! Όχι η κοινωνία, ο Θεός! Μπορεί ο Θεός να μας δοκιμάζει να δει αν θα αντέξουμε ή θα νικήσουμε... Εγώ πάντως αντέχω ακόμα! Δεν το 'χω βάλει κάτω. Μπορεί να 'χω πάθει κατάθλιψη, μπορεί να 'χω χίλια-δυο προβλήματα... μπορεί να με έχουνε δει εδώ τρεις-τέσσερις φορές να είμαι τύφλα από το τσίπουρο και από την τσικουδιά... να 'χω καταστρέψει το συκωτάκι μου εξαιτίας αυτού του ποτού... αλλά δεν θα με βάλει κάτω αυτή η κατάσταση, θα τη νικήσω! Αλλά για να τη νικήσω, πρέπει να ξέρω ότι έχω κάτι σίγουρο. Αυτή τη στιγμή το σίγουρο δεν υπάρχει... είναι φλου όλα! Δηλαδή... είναι όλα στον αέρα... Να το παλέψω εγώ να κυνηγήσω κάτι και μετά από λίγο καιρό να μου πούνε "μα, λυπάμαι,

μη και μου και μα και μου", για μένα αυτό είναι σαν να με κοροϊδεύεις και σαν να μη – μη το πω χειρότερα – και σαν να με μουτζώνεις! Μη το πω χειρότερα, γιατί μπορώ να πω και κάτι χειρότερο που δεν θέλω – δεν είναι η περίπτωση να το ανοίξω το στόμα της πιάτσας... Γι' αυτό σου είπα και πριν, είναι μια δοκιμασία που μας δίνει ο Θεός. Εγώ πιστεύω στο Θεό, ο Θεός και η Παναγία και το Άγιο πνεύμα και ο Χριστός, όλοι δηλαδή οι Άγιοι, πολλές φορές έχουν ακούσει από μένα – πάνω στα νεύρα μου όμως, το παραδέχομαι δε λέω, έχω κάνει αμάρτημα, εντάξει το παραδέχομαι, αλλά είναι στα νεύρα μου, δεν ορίζω τα νεύρα μου εγώ – έχουν ακούσει τα συχωριανά τους – γαμώ το μπαπ μπιπ και λοιπά και λοιπά... – αλλά πιστεύω ότι υπάρχει Θεός, υπάρχει Παναγία, πιστεύω. Αλλά, 'ντάξει, είναι μεγαλοδύναμος και μας συγχωρεί. Μπορεί να πέφτω σε αυτό το παράπτωμα... Εδώ, έχω κόψει το βρισίδι δηλαδή να τους κατεβάζω όλους τους Αγίους κάτω, το 'χω σταματήσει. Παλιά, αν με γνώριζες πριν μπω εδώ μέσα, θα μου 'λεγες "καλημέρα" και θα σου 'λεγα "καλημέρα γαμώ το... μην πω". Το 'χω κόψει, το 'χω κόψει γιατί είναι μια δοκιμασία που μου έστειλε ο Θεός για μένα... και για όλον τον κόσμο... Δεν είναι μια δοκιμασία που θα... θα... είναι μόνο για μένα ατομικά... βλέπω όλον τον κόσμο, πεινάει όλος ο κόσμος, πεινάει όλη η Ελλάδα.

Ε: Ναι...

Σ: Είναι μία δοκιμασία... Αλλά, ο Θεός δεν ξεχνάει ποτέ την Ελλάδα του, δεν ξεχνάει ποτέ αυτό το μέρος. Κάποια στιγμή θα σταθούμε πάλι στα πόδια.

[...]

Σ: Δεν πάει άλλο... δεν πάει άλλο... Δεν αντέχω! Και εγώ και οι υπόλοιποι εδώ δεν αντέχουμε άλλο αυτή την κατάσταση... Επιδόματα κομμένα... εκείνο, εκείνο, εκείνο κομμένα! Σε λίγο θα 'ρθουν κι άλλοι... πού θα φιλοξενηθούν; Πού θα μείνουν; Είναι η κατάσταση αυτή που σου είπα... Και πρόσεξε, μπορεί να πέσεις σε πολλές πόρτες. Το 1/3 μπορεί να σου ανοιχτεί... εδώ μέσα. Και είναι δύσκολο να σου ανοιχτεί. Στο λέω χύμα! Επόμενο; Πάμε!

E: Εσείς με ποιους έχετε έρθει σε επαφή για να σας βοηθήσουν;

Σ: Εδώ;

E: Γενικώς.

Σ: Γενικώς;

E: Το τελευταίο διάστημα, αυτό που βρεθήκατε άστεγος...

Σ: Λοιπόν. Εγώ έχω έρθει σε επαφή με πολλά άτομα. Μερικά από αυτά τα άτομα καλύτερα να μην τα αναφέρουμε, μην τα αναφέρουμε, γιατί δεν κάνει να τα αναφέρουμε, υπάρχει λόγος σοβαρός – δεν κάνει να τα αναφέρω.

E: Ωραία!

Σ: Λοιπόν, έχω έρθει σε επαφή με πολλά άτομα. Αυτή τη στιγμή δεν μπορούν να κάνουν τίποτα. Είναι εγκλωβισμένοι όλοι. Θα είναι σπίτια; Δεν υπάρχουν. Θα είναι λεφτά; Δεν υπάρχουν. Δεν μπορούν να με βοηθήσουν. [...] Υπάρχουν άτομα που θέλουν να με βοηθήσουν αλλά τους λέω: "Κοιτάτε, υπάρχει σοβαρό πρόβλημα, το καταλαβαίνω... τραβάω χειρόφρενο, το τρενάρουμε... όταν έρθει η ώρα χτυπάμε! Τώρα το τρενάρουμε! Δεν είμαι για πολλά-πολλά τώρα..."

E: Το πάτε σιγά-σιγά είπατε. "Σαν να έχει κίνηση" είπατε.

Σ: Σαν να έχει κίνηση! Και μάλιστα κίνηση, ξέρεις, σημειωτόν: πρώτη, στοπ· πρώτη, στοπ· πρώτη, στοπ...

E: Είπατε ότι ψυχολογικά με όλα αυτά, μέσα σας έχετε...

Σ: *[Διακόπτει]* Τα έχω κάνει αχταρμά! Σου είπα και πριν, έχουνε μπλεχτεί μέσα μου του στρατού, της οικογένειας, της δουλειάς... έχουν γίνει αχταρμάς... είναι σοβαρό

πράγμα αυτό! Έχουν γίνει αχταρμάς... Μέσα μου τα 'χω κάνει μαντάρα... προσπαθώ να τα ξεδιαλύνω. Αν δεν ξεδιαλύνω την ψυχή μου, δεν μπορώ να προχωρήσω... Ο σωστός ο άνθρωπος πρέπει πρώτα να καθαρίζει την ψυχή του και μετά να πάει να φτιάξει τη δουλειά του...

E: Μμμ... Μέσα σας αισθάνεστε μπερδεμένος;

Σ: Πάρα πολύ! Πάρα πολύ μπερδεμένος... Σου είπα, είναι οικογενειακά, στρατιωτικά και για τη δουλειά. Η δουλειά είναι αυτή που με πλάκωσε... είναι αυτή που με πλάκωσε, που με τσάκισε...

E: Οικογενειακά, θέλετε να μου πείτε πώς είναι τα πράγματα;

Σ: Οικογενειακά, είναι... οικογενειακά είναι σοβαρά τα προβλήματα εκεί... Εεε... θα σου τα πω περιληπτικά που λένε. Δέκα χρόνων σεξουαλική κακοποίηση από τον ίδιο μου τον γονιό... να με αναγκάζει να σηκώνω χέρι στη μάνα μου για να φοράω τα ρούχα της μάνας μου για να με... να μπορεί να... να κάνει τις ορέξεις του... Γλίτωσα όταν πήγα φαντάρος. Και το μαρτύριο μου ξεκίνησε μετά όταν απολύθηκα και πέθανε η μάνα μου. Μέχρι τότε είχα σωστό μαρτύριο, σωστό οικογενειακό μαρτύριο – κόλαση. Το 'χω μαζωμένο... Στην κηδεία του δεν ήθελα να πάω καθόλου, με το ζόρι με κουβαλήσανε. Αυτό είναι το σοβαρό πρόβλημα.

E: Μμμ...

Σ: Ήδη, σήμερα πήγα στον ψυχολόγο, μιλήσαμε και περιμένω την επόμενη συνεδρίαση πότε θα είναι, να πάω να συνεχίσω την κουβέντα μου... για να μπορέσω να ελευθερωθώ... Και ήδη νιώθω λίγο ελεύθερος... Αλλά υπάρχουν μερικά άτομα που δεν μπορώ να μιλήσω, δεν μπορώ να ανοιχτώ, όπως είναι η κυρία Κωνσταντίνα – είναι κοινωνικός λειτουργός και το καταλαβαίνω – αλλά αν είναι και τις τα πω όλα αυτά θα φλιπάρει. Δεν θέλω να φλιπάρει, δεν θέλω να με βλέπει να φοβάται. Θέλω να νιώθει εμπιστοσύνη για μένα. Δεν μπορώ δηλαδή να λες "αμάν ο Αναστάσης..." και να με κοιτάς με οίκτο. Θα το καταλάβω από μίλια μακριά. Δεν θέλω τον οίκτο, δεν μ'

αρέσει ο οίκτος. Πες μου χύμα: "Αναστάση, ξέρω τι τραβάς, είμαι δίπλα σου, προχώρα". Αυτό θέλω! Όχι να με βλέπεις και να φοβάσαι και να αποτραβιέσαι. Εκεί, αμέσως θα το καταλάβω ότι έρχεσαι δίπλα μου για τον οίκτο, για να μην κάνω τίποτα κακό. Τότε εγώ θα σου κάνω κάτι να πάθεις και θα σε στείλω αδιάβαστο. Εκεί! Τέρμα, δεν μπορώ άλλο...

[...]

E: Θα ήθελα να σας ρωτήσω ποια είναι ακριβώς τα σχέδια σας για το μέλλον, αυτή τη στιγμή; Τι σκέφτεστε;

Σ: Εγώ σκεφτόμουν, επειδή έχω σπουδάσει...

E: Τι έχετε σπουδάσει;

Σ: Μηχανικός αυτοκινήτων.

E: Μμμ...

Σ: Και γαμώ τους μηχανικούς ήμωνα!

E: Το δουλέψατε, το εξασκήσατε;

Σ: Το δούλεψα το επάγγελμα, έπαθα ατύχημα πάνω στο επάγγελμα και *voilà* [...] Λοιπόν. Ήμουν και γαμώ τους τεχνίτες, Ακούω τη μηχανή από μακριά και αμέσως καταλαβαίνω τι πρόβλημα υπάρχει. Τα δικά μου τα σχέδια είναι κάποια στιγμή, όταν μπορέσω [...] να πάω να φτιάξω το δικό μου συνεργείο. Να είμαι εγώ το αφεντικό, να μην είναι κανένας αφεντικό απάνω από το κεφάλι μου. Να μην μπορώ να... δηλαδή να δω το άδικο και να μην μπορώ να φωνάξω. Γιατί έχω δει πολλά άδικα αγαπητέ μου φίλε. Δεν ξέρω αν έχεις αυτοκίνητο – δεν μπορείς δηλαδή να πας στο συνεργείο σου, στο συνεργείο και να σου λέει: "ξέρεις αγαπητέ μου, έπαθες πρόβλημα στις βαλβίδες και πρόβλημα στο σασμάν" και αναγκαστικά να σε βάλει να το φτιάξεις...

E: Ναι, ναι...

Σ: Δεν μου αρέσει αυτό το πράγμα. Αυτοί που το κάνουνε για μένα δεν είναι σωστοί καλλιτέχνες... μάγκες. Δεν είναι σωστοί μάστορες. Ο μάστορας ο σωστός σου λέει: "Αγαπητέ Στέλιο, ξέρεις κάτι; Έφτιαξα αυτό που μου είπες αλλά κατά τη δοκιμή που του έκανα πριν στο παραδώσω διαπίστωσα μερικά προβλήματα... Έχεις πρόβλημα στις βαλβίδες σου και το δίσκο σου. Θέλεις να μου το αφήσεις να στο φτιάξω; Θα πάει λίγο πιο πάνω η τιμή αλλά θα τα βρούμε! Αν δε θέλεις πρόσεχε μέχρι το επόμενο σέρβις".

E: Μμμ...

Σ: Αυτό είναι ο σωστός μηχανικός... Κατάλαβες;

E: Κατάλαβα...

Σ: Εκεί θέλω... αυτό θέλω να κάνω!

E: Εεε... τι πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε περισσότερο να ξαναδυναμώσετε, να ξανασταθείτε στα πόδια σας;

Σ: Λοιπόν. Αυτή τη στιγμή, αυτή τη στιγμή το μόνο που θέλω είναι... να ηρεμήσω, να φτιάξω την ψυχή μου μέσα...

E: Γι' αυτό κάνετε κάτι; Έχετε πάρει κάποια βοήθεια;

Σ: Ναι, έχω... πηγαίνω σε ψυχίατρο. Λοιπόν... Να πηγαίνω στη δουλειά μου, όταν έχω... αλλά αυτό που θέλω που θα με ηρεμήσει πάρα πολύ – ξέρεις τι είναι;

E: Τι είναι;

Σ: Είναι να μην έχω... να μην έχω σκοτούρες. Να μην έχω τον καθένα κερατά πίσω από την πλάτη μου να με καρφώνει. Υπάρχουν πολλοί που το κάνουν αυτό και με φτάνουνε στα όρια μου. Αλλά τα όρια μου όμως κάποια στιγμή θα... θα εκραγούν!

Ε: Όταν λέτε να σας καρφώνει... τι εννοείτε;

Σ: Εννοώ πάρα πολλά πράγματα! Να πιάνει αγαπημένο μου πρόσωπο και να λέει μαλα... βλακειές και να με συκοφαντεί για πράγματα που δεν έχω κάνει.

Ε: Μμμ.

Σ: Λοιπόν. Κάποια στιγμή τα όριά μου θα φτάσουν στο ζενίθ τους... Μην εκραγώ! Γιατί άμα εκραγώ θα εκραγώ σαν πυρηνική βόμβα και δεν θέλω σε κανέναν να είναι δίπλα μου εκείνη τη στιγμή που θα γίνει η έκρηξη. Γι' αυτό προσπαθώ και κατεβάζω τα γκάζια. Δεν με ενδιαφέρει τι κάνει κανένας... Αυτή τη στιγμή κοιτάω να είμαι στο υπνωτήριο σωστός, να είμαι σωστός με την κοπέλα μου, να είμαι σωστός με όλον τον κόσμο και όταν έρθει η κατάλληλη ευκαιρία να την αρπάξω απ' τα νύχια και να ξανασταθώ πάλι στα πόδια μου!

Ε: Μμμ...

Σ: Αυτή η στιγμή δεν έχει έρθει ακόμα. Ελπίζω κάποια στιγμή να 'ρθει. Κοντός ψαλμός αλληλούια, κάποια στιγμή θα 'ρθει!

Ε: Κρατάτε ελπίδα;

Σ: Κρατάω ελπίδα... Δεν μπορεί να με βοηθήσει ακόμα κανένας... Σου 'πα το όνειρο μου είναι να ανοίξω το δικό μου συνεργείο! Θα τα καταφέρω! Είμαι σίγουρος! Αλλά όχι ακόμα... όχι μ' αυτή την κατάσταση... Φρένο στα σχέδια! Φρένο σε όλα! Γιατί έχω μια κατάσταση που δεν ευδοκιμεί προχώρημα... σταματάμε και πάμε σιγά-σιγά... Πρώτη, στοπ· πρώτη, στοπ· πρώτη, στοπ...

Ε: Πολύ ωραία! Εντάξει...

Σ: Είναι το σωστό και το μη εξαιρετέο πράγμα – δεν μπορεί άλλο κανένας να το πει αυτό το πράγμα...

Ε: Σε μερικούς μήνες από τώρα... πώς θα τα βλέπατε;

Σ: Μακάρι να ήμουνα στο σπίτι μου.

[...]

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με τον Γιάννη:

Ερευνητής: Εεε... θα ήθελα αν μπορείτε να μου μιλήσετε... να μου πείτε, έτσι... για την καθημερινή σας ζωή. Αυτή τη στιγμή, πώς είναι τα πράγματα;

Συμμετέχων: Στην κατάσταση αυτή βρίσκομαι... μπήκα στον έκτο χρόνο.

Ε: Στον έκτο χρόνο...

Σ: Από αρχές του 2010 ταλαιπωρούμαι.

Ε: Μμμ...

Σ: Και δεν είναι μόνο η ταλαιπωρία... το να βρούμε κατοικία... το αυτό... – έχω και πολλά προβλήματα υγείας... Είμαι διαβητικός, κάνω ινσουλίνη δύο φορές την ημέρα...

Ε: Ναι...

Σ: Τώρα μου προέκυψε... έκανα επέμβαση στον προστάτη... Πολλά δηλαδή... Και τώρα με τα μάτια μου κάτι... έχει δημιουργηθεί μεγάλο πρόβλημα στα μάτια απ' το

ζάχαρο... Τέλος πάντων... Ταλαιπωρούμαι... μπήκα στον έκτο χρόνο...

Ε: Έξι χρόνια...

Σ: Από θέμα δουλειάς, από θέμα κατοικίας, από θέμα...

Ε: Μμμ...

Σ: Ευτυχώς που υπάρχουν οι Γιατροί του Κόσμου ας πούμε... Ακόμα και φάρμακα, τα οποία δεν μου τα δίνει το κράτος, προσπαθούν οι άνθρωποι εκεί και μου τα δίνουν. Δεν ξέρω αν έχετε γνωρίσει την κυρία Δ. την κοινωνική λειτουργό στους Γιατρούς του Κόσμου...

Ε: Ναι.

Σ: Φοβερό άτομο! Με έχει βοηθήσει πάρα πολύ! Και ανά πάσα στιγμή αν την πάρω τηλέφωνο, πάντα θα τρέξει και οι γιατροί εκεί και προσωπικά η κυρία Δ.

Ε: Μμμ...

Σ: Η κυρία Δ. με έφερε εδώ, γιατί έμενα σε έναν ξενώνα δυόμισι χρόνια περίπου και δεν μπορούσαν να με κρατήσουν άλλο.

Ε: Ναι...

Σ: Πρέπει να μπούνε κι άλλοι.

Ε: Ναι...

Σ: Και πήρα τηλέφωνο την κυρία Δ. και μου λέει "κύριε Ω. ελάτε από εδώ". Πήγα από 'κει, κάναμε τα χαρτιά, πήρε τηλέφωνο την κυρία Κωνσταντίνα και με έφερε εδώ ας πούμε.

E: Μμμ...

Σ: Και εδώ βρήκα καλή συμπαράσταση από τα παιδιά όλα...

E: Εδώ πόσο καιρό είστε;

Σ: Κοντεύω χρόνο.

E: Έναν χρόνο...

Σ: Κοντεύω χρόνο, κοντεύω... Αν δεν κάνω λάθος, από δέκα μήνες παραπάνω – δεν θυμάμαι ακριβώς πότε είναι...

E: Ναι. Και... μου είπατε ότι είναι έξι χρόνια περίπου που έχετε αυτές τις δυσκολίες...

Σ: Ναι, ναι, που ταλαιπωρούμαι...

E: ... και ταλαιπωρήστε...

Σ: Ταλαιπωρία μεγάλη... μεγάλη... οικονομική, υγεία, ψυχολογική... Έχω ένα παιδί που σπουδάζει σε άλλη πόλη. Στεναχωριέμαι πιο πολύ που δεν μπορώ να την βοηθήσω ας πούμε.

E: Ναι.

Σ: Είναι στο πανεπιστήμιο, μπήκε φέτος πρώτη χρονιά. Δόξα τω θεώ πάει καλά, επαφή υπάρχει και με τη σύζυγο... την πρώην να την πω – εγώ την λέω σύζυγο, δεν έχουμε χωρίσει εντελώς, βέβαια είμαστε πολλά χρόνια σε διάσταση – αλλά υπάρχει επαφή... Όποτε μπορώ οικονομικά, πάω κάθομαι, κοιμάμαι στο σπίτι μέσα. Έχουμε καλή επαφή. Αλλά όσο να 'ναι υπάρχει αυτή η ψυχολογική πίεση γιατί από ανέκαθεν και άτομο χαμηλών τόνων και δεν... δεν μιλάω εγώ εύκολα πολύ... Αλλά... βέβαια

από το κράτος δεν υπάρχει και ούτε πρόκειται για μένα να υπάρχει ελπίδα για τους ανθρώπους σαν κι εμένα που είμαστε εδώ ας πούμε... δεν υπάρχει. Έπαιρνα αυτό το επίδομα της πρόνοιας έναν χρόνο, αύριο περνάω επιτροπή, τελειώσε. Φοβάμαι... Θα μου ξαναδώσουν το ποσοστό αναπηρίας; Τουλάχιστον αυτό! Γιατί αγοράζω τις ταινίες, δεν μου τις χορηγεί το κράτος. Και επειδή είναι ακριβές, και τα κοινωνικά φαρμακεία δεν έχουν να τις δώσουν.

E: Ναι.

Σ: Έχει από 40 μέχρι 45 ευρώ το κάθε κουτάκι... το οποίο περνάω δέκα μέρες...

E: Ναι.

Σ: Και αυτή η βοήθεια, δηλαδή, απ' την πρόνοια, το 67% αναπηρία είναι μεγάλη βοήθεια για μένα. Τουλάχιστον τα προσωπικά μου...

E: Μμμ...

Σ: Ναι, είναι... Δεν υπάρχει από το κράτος κοινωνική μέριμνα, δεν υπάρχει... δεν υπάρχει... Όσο για το ένα πιάτο φαΐ... Δηλαδή, πιο πολύ μας προσέχουν οι κοινωνικοί φορείς εκτός... – πώς τις λένε; – μη κυβερνητικές οργανώσεις, παρά το κράτος, παρά το κράτος. Και τρέχουμε μετά να πάμε να τα βρούμε από τους Γιατρούς του Κόσμου, από άλλα μέρη... [...]

E: Με ποιους έρχεστε σε επαφή για να σας βοηθήσουν, να πάρετε βοήθεια – που λέτε – κοινωνική, ιατρική...

Σ: Το πρώτο άτομο που παίρνω όταν χρειάζομαι κάποια πράγματα είναι η κυρία Δ. Της έχω μιλήσει ανοιχτά, απ' τα παιδικά μου χρόνια, μου 'χει κάνει φάκελο, έχουμε μιλήσει και αισθάνομαι καλά όταν πηγαίνω και της μιλάω.

E: Ναι.

Σ: Έχω δει στο πρόσωπό της κάποιο πράγμα να ανοιχτώ ας πούμε... Γιατί δεν ανοίγομαι εύκολα... Εκεί, εκεί είναι το... Κι ό,τι βοήθεια χρειαστώ... πιο πολύ ιατρικά... ιατρικά... Ναι... αυτό είναι τώρα το... το κράτος το ξεχάσαμε, δεν... Άντε τώρα, πες ότι θα με κόψουν και δεν μου δώσουν το ποσοστό... τι θα κάνω; Όχι μόνο εγώ, κι οι άνθρωποι σαν κι εμένα... Πώς θα πάρω ινσουλίνη; Πώς θα... ; Ναι, ναι, ναι... είναι φοβερά πράγματα...

Ε: Μμμ... Είναι πολύ δύσκολο όλο αυτό.

Σ: Πάρα πολύ! Πάρα πολύ, πάρα πολύ... Σύνταξη θα πάρουμε στα 67 – κοντεύω τα 60. Εφτά χρόνια τι θα κάνω; Έχω ένσημα, αλλά στα 67... Αυτά... αυτά είναι τα προσωπικά μου. Είναι, είναι φοβερή... φοβερή η κατάσταση. Και εν τω μεταξύ, σε τέτοια μέρη που μένουμε – τουλάχιστον εκεί στον ξενώνα που έμενα, εκεί διαλέγεις ποιόν θα κάνεις παρέα επειδή στο κάθε δωμάτιο ήμαστε δύο μέσα. Δεν σ' αρέσει αυτός που συγκατοικείς; Δεν του μιλάς καθόλου... Στο μέρος τώρα αυτό που καθόμαστε, σε κάθε δωμάτιο είμαστε δεκαπέντε-δεκαεφτά άτομα... είναι... ακόμα πιο δύσκολη η κατάσταση.

[...]

Ε: Ψυχολογικά πώς αισθάνεστε;

Σ: Χάλια... ναι, βέβαια...

Ε: Τι σκέφτεστε; Υπάρχει κάτι που... *[σύντομη σιωπή]*

Σ: Σας είπα, η μόνη χαρά... η μόνη χαρά μου είναι όταν παίρνω τηλέφωνο την κόρη μου και περιμένω [...] να μου πει κάτι ευχάριστο... Σπάνιο βέβαια, αλλά... Γιατί υπάρχει πίεση... όταν μιλάμε... Υπάρχει η απουσία μου, μου 'χει ρίξει ευθύνες που λείπω... και φυσιολογικό, δεν το αδικώ το παιδί... Αυτή, δηλαδή, η μόνη χαρά που κάπως... θα είναι να μου πει κάτι ευχάριστο. Να... να την πάρω τηλέφωνο ξέρω 'γω

μετά ή αύριο: "πώς πήγαν οι εξετάσεις;" Αυτή είναι η χαρά μου. Και μετά ξανά το κεφάλι κάτω και: "Τι θα γίνει;". Ένα αχ, ένα ωχ... δεν κοιμάμαι καλά... Δεν είμαι και του κρεβατιού βέβαια, αλλά τουλάχιστον να κοιμηθούμε τρεις ώρες. Δεν κοιμάμαι... θα σηκωθώ δέκα φορές το βράδυ... Θα κατέβω σιγά-σιγά, θα κάνω τσιγάρο, θα ξαναπάω να ξαπλώσω, δεν μπορώ να κοιμηθώ... μεγάλο, μεγάλο πρόβλημα... Μέχρι σε ψυχίατρο είχα πάει πριν δύο χρόνια και μου 'χε δώσει καταθλιπτικά χάπια ας πούμε.

E: Μμμ...

Σ: Τα οποία δεν τα πήρα. Απλά, ήθελα να συζητήσω με ψυχίατρο, βέβαια το 'χα δώσει και εκεί πέρα για την επιτροπή που περνάω, ιστορικό [...] Ναι, και... που είχα μιλήσει εκεί με τον άνθρωπο, μου έβγαλε κατάθλιψη και "πάρε αυτά τα φάρμακα" και τέτοια, αλλά δεν τα πήρα. Ναι, ναι, αυτά είναι, αυτά... Είχαμε άσχημα παιδικά χρόνια, είχαμε σκληρό πατέρα... πολλά... πολλά...

E: Μμμ... Θέλετε να μου πείτε;

Σ: Ήτανε αλκοολικός ο πατέρας μου...

[...]

E: Τι θυμάστε περισσότερο από τότε;

Σ: Περισσότερο... τη βία που υπήρχε στο σπίτι ας πούμε... μεγάλη βία... να αγκαλιάζω τα παιδιά, τα αδέρφια μου τα μικρά... επειδή ερχόταν μεθυσμένος ο πατέρας, να μην τα δείρει. Και έπεφτα εγώ και τα αγκάλιαζα από πάνω για να τρώω εγώ το ξύλο, να μην τρώνε τα μικρά. [...] Δεν μ' ένοιαζε να φάω ξύλο εγώ, αρκεί να μην δείρει τα μικρά ας πούμε.

E: Ναι.

Σ: Ευτυχώς, δεν γίναμε τίποτα απ' αυτά...

Ε: Και η μητέρα σας;

Σ: Έκανε τον αγώνα τον δικό της.

Ε: Μμμ. Πώς την θυμάστε;

Σ: Το μόνο που θυμάμαι, δεκατριάχρονο παιδί που ήμουνα λίγο πριν πεθάνει ο πατέρας μου [...], ότι άμα μεγαλώσω θα σε σκοτώσω. Το θυμάμαι σαν τώρα. Επειδή έκανε κακό στη μητέρα.

Ε: Μμμ...

Σ: Ναι, ναι... Μου 'χει μείνει, και τώρα το σκέφτομαι ακόμα, λέω "τι είπα του πατέρα μου" ας πούμε. Και πιστεύω θα το 'κανα... αν ζούσε και έκανε τα ίδια πράγματα. Αλλά ευτυχώς... από μας δεν έγινε κανένας βίαιος... κανένας. [...] Ναι. Αυτά... ναι, ναι... Άγρια... άγρια παιδικά χρόνια. Δεν θυμάμαι δηλαδή ένα παιδί έντεκα-δώδεκα χρονών... Δηλαδή, δεν θυμάμαι τον εαυτό μου παιδί να παίζω... – τώρα τη μπάλα ας πούμε που παίζαμε σαν αγόρια – να παίζω με παιχνίδια, δεν θυμάμαι εγώ [...] Φοβερά πράγματα! Σκληροί άνθρωποι, πάρα πολύ σκληροί άνθρωποι... Αλλά, δόξα τω θεώ... Και παρόλο που μεγαλώσαμε μόνα μας, ο ένας προστάτευε τον άλλον... με την μητέρα ας πούμε [...] Και δόξα τω θεώ, μας έδωσε αρχές... μας έδωσε... Αυτή μας έδειξε τον δρόμο στο πώς να μεγαλώσουμε και πώς θα ζήσουμε. Και καμιά φορά... – μου 'χε πει ένας ψυχολόγος εκεί του ξενώνα που είχαμε μιλήσει, και πατριώτης μου κιόλας, ότι είναι άσχημο λέει να έχεις γυναικείο πρότυπο. Γιατί αυτό;

Ε: Δεν ξέρω... Τι λέτε εσείς; Συμφωνείτε με αυτό;

Σ: Δεν συμφωνώ. Τι θα πει αντρικό πρότυπο; Είχα την μάνα μου πρότυπο εγώ. Αυτή μου 'δειξε... το πώς ζούνε και πώς πρέπει να προσέχεις... Και πώς πρέπει να προσέχεις τη γυναίκα, πώς πρέπει να προσέχεις την αδερφή σου, πώς πρέπει τα παιδιά σου...

Γιατί να μην την έχω πρότυπο; Και μάνα και πατέρα. Αφού ο πατέρας μου, τον έχασα. Πώς θα 'χω πρότυπο; Παππού δεν γνώρισα... Πρότυπο την μάνα! Και δεν μου 'δωσε να καταλάβω γιατί είναι άσχημο το να 'χω πρότυπο γυναίκα κι όχι άντρα. Δεν μπορώ να το εξηγήσω. Δηλαδή, το σκέφτηκα μετά... Δεν μπορώ να το... δεν μπορώ να του δώσω εξήγηση...

[...]

Σ: Αυτή είναι η ζωή μας. Ελπίδα δεν υπάρχει – στο ξαναλέω πάλι – απ' το κράτος... το να δούμε μια κάπως ανοιχτή μέρα... όλες είναι θολές... δεν υπάρχει, δεν υπάρχει... ούτε αύριο, ούτε μεθαύριο, ούτε τον άλλο μήνα, ούτε του χρόνου... αυτό βλέπω εγώ...

Ε: Δεν πιστεύετε ότι μπορεί να αλλάξει κάτι...

Σ: Με τίποτα. Με τίποτα... Χειρότερο μπορεί να γίνει...

Ε: Από το κράτος τουλάχιστον...

Σ: Ναι, ναι, ναι... Μπορεί να μεγαλώνουν οι εταιρίες οι μη-κερδοσκοπικές στο να βοηθάνε κόσμο – αλληλεγγύη και... Πιστεύω θα ανοίξουν κι άλλα τέτοια κέντρα αλληλεγγύης. Γιατί έτσι έχει μάθει ο Έλληνας. Το κράτος θα 'ναι μακριά. Δυστυχώς... Κάτι πιστεύαμε από αυτήν την κυβέρνηση, αλλά πιστεύω ότι είναι χειρότερη απ' όλους...

Ε: Ναι...

Σ: Αυτά είναι... Το κράτος είναι απόν... δυστυχώς... απόν... απόν... Μου γράψανε ένα φάρμακο για την χοληστερίνη – γιατί νοσηλεύομαι κάθε δυο μήνες... στο τσεκάπ. Και πήγα σε έξι νοσοκομεία να βρω ένα κουτάκι για την χοληστερίνη...

Ε: Ναι... Δεν υπήρχε;

Σ: Σε έξι νοσοκομεία... Ταλαιπωρία! Είχα πεθάνει μέχρι να το βρω... Και έμπαινα σε είκοσι μέρες πάλι – πού θα το βρω; Και αναγκάζομαι, δέκα μέρες πριν, παίρνω την κυρία Δ. όταν χρειάζομαι κάποιο φάρμακο και μου το βρίσκει απ' τα κοινωνικά φαρμακεία ας πούμε.

Ε: Ναι, ναι...

Σ: Γιατί; Επειδή δεν έχουμε να πληρώσουμε;

[...]

Ε: Και τώρα πώς τα βλέπετε εσείς τα πράγματα, από εδώ και πέρα ας πούμε; Πώς το έχετε σκεφτεί; Η σύνταξη είναι στα 67...

Σ: Θα περπατάμε και θα παραμιλάμε! Θα ψάχνουμε να βρούμε κάθε χρόνο ξενώνα... μέχρι να 'ρθει η ώρα να πάρουμε την σύνταξη... Δεν υπάρχει... δεν υπάρχει άλλο τίποτα... δεν υπάρχει... δυστυχώς... Και προσπαθώ τώρα μ' αυτό το κωλοεπίδομα κάπως... τουλάχιστον να πάρω τα ατομικά μου πράγματα. Βελόνες, ταινίες και τέτοια... είναι 150 ευρώ κάθε μήνα. Πρέπει να τα πάρω αυτά, δεν μου τα δίνει το κράτος. Και δεν υπάρχουν – βελόνες μπορεί να βρω απ' την κυρία Δ. – ταινίες δεν υπάρχουν. Κάθε μέτρηση που κάνω στο ζάχαρο είναι ένα ευρώ... και θέλω τέσσερα τέτοια την ημέρα.

Ε: Ναι.

Σ: Επειδή κάνω δυο φορές ινσουλίνη, πρέπει να μετρίεμαι και πριν και μετά το φαί. Τέσσερις φορές τη μέρα, 120 ευρώ τον μήνα... Πού να... ; Είναι μεγάλο... Δηλαδή, πώς να μην έχεις κατάθλιψη; Πρέπει να 'σαι κοπρόσκυλο, πρέπει να 'σαι... να μην σκέφτεσαι: "Τι θα κάνω αύριο; Πού θα πάω; Πώς; Τι;" ... Συνέχεια έτσι...

Ε: Μμμ... Πιστεύετε ότι θα υπήρχε κάτι να σας βοηθήσει να ξαναδυναμώσετε; Να ξεπεράσετε κάποιες από αυτές τις δυσκολίες;

Σ: Πιο πολύ ψυχολογικό είναι. Δυνάμεις υπάρχουν. Παρ' όλη την ινσουλίνη, παρ' όλα τα προβλήματα υγείας, υπάρχουνε δυνάμεις – δουλειά δεν υπάρχει! Μια βοήθεια από κάποιον...

[...]

Ε: Σε μερικούς μήνες από τώρα, πώς θα τα βλέπατε τα πράγματα; Πώς φαντάζεστε ότι θα είναι;

Σ: Άμα ρωτάτε για μένα...

Ε: Για σας, ναι, για εσάς.

Σ: Πολύ χειρότερα, πολύ χειρότερα... πολύ χειρότερα... Κι άμα δεν μου δώσουν – αύριο περνάω επιτροπή – άμα δεν μου δώσουν το ποσοστό αναπηρίας, το 67% και πάνω για να παίρνω αυτό το επίδομα, να μπορώ να πάρω τα φάρμακά μου, τα τσιγάρα μου, τον καφέ μου... καταλαβαίνετε πώς θα 'ναι η κατάσταση. Δηλαδή, να πάμε να πέσουμε στο τραίνο... που το 'χω σκεφτεί πολλές φορές! Ναι, ναι, ναι... Είναι δράμα... δράμα... Ο θεός να βοηθήσει να πάρουμε αυτό το επίδομα, να μπορώ να πηγαίνω έστω δύο φορές τον χρόνο στο παιδί μου να το βλέπω ας πούμε.

[...]

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με τον Παύλο:

[...]

Συμμετέχων: Έμενα σε ένα παλιό σπίτι... πριν ένα μήνα πάλι... εεε... το οποίο είχανε μπει μέσα... ούτε φως, ούτε νερό, ούτε τίποτα. Με έναν άλλο – νομίζω Έλληνας – που τον έβλεπα, μου λέει: "Έλα!". "Άντε, του λέω, να 'ρθω". Και για ένα διάστημα έμενα... κάπως έτσι. Πριν έμενα σε ένα παγκάκι... [...] Ταλαιπωρία! Το χειρότερο πράγμα σε

εμένα ήταν τα ρούχα να κρύψω να 'χω καθαρά... [...]

Ερευνητής: Ναι.

Σ: Λοιπόν! Η χειρότερή μου εμπειρία απ' το έξω... άμα σε ενδιαφέρει αυτό...

Ε: Ναι.

Σ: Ζούσα με ένα βιβλίο, με κάνα-δύο βιβλία... Εεε... δεν μίλαγα για... όχι δεν ήθελα αλλά για τέσσερις μήνες σχεδόν μπορεί να μην είχα μιλήσει... πλην από έναν άνθρωπο που έβλεπα, ένα: "Γεια!". Και κάποιος πέρναγε από 'κει... εεε... είχα βρει κάτι βιβλία και τα 'χα μαζέψει... Μου τα πήρανε. Εεε.. ο ένας είναι... – όχι εγώ θα το πω – ο Νίτσε! Είχα βρει κι ένα λεξικό – το 'χασα. Ένα Liddell & Scott αλλά του Λυκείου. Πω πω, έχω Νίτσε, λέω, και Liddell & Scott, λέω, τύχη βουνό πάνω στην δυσκολία μας! Ναι! Εκείνη την ώρα, λέω... Το μόνο που κοίταγα, κάθε μέρα προσπαθούσα... Α, μετά μου 'τυχε κάτι άλλο, πριν πάω... εεε... πήγαινα κάπου, είχα βρει και ένα άλλο με Αρχαία... διάβαζα μεγαλοφώνως στα Αρχαία... Το πρώτο πράγμα που είπα έξω – στον εαυτό μου τα λοιπά – λέω: "Δεν θέλω να τρελαθώ!"

Ε: Μμμ.

Σ: Ίσως να μην ήταν και θετικό... Γέλασα μόνος μου! Να ήταν πιο θετικό να τρελαθώ! Ε, λέω, εγώ επιλέγω το πρώτο: να μην τρελαθώ ότι και να γίνει... Κλέφτης τα λοιπά, δεν νομίζω να γινότανε... ή τίποτα άλλο... "Τώρα;" λέω... "Πάει αυτό, λέω, το ξεχνάμε". Αυτό... Διάβαζα μεγαλοφώνως στα Αρχαία για να μην χάσω το μυαλό μου... Για να φτιάξω και την άρθρωσή μου μέσα και την σκέψη μου, και να ξεφεύγω λίγο... Αυτό είναι το πρώτο σκέλος. Το δεύτερο σκέλος: απογοητεύτηκα πολύ με τους ανθρώπους... Επειδή πλέον ζούσα... είτε σε πλατεία – βέβαια εγώ πήγαινα σε ήσυχα σημεία – περπάταγα πάρα πολύ, ήμουνα στην κίνηση ανέκαθεν, δεν μπορούσα δηλαδή να κάτσω, ήμουν κινητικός. Δηλαδή, έχουν έρθει φίλοι μαζί μου κι από εδώ και μου λένε: "Όπα! Σταμάτα, μου λέει, να ξεκουραστούμε." Μου λέει: "Να πάρουμε το μετρό από εδώ εκεί;". Λέω: "Να πάρουμε μετρό; Σε πέντε λεπτά φτάσαμε!".

Ήμouνα κινητικός, περπάταγα πολύ, σκεφτόμουνα πολλά πράγματα που 'χα σκεφτεί...
Τι να πω; Από πού να αρχίσω; [Αναστεναγμός]

Ε: Όπως σας έρχονται...

Σ: Όχι, κι αυτό που θα πω... ωραία! Θα πω κάτι... Τσαντιζόμουν καμιά φορά... Τι να πω; Από πού να αρχίσω; [Αναστεναγμός]. Τι με στεναχωρούσε; Δεν υπάρχει περίπτωση να φτιαχτεί το κράτος με τίποτα... Ό,τι γίνει, θα γίνει ιδιωτικώς. Εεε... μπορεί να βρίζω καμιά φορά ας πούμε τον κόσμο που λέμε γενικώς, τον λαό... που δεν φταίει σε τίποτα, γιατί αμέσως γυρνάω πίσω και λέω: [με έμφαση] "δεν φταίει ο κόσμος σε τίποτα!"... Συγχυσμένος με την κρίση; Θα ερχόταν η κρίση... Είχανε και εκπομπές οι τηλεοράσεις, τα μικρότερα κανάλια, και το κουβεντιάζανε την κρίση. Μετανιωμένος που χάλασα κάτι λεφτά που υπήρχαν από μια δουλειά και θα μπορούσα να πάρω ένα σπίτι, έστω και μικρό...

Ε: Μμμ, ναι...

Σ: Και λέω: "Έστω με αυτά τα πενήντα χιλιάρικά... θα 'χα ένα σπίτι". Και θα 'βλεπα τι θα 'κανα, τουλάχιστον να 'χα το σπίτι. Φοβήθηκα που δεν είχα δουλειά, έτρωγα τα έτοιμα, δεν το πήρα... εκεί όντως μετάνιωσα. Σ' αυτό όντως μετάνιωσα, σε άλλα δεν μετάνιωσα...

[...]

Ε: Εντάξει... Να γυρίσουμε λίγο σε αυτό που λέγαμε πριν, που μιλήσατε που φύγατε από το σπίτι... Ήθελα να μου πείτε έτσι... αρχικά... αυτή την περίοδο που περάσατε στον δρόμο, πώς θα την περιγράφατε; Ποιες ήταν οι δυσκολίες – ενδεχομένως –, οι ασχολίες σας;

Σ: Ασχολία δεν είχα. Περπάταγα πάρα πολύ. Αρχισα να κατεβαίνω στον Δήμο για φαΐ. Πολύ μόνος μου... Το χειρότερο... Μόνο σε ένα πράγμα ήμουνα εθισμένος... και το 'ξερα από πριν... στο τσιγάρο... μάζευα γόπες... Δεν γινόταν με το τσιγάρο με

τίποτα. Δεν μπορούσα με τίποτα. Πριν έπινα και τα ποτά μου και τα κρασιά μου και τα τσίπουρά μου – όλα. Ούζο όχι τόσο γιατί είχα μεθύσει τρεις φορές και... [γέλιο] το 'χα σταματήσει από 21 χρονών και όποτε έπινα ούζο, έπινα λίγο και σταμάταγα. Μου 'χε μείνει... αμέσως μου ερχόταν αυτό. Το 'χα σταματήσει. Δεν με ενόχλησε αυτό, το μόνο... ο εθισμός του τσιγάρου. Εθισμός; Δεν ξέρω αν είναι εθισμός – μ' αρέσει! Τεράστια δυσκολία!

Ε: Μμμ...

Σ: Δεν μπορείτε να φανταστείτε για τι δυσκολία... δηλαδή δεν γίνεται... πώς γίνεται; Κάπνιζα πολύ! Οι άλλες δυσκολίες... Έφερα πάλι πράγματα, βέβαια είχα σκεφτεί πράγματα και από πριν – το '09 έμεινα από δουλειά, τέλη '11, μετά από δύομισι και πλέον χρόνια, τέλη '11 άλλαξα το σπίτι, έφυγα από 'κει... Στεναχωρήθηκα που άφησα εκεί πέρα με τα νοίκια κάποια χρήματα που δεν έχω πληρώσει... Εεε... πολύ! Πάρα πολύ... δηλαδή... θέλω δηλαδή... να τα... να τα δώσω! Δεν με νοιάζει αν περάσανε... αυτό. Εεε... όχι, θυμό δεν είχα, λύπη μόνο γιατί γνωρίζω καμιά φορά [...] Όχι, έξω... στην αρχή... ντροπή πολλή. Στην αρχή βρήκα ένα παγκάκι... δεν μπορούσα να κοιμηθώ... Άλλοι πάνε κοντά σε εκκλησίες... ή για να τους λυπηθεί ο κόσμος απ' ό,τι... και μετά, το 'χα σκεφτεί και από πριν, αλλά και μετά... η εκτίμηση είναι: λύπηση κόσμου σε σχέση με την εκκλησία... δηλαδή με ένα δικό τους τρόπο ζητάνε οίκτο και συγχρόνως φόβο... να είναι κοντά σε κόσμο...

Ε: Μμμ, ναι.

Σ: Νομίζω... γιατί εκεί πέρα που είχα πάει, είχα βρει ένα παγκάκι [...] Καθόμουν εκεί στο παγκάκι... ήταν και σκοτεινά, δεν με βλέπανε, δηλαδή μόνο περίγραμμα αν καταλαβαίνανε την ημέρα... δεν ήθελα να με βλέπουνε!

Ε: Μμμ... Μου είπατε κιόλας ότι δεν είχατε πολλές επαφές... εκείνη την περίοδο.

Σ: Όχι, γιατί είχα φύγει απ' τους φίλους μου – δεν ήθελα... Δηλαδή, είχα κάποιες επαφές στην αρχή, μετά δεν γινότανε να έρθω να μου λέει ο Στέλιος "να σε κεράσω

καφέ"... δεν... δεν γινότανε...

E: Οι άλλοι τι στάση είχαν απέναντί σας; Πώς πιστεύατε ότι σας βλέπανε;

Σ: Αρνητική τελείως! Χα! Να το! Είδατε, γιατί είναι πολλά και κάποια απ' αυτά είχα ξεκινήσει και τα 'γραφα αλλά... με άλλο τρόπο... προσπαθούσα να... [γέλιο] Αυτή τη στιγμή απ' την κρίση οι περισσότεροι... – όχι όλοι – ποσοστό δεν μπορώ να πω... αλλά είναι... νομίζω είναι πάνω απ' το 50% [...] Οι περισσότεροι άνθρωποι μέσα τους, όταν βλέπουν έναν άπορο, έναν άστεγο, έναν επαίτη αισθάνονται καλά επειδή σου λέει: "Εγώ δεν είμαι έτσι, άρα εγώ είμαι πιο έξυπνος, είμαι καλύτερος, είμαι πιο δυνατός..."

E: Μμμ...

Σ: Κι όμως! Το βλέπουν έτσι. Δηλαδή... αυτό, αυτό... συγκεράστε με το άλλο που 'πα πριν: "περιμένουν να πέσω κάτω..."

E: Ναι...

Σ: Δεν κοιτούσαν να με περάσουν... περίμεναν να πέσω πιο κάτω απ' αυτούς! Δηλαδή, αυτοί να μείνουν εδώ που είναι ρε παιδί μου! Εδώ! Πώς εγώ θα πέσω πιο κάτω...

[...]

E: Τον εαυτό σας πώς τον βλέπετε, έτσι, στην παρούσα φάση;

Σ: Εεε... Φου! Τον εαυτό μου πώς τον βλέπω; Ταίριαξα καλύτερα.

E: Χμμ, τι εννοείτε;

Σ: Ταίριαξα καλύτερα. Και πριν τα πήγαινα καλά – ταίριαξα καλύτερα.

E: Με τον εαυτό σας;

Σ: Όλοι μιλάμε μόνοι μας – έτσι; Ναι!

E: Τα βρήκατε δηλαδή;

Σ: Καλύτερα!

E: Μμμ...

Σ: Ακόμα καλύτερα... εφάρμοσα πράγματα που ας πούμε έκανα σε κάποια δραστηριότητα – όχι επαγγελματική – ή όταν διάβαζα κάτι... πώς πρέπει να τακτοποιήσω την σκέψη μου σε κάτι και να ξεφύγω απ' τα νομίζω τα δικά μου να αντιληφθώ αυτό που διαβάζω... να φύγω απ' τα πάντα... απ' τα ίχνη μου, απ' τις συνήθειές μου, απ' τα πάντα... Ε, και ξεκίνησα αυτή τη μορφή του διαλεκτισμού... μου πήγε! Και... καλύτερα!

E: Αυτό σας κάνει να αισθάνεστε καλύτερα;

Σ: Ναι, πολύ καλύτερα.

E: Μμμ.

Σ: Οου! Πάρα πολύ... Πάρα πολύ. Δηλαδή, δεν μπορώ να δεχτώ εεε... να γράψω... κάτι αρνητικό, δηλαδή, με την έννοια... γενικά για... για τον κόσμο. Δεν το δέχομαι εγώ αυτό – τον αρνητισμό. Εεε... όχι, δεν μπορώ να το δεχτώ αυτό! Δεν ταιριάζει... Είμαι και θαυμαστής του Σοπενάουερ! *[Γέλιο]* Εγώ δεν το βλέπω όμως έτσι!

E: Μμμ...

Σ: Δεν μπορώ να δεχτώ ότι... *[σύντομη σιωπή]*

E: Πώς το βλέπετε εσείς;

Σ: Η ζωή είναι αυτή – καλώς η κακώς! Είτε εδώ, είτε στην Αμερική, είτε όπου να 'ναι. E, το ότι προχωράς και μαθαίνεις, μεγαλώνεις... μαθαίνεις... ό,τι μαθαίνεις... ε, κι αυτό είναι κάτι!

E: Μμμ... σίγουρα...

Σ: E, ναι! Ωραία, θα ήθελα να 'χα το κουστούμι το τάδε, το αυτοκίνητο το τάδε, το ρολόι το τάδε, να ήμουν κάπου αλλού... Μπα, και πάλι! Από μικρός εγώ θεωρητικός ήθελα να γίνω... Σε οτιδήποτε πράγμα θεωρητικός. Είμαι υπέρ της θεωρίας!

[...]

E: Να σας πω... για να πάμε λίγο πάλι σ' εσάς εμ... θα θέλατε να μου πείτε έτσι, με λίγα λόγια, πώς ήταν, πριν μπειτε σε όλη αυτή την φάση των δυσκολιών, τα πράγματα; Μου είπατε ότι εργαζόσασταν...

Σ: Ναι, οικοδομικές... Δεν ήταν τίποτα ιδιαίτερο η ζωή μου. Δεν ήθελα να παντρευτώ και δεν παντρεύτηκα. Eεε... ήσυχη ήταν βέβαια. Τις ίδιες σκέψεις που κάνω και τώρα τις είχα και τότε, αλλά τότε είχα και μια άνεση πιο πολύ, να ξεκουράζομαι, να πάω στο σπίτι μου, να βγω έξω – ας πούμε να πάω στο καφενείο, να πάω σ' ένα μπαράκι, να πάω σ' ένα κλαμπάκι άλλο... Ήμουν έτσι κι από πριν, δηλαδή μου άρεσε έτσι να παρατηρώ. Δεν μ' άρεσε απλά να κάνω το κουτσομπολιό, δηλαδή να μου έλεγε κάποιος "έγινε αυτό κι αυτό" [...] Έκανα την πλάκα, έκανα και πολύ πλάκα και χιούμορ... εεε... για όποιους. Και όχι σ' όλες, δεν το 'κανα... εεε... απλώς είχα τότε τον ελεύθερο... την ελευθερία μου, μ' αυτήν την άνεση την μικρή την οικονομική, δεν μ' αρέσει ο τάδε, να πάω να φύγω, να πάω να κάτσω κάπου αλλού. Eεε... αν γύρναγα πίσω – δυστυχώς το 'πα αυτό στον εαυτό μου, όχι δυστυχώς, το 'πα, και το 'χω αναφέρει κάνα δυο φορές έτσι σε κάποιους – λέω πες ότι παίζω ένα Τζόκερ και μου κάθεται ένα σεβαστό ποσό – όμως δεν το κάνω αυτό... Θα προσπαθήσω μερικά

πράγματα που αποκόμισα απ' όσο καιρό είμαι... σε επαιτεία – έτσι; είναι μια μορφή επαιτείας αυτό, έτσι; – να μην το χάσω ένα μέρος...

E: Ναι...

Σ: Εεε... Δεν θα 'θελα να γίνω... δεν θα 'θελα να το χάσω ένα μέρος απ' αυτό. Δηλαδή, πολλές σκέψεις που είχα και πριν, τώρα τις βελτίωσα, άλλες τις αναίρεσα, άλλες τις έκανα καλύτερες, άλλες είπα έτσι, άλλες αυτό... Εεε... δηλαδή, το βασικότερο πράγμα που είδα είναι ότι... πρέπει να σε τραβήξει ο άλλος για να βοηθήσεις και ένα μέρος των φιλανθρώπων αισθάνονται ωραία επειδή είναι πιο δυνατοί απ' τους άλλους.

[...]

E: Απ' την παιδική σας ηλικία που λέγατε, τι θυμάστε περισσότερο σαν ανάμνηση;

Σ: Χα! Σαν ανάμνηση! Ε... αυτή είναι η ανάμνηση. Μέχρι εκεί έφτασε: στο "Γιατί;", Είχα πει ένα "Γιατί;" κάποτε. Την φέρνω την παράσταση, την έχω μέσα στο μυαλό μου ακόμα: χτύπησε ο πατέρας τη μάνα μου.

E: Μμμ.

Σ: Τότε, στα τέσσερα όμως που θυμάμαι ήτανε... – τέσσερα ήταν γιατί θυμάμαι πότε πήγα στο σχολείο – έκλαψα βέβαια σαφώς, δάκρυσα, αλλά θυμάμαι που βγήκα έξω στη μονοκατοικία, κάνω έτσι: "Γιατί;". Βέβαια, σαφώς, είχα βομβαρδιστεί με θεούς – δεν το κουβεντιάζω – και σαφώς για να σήκωσα το κεφάλι πάνω, ένας απ' τους λόγους είναι... Θεός τα λοιπά... Ε, από τότε κινούμαι μ' αυτό το "Γιατί"! Εγώ εκεί έφτασα...

E: Μμμ... Ναι...

Σ: Και το 'χω παντού αυτό το "Γιατί". Εεε... παντού!

[...]

Ε: Μμμ. Εντάξει! Ωραία... Να σας ρωτήσω τώρα... εμ... τα σχέδια για το μέλλον ποια είναι; Τι σχέδια έχετε;

Σ: Για το μέλλον; Εεε... Φου! Οικοδομικές εργασίες αποκλείεται! Γιατί δεν... Και 50-51, μόλις τ' ακούει ο άλλος – δεν ξέρω για ποιο λόγο υπάρχει – υπάρχει, είτε αντέχεις είτε όχι. Εγώ αντέχω! Και στον πέμπτο πάω με τα πόδια, βαριέμαι να περιμένω ασανσέρ. Ναι, βαριέμαι! "Δεν πάω με τα πόδια, λέω, να κουνηθώ και λίγο;" [...]. Εεε... προσπαθώ να... τουλάχιστον... Εγώ τα βλέπω μαύρα! Είμαι 51, σύνταξη δεν το βλέπω να παίρνω, θέλω να προσπαθήσω να βρω μια... κάποια δουλειά [...]. Να βρω μία δουλειά έτσι... λίγο – πώς να το πω ρε παιδί μου; – να μπορέσω να κάτσω να πω έναν καφέ σε μια καφετέρια, να μπορέσω να πω: "Πάω να κάτσω εκεί να πω...". Βέβαια τώρα τα βλέπω αλλιώς, δεν θα το 'κανα. Καλά, καφέ μπορεί! Όλο οικονομία σκέφτομαι μέσα μου άμα βρω δουλειά. Δηλαδή, λέω να πάω να δώσω πέντε ευρώ για ούισκι; Δε βαριέσαι! Θα πάρω σπίτι θα πίνω και δυο-τρία ούισκι τη μέρα – μια χαρά! Ναι, προσπαθώ όντως μερικά πράγματα... να βρω μια δουλειά... Ωραία θα το πω! Να βρω μία δουλίτσα καλή, να κάνω το 'να τ' άλλο, να μπορέσω να συγκεντρωθώ, να συνεχίσω να διαβάζω και να κάνω... εεε... κάτι που έχω ξεκινήσει.

Ε: Μμμ...

Σ: Καλλιτεχνικό...

Ε: Α! Ωραία... ωραία...

Σ: Δεν... δεν βλέπω – μη λέω σαχλαμάρες – δεν νομίζω να φτιάξουν... Δεν βγαίνουμε απ' την κρίση με τίποτα.

[...]

Σ: Γενικώς, να βρω κάποια δουλειά να μην αισθάνομαι αυτό! Εεε... να αισθάνομαι

λίγο καλύτερα... δηλαδή, έχω χαθεί απ' τους φίλους μου... ντρέπομαι να πάω... Δεν θέλω... κι έφυγα μάλιστα ξαφνικά έτσι. Τηλέφωνα τα λοιπά δεν σήκωνα... τέρμα, λέω τέρμα εδώ είμαστε! Μέχρι εδώ είναι! Δεν γίνεται! Εγώ, δεν μπορώ να το δεχτώ για τον εαυτό μου αυτό... Χάθηκα δηλαδή απότομα, τηλέφωνο το σταμάτησα... τίποτα απότομα έτσι!

E: Μμμ...

Σ: Μερικούς θα τους ξαναδώ. Κάποιους άλλους, δεν με ενδιαφέρει. Άμα τους δω, καλώς! Κάποιους... ένα, δύο, τρία άτομα όμως, ήθελα να δω. Αυτό πιο πολύ...

E: Να σας ρωτήσω κάτι τελευταίο;

Σ: Το μέλλον μου είναι χάλια... αβέβαιο... Τις σκέψεις μου δεν...

E: Ελπίδα υπάρχει;

Σ: Ορίστε;

E: Ελπίδα, λέω, έχετε; Για το μέλλον...

Σ: Το δικό μου; Όχι! Όχι... απλώς θα κινηθεί πολύ χαμηλά... εεε... ίσως αν μπορέσω για μένα να εξασφαλίσω έστω και με... τις κοινωνικές βοήθειες τίποτα εργασίες ή το σπίτι εκεί εργασίες... να μην είμαι απλώς σ' ένα σπίτι μέσα να κοιμάμαι και να βλέπω τηλεόραση. Γιατί δεν το θέλω αυτό! Δεν το θέλω! Θα τσαντιστώ!

E: Μμμ.

Σ: Δεν θέλω να πέσω σε μια... διαδικασία φυτού. Παντελώς φυτού πλέον! Μάλλον, θα τολμήσω να πω, δεν θέλω να φύγω από ζώο να γίνω φυτό. Αν μπορέσω δηλαδή να κοιτάξω λίγο άνθρωπο...

[...]

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με τον Αντριάν:

[...]

Συμμετέχων: Πάμε στα απλά... αυτά που σου χρειάζονται πιο πολύ εσένα! Πριν τα Χριστούγεννα έπιασα δουλειά, και χάρηκα πάρα πολύ... ξέρεις τώρα... Κοιμόμουν έξω, στα νοσοκομεία, στα πάρκα... αλλά... προσπαθούσα να κοιμηθώ μέσα στα... στα... στα νοσοκομεία...

Ερευνητής: Ναι, ναι...

Σ: Να μη μένω στα πάρκα, γιατί δεν είναι το ίδιο... αλλά, δεν μας αφήνανε... και παλεύαμε, έτσι, να μπούμε... αν μας διώχνανε, μας διώχνανε!

Ε: Μμμ... κατάλαβα, ναι...

Σ: Δεν ήξερα τις υπηρεσίες που βοηθάνε...

Ε: Δεν είχατε έρθει σε επαφή με κάποιον... να σας βοηθήσει...

Σ: Δεν ήξερα, δεν ήξερα... Δεν ήξερα ότι υπάρχουν υποδομές του Δήμου, ξέρω 'γω, της Εκκλησίας για τον κόσμο, τις οργανώσεις, ξέρω 'γω, ότι βοηθάνε.

Ε: Ναι, ναι, ναι...

Σ: Είχα κοιμηθεί στο [περιοχή, διεύθυνση]. Είναι ένα δωμάτιο εκεί, είχα πάει. Αλλά... μπορείς να πας με χαρτιά κι αυτά, απλά μπαίνανε μέσα πολλοί ξένοι εκεί και... κάποιος, δεν ξέρω ποιος μου είπε, δεν θυμάμαι τώρα – πήγα κι εγώ εκεί... λοιπόν... τα Χριστούγεννα πάνω δουλειά και χάρηκα, γιατί κάποιος φίλος μου μου ζήτησε συνεργασία. Πρέπει να εργαστεί για να σταθεί στα πόδια του! Ό,τι χτύπημα και να

έχει στη ζωή... – έτσι δεν είναι; – αυτό πρέπει... Λοιπόν... Δουλειά δεν έχει κάθε μέρα...

[...]

Σ: Γιατί είναι δύσκολο να βρεις, η οικοδομή έχει τελειώσει – έτσι; Να πούμε την αλήθεια... αλλού που να πάμε; Τα ξέρετε εσείς τώρα και καλύτερα – δεν χρειάζεται... Αυτά! Εδώ μια χαρά περνάμε, ήσυχος είμαι, τα παιδιά είναι ήσυχα, κάποιος έχει τα δικά του προβλήματα – όλα καλά παιδιά είμαστε [γέλιο] – απλά κάποιος έχει τα δικά του... τον τρόπο ζωής! Ό,τι είδε, ό,τι άκουσε. Έτσι δεν είναι η ψυχολογία;

Ε: Ναι...

Σ: Αυτά μετράνε, αυτά επιδρούν στον άνθρωπο...

Ε: Μμμ...

Σ: Έτσι πιστεύω εγώ! Δεν έχω σπουδάσει! Αλλά, 'ντάξει, το πανεπιστήμιο που ήμουν μετράει – έτσι; [Γέλιο]. Στα μαθήματα είμαι πολύ καλός [...] Λοιπόν, και... θέλω να σου πω... Μια χαρά είναι εδώ... δεν είναι τίποτα... Κάποιοι νευριάζουν καμιά φορά, 'ντάξει, κάποιος μπορεί να ειρωνεύει, να κάνει, είναι στιγμές... Εξαρτάται πώς αντιδράει ο άλλος...

Ε: Μμμ.

Σ: 'Ντάξει, εγώ κάθομαι και μπροστά εκεί – 'ντάξει. Δεν μπλέκομαι για να... Γιατί 'ντάξει όσο και να 'ναι... πονάνε όλοι εδώ μέσα... έτσι δεν είναι; Δεν είναι εύκολο να μείνεις στο δρόμο και να μένεις εδώ... Αυτά... τι άλλο να σου πω; Ό,τι με ρωτήσεις εσύ τώρα!

[...]

Ε: Πώς θα την περιγράφατε έτσι την ζωή στον δρόμο; Τι είναι το πιο δύσκολο;

Σ: Να σου πω κάτι; Να το πιστέψεις, ο άνθρωπος αντέχει!

Ε: Μμμ.

Σ: Δηλαδή, όπως λες εσύ: "Θα πάω πικ-νικ, που λες εσύ, να κοιμηθώ έξω στη φύση", γιατί σου αρέσει. Έχεις πάει πιστεύω... θα σου έχει τύχει... Δεν είναι ωραία;

Ε: Μμμ...

Σ: Δηλαδή... δεν είναι δύσκολο να κοιμάσαι. Γι' αυτό πολλοί αποφασίζουν και μένουν έξω... εγώ τους ψυχολογώ γιατί τα πέρασα... και λέω: "Γιατί επιμένει να κοιμάται έξω; Και δεν κάνει το βήμα να πάει να μπει μέσα;". Γιατί στη φύση είναι ωραία! Είναι σαν μνήμη... όπως οι προγόνι μας ζούσαν παλιά γυμνοί, κυκλοφορούσαν στη φύση – έτσι δεν είναι; Οι πρώτοι... Αυτά μένουν στη μνήμη του καθενός... και παλεύει εκεί για να... Στη φύση είναι ωραία! Αλλά πόσο θα παλέψεις με... με την βροχή; Εκεί είναι το θέμα! Και μετά προσπαθούν να βρουν μια γωνία, κουβέρτες, αυτά... και τους πιάνει ο ύπνος μια χαρά! Να το πιστέψεις αυτό! Η δυσκολία είναι στο πλύσιμο, πού θα πάρεις το φαγητό, να πλύνει τα χέρια του, πού θα κάνει τις ανάγκες του...

Ε: Μμμ...

Σ: Έτσι δεν είναι; Γι' αυτό κάποιος πρέπει να προσπαθήσει... αλλά... κολλάει εκεί! Γιατί είναι η μνήμη των προγόνων.

Ε: Κολλάει...

Σ: Που κοιμόταν έξω... Μια χαρά κοιμάται... σου λέω εγώ καλύτερα απ' το σπίτι, γιατί το έχω περάσει... αλλά... δεν κάνει το βήμα... Θες να πλύνεις τα χέρια... χρειάζεσαι ένα μπάνιο – έτσι; Να αλλάξεις τα ρούχα σου, να πλύνεις τα ρούχα σου. Κι εκεί θέλουν τη βοήθεια... από εμάς, τους συνανθρώπους.

E: Ναι...

Σ: Και χτυπάτε εσείς τις πόρτες! Εσείς πρέπει να χτυπήσετε τις πόρτες – ψυχολόγοι είστε! Να πάτε στον πρωθυπουργό, στον πρόεδρο, στον δήμαρχο, στον αρχιεπίσκοπο... Πάει κάποιος; Έχεις ακούσει κάποιον δικό σας ψυχολόγο; Είναι... το δικό σας επάγγελμα! Δεν θέλετε να πάτε; Να μη μείνει κανένας έξω! Σας παρακαλώ! Είμαι Έλληνας! Δεν το δέχομαι ο Έλληνας να κοιμάται έξω και να έχεις ζητιάνους μέσα! Να το πει πρώτα στον άνθρωπό σου: "Έχει θέση;". Κι αυτό είναι μέρος της διπλωματίας...

[...]

Αυτά περνάω εγώ... [γέλιο] αλλά βαστάω... και θέλω να εργαστώ γιατί όταν εργαζεσαι, ξέρεις, είσαι στην εργασία, πρέπει να είσαι υπεύθυνος, να κοιτάς και την ποιότητα, να είσαι καλός στην εργασία σου... Να πληρωνόμαστε να βρούμε την ησυχία μας! Έχουμε κι εδώ πού να κοιμηθούμε, να πλενόμαστε, να δίνουν και το φαγητό το βράδυ, το συσσίτιο... [...]

E: Ναι, ναι, ναι...

Σ: Αυτά. Ό,τι άλλο εσύ μετά θα μου πεις... ό,τι άλλο θέλεις...

E: Να σας ρωτήσω... τώρα που έτσι έχετε αντιμετωπίσει και όλες αυτές τις δυσκολίες, μου είπατε μείνατε και στο δρόμο αρκετά χρόνια... κι εδώ, εεε... οι άλλοι πώς πιστεύετε... τι στάση έχουν απέναντί σας;

Σ: Ποιοι άλλοι;

E: Οι άλλοι άνθρωποι, γενικά...

Σ: Μια χαρά. Δεν παραπονιέμαι για τους άλλους [γέλιο]... γιατί καταλαβαίνω τον

άλλον.

Ε: Μμμ...

Σ: Και καλά θα περνάει, και δύσκολα θα περνάει. Δεν μπορούμε να τον κρίνουμε. Κι όταν περνάει καλά, κι όταν είναι στα δύσκολα. Έτσι; Δεν μπορείς να κρίνεις τον άλλον. Εμείς πώς κρίνουμε τον εαυτό μας... πώς ερχόμαστε σε επαφή με τον άλλον, γιατί μετράμε εμείς – έτσι; Εμείς πώς... Η ανάγκη μας κάνει να μιλάμε.

Ε: Εσείς πώς τον κρίνετε τον εαυτό σας;

Σ: Όσα προβλήματα έχω περάσει, βαστάω. Και θέλω να έχω ποιότητα στη ζωή μου. Πρωτίστως να βρω τα παιδιά μου και τη γυναίκα μου.

[...]

Ε: Υπάρχει ελπίδα;

Σ: Πρέπει να τα δεις θετικά τα πράγματα... γιατί άμα σκέφτεσαι αρνητικά... η κακή ενέργεια... κακή ενέργεια λένε... θα κλείνεται έτσι, θα μαζευτείς... Έτσι δεν είναι; Θετικά! Δηλαδή, κοστίζει κάτι να σκέφτεσαι θετικά; Δεν σου κοστίζει, ρε φίλε. Δεν σου κοστίζει! Οπότε εγώ που δεν μου κοστίζει τίποτα... γιατί... Μου κοστίζει εμένα, λέω, έναν καλό λόγο; Ένα "Γεια", ένα ωραίο αστείο; Δηλαδή, πριν πω κάτι, να το σκεφτώ...

Ε: Μμμ...

Σ: Έτσι δεν είναι; Ε, σκέφτομαι... λέω θα πάω σήμερα σ' αυτό το φίλο μου, τη φίλη μου... να τους πω ένα ωραίο αστείο... Αλλά θα το σκεφτείς! Και λες για κάτσε τώρα... έχω τον παππού μου στο σπίτι και τη γιαγιά: "Έλα ρε παππού εδώ! Πες μου ένα ωραίο αστείο". Να το ζυγίσει αυτός απ' την εμπειρία της ζωής που έχει – έτσι; – ή κι η γιαγιά σου, η μάνα, ο πατέρας σου – έτσι; Όχι απ' τους φίλους, γιατί κι οι φίλοι

έχουνε, αλλά πρέπει να ακούς κι απ' τους γέρους!

E: Ναι.

Σ: E, κι έτσι είναι η ομιλία... για ότι πράττουμε έτσι είναι! Πρέπει να τους συμβουλευόμαστε με άλλα λόγια. [Γέλιο] Βγαίνουν τα δάκρυα από μόνα τους!

E: Μμμ...

Σ: Αυτά που λες!

E: Μμμ... πείτε μου... εεε... τι θα θέλατε τώρα εσείς να συμβεί από εδώ και πέρα στη ζωή σας;

Σ: Όλα θετικά... Εγώ θέλω να βρω τα παιδιά... δηλαδή στο μέλλον γιατί... τι να προσφέρεις; Τη δουλειά την χρειαζόμαστε. E, το θέλω και τη δουλειά, και να βρω τα παιδιά, και τη γυναίκα μου... Αν δε θέλει να ζήσει μαζί μου, θα έχω την επικοινωνία... γιατί θα δω τα παιδιά, θα πω και ένα "Γεια" στη γυναίκα μου και θα μου πει ένα "Γεια". Μετράει αυτό! Έτσι κι είμαι... και ο πόνος θα – πώς το λένε; δεν μου έρχεται... – ο πόνος θα είναι λιγότερος!

[...]

E: Τώρα έχετε έτσι ανθρώπους... φίλους...

Σ: Εδώ μιλάω, με όλους μιλάω, τους χαιρετάω... αυτά...

E: Και εδώ και έξω... γενικά...

Σ: Όπου πάω ας πούμε, κάθομαι κάτω, ανοίγω μια συζήτηση – αν βλέπω ότι μπορεί να ανοιχθεί μία συζήτηση...

E: Μμμ...

Σ: Γιατί δεν θα πας με το ζόρι να κάνεις συζήτηση!

E: Ναι.

Σ: Χαιρετάς κάποιον.

E: Ναι.

Σ: "Συγγνώμη, μπορώ να καθίσω στον πάγκο; Γιατί υπάρχει θέση"... Αυτά. Μετά... άμα... [γέλιο] αυτά. Δεν είναι... Δεν θα επιμείνω με το ζόρι – κατάλαβες; Ό,τι φέρει η τύχη. Η τύχη είναι μέρος της ζωής μας. Κατάλαβες; Δηλαδή, σκέψου τον πρόγονό σου! Περπατούσε, και είχε μόνο τη γυναίκα του, δεν είχε κανέναν άλλο. Γιατί, οι δύο πρώτοι φτιάχτηκαν στη φύση. Δεν είχαν ούτε μάνα ούτε πατέρα. Πώς περπατούσαν; Δεν είχαν κανέναν! [Γέλιο] Ε, σκέψου να περπατάς έτσι! Αυτά... Σήμερα είμαστε πολλοί... και πάλι έχουμε τα δύσκολα. Αλλά πρέπει να είναι εύκολα – έτσι δεν είναι; Γιατί, δεν είναι πιο εύκολα; Παλιά ήταν δύο, μετά κάναν τα πρώτα παιδιά, μεγάλωσε σιγά-σιγά η φυλή... η φυλή μας. Ήταν πιο δύσκολα, γιατί ήτανε η μοναξιά! Δηλαδή, από δύο, τέσσερα, δέκα άτομα...

E: Ναι...

Σ: Εκατό... δηλαδή τόσοι... περπατούσαν μόνοι τους! [Γέλιο] Ενώ σήμερα, που μπορούμε να βασιστούμε ο ένας στον άλλον, αυτά λειτουργούν πιο δύσκολα. Οπότε χρειαζόμαστε καλή διοργάνωση... αυτό είναι... Τα ξέρουμε αλλά δεν τα κάνουμε! Προσπαθούμε βέβαια... γι' αυτό.

[...]

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με τον Δημήτρη:

Ερευνητής: Εεμ... κοιτάζετε, ξεκινώντας ήθελα έτσι να σας ρωτήσω να μου πείτε... πώς περνάτε τις μέρες σας, γενικά, έτσι... με τι ασχολείστε...

Συμμετέχων: Λοιπόν...για τον καιρό που είμαι τώρα άστεγος κι αυτά εννοείτε;

Ε: Ας αρχίσουμε... ναι.

Σ: Ε, κοίταξε, η ζωή μου... εντάξει, μπήκε λίγο στραβά μετά το 2010... εεε... με τις αρρώστιες μου, κάποιο ατύχημα που μου έτυχε... εεε... με χτύπησε κάποιο αμάξι...

Ε: Αα!

Σ: Ναι. Και μετά με χτύπησε η καρδιά... νοσηλεύτηκα, ξανανοσηλεύτηκα, δεν μπόρεσα να ξανακάνω καμία δουλειά στην πορεία ας πούμε αυτή...των πέντε-έξι χρόνων. Αν και προσπάθησα να πάω και να δουλέψω οικοδομή... σε κάποιες άλλες χειρωνακτικές ας πούμε εργασίες, οδηγούμουν συνέχεια στα... στο νοσοκομείο...

Ε: Μμμ...

Σ: Τη μια με πίεση... και... τα οποία προερχόντουσαν απ' την καρδιά όλα απ' ότι μου λέγανε – τίποτα άλλο δεν ήταν. Εεμ... οι δουλειές μου ήταν ας πούμε... Δηλαδή, η καθημερινότητά μου είναι σ' ένα καφενείο... το να περιμένω κάποιον να με στείλει για κάποιο θέλημα, να του πάρω τσιγάρα, να του πάρω κάτι από το σούπερ-μάρκετ, ένα κιλό φακές, ένα κιλό φέτα – λέμε τώρα – να μου δώσει το ανάλογο για να μπορώ να επιβιώσω... είτε αυτά λέγονται... λέγεται φαγητό, είτε αυτό λέγεται τσιγάρο, είτε αυτό λέγεται ποτό ή καφές... Αυτή είναι η καθημερινότητά μου, απ' το πρωί μέχρι το βράδυ αυτό προσπαθώ... να βρω τα προς το ζην, αυτά που έχω άμεσα ανάγκη... για μένα... το φαγητό μου, το τσιγάρο μου, τον καφέ μου, το ποτό μου... τώρα για στέγαση κι αυτά... δεν μπόρεσα πέντε χρόνια να βρω τίποτα.

[...]

Σ: Έχω νιώσει πάρα πολύ την απόρριψη του κόσμου... δηλαδή, εκεί που ήμουν ένας επιφανής πολίτης που λένε, με τ' αυτοκίνητά μου, με τα σκάφη μου, με τα... με τη μουσική μου, με το ψάρεμά μου, ξαφνικά σε αμφισβητούν όλοι... "Σιγά... σιγά που ήσουν ψαράς εσύ ρε!" – ένα παράδειγμα [...] Γι' αυτό σου λέω...

E: Αυτοί είναι άνθρωποι που τους ξέρατε δηλαδή από πριν;

Σ: Τους ήξερα, ναι... τους ήξερα. Ήταναν μέχρι εκεί πέρα... γι' αυτό σου 'πα για απόρριψη... του κόσμου.

E: Απόρριψη...

Σ: Ναι, είναι απόρριψη.

E: Μμμ...

Σ: Έτσι το βλέπω εγώ! Δεν ξέρω αν είναι... αν μιλάω σωστά.

E: Μμμ... δηλαδή, να σας ρωτήσω, σε σχέση μ' αυτό... πώς πιστεύετε ότι σας βλέπουν οι άλλοι; Τώρα έτσι... και σε σχέση με την προηγούμενη ζωή σας...

Σ: Ένα τίποτα! Ένα τίποτα... με βλέπουν σαν ένα τίποτα... άσχετα με τι προσπαθώ να... βγάλω προς τα έξω. Βασικά, δεν προσπαθώ και τίποτα! Είμαι αυτός που φαίνομαι, δεν έχω τίποτα παραπέρα. Αυτοί μ' έχουν για ένα τίποτα... σου λέει: "Ελα μωρέ 'ντάξει! Αστεγος είναι...". Όπως είχα ένα παράδειγμα τώρα... – ε, είναι σχετικό βέβαια... εεε... πέρσι το καλοκαίρι βρέθηκε κάποιος μαγαζάτορας. Μου λέει: "Ελα μείνε λιγάκι εδώ πέρα ώσπου να βρεις κάτι, θα σε βοηθήσω κι εγώ". Στο μαγαζί του έμενα.

E: Ναι, ναι.

Σ: Στις καρέκλες – ξέρεις τώρα – σε καμιά πολυθρόνα και τα λοιπά [...] Λοιπόν... Με είδανε που κοιμόμουνα στην πλατεία στο παγκάκι κάποιοι απ' τους πελάτες: "Α, εμείς δεν τρώμε απ' αυτόν! Αυτός είναι άστεγος, είναι βρομιάρης..." Αποτέλεσμα; Μία, δυο, τρεις... δυο-τρεις πελάτες, τέσσερις πελάτες... του είπανε αυτά τα πράγματα – τι να κάνει ο άνθρωπος; Λέει: "Αντε ρε Δημήτρη... Άμε κι από 'δω, από 'κει που 'ρθαν κι οι άλλοι... που πήγαν κι οι άλλοι". Να κάνω εγώ τι; Να του πω εγώ τι;

Ε: Μμμ, ναι...

Σ: Ο άνθρωπος κοίταγε τη δουλειά του, να κοιτάξει να κρατήσει τους πελάτες του, το μαγαζί του... Εγώ να του πω τι;

Ε: Μμμ... εντάξει...

Σ: Και στον παρονομαστή... – γιατί ήταν μια... μια γερή κλωτσιά αυτή, γερή... μάλλον γερή σφαλιάρα – να με μαζέψει απ' το παγκάκι το ασθενοφόρο γιατί πέθαινα... δεν είχα να πάρω φάρμακα, δεν είχα να πάρω τίποτα... Εκεί... αυτοί οι άνθρωποι... δεν τους κρατάω κακία, ούτε τους μισώ. Αλλά υπάρχουν και τέτοιοι άνθρωποι... Δεν ξέρω, εγώ δεν θα το 'κανα ποτέ αυτό – γιατί μου 'χε τύχει.

Ε: Μμμ... Δηλαδή;

Σ: Μου 'χει τύχει... εννοώ... ήρθαν άνθρωποι στο μαγαζί μου για να φάνε τ' αποφάγια. "Όχι ρε φίλε! Κάτσε εκεί, θα σου φέρω εγώ φαγητό να φας. Πάρε κι αυτά να πάρεις τσιγάρα, πάρε κι αυτά να πα' να κοιμηθείς". Κατάλαβες; Δηλαδή, γι' αυτό λέω δεν θα το 'κανα...

Ε: Ναι.

Σ: Εμένα μου 'τυχε... εμένα μου 'τυχε... μου 'τυχε... Γι' αυτό είπα για την απόρριψη του κόσμου. Ενώ, έβλεπες, πήγαινες στο καφεενείο: "Α! Ο Δημήτρης! Α!" - γιατί

ξέρανε ότι θα κεράσει ο Δημήτρης... Όταν ο Δημήτρης έμεινε στον άσσο...

Ε: Μμμ...

Σ: Εκεί: "Ε, ο άστεγος... ο τρακαδόρος... ο ζήτουλας...", λέγανε... Ο άλλος έβαζε, έβαζε – ένα παράδειγμα να σου πω – βρήκε έναν καλόν άνθρωπο στο καφενείο, ένα απ' τα άτομα που σου λέω ότι... λέγανε κουβέντες "τον βρομιάρη, τον άστεγο κι αυτά". "Πες στον ιδιοκτήτη ότι σου βουτάει μέσα απ' το πιάτο τους μεζέδες, ότι σου παίρνει τσιγάρα, ότι σου ζητάει λεφτά"! "Μα, λέει, δεν μου κάνει τέτοιο πράγμα ο άνθρωπος. Ο άνθρωπος είναι πολύ αξιοπρεπής".

Ε: Μμμ...

Σ: "Ούτε, λέει, βούτηξε μες στο πιάτο μου, ούτε μου ζήτησε τσιγάρα, ούτε λεφτά να... να τον κεράσω". *[Γέλιο]*

Ε: Μμμ...

Σ: "Πώς, λέει, να το πω αυτό το πράγμα"; Βάζανε ανθρώπους να πούνε στον ιδιοκτήτη αυτά τα πράγματα... Τώρα...

Ε: Γιατί λέτε ότι έτσι ας πούμε... ποιο λόγο είχαν;

Σ: Δεν... δεν... – τι να σου πω;

Ε: ...να φτάσουν μέχρι εκεί;

Σ: Ε, φτάνανε, φτάνανε μέχρι εκεί! Είναι πράγματα που τα 'χω βιώσει...

Ε: Ναι.

Σ: Και παρόλα αυτά έχω σταθεί. Αν και έφτασα στο σημείο να σηκώσω το χέρι και να

το... να πέσει στο... στα μούτρα τους, λέω: "Όχι, δεν θα το κάνεις! Είσαι πιο δυνατός απ' αυτούς!", και μπόρεσα και κρατήθηκα... Και πιστεύω ότι θα κρατήσω μέχρι το τέλος... κάποια αξιοπρέπεια, κάποιο επίπεδο... – τι να πω άλλο;

Ε: Μμμ... είναι κάτι που έτσι... έχετε που σας κάνει να αισθάνεστε καλύτερα, να παίρνετε δύναμη μέσα σ' όλες αυτές τις δυσκολίες που μου λέτε;

Σ: Δεν ξέρω αν είμαι τόσο τρελός ώστε να... να αναθαρρεύω! Εεε... είναι κάτι που 'χω από μικρός... δηλαδή... ήμουν αισιόδοξος πάντα.

Ε: Μμμ...

Σ: Δεν αεροβατούσα – αισιόδοξος! Άλλο αεροβατείς κι άλλο... Λέω: "Θα πάνε καλά, ότι και να 'τανε... θα πάει καλά"! Έκανα... καταπιάστηκα με πολλά πράγματα ας πούμε [...] Μου 'βγαίνουν όλα... μου 'βγαίνουν όλα... Ε, την Ελένη δεν μπόρεσα να σώσω... ούτε την αδερφή μου, ούτε τον αδερφό μου – γιατί έχω, ας πούμε, έχω χάσει και δύο αδέρφια... από καρκίνο... Τέλος πάντων... Αυτή η αισιοδοξία ότι... πάντα ήμουν αισιόδοξος και μ' αυτούς ακόμα, έλεγα: "Θα ζήσουν ρε γαμώτο. Θα ζήσουν"... αλλά δε...

Ε: Ναι...

Σ: Αυτά είναι αλλουνού... ευαγγέλια, δεν είναι δικά μου! Τι να πω από 'κει και πέρα; Τώρα αναθεωρώ αυτά που έλεγα νωρίτερα! Τέλος πάντων... ότι είμαι αισιόδοξος κι αυτά...

Ε: Μμμ...

Σ: Εγώ ήμουν αισιόδοξος.

Ε: Ναι.

Σ: Τώρα... αν δεν μου βγήκε... τι να πω;

Ε: Εντάξει, κάποια πράγματα...

Σ: Ε, ναι... ναι... Δεν ξέρω αν σε καλύπτω μέχρι στιγμής...

Ε: Όχι... φυσικά, και...

Σ: Δεν ξέρω.. αν είναι κάτι που δεν κάνω σωστά, πες μου να το κάνω σωστά! Κάτι, μια ερώτηση από σένα, γιατί... έχω πιάσει την πάρλα και δεν ξέρω τι λέω και 'γω!

Ε: Όχι, εντάξει... εγώ σας παρακολουθώ! Εεε... τον εαυτό σας πώς τον βλέπετε στην παρούσα φάση ας πούμε, αυτή τη στιγμή;

Σ: Πώς τον βλέπω... Δεν μπορώ να δω αυτή τη στιγμή... ούτε τον εαυτό μου ούτε τίποτα... δεν μπορώ να φανταστώ... Εγώ 'ντάξει, έχω μάθει στη ζωή μου να πιστεύω στους ανθρώπους.

Ε: Μμμ...

Σ: Εσένα που βλέπω εδώ, την κυρία Κωνσταντίνα, την Βασιλική, τον Μιχάλη...

Ε: Ναι.

Σ: Πιστεύω σ' αυτά τα άτομα. Με πήρατε στα χέρια σας και με βοηθάτε να επιζήσω.

Ε: Μμμ...

Σ: Τώρα αναθεωρώ αυτά που έλεγα νωρίτερα – τέλος πάντων! Δεν φάσκω κι αντιφάσκω. Ότι... ότι βοηθάτε την... δηλαδή... την προσπάθειά μου να επιβιώσω. Με βοηθάτε εσείς – αυτό θέλω να πω!

E: Ναι.

Σ: Με τον τρόπο σας, με την παρουσία σας εδώ... Έχετε καθαρά σεντόνια, μαξιλαροθήκες... κάποια ρούχα που μας δίνετε, το τσαγάκι μας... το σαντουιτσάκι μας, την φρυγανίτσα μας... Αυτά για μας είναι... – ειδικά πιστεύω για μένα... για όλους – ότι είναι πηγή ζωής, είναι κάτι για να σε βοηθήσει να επιβιώσεις, να ζήσεις, να δεις την άλλη μέρα... Κατάλαβες...

E: Μμμ... Εδώ πέρα πέρα πόσο καιρό είστε;

Σ: Πρέπει να 'μαι τέσσερις μήνες.

E: Μμμ, τέσσερις μήνες...

Σ: Ναι, πρέπει να 'μαι τέσσερις μήνες.

E: Και πιο πριν; Είχατε έρθει σε επαφή με κάποιους για να σας βοηθήσουν;

Σ: Προσπάθησα, είχα πάει... εεε... στην Αθήνα είχα πάει. Αλλά εκεί περισσότερο κοιτάγαν τους ξένους παρά τους Έλληνες.

E: Ναι.

Σ: Αγάπες-λουλούδια μόνο στους ξένους και λέω: "Συγγνώμη, είμαι κι εγώ εδώ!"
[Γέλιο] "Ναι, λέει, θα φέρετε αυτά τα δικαιολογητικά". Λέω: "Τα 'χουν αυτοί; Τα έχουν όλα αυτά τα δικαιολογητικά που ζητάς σ' εμένα"; Τι να σας πω!

E: Ναι...

Σ: Μου λέει: "Αυτό που σας λέμε εμείς". Λέω: "Ό,τι πείτε"!

[...]

E: Από τα πρώτα χρόνια έτσι, τα παιδικά σας, τι θυμάστε περισσότερο; Σαν ανάμνηση...

Σ: Ανάμνηση; Βασικά για μένα, ο χαρακτήρας μου ήταν να πάνε... εεε... όλο ερωτευμένος ήμουνα... εεε... με βουτούσαν οι μεγάλες γιατί ήμουν ωραίο παιδάκι...

E: Μμμ...

Σ: Μαθαίναν να φυλάνε τους... να φυλάνε πάνω σε μένα – πώς να φυλάνε τους... τη σχέση τους, τ' αγόρια τους. Και μένα ήταν η καλύτερή μου! *[Γέλιο]* Τι να κάνω; Αφού το θέλανε! Εεε... 'ντάξει, καλός μαθητής ήμουνα... εεε... πολύ με το παιχνίδι... είχα καλή παρέα, καλή γειτονιά. Πιστεύω ότι μεγάλωσα καλά. Εντάξει είχα και δύο υπέροχους γονείς βέβαια – πολύ καλούς γονείς, βέβαια.

E: Πώς θα τους περιγράφατε σαν ανθρώπους;

Σ: E;

E: Σαν ανθρώπους, πώς θα τους περιγράφατε;

Σ: Τι να σου πω; Αυτοί βρίσκανε παιδιά στο δρόμο και τα μαζεύαν να τα μεγαλώσουν. Ήταν τόσο καλοί άνθρωποι! Τόσο καλοί! Υπέροχοι άνθρωποι... εεε... δεν ξέρω... να σου πω κάτι; Όλοι λέμε: "Είμαι πλούσιος". Εγώ είμαι πλούσιος από γονείς, πολύ πλούσιος.

[...]

E: Για το μέλλον πώς τα βλέπετε τα πράγματα;

Σ: Ω! Τι να σου πω; Εδώ δεν ξέρω το σήμερα! Τι να σου πω για το μέλλον; Σκέφτομαι αισιόδοξα να σου πω πάλι... ότι κάτι θα γίνει, κάτι θα αλλάξει...

E: Μμμ... ποια θα ήτανε μια θετική εξέλιξη;

Σ: Κοίταξε, δεν έχω και πολλά περιθώρια για να ξαναδουλέψω ή οτιδήποτε.

E: Μμμ... ναι...

Σ: Δεν έχω... Ε, κάτι να βρω, κάτι να βγάλω δύο-τρία φράγκα ας πούμε να μπορέσω να πληρώσω ένα ενοίκιο, το ρεύμα, το νερό και τα ως προς το ζην... πιστεύω... Θέλω να έχω μία αισιοδοξία γι' αυτό το πράγμα. Τώρα τι να πω άλλο; Άλλο δεν βλέπω. Τώρα να βρω κάτι... θα μου πεις είναι πολύ δύσκολα – μ' αυτά που συμβαίνουν. Την κατάσταση μου... την κατάσταση μας την ζούμε όλοι τώρα. Κι εσείς κι εγώ και όλοι μαζί...

E: Τι πιστεύετε ότι θα σας βοηθούσε περισσότερο να ξαναδυναμώσετε; Να... βγείτε απ' αυτή την κατάσταση που είναι σήμερα;

Σ: Σίγουρα, μια... μια δουλίτσα – να μπορώ να την κάνω βέβαια πρώτα απ' όλα, να μπορώ να ανταπεξέρχομαι. Κάποια χρήματα... να μου δίνει, ώστε να μπορέσω να επιβιώσω... Τίποτα άλλο, αυτό είναι... κάτι άλλο δεν βλέπω. Τώρα για να κερδίσω τον πρώτο αριθμό του λαχείου... δεν το νομίζω!

[...]

Σ: Ήμουνα παρορμητικός – ξέρω!

E: Γιατί το λέτε αυτό;

Σ: Όχι, φαίνεσαι πολύ οικείος γι' αυτό μιλάω έτσι!

E: Μμμ... εντάξει...

Σ: Ξεκαθάρισε το μυαλό μου τώρα ξέρεις... από πολλά πράγματα. Τέλος πάντων!

Ε: Ωραία... είναι κάτι άλλο που θα θέλατε να συζητήσουμε έτσι λίγο και δεν το... δεν το είπαμε μέχρι τώρα ας πούμε στην κουβέντα μας;

Σ: Όχι... σε γενικές γραμμές αυτά ήταν. Τις δουλειές που έκανα, τις στραβές που μου τύχανε, έχω χάσει δύο αδέρφια, τρία ανίψια νέα [...] Έχουμε και τέτοια γεγονότα! [Αναστεναγμός] Τέλος πάντων... και... Όλα αυτά μ' είχανε συγκλονίσει κατά καιρούς... όλα αυτά. Μου 'τυχε και το τελευταίο και τελείωσα... τελείωσα, αυτό ήτανε! Απ' τη μία τ' ατύχημα, απ' την άλλη η καρδιά... [...] τέλος πάντων... Αυτά γιατρέ!

Ε: Μμμ...

Σ: Αν έχεις κάτι άλλο...

Ε: Εντάξει... ευχαριστώ πολύ για τη...

Σ: Όχι αγόρι μου, αλίμονο! Τι ευχαριστείς; Εγώ πέρασα ένα καλό διάλειμμα... έβγαλα πολλά έξω... που δεν τα μπορούσα κιόλας να τα 'λεγα!

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με τον Αλέξανδρο:

[...]

Ερευνητής: Μμμ... εεε... μου είπατε ότι ήταν πολύ δύσκολα και... και τα δέκα χρόνια έτσι είναι μεγάλο διάστημα... και η φυλακή σίγουρα πολύ δύσκολη...

Συμμετέχων: Δύσκολα, δύσκολα, δύσκολα πέρασα...

Ε: Πώς θα τα περιγράφατε...

Σ: Ορίστε;

E: Πώς θα τα περιγράφατε αυτά τα χρόνια, ας πούμε, αυτές τις δυσκολίες;

Σ: Δεν έχουνε περιγραφή αυτά... Έχουνε περιγραφή αλλά... μια ζωή... – τι να σου πω δηλαδή; Πώς... Δεν το καταλαβαίνεις; Πώς να την πούμε δηλαδή; Πώς να την ονομάσουμε δηλαδή αυτή;

E: Μμμ... Δεν ξέρω... εσείς πώς το...

Σ: Δεν έχει... δεν έχει ονομασία αυτό... δεν έχει ονομασία... δυστυχώς, δεν έχει ονομασία... Στους οχτώ μήνες εδώ, που είμαι εδώ, είμαι καλύτερα σου λέω, πολύ καλύτερα δηλαδή.

E: Μμμ...

Σ: Γιατί... ε, αυτό... μ' αρέσει κι εδώ ας πούμε και...

E: Ναι, έχετε εδώ πέρα έτσι... είστε με... σε επαφή με τους άλλους ανθρώπους εδώ;

Σ: Ναι, έχω. Έχω, έχω μερικά παιδιά. Έχω επαφή καλή δηλαδή, έχω με κάνα δεκάρι άτομα που είμαι καλά ας πούμε.

[Σύντομη σιωπή]

E: Με άλλους ανθρώπους; Έχετε αυτή τη στιγμή επικοινωνία;

Σ: Έξω;

E: Πέρα από εδώ τους...

Σ: Ναι, έχω με λίγους... Με τα παιδιά μου... και αυτά είναι. Κάνα-δυο φίλους άλλους

ας πούμε έξω... εεε... αυτό.

[...]

Σ: Οι στεναχώριες τα κάνουν... τριςχειρότερα...

Ε: Μμμ... Υπάρχει κάτι το οποίο σας κάνει να αισθάνεστε καλύτερα;

Σ: Να αισθάνομαι καλύτερα;

Ε: Μμμ. Λέω... αν είναι κάτι που σας βοηθάει έτσι να αισθάνεστε καλύτερα;

Σ: Μας βοηθάει εδώ η κυρία Κωνσταντίνα εδώ... θα μας δώσουνε σπίτι ας πούμε για έναν φίλο μου εδώ...

Ε: Χμμ-χμμ...

Σ: Και θα πάμε να μένουμε σε σπίτι. Ε, αυτό είναι καλό! Δεν είναι καλό;

Ε: Ναι... σίγουρα...

Σ: Υπάρχει καλύτερο απ' αυτό; Να κάνεις το μπάνιο σου στα καθαρά ξέρω 'γω... να μπορείς να φτιάξεις ένα φαγητό να φας... καλά ας πούμε ξέρω 'γω... ε, κάπως... θα είναι καλύτερα οπωσδήποτε. Πιο ελεύθερος, μπορείς να κοιμηθείς το μεσημέρι... να τρως... Εδώ, δεν μπορείς ας πούμε... φεύγεις το πρωί, κατεβαίνεις κάτω... και μετά γυρνάς στις έξι η ώρα το βράδυ. Κατάλαβες;

Ε: Ναι.

Σ: Εγώ το μεσημέρι – είμαι 70 χρονών – θέλω... – και άρρωστος – πρέπει να ξαπλώσω. Κατάλαβες; Αυτό δεν μπορώ να το... Πού να πάω; Και είμαι υποχρεωμένος και κάθομαι όλη την ημέρα στο καφενείο ας πούμε... Μέχρι τις έξι η ώρα που

μπαίνουμε μέσα εδώ. Ε, τρώω και στις οχτώ η ώρα πάω στο κρεβάτι μου, έχω ένα ραδιάκι και τη βρίσκω ας πούμε. Απόψε είχα αργήσει, ήμουν... έπρεπε να 'χα φύγει... Κάθε βράδυ οχτώ η ώρα πάω στο κρεβάτι.

Ε: Ναι!

Σ: Κάθε βράδυ!

Ε: Μμμ... οπότε έχετε κάποιο σπίτι που σιγά-σιγά...

Σ: Ναι, θα κανονίσουμε... θα βρούμε ένα σπίτι να πάμε να μείνουμε μ' ένα φίλο από 'δω. Θα μας το δώσουν λένε για οχτώ μήνες. Έχουμε πάει τα χαρτιά εκεί πέρα... και σήμερα εκεί πέρα πήγα, κάτι χαρτιά που λείπανε τα πήγα εκεί... [...] σ' έναν δικηγόρο... και θα δούμε.

Ε: Μμμ... Εδώ πέρα, στην κατάσταση που αντιμετωπίζετε αυτήν την στιγμή, στις δυσκολίες αυτές, που δεν έχετε ακόμα το δικό σας σπίτι εεε... τι θα λέγατε ότι είναι το πιο δύσκολο ας πούμε;

Σ: Άκουσε να ακούσεις, τώρα. Το δύσκολο είναι ότι δεν υπάρχουνε χρήματα... χρήματα να πας να πεις έναν καφέ και να πάρεις κι ένα πακέτο τσιγάρα. Άμα τα είχα αυτά, πάει είσαι... τελείως-τελείως. Ε, θέλω να πω τον καφέ μου... Θέλω να πω έναν καφέ το πρωί. Δεν θέλω να πω έναν καφέ; Είναι... χρόνια δηλαδή το 'χω δηλαδή... Και να πάρω κι ένα πακέτο τσιγάρα. Ε, αυτά είναι τα πιο βασικά. Γιατί... και να είναι... δεν στεναχωριέμαι, εντάξει. Άμα δεν τα 'χεις αυτά τι θα κάνεις; Ε, κάτσε...

[...]

Ε: Η διάθεσή σας πώς είναι;

Σ: Ε, δεν είναι και τόσο καλή... δεν είναι και τόσο καλή... Δεν είναι και τόσο καλή...

E: Πώς τα βλέπετε τα πράγματα; Τον εαυτό σας πώς τον βλέπετε; Πώς αισθάνεστε;

Σ: Δεν... δεν αισθάνομαι καλά... ε, θα περάσει λίγο... – έχω και την καρδιά. Ου, με πιάνει. Έχω πολλά εγώ, δεν έχω [...] Η καρδιά, θα με πιάσει καμιά ώρα και θα μείνω.
[Γελώντας] Αυτό σκέφτομαι! Τι άλλο να σκεφτώ; 'Ντάξει, αυτό σκέφτομαι.

E: Μμμ...

[Σύντομη σιωπή]

Σ: Τι μπορώ να κάνω; Δεν μπορώ να κάνω τίποτα άλλο... Δεν μπορώ να κάνω τίποτα άλλο...

E: Μμμ... θα μπορούσε κάτι να σας βοηθήσει; – να ξαναδυναμώσετε λίγο...

Σ: Τι να με βοηθήσει;

E: Δεν ξέρω – σας ρωτάω...

Σ: Τι βοήθεια δηλαδή; Και ποιος να μου την κάνει τη βοήθεια;

E: Μμμ...

Σ: Και τι βοήθεια να μπορούσε; Τι βοήθεια; Δεν υπάρχει τίποτα βοήθεια να περιμένουμε... δυστυχώς...

[...]

Σ: Αλλά, φοβάμαι μη μου κόψουν την πρόνοια... αυτή είναι τώρα η... το μέλημά μου εμένα.

E: Ναι... ναι...

Σ: Τώρα αν μου κόψουν την πρόνοια, δυστυχώς... Κι εκεί θα καθίσω ας πούμε οχτώ μήνες εδώ που λένε ξέρω 'γω – πόσο θα καθίσω; Μετά τι θα κάνεις;

Ε: Μμμ...

Σ: Για πες μου εσύ...

Ε: Μμμ... Δεν έχετε μετά κάτι άλλο...

Σ: Πες μου τι να κάνεις μετά! Για πες μου... πες μου. Τι να κάνω μετά; Να πιάσεις σπίτι δεν μπορείς – μ' εκείνα εκεί που παίρνεις, με τα 300 το μήνα... τι ενοίκιο θα πληρώνεις και τι θα τρως και τι;

Ε: Ναι...

Σ: Γιατί 300 το μήνα είναι η... η πρόνοια.

Ε: Της πρόνοιας – ναι – τα χρήματα.

Σ: Ωραία, πες μου εσύ, με τα 300 τι μπορείς να κάνεις; Θα πιάσεις σπίτι; Τι... ; Θα θέλεις φαΐ; Θέλεις... θα θες ένα καφέ; Δεν βγαίνεις!

[...]

Σ: Δεν μπορώ να πάω πουθενά αλλού... Κι ευτυχώς που έχουμε το μαγαζί εκείνο εκεί και καθόμαστε όλη την ημέρα. Πού να πας; Πες ότι πήγες σ' ένα μαγαζί άλλο... τι θα κάνεις εκεί στο μαγαζί; Θα πιάσεις την καρέκλα, θα κάθεις; Τι μπορεί να κάνεις;

Ε: Μμμ... δεν ξέρω... Τι θα θέλατε να κάνετε;

Σ: Τι θα 'θελα να κάνω; Να μιλήσω με την κοινωνία! Δεν πρέπει να... να κάτσω να

έχω έναν καφέ, να έχω ένα αυτό να...

E: Μμμ...

Σ: Έτσι δεν γίνεται; Έτσι δεν είναι; E, άμα πάω και κάτσω στην καρέκλα... Ωραία!
[Γέλιο] Θα σου πούνε: "Σήκω από 'κει! Τι κάθεται εδώ χάμω;". Αυτά είναι ευκολονόητα, δεν είναι...

E: Εντάξει, ναι... μπορεί να είναι ευκολονόητα, ίσως είναι ερωτήσεις λίγο... αφελείς
ας πούμε, αλλά εμένα με ενδιαφέρει εσείς πώς τα βλέπετε – γι' αυτό και σας ρωτάω!

Σ: Ναι! Όχι... αυτό το λέω... το λέω με το καλό... δεν το λέω...

E: Ναι...

Σ: Μη νομίζεις ότι το λέω... [...] Εμείς, είμαστε γέροι. Θα πάμε σ' ένα καφενείο που
είναι... που θα κάτσεις, θα πεις το καφεδάκι σου, θα 'ρθει ένας άλλος να μιλήσεις
ξέρω 'γω, θα πιάσεις μια φίλια και να... περνάει έτσι η ζωή δηλαδή.

E: Ναι.

Σ: E, αυτά είναι. Γιατί άμα έχω και πληρώνω τον καφέ μου καθημερινά, και τα
τσιγαράκια...

E: Μμμ...

Σ: Μία μέρα θα κεράσει ο φίλος μου ας πούμε, την άλλη μέρα θα κεράσω εγώ τον
καφέ... και θα μιλάμε και θα αυτώνουμε και... E, αυτά... αυτά... Δεν έχουμε άλλη
επιλογή εμείς δηλαδή. Εμείς που 'μαστε μεγάλοι δηλαδή. Δεν είμαστε παιδιά... Δεν
υπάρχει άλλος δρόμος... για μας... δυστυχώς...

[...]

E: Όχι, εντάξει... μου είπατε πάρα πολλά έτσι για σας...

Σ: Όπως είναι τα πράγματα στα είπα... δεν είναι... Δεν γίνεται αλλιώς, τίποτα άλλο! Με τίποτα... δεν γίνεται αλλιώς... δυστυχώς, δυστυχώς... Το χρήμα, το χρήμα! Ξεκίνα αύριο να μην έχεις λεφτά εσύ και πήγαινε. Πήγαινε, να δούμε πού θα πας! – κάνω εγώ ερώτηση τώρα...

E: Ναι.

Σ: Ξεκίνα αύριο το πρωί, να μην έχεις μία, τι θα κάνεις; – όχι να πας να δανειστείς!
[Γέλιο]

E: Χμμ!

Σ: Τι θα κάνεις; Για πες μου τι θα κάνεις! Να δω εγώ πώς γίνονται τα πράγματα!

E: Δεν ξέρω αν γίνονται κάπως διαφορετικά...

Σ: Όχι πες μου: "Θα πάω εκεί". Πες μου: "Θα κάνω αυτό". Γίνεται; Δεν γίνεται...

E: Δεν γίνεται...

Σ: Ε, θα ξεκινήσεις αύριο, θα πας στην καφετέρια, θα πεις το καφεδάκι σου, θα βρεις την κοπελίτσα σου, θα μιλήσεις... ε, έτσι δεν... η ζωή αυτή δεν είναι δηλαδή;

E: Μμμ... ναι...

Σ: Έτσι δεν πάει; Εμείς δεν έχουμε οικογένεια τώρα κοντά, δεν έχουμε τίποτα – ούτε μάνα ούτε πατέρα ούτε... Τι... τι να κάνουμε; Πες το μου εσύ! Πες μου το αυριανό το δικό μου: "Ξεκίνα και πήγαινε εκεί", να μου πεις: "Πήγαινε εκεί". Τι να κάνω; Πού να πάω; Δυστυχώς, τα πράγματα είναι έτσι... μέχρι που να... να μπορέσουμε να

κάνουμε... άμα μπορέσουμε να βγάλουμε την πρόνοια – και... και... – να μπορέσουμε να 'ρθούμε λίγο...

E: Μμμ... ναι...

Σ: Να αλλάξει...

E: Να σας ρωτήσω κάτι τελευταίο;

Σ: Έλα μου! Ναι, παιδί μου!

E: Και γενικότερα ας πούμε έτσι... και για εσάς και για άλλους ανθρώπους που έχουν βρεθεί... στην ίδια θέση – σε παρόμοια, τέλος πάντων, προβλήματα...

Σ: Ναι, ναι, ναι...

E: Τι πιστεύετε ότι θα μπορούσε να βοηθήσει; Για αυτούς τους ανθρώπους ή για σας... να δώσει έτσι μία...

Σ: Κάτσε να σου πω... Κανονικά το κράτος έπρεπε να βοηθάει νομίζω.

E: Μμμ... ναι.

Σ: Νομίζω... νομίζω ότι σ' αυτό το κράτος έπρεπε να βοηθάει... τουλάχιστον για τους αρρώστους... Εδώ κόβουν και τους αρρώστους. Τώρα... άμα με κόψουν... – είμαι άρρωστος, με χαρτιά απ' το γιατρό. Άμα σου δείξω τα χαρτιά του γιατρού – δεν ξέρω αν τα 'χω και πάνω μου – θα πάθεις... Άμα με κόψουν εμένα, τι θα κάνω εγώ;

[...]

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με τον Κωνσταντίν:

Ερευνητής: Θα ήθελα να μου πείτε έτσι, με λίγα λόγια, όπως θέλετε, πώς περνάτε τις μέρες σας.

Συμμετέχων: Τις μέρες μου; Τριγυρνώντας – αυτή τη στιγμή βέβαια. Το τελευταίο διάστημα, τριγυρνώντας... πήγαινε εδώ, πήγαινε εκεί... εεε...

E: Μμμ... Πού πηγαίνετε;

Σ: Στους δρόμους, σε καφετέριες, σε περίπτωση που έχουμε λεφτά, σε... κάποια πλατεία, στα συσσίτια... όπου δοθεί δωρεάν φαγητό είτε ρούχα είτε οτιδήποτε... εεε... μ' αυτό ασχολούμαι τον τελευταίο καιρό.

E: Μμμ...

Σ: Και τις τελευταίες μέρες που έχω έρθει τώρα, πέντε-έξι μέρες εδώ που κοιμάμαι – θα μου πεις έχει αλλάξει μόνο ο ύπνος, το οποίο κοιμάμαι εδώ, γιατί τους τελευταίους δυόμισι μήνες πριν έρθω εδώ κοιμόμουν στους δρόμους... ξεκάθαρα και χωρίς ψέματα... 'Ντάξει, αυτό έχει αλλάξει, το ότι κοιμάμαι σ' ένα σπίτι τον τελευταίο καιρό... Αλλά, η καθημερινότητα που φεύγω από 'δω εννέα η ώρα είναι η ίδια, δεν έχει αλλάξει κάτι... Δεν έχω ψυχολογικά ανεβεί για να μπορέσω να ψάξω κάτι καλύτερο...

[...]

E: Την εμπειρία που είχατε από τον δρόμο, που βρεθήκατε χωρίς στέγη, πώς θα την περιγράφατε; Πώς ήταν η ζωή ας πούμε;

Σ: Πώς θα την περιγράψω;

E: Για σας πώς ήταν.

Σ: Για μένα; Καταδίκη! Καταδίκη! Γιατί σου λέω καταδίκη; Όταν είσαι μες στους δρόμους, σε βλέπουν με μια άλλη ματιά οι άνθρωποι. Δεν σε βλέπουν με ένα μάτι το οποίο κοιμάσαι σε σπίτι, διότι είσαι άπλυτος, φοράς τα ίδια ρούχα, γυρνάς στους ίδιους δρόμους καθημερινά... δεν μπορείς να πας σε άλλο δρόμο διότι μπορεί να μη γνωρίζεις. Και αν σ' αρέσει αυτό, μπορεί και να το συνεχίζεις. Αλλά... εμένα προσωπικά δεν μου αρέσει να σου πω την αλήθεια. Και δεν μπορείς και να δεις τον άλλον στα μάτια, όταν είσαι στο δρόμο... εγώ, όσο ήμουνα στο δρόμο, δε μπορούσα να δω άνθρωπο στα μάτια... δηλαδή, είχα ένα καπέλο και έσκυβα κάτω και περπάταγα... Δεν μπορούσα γιατί...

Ε: Πώς νιώθατε;

Σ: Άθλια... άθλια και... ντροπή περισσότερο... υπήρχαν μέρες που δεν είχα να φάω... και δύο και τρεις... και μου λέγανε: "Πήγαινε εκεί. Πήγαινε εκεί", αλλά δεν πήγαινα... δεν ξέρω... δεν πήγαινα, δεν μπορούσα να πάω...

Ε: Μμμ...

Σ: Οπότε... τι να σας πω; Βρεθήκανε κάποιοι συγκεκριμένοι που με βοήθησαν και έζησα αυτούς τους δύομισι μήνες στους δρόμους. Εεε... έχω... δανεικά να σου πω, είχα πάρει γύρω στα 160 ευρώ. Μ' αυτά την είχα βγάλει... Αλλά, είναι δύσκολο. Δύσκολη η ζωή μες στους δρόμους... είναι δύσκολο γιατί... δεν πίνω ουσίες καταρχήν... ούτε ναρκωτικά, ούτε ποτό... γι' αυτό στο λέω ότι είναι δύσκολο.

Ε: Μμμ...

Σ: Όταν, όμως, πίνεις ουσίες και πίνεις, δεν σε νοιάζει τίποτα...

Ε: Ναι...

Σ: Αν βρίσκεσαι στο δρόμο ή αν βρίσκεσαι... σε καζάνι σκουπιδιών! Δεν σε νοιάζει...

αλλά... όταν είσαι έξω απ' αυτά, είναι διαφορετικό... όσο να 'ναι...

Ε: Είναι δύσκολο...

Σ: Πολύ δύσκολο... Τώρα μερικοί, βέβαια, μερικοί δεν ξέρω το πώς θα το ονομάσουν, αλλά... σου λέω... ντροπή... Είναι... χάλια η κατάσταση, πολύ χάλια... [σύντομη σιωπή]

Ε: Οι άλλοι, που λέτε, πώς πιστεύετε ότι σας βλέπουν;

Σ: Όταν λες "οι άλλοι"; Οι γνωστοί; Ή γνωστοί και άγνωστοι;

Ε: Γνωστοί και άγνωστοι...

Σ: [Αναστεναγμός] Ως ένα πρεζόνι.

Ε: Μμμ...

Σ: Ας το πω χύμα, έτσι.

Ε: Παρότι λέτε δεν έχετε σχέση με ουσίες...

Σ: Ναι, έτσι... διότι... Ή έναν αλκοολικό. Αλλά, πάλι δεν μπορείς να τον πεις τον άλλονε... όταν βλέπεις έναν άνθρωπο στο δρόμο... κι εγώ ακόμα κι όταν ήμουν στα καλά μου και ζούσα καλά, όταν έβλεπα έναν άνθρωπο στο δρόμο έλεγα ότι μόνο από ουσίες έχει μείνει...

Ε: Μμμ...

Σ: Από οτιδήποτε άλλο δεν πίστευα. Κι όμως 'ντάξει! Υπάρχουνε και μερικοί που... εγώ, για παράδειγμα, που βρέθηκα είναι, ήταν το αλκοόλ περισσότερο... Αλλά 'ντάξει... το αλκοόλ το 'χω σταματήσει απ' τον Σεπτέμβριο – αν και που βρίσκομαι

στους δρόμους, το 'χω παλέψει και δεν έχω βάλει τίποτα. Αλλά χρόνια έπινα αλκοόλ και αυτό με... κι όμως τώρα που... και που δεν πίνω, νομίζουν ότι πίνω... Αυτή είναι η διαφορά... ότι ο άνθρωπος σε βλέπει και σε ξέρει όπως ήσουν, όχι όπως είσαι...

E: Ναι...

Σ: Και όσο και να αλλάξεις, μερικοί... δύσκολο να το κατανοούν οι... υπόλοιποι...

E: Οι άλλοι...

Σ: Οι άλλοι... Αλλά, έτσι όπως με βλέπανε – σας λέω – με μια τσάντα στην πλάτη κι αυτό, και σ' όποιο δρόμο και ξάπλωνες, ως ένα πρεζόνι... γιατί... ως μετανάστης πλέον δεν μπορεί να σε δει κανείς... γιατί είτε θα είχες μια κουβέρτα, είτε θα είχες πέντε-έξι ανθρώπους μαζί... Αλλά όταν είσαι μόνος σου... αυτό πιστεύω...

E: Μμμ...

Σ: Και μερικές φορές που έτρωγα και στο δρόμο εεε... περνάγανε οι άνθρωποι ας πούμε και αλλάζαν δρόμο και πηγαίνανε από άλλο... σταματάγαν ας πούμε και περνάγανε από άλλο... και κοιτάγανε. Θα μου πεις, τώρα, ντροπή ξεντροπή, όταν φτάσεις σε αυτό το σημείο... δεν σε νοιάζει ή δεν ενδιαφέρεσαι το τι θα πει ο άλλος που περνάει ή σε βλέπει... δεν το πολυσκέφτεσαι... γιατί όσο και να σκέφτεσαι το τι θα πει ο άλλος, είσαι σε μια χειρότερη κατάσταση που πρέπει να σκέφτεσαι και να βγεις απ' αυτήν...

E: Μμμ... Εσείς τι σκεφτόσασταν;

Σ: Τίποτα... τίποτα... εεε... όταν είχα πάρει την απόφαση να έρθω κάτω, ήξερα ότι μπορεί... τα περίμενα γιατί, όπως σας είπα ότι, τη ζωή την έχω ζήσει και σε χειρότερες καταστάσεις... ήξερα... και... με την ελπίδα όμως ότι κάπου θα σκοντάψω και θα σηκωθώ. Όχι ότι θα σκοντάψω και θα πέσω, γιατί απ' το να πέσω πιο κάτω απ' αυτό, πιστεύω ότι δεν υπάρχει... Υπάρχει βέβαια, αλλά ευτυχώς σε αυτό το δρόμο

είναι μόνο τα ναρκωτικά – το να πέσεις πιο κάτω απ' αυτό. Αλλά έλεγα μέσα μου: "Κάπου θα σκοντάψω και θα σηκωθώ", διότι... μια φράση που λέω: "Έχω μπει πέντε μέτρα κάτω απ' τη γη αλλά πιστεύω ότι θα βγω κάποια στιγμή". Αυτό σκεφτόμουνα. Και... Το σκέφτομαι βέβαια ακόμα – 'ντάξει δεν μπορώ να πω ότι καλυτέρευσε η ζωή μου, αλλά 'ντάξει ανέβηκα, με το που βρήκα το σπίτι ανέβηκα. Δεν μπορώ να πω ότι... γιατί πάνω απ' όλα είναι ένα σπίτι, να 'χεις ένα μπάνιο... ας έχεις και μια φορά φαγητό – δεν μου πολυλείπει το φαγητό. Αλλά πιο πολύ... αν είσαι άνθρωπος... θέλεις ένα μπάνιο, θέλεις να αλλάξεις ένα ρούχο, θέλεις να κοιμηθείς σαν άνθρωπος...

[...]

E: Από μικρός... από παιδί, έχετε καμία ανάμνηση;

Σ: Πολλές...

E: Τι σας έχει μείνει περισσότερο σαν ανάμνηση;

Σ: Τι μου 'χει μείνει... *[αναστεναγμός]* εεε... κάτι που ήθελα και δεν το είχα...

E: Τι ήταν αυτό;

Σ: Όχι γενικά λέω... κάτι που ήθελα, ας πούμε, και δεν το είχα... αυτό μου 'χει μείνει...

E: Μμμ...

Σ: Δηλαδή... πολλές αναμνήσεις! Πολλές! Και πιο πολύ μου 'χει λείψει το... *[σιωπή]* ... το να πηγαίνω στο σχολείο.

[...]

Σ: Ναι... Και είχαμε δυσκολίες στο σπίτι, διότι είχαμε αγοράσει και το οικόπεδο και το σπίτι και – με δανεικά το αγόρασε τότε ο πατέρας μου γιατί είχε τη γη απ' τον

παππού του και δεν μπορούσε να τ' αφήσει.

E: Ναι...

Σ: Και υπήρχαν και μέρες που... δεν είχαμε και τίποτα σπίτι... Αυτό μου 'χει μείνει...

E: Μμμ...

Σ: Αλλά αυτά όμως σου 'ρχονται όταν βρίσκεσαι σε δύσκολη θέση πάλι – στο μυαλό. Όταν είσαι στα καλά, δεν σου 'ρχονται, σβήνουν.

[...]

Σ: Έρχονται, ναι, πολλά... διότι τώρα κάθεσαι και σκέφτεσαι πράγματα... δηλαδή... όταν δουλεύεις και πληρώνεσαι και γλεντάς και γυρνάς, δεν τα σκέφτεσαι. Αυτό είναι το ένα λάθος των ανθρώπων που... είτε υποφέρανε μικροί και τα θυμούνται. Βέβαια αυτά δεν ξεχνιούνται, είναι πολλά πράγματα που δεν έχω ξεχάσει – εεε... αυτά είναι τα λάθη των ανθρώπων. Αλλά... υπάρχουν και άνθρωποι βέβαια που τα θυμούνται και έχουνε καλυτερεύσει τη ζωή τους. Εμείς, εγώ προσωπικά... τότε τα ξέχασα, αλλά τώρα τα θυμάμαι...

E: Μμμ... εντάξει...

Σ: Πιστεύω θα τα θυμάμαι από 'δω και πέρα αλλά... θα 'ναι διαφορετικό τώρα, θα δείξει – το πού θα μας βγάλει. [...]

E: Μμμ... θέλετε να μου πείτε; Ποια είναι τα σχέδιά σας τώρα για το μέλλον;

Σ: Τα σχέδια μου για το μέλλον... αβέβαια, αυτή τη στιγμή...

E: Μμμ...

Σ: Το πρώτο σχέδιο είναι να βρω δουλειά. Αλλά το να βρω δουλειά... χρειάζονται και κάποια δικαιολογητικά, οπότε πιστεύω να τα τελειώσω τώρα – θα δω από Δευτέρα τι πρέπει να κάνω... για δουλειά, δεν...

Ε: Το πρώτο δηλαδή είναι αυτό...

Σ: Το πρώτο. Αν και έχω κάποιους γνωστούς που μπορώ να πάω, αλλά 'ντάξει... χρειάζονται κάποια χαρτιά που θα πρέπει να φτιάξω γιατί με το αποφυλακιστήριο που έχω δεν μπορώ να πάω να δουλέψω πουθενά...

Ε: Ναι.

Σ: Και στο μέρος που δούλευα είναι αυτό που σας είπα ότι απ' τους πενήντα που είχα, οι πέντε που μείνανε, μείνανε επειδή τους ξέρω χρόνια και μ' εμπιστεύονται και δεν κοιτάνε το τι έχεις κάνει στην προσωπική σου ζωή αλλά το τι κάνεις όταν πας στο σπίτι του...

Ε: Ναι.

Σ: Αυτή είναι η διαφορά που βλέπουν αυτοί οι άνθρωποι. Ενώ οι περισσότεροι βλέπουν το τι έχεις κάνει στην προσωπική σου ζωή. Δεν τους νοιάζει το αν έκανες καλή δουλειά ή τους πήρες πολλά ή τους πήρες λίγα... δεν τους ενοχλεί. Αλλά... δεν εκτιμούν δηλαδή την εμπιστοσύνη, αυτή είναι μια... η ουσία, οι άνθρωποι που δεν βλέπουνε την προσωπικότητά σου, δεν εκτιμούν. Αυτοί που εκτιμούν – 'ντάξει, κι ακόμα τηλεφωνιόμαστε, συνεργαζόμαστε. Αλλά 'ντάξει... δεν μπορώ και 'γω αν δεν δουλέψω να τους πω: "Κοίταξε να δεις, θέλω αυτή τη βοήθεια, θέλω εκείνο"... Βέβαια, είναι και στενές οι εποχές τώρα, αλλά θα μου πει: "Και τι κάνεις; Δεν δουλεύεις;" Κι οπότε αυτός είναι ο μόνος στόχος της ζωής μου – προς το παρόν.

Ε: Μμμ.

Σ: Δηλαδή, 'ντάξει... βέβαια, το μέλλον είναι αβέβαιο, από την άλλη σκέψη. Μη

νομίζουμε όλοι ότι θα βρω δουλειά και θα σωθώ... Αλλά είναι διαφορετικό – πιστεύω ότι θα 'ναι – και... πιο ευχάριστο πρέπει να είναι το μέλλον απ' ότι ήταν το παρελθόν. Διότι... Να μην ξεχνάμε! Να μην ξεχνάμε τις δυσκολίες που περνάμε ως άνθρωποι! Αλλά... αν τις ξεχάσουμε βέβαια... τζάμπα όνειρα κάνουμε που λέμε στην λαϊκή γλώσσα! [Γέλιο]

E: Μμμ...

Σ: Αυτή είναι... Το μέλλον... Το μέλλον είναι αβέβαιο... Αλλά ως σκέψη, η πρώτη σκέψη που σκέφτομαι είναι κάποια δουλειά.

E: Μμμ... Λέτε είναι αβέβαιο το μέλλον... Ελπίδα έχετε εσείς; Υπάρχει ελπίδα;

Σ: Ελπίδα... Η ελπίδα είναι... μία λέξη που συνήθως την χρησιμοποιούν όλοι οι άνθρωποι: "ελπίδα, ελπίζω, ελπίζω". Αν μη τι άλλο βέβαια, αν πας με το "ελπίζω", πρέπει να το παλέψεις πρώτα για να ελπίζεις και να πιστεύεις σ' αυτό που θέλεις. Εάν δεν το παλέψεις, με τον κάθε τρόπο ή κάθε... δεν μπορείς να ελπίζεις. Και το να κάθεται: "ελπίζεις". Τι "ελπίζεις"; Γι' αυτό σου λέω ότι είναι μια λέξη...

E: Ναι.

Σ: Ελπίδα βέβαια έχω... αλλά πρέπει να το παλέψεις, για να ελπίζεις σε κάτι καλύτερο...

[...]

E: Ποια θα ήταν μια θετική, να το πούμε, εξέλιξη;

Σ: Μια θετική εξέλιξη; Μια θετική εξέλιξη θα 'ναι... το να απασχολείται κανείς, διότι χωρίς απασχόληση δεν μπορεί να ανταποκριθεί στις υποχρεώσεις του... και μια... σωστή διαχείριση στη ζωή του.

E: Μμμ... Τι εννοείτε με αυτό;

Σ: Μια σωστή διαχείριση; Να μην έχει... εεε... πλεονέκτημα ότι "ντάξει μωρέ! Αύριο θα ναι καλύτερα"! Κατάλαβες; Αυτό εννοώ.

E: Μμμ... Την προσπάθεια που λέγατε πριν;

Σ: Την προσπάθεια... Να προσπαθείς για κάτι καλύτερο! Εεε... και αυτό που σας είπα, να προσπαθείς για κάτι καλύτερο και σωστή διαχείριση στη ζωή του... γι' αυτό. 'Ντάξει, θα προσπαθείς για κάτι καλύτερο διότι η καθημερινότητα αλλάζει... Δεν είναι το ίδιο και δεν περιμένεις το ίδιο – με το χτες και το αύριο. Αλλάζει η καθημερινότητα, δεν θα 'ναι πάντα η ίδια.

E: Σε μερικούς μήνες από τώρα πώς θα βλέπατε τον εαυτό σας;

Σ: Πριν μερικούς μήνες;

E: Σε μερικούς μήνες από τώρα.

Σ: Α! Σε μερικούς μήνες από τώρα;

E: Μμμ... Στο μέλλον...

Σ: Στο μέλλον; Κοίταξε να σου πω, όλοι έχουνε στόχους – πίσω απ' το μυαλό του, πίσω απ' το κεφάλι του θα 'λεγα.

E: Μμμ...

Σ: Γιατί άμα είχαμε μυαλό... δεν θα 'μασταν εδώ που είμαστε! Αλλά... σε μερικούς μήνες; Αν παλέψω, όπως σας είπα και πριν, τους στόχους που έχω βάλει στο μυαλό μου και ελπίζω να βγουν αληθινά... έστω και για ένα μήνα... θα 'μαι καλύτερα. Και δεν θα... – να στο πω και έτσι – δεν θα έχω και πολύ δυσκολία ότι θα 'χω και ανάγκες

πολλές... θα 'χω λιγότερες. Αλλά, θα 'ναι καλύτερα πιστεύω. Γιατί είμαι αισιόδοξος – στον εαυτό μου πρώτα... εεε.. γενικά στη ζωή ποτέ δεν το ξέρεις, δεν μπορώ να το πω ότι είμαι αισιόδοξος, γιατί πρώτα πρέπει να 'σαι στον εαυτό σου και μετά στη ζωή... Γιατί η ζωή σου φέρνει τα πάνω κάτω και τα κάτω πάνω – οπότε δεν μπορώ να το πω αυτό. Είμαι αισιόδοξος άνθρωπος και πιστεύω θα 'μαι καλύτερα... εεε... θα 'μαι... καλά.

[...]

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με την Κατερίνα:

[...]

Συμμετέχουσα: Και από 'κει και πέρα να βοηθήσω όπου πραγματικά κάποιος έχει ανάγκη... όχι γιατί γίνεται εκμετάλλευση.

Ερευνητής: Αυτό είναι κάτι που σας βοηθάει να αισθάνεστε καλύτερα με τον εαυτό σας;

Σ: Ναι. Ναι, ναι, ναι. Μ' αρέσει!

Ε: Το να βοηθάτε δηλαδή;

Σ: Ναι. Μ' αρέσει και αυτό είναι ότι εεε... έχει να κάνει και με τις δουλειές που έκανα.

Ε: Μμμ, ναι...

Σ: Είχε να κάνει πάντα με κόσμο. Πάντα να εξυπηρετήσω, πάντα... δεν τσακάνομαι, δεν διαπληκτίζομαι εύκολα εεε... αποστασιοποιούμαι όμως όταν... δηλαδή, άμα με προσβάλλεις, με θίξεις εεε... είναι και το αδύνατο σημείο μου αυτό.

Ε: Μμμ...

Σ: Δέχομαι τον διάλογο, δέχομαι να έρθεις στα ίσια, γιατί πιστεύω ότι όλοι έχουμε τα καλά μας έχουμε και τα άσχημά μας... εεε... θεωρώ ότι είναι πιο τίμιο να 'ρθεις και να μου πεις: "Κατερίνα χτες μου είπες αυτό. Εμένα με πείραξε! Θεε ο τρόπος σου, θεε αυτό...". Δηλαδή, δεν τ' αφήνω πίσω απ' τον τοίχο... και δεν θέλω κι ο άλλος να το αφήνει πίσω απ' τον τοίχο και να το πει σε κάποιον άλλον και να το μάθω. Θέλω στα ίσια. Και να μην έχω λάθος θα ζητήσω συγγνώμη, θα πω: "Με συγχωρείς, έκανα λάθος, δεν το σκέφτηκα έτσι". Δηλαδή, δεν είμαι αρνητικό άτομο.

Ε: Ναι...

Σ: Εεε... κι είμαι μετριόφρων – 'ντάξει. Και γενικά... Θα ήθελα, δηλαδή, ας πούμε, απ' αυτό το διάστημα και μετά, να μου δώσει η ζωή και μένα κάποια πράγματα... Πραγματικά, έχω να πάω διακοπές τέσσερα χρόνια [γέλιο]. Πέρσι δεν έκανα κανένα μπάνιο... Δηλαδή, όλα αυτά τα 'χω στερηθεί αυτά τα χρόνια... Κουράστηκα! Πραγματικά...

Ε: Να σας ρωτήσω... έτσι, λέτε αυτά που έχετε στερηθεί, περιγράψατε έτσι και την δυσκολία που έχει η κατάσταση στην οποία έχετε βρεθεί τώρα...

Σ: Ε, βέβαια, ε, βέβαια...

Ε: Τι αισθάνεστε ότι... ότι είναι το πιο δύσκολο; Ή ότι είναι αυτό που σας λείπει περισσότερο αυτή τη στιγμή;

Σ: Δουλειά.

Ε: Μμμ...

Σ: Δουλειά.

Ε: Ναι.

Σ: Η δουλειά γιατί... εεε... πρώτον γιατί μου αρέσει και μου κάνει καλό... Δεύτερον, γιατί είσαι ανεξάρτητος... και δεν χρειάζεται ας πούμε... – πώς να το πω; – συντηρείσαι και δεν έχεις πρόβλημα κανένα... Δηλαδή... κι είναι το... το άμεσα που μ' ενδιαφέρει. Εεε... γιατί κάποια στιγμή θέλω τον δικό μου τον χώρο... εεε... θέλω το σπίτι μου ας πούμε, θέλω τον χώρο μου... να βάλω τα κάδρα που θέλω εγώ. Εεε... θέλω να πάρω ένα ζωάκι που το... που τρελαίνομαι! Να δεχτώ μία φίλη...

Ε: Μμμ...

Σ: Κι όλα αυτά... δεν είναι ότι εεε... ας πούμε ότι... ή εδώ ή... δηλαδή τώρα που είμαι υποχρεωμένη να δεχτώ τη φιλοξενία αυτή ότι... αισθάνομαι άσχημα. Όχι, ίσα-ίσα! Λέω: "Ευτυχώς που βρέθηκε κι αυτή η λύση". Γιατί έμεινα δέκα μέρες στο ξενοδοχείο και μου φύγανε 150 ευρώ τα οποία μου τα 'δωσε φίλη.

Ε: Μμμ...

Σ: Και δεν ήτανε καλύτερα. Ήταν τρεις φορές χειρότερα!

Ε: Αυτή την εμπειρία που λέτε... του να μην έχετε ένα δικό σας σπίτι, έναν δικό σας χώρο, πώς θα την περιγράφατε σαν αίσθημα;

Σ: Οδυνηρή! Οδυνηρή... οδυνηρή... νιώθω ένα κενό...

[Σύντομη σιωπή]

[...]

Σ: Γιατί θυμάμαι χαρακτηριστικά... μου είπε ότι τη γυναίκα την θέλει μαντρωμένη! Άκου τώρα! Εγώ τι είμαι η γυναίκα; Πρόβατο ή σκυλί για να είναι μαντρωμένο;

Ε: Ναι...

Σ: Δεν το κατάλαβα! Δεν το κατάλαβα! Δηλαδή... και ποιος είσαι εσύ; Λοιπόν... επίσης, πιστεύω ότι ένα πράγμα που τον πείραξε είναι ότι του 'χα πει ότι δεν υπάρχει περίπτωση ποτέ να τον παντρευτώ... δηλαδή... είχα δηλώσει ότι δεν ξανακάνω γάμο στη ζωή μου – τελείωσε [...] Κι όταν υπάρχει αυτή η σχέση... για μένα η σχέση εεε... που έχουν δύο άνθρωποι, ένα ζευγάρι είναι να βγαίνουν, να χαίρονται εεε... να κάνουν πράγματα μαζί, να παίζουν... να λύνουν ένα σταυρόλεξο, να παίζουνε χαρτάκι, να πάνε μια εκδρομή, να βγούνε για έναν καφέ, να πάνε μία βόλτα στη θάλασσα...

Ε: Μμμ...

Σ: Να πάνε σ' ένα θέατρο – έτσι δεν είναι; Να έχει ο καθένας ας πούμε την ανεξαρτησία του – εννοώντας τους φίλους του. Γιατί κάποια στιγμή κι εσείς θα θέλετε να βγείτε με δύο-τρεις φίλους ας πούμε, κι η σχέση σας θα θέλει να βγει έτσι με δύο-τρεις φίλες της. Όταν υπάρχει εμπιστοσύνη κι υπάρχει πιστεύω κατανόηση και αγάπη και σεβασμός, όλα λύνονται. Έτσι δεν είναι;

Ε: Ναι...

Σ: Αλλά το να θέλεις να στερήσεις, δηλαδή, την προσωπική ελευθερία του άλλου, δηλαδή να νομίζεις ότι με το που τον ελέγχεις, τον παρακολουθείς ας πούμε, κάνεις καλό, για μένα κάνεις καταστροφή. Γιατί σημαίνει ότι σ' αρέσει να καταπιέζεις και να ελέγχεις. Κι όλα αυτά γιατί; Γιατί είσαι προβληματικός εσύ... γιατί νιώθεις ανασφαλής ή γιατί νιώθεις μείον...

[...]

Σ: Είναι ειδικά για κακοποιημένες γυναίκες.

Ε: Μμμ...

Σ: Δηλαδή έχει να κάνει με αυτό το αντικείμενο: σωματική βία, λεκτική βία, σεξουαλική... Είναι πιο... είναι αυτό!

Ε: Ναι, ναι... είναι... Οπότε να σας ρωτήσω... ποια είναι έτσι τα άμεσα σχέδιά σας για το μέλλον;

Σ: Δουλειά!

Ε: Μμμ... υπάρχει αυτό που μόλις είπατε με τον ξενώνα σαν...

Σ: Ναι... θα ζητήσω και από 'κει βοήθεια ας πούμε για δουλειά. Θα πάρω και κάποια γραφεία... στο γραφείο που ήμουν... Θα κοιτάξω για δουλειά. Έστω ένα τετράωρο στην αρχή! Θα είμαι πάρα πολύ ικανοποιημένη. Και σιγά-σιγά... θα κοιτάξω ας πούμε να βρω έναν χώρο δικό μου.

Ε: Μμμ...

Σ: Σίγουρα χρειάζεται το να βρεθώ... εεε... γιατί πλέον θα μιλήσεις με γυναίκες, θα κάνεις κάποιες συνεδρίες... Είναι... οδυνηρό για μία γυναίκα – δεν το πίστευα πριν... Δηλαδή έλεγα... ας πούμε δεν ήξερα τι συναισθήματα μπορεί να σου δημιουργήσει... εεε... είναι διαφορετικό να σου το λέει κάποιος ότι το έχει πάθει, κι είναι διαφορετικό να το υποστείς κι εσύ αυτό... Οπότε και καλό θα μου κάνει, και... πιστεύω και με τη συζήτηση κι όλα αυτά...

Ε: Μμμ... να έχετε και μία φροντίδα ψυχολογική...

Σ: Μπράβο! Θα κοιτάξω ας πούμε και για δουλίτσα όπως όλα αυτά και σιγά-σιγά εεε... [γελώντας] θεού θέλοντος εεε... Εντάξει, μέσα σε μερικούς μήνες πιστεύω θα 'χουν πάρει τα πράγματα... είμαι αισιόδοξο άτομο...

[...]

Σ: Είναι... είναι δύο χρόνια μία διαρκής ταλαιπωρία, δηλαδή κάθε μέρα να σου βγάζει και κάτι καινούριο...

Ε: Μμμ...

Σ: Και δεν είναι αυτό. Είναι το θέμα ότι χωρίς να φταίω – άλλος είναι ο φταίχτης, δηλαδή άλλος είναι το θύμα, άλλος είναι ο θύτης...

Ε: Μμμ...

Σ: Αυτός τι έχασε; Στο σπίτι του, στο κρεβάτι του, η τηλεόρασή του, το φαί του, το ποτό του, τα τσιγάρα του... Δεν άλλαξε κάτι απ' τη ζωή του...

Ε: Μμμ...

Σ: Έτσι τον ήξεραν, έτσι είναι απ' ότι μου λένε, κι έτσι είναι. Εγώ όμως άλλαξα! Εγώ πήγα σ' ένα σπίτι, έμεινα έναν χρόνο, τράβηξα ό,τι τράβηξα, πήγα στο νοσοκομείο, έκατσα 25 μέρες, ξανά, μάζεψα τα πράγματα μετακόμισα στο χωριό, εδώ, ξανά τα ίδια, και να βρίσκομαι σ' αυτή την κατάσταση! Ποιος... ποιος καταπονήθηκε; Αυτός; Σε τι καταπονήθηκε;

Ε: Μμμ... όχι...

Σ: Αυτός είναι ένα ζώο, δεν καταλαβαίνει τίποτα απ' το ποτό! Εγώ ταλαιπωρήθηκα... Και πάλι, δόξα τω θεώ! Είπα όμως κάτι: δεν θα αφήσω ποτέ κανέναν να μου ξανακάνει τέτοιο κακό – με τίποτα.

Ε: Μμμ...

Σ: Α πα πα πα, με τίποτα!

Ε: Ναι... ίσως είναι αυτό που λέγατε πριν ότι είναι και για σας πια η στιγμή να

φροντίσετε τον εαυτό σας... και να είστε καλά στα επόμενα χρόνια.

Σ: Ναι, ναι... Δηλαδή, δεν μπορώ να φανταστώ ότι για τα επόμενα ας πούμε... [...] ότι μπορεί για τα επόμενα ας πούμε τρία χρόνια εγώ να θελήσω να έχω σχέση με άντρα.

Ε: Μμμ... εντάξει...

Σ: Δεν θέλω... Θέλω να 'μαι μόνη μου... έχω νιώσει δηλαδή – πώς να το πω; – τρόμο... αηδία... αγανάκτηση... και σίγουρα δεν εμπιστεύομαι πια.

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με τον Άγγελο:

Ερευνητής: Ναι... ήθελα να σας ρωτήσω αρχικά να μου περιγράψετε εεε... πώς περνάτε τις μέρες σας.

Συμμετέχων: Πώς περνάω τις μέρες μου... εεε... Βασικά η δουλειά μου είναι... καλλιτέχνης δρόμου, λέγεται...

Ε: Μμμ... καλλιτέχνης δρόμου.

Σ: Ναι. Με λίγα λόγια, παριστάνω το άγαλμα... δηλαδή, φοράω μια στολή, βάφομαι στο πρόσωπο και από 'κει και πέρα στήνομαι ακίνητος... σαν άγαλμα δηλαδή, με λίγα λόγια... και προσπαθώ για μεροκάματο... Δεν το αφήνω. Εεε... στο νησί που πάω για... εκεί πέρα 'ντάξει, εκεί πέρα βγάζω παραπάνω λεφτά. Και... βάσει των δυνατοτήτων μου, τον χειμώνα μπορεί να μη δουλέψω αν πάω καλά. Απλώς φέτος μου 'τυχε μια στραβή, και αναγκαστικά... και ήρθα πάλι σε δομή... Γιατί και πέρσι, τέτοια εποχή ήμουν σε δομή αλλά... όχι εδώ, ήμουν αλλού.

Ε: Μμμ...

Σ: Ελπίζω φέτος, αν πάνε όλα καλά, του χρόνου να 'μαι στο δικό μου σπίτι, να πληρώνω το ενοίκιό μου και ό,τι καλύτερο...

E: Ναι.

Σ: Για μένα και... αν είμαι εγώ καλά, θα 'ναι και η οικογένειά μου.

E: Οπότε, ασχολείστε... δουλεύετε τώρα εδώ...

Σ: Εεε... δουλεύω... Αυτή τη στιγμή μπορώ και βγάζω τα έξοδά μου, δηλαδή μπορώ και πληρώνω όταν έρχομαι σε μία γυναίκα που έχω βρει... κάθε μέρα και τρώω ένα σπιτικό φαγητό... Όχι ότι υποτιμώ το εστιατόριο κάτω που έχουμε δίπλα, απλώς αλλιώς είναι να τρως ένα σπιτικό φαγητό και αλλιώς είναι να τρως ένα φαγητό όπου τρώνε άλλα 300 άτομα...

E: Ναι, σίγουρα...

Σ: Όχι ότι αν έχω χρόνο δεν θα 'ρθω εδώ να φάω – προς θεού! Δεν το υποτιμώ... ίσα-ίσα που δεν έχω παράπονο, το φαγητό είναι πολύ καλό. Αλλά αλλιώς είναι να τρως ένα σπιτικό φαγητό μαγειρεμένο από μια γυναίκα η οποία μαγειρεύει για την οικογένειά της και αλλιώς είναι να τρως ένα φαγητό που τρώνε άλλα 100, 200, 300 άτομα – πόσα είναι...

E: Κατάλαβα, ναι... Εεε... τώρα πόσο καιρό έχετε έρθει εδώ;

Σ: Είμαι εδώ, κοντά... τρεις μήνες.

E: Μμμ...

Σ: Βασικά, ήρθα για να περάσω τον χειμώνα μου, γιατί... πάλι... εεε... υπάρχουν και κάποιες διαδικαστικές υποθέσεις οι οποίες πρέπει να ρυθμίσω... υπολογίζω ένα μήνα. Μπορεί να πάει και ενάμιση και δύο – αυτό δεν το ξέρω. Αλλά, κάποια στιγμή, θα φύγω να πάω στο νησί που δουλεύω.

E: Ναι. Πηγαίνετε κάθε χρόνο δηλαδή εκεί;

Σ: Εεε... ναι, πηγαίνω κάθε χρόνο... βγάζω τα έξοδά μου, τα οποία ούτως ή άλλως υπάρχουν εκεί πέρα, και από 'κει και πέρα μαζεύω κάποια χρήματα να μπορώ να βγάλω τον χειμώνα... να μπορώ να...

E: Χμμ-χμμ... κατάλαβα... Έτσι, αυτό το διάστημα που είστε εδώ, και ήταν δύσκολα τα οικονομικά μου είπατε κι αυτά, τι θα λέγατε ότι είναι το πιο δύσκολο αυτή τη στιγμή που σας απασχολεί;

Σ: Το πιο δύσκολο... είναι ότι δεν είναι σπίτι σου... πιστεύω ότι είναι... για μένα είναι το πιο βασικό... Δηλαδή... δε λέω – δόξα τω θεώ υπάρχει κι αυτή η δομή η οποία μπορεί... υπάρχει για μένα και για άλλα τόσα άτομα, μπορεί και περισσότερα αυτή τη στιγμή που μπορούν να μείνουν και να μην είναι στον δρόμο – γιατί έχω μείνει και 'γω στον δρόμο και είναι πραγματικά πολύ σκληρό να μένεις στον δρόμο.

E: Μμμ...

Σ: Δόξα τω θεώ, έχω το κρεβάτι μου, έχω τη... το μπάνιο μου, πέντε ανθρώπους που μπορώ να συνεννοηθώ. Μπορεί να μην είναι πέντε, μπορεί να είναι δύο, μπορεί να είναι και δέκα! Αυτό είναι αναλόγως τη δομή που πας.

E: Ναι.

Σ: Αλλά πάνω απ' όλα ξέρεις ότι... έχεις κάπου να κοιμηθείς. Το οποίο, εκεί που κοιμάσαι, αυτό σου δίνει ασφάλεια... Ασφάλεια με το... όταν λέμε ασφάλεια, είναι πιο ελεγχόμενο. Δεν είναι δικό σου, δεν θα 'ναι ποτέ δικό σου, αν το θελήσει κάποιος δικό του είναι μεγάλο λάθος – προσωπικά για μένα, λέω πάντα την άποψή μου!

E: Βεβαίως... βεβαίως...

Σ: Αλλά είναι καλό. Εμένα πάντα, αυτό που μου τη δίνει πάνω απ' όλα δηλαδή σε

θέματα... τέτοιας κατάστασης όπως ζω αυτή τώρα... αυτό που μου τη δίνει και εξοργίζομαι είναι ότι κάποιοι το θεωρούν δεδομένο.

E: Ναι...

Σ: Μπορεί να φανώ ρατσιστής... αλλά εγώ με τέτοιους ανθρώπους που το θεωρούν αυτό δεδομένο... εγώ τους λέω παράσιτα...

E: Μμμ... Θεωρούν δεδομένο δηλαδή...

Σ: Θεωρούν... το θεωρούν δεδομένο, δηλαδή με λίγα λόγια έχουν βολευτεί! Και εξοργίζομαι όταν βλέπω ανθρώπους να μένουν σε διάφορες δομές οι οποίοι έχουν κάποιες απολαβές – από κάποια σύνταξη, από κάποια σύνταξη αναπηρίας, δεν έχει σημασία από που έρχονται τα έσοδα. Αλλά από την στιγμή που έχεις έσοδα, γιατί μένεις ενώ θα μπορούσες να 'χε φύγει... και στερείς σ' έναν άνθρωπο που ζει στο δρόμο να μπορεί να 'ρθει να μείνει εδώ;

E: Μμμ... κατά την γνώμη σας – πάντα, έτσι – γιατί το κάνουν αυτό, ενώ λέτε ότι έχουν κάποια έσοδα; Ορισμένοι έτσι, δεν ξέρω...

Σ: Γιατί... γιατί έχουνε, εγώ πιστεύω, γιατί έχουνε βολευτεί... σου λέει: "Ωραία, δηλώνω... δηλώνω άνεργος, δηλώνω άστεγος, έχω τη στέγη μου, έχω το φαγητό μου, έχω το μπάνιο μου".

E: Μμμ...

Σ: "Από 'κει και πέρα, μια χαρά είμαι, δεν ζητάω κάτι άλλο". Δηλαδή με λίγα λόγια, για μένα έχουν παραιτηθεί από το θέμα της ζωής. Θα μπορούσα κι εγώ να μην κάνω αυτή τη δουλειά που κάνω και να λέω είμαι άστεγος, είμαι άνεργος, είμαι... έχω κάποιο πρόβλημα... 'Ντάξει, καλά περνάνε... όσο ζούνε, αλλά όχι!

E: Μμμ...

Σ: Προσωπικά, εγώ να δεχθώ ότι είμαι άχρηστος σε μία κοινωνία που ζω... θα προτιμούσα να κόψω τον λαιμό μου και να πάω... εκεί που δεν πάει... Προσωπική μου πάντα άποψη, και δεν κατηγορώ κανέναν, ο καθένας κάνει τις επιλογές του.

Ε: Εντάξει, ναι... Τη ζωή έξω στον δρόμο πώς θα την περιγράφατε; Σαν εμπειρία προσωπική σας...

Σ: Σαν εμπειρία προσωπική... Υπάρχουν διαφορούμενες απόψεις. Είναι άνθρωποι δηλαδή που ζούνε μέσω οικονομικής κρίσης που λένε όλοι... Δεν βλέπω κάποια κρίση. Εγώ από τότε που γεννήθηκα ζω... ζω σε μία κρίση συνέχεια!

[...]

Σ: Ο καθένας έχει ζήσει με τα δικά του θέλω, πιστεύω, δυνατότητες. 'Ντάξει, αυτά υπάρχουν πιστεύω πάντα και παντού. Αν ο άλλος, δηλαδή, είχε συνηθίσει σε μια καλή ζωή, σε κάποια... σε κάποιο επίπεδο ανώτερο από μένα ας πούμε και τώρα έχει πέσει σε κατώτερο επίπεδο λογικό είναι να... να ρίχνει όλα τα βάρη στην οικονομική κρίση... 'ντάξει.

Ε: Εσείς πάντως, απ' ό,τι καταλαβαίνω, δεν το βλέπετε έτσι ακριβώς...

Σ: Όχι, δεν βλέπω κάποια οικονομική κρίση. Δόξα τω θεώ... 'ντάξει μπορώ να πω ότι έχω κάποια μείωση, όπως είναι στα έσοδά μου, στη δουλειά μου... αλλά 'ντάξει... ποτέ δεν είχα κάποια σταθερή: μία πάνω, μία κάτω... μία βρέχει, μία χιονίζει, μία έχει και λιακάδα!

[...]

Σ: Αλλά, δόξα τω θεώ, δεν το βάζω κάτω. Λέω, από τη στιγμή που 'μαι καλά, που μπορώ και περπατάω ακόμα κι είμαι όρθιος... Άμα κάποια... πέσω στο κρεβάτι και δεν μπορώ να σηκωθώ... ναι, εκεί θα έχουμε πρόβλημα!

E: Μμμ...

Σ: Φαίνομαι λίγο διαφορετικός απ' τους άλλους ε;

E: Γιατί το λέτε αυτό;

Σ: Ε, πιστεύω ότι έχετε ακούσει λυπητερές ιστορίες.

E: Μμμ...

Σ: Δόξα τω θεώ... – δεν είμαι αισιόδοξος τύπος γενικά, αλλά...

E: Με αυτά είστε αισιόδοξος...

Σ: Ναι. Υπάρχει και λίγη ματαιοδοξία όμως! *[Γέλιο]*

E: *[Γέλιο]* Γιατί;

Σ: Ε, πάντα πρέπει να υπάρχει... για να ισορροπούμε τα πράγματα!

E: Εντάξει! Τα σχέδια σας τώρα τα μελλοντικά ποια είναι;

Σ: Εεε... μελλοντικά σχέδια! Πρώτα απ' όλα να είμαι κοντά στο παιδί μου γιατί με χρειάζεται. Όχι ότι το 'χω καταλάβει ή το 'χω νιώσει... έτσι πρέπει να 'ναι! Εεε... δεύτερον, να μπορώ να βοηθήσω τη γυναίκα μου, όσο μπορώ, γιατί κι αυτή κάποια... έχει κάποια προβλήματα. Τρίτον... εφόσον είμαι καλά, να μπορώ να συνεχίσω να 'μαι όσο καλά μπορώ. Και τέταρτον; Δεν υπάρχει άλλο, αυτά τα τρία μου αρκούν.

E: Μμμ...

Σ: Ούτε ζητάω πολλά λεφτά, ούτε να γίνω εκατομμυριούχος ούτε τίποτα... Να

περνάω... να περνάω καλά εγώ κι η οικογένειά μου, κι από 'κει και πέρα δεν με νοιάζει τίποτα. Δεν με νοιάζει τίποτα με την προοπτική ότι... – όχι ότι θέλω να πάθει ο άλλος κακό και να επωφεληθώ εγώ.

E: Ναι.

Σ: Απλώς να 'μαι καλά.

E: Μμμ... μμμ... Τι θα θέλατε να συμβεί στο μέλλον για να τα πετύχετε όλα αυτά; Τι στόχους θα βάζατε;

Σ: Τι θα 'θελα να συμβεί... Όχι, δεν θέλω να συμβεί κάτι. Δεν μ' αρέσει να προβλέπω κάτι ούτε να προγραμματίζω κάτι. 'Ντάξει. Δεν ξέρω πώς... αν θα 'ρθουν και αν ποτέ θα 'ρθουν... όλα δεξιά που λέμε – αν και δεν είμαι δεξιός! Παρένθεση αυτό! Εεε... από 'κει και πέρα... ναι, σας είπα... δεν... Δέχομαι τη ζωή όπως μου 'ρχετε, όπως μου βγαίνει... δηλαδή, δεν θέλω ούτε να προγραμματίσω κάτι ούτε να προβλέψω κάτι... Όχι ότι δεν επιθυμώ... Επιθυμίες υπάρχουν πάντα, σε κάθε άνθρωπο... αλλά... δεν θέλω να... να βιάζω καταστάσεις.

E: Μμμ...

Σ: Εντάξει. Κάνω τη ζωή μου, βάσει με τις επιλογές που κάνουμε... δόξα τω θεώ, είμαι σε μια ηλικία – κοντεύω τα 40... έχω πιστεύω τη γνώση και την εμπειρία και την επιλογή να κάνω αυτά που θέλω. Από 'κει και πέρα, βάσει επιλογών, εμπειριών... η ζωή έρχεται όπως την θες εσύ.

E: Μμμ...

Σ: 'Ντάξει.

E: Οπότε, ποιες θα ήταν οι επιλογές σας για τον επόμενο καιρό;

Σ: Εεε... σας είπα, να 'μαι καλά εγώ κι η οικογένειά μου, και να μπορέσουμε όσο ζήσουμε... καλά... ούτε πολύ πλούσια αλλά ούτε και στενά... μία καλή ζωή... δεν θα την έλεγα άνετη, θα την έλεγα ανεκτή... Από 'κει και πέρα... πιστεύω ότι... Και κάτι κακό να 'ρθει να μπορούμε να το αντιμετωπίσουμε... Και αν έρθει και κάτι καλό... Αυτά.

Ε: Μμμ... Σε μερικούς μήνες πώς θα το βλέπατε;

Σ: Εεε... σε μερικούς μήνες θα το 'βλεπα ακόμα δύσκολο γιατί έχουμε πολλά... έχουμε πολλά... πολλά παλούκια να πηδήξουμε ακόμη!

Ε: Μμμ...

Σ: 'Ντάξει.

Ε: Όπως; Τι σκέφτεστε πιο πολύ;

Σ: Ό,τι σκέφτεται όλος ο κόσμος αυτή τη στιγμή πιστεύω – το οικονομικό! Αν λύσεις δηλαδή το οικονομικό, πιστεύω ότι όλα τ' άλλα, που έρχονται σε δεύτερη μοίρα, μπορείς να τα ξεπεράσεις.

Ε: Μμμ, κατάλαβα...

Σ: Επειδή, έτσι όπως το 'χουμε πάει δηλαδή το θέμα, αν έχεις το οικονομικό τα έχεις όλα! Αν δεν έχεις το οικονομικό, έχεις παλούκια που συσσωρεύονται σε κάποια φάση... και σε κάποια φάση λες: "Δεν μπορώ να τ' αντέξω, οπότε ας με πηδήξουν!".

[...]

Σ: Εγώ νιώθω καλά... τα 'χω βρει με τον εαυτό μου, νιώθω καλά με τον εαυτό μου. Οι άλλοι δεν μου λένε κάτι. Είτε με πιστεύουν, είτε δεν με πιστεύουν. Δεν έχω να αποδείξω σε κάποιον κάτι – τίποτα και για τίποτα. Δεν βλέπω και τον λόγο δηλαδή!

Ε: Μμμ...

Σ: Να αποδείξω σε κάποιον ότι δεν είμαι ελέφαντας! Γιατί; Δεν υπάρχει λόγος... Απ' τη στιγμή που ξέρω εγώ τι είμαι και το 'χω αποδεχτεί, από 'κει και πέρα δεν υπάρχει λόγος. Εγωιστικά λίγο... εγωιστικά φαίνονται αυτά που λέω – ακούγονται μάλλον...

Ε: Εντάξει, δεν ξέρω αν ακούγονται εγωιστικά...

Σ: Εγώ αυτά πιστεύω, αυτός είμαι και δεν πρόκειται να αλλάξω – κι ούτε θέλω να αλλάξω δηλαδή! Απ' τη στιγμή που είμαι καλά με τον εαυτό μου, γιατί να αλλάξω κάτι;

Ε: Εεε... έτσι... τι πιστεύετε ότι θα μπορούσε να σας βοηθήσει τώρα να ξαναδυναμώσετε ας πούμε, να ξεπεράσετε τα εμπόδια;

Σ: Ο εαυτός μου! Τίποτα άλλο.

Ε: Ο εαυτός σας.

Σ: Δεν περιμένω από κανέναν τίποτα κι ούτε έχω την απαίτηση από κάποιον να περιμένω κάτι.

[...]

Ε: Ελπίδα υπάρχει;

Σ: Ελπίδα πάντα υπάρχει.

Ε: Μμμ...

Σ: Προς το καλύτερο! Δεν πιστεύω να ζει κάποιος άνθρωπος χωρίς να 'χει ελπίδα.

Γιατί πιστεύω άνθρωπος χωρίς ελπίδα θα 'χε αυτοκτονήσει κιόλας!

E: Μμμ... Κρατάτε, δηλαδή, μία αισιοδοξία...

Σ: Πιστεύω πάμε προς το καλύτερο...

E: Ναι.

Σ: Αλλά, απ' την άλλη, είναι ότι δεν υπάρχει και χειρότερο!

[...]

Αποσπάσματα από την συνέντευξη με τον Νίκο:

[...]

Συμμετέχων: Είναι λίγο δύσκολο... είναι δύσκολο...

Ερευνητής: Μμμ... σίγουρα. Απ' αυτήν την εμπειρία έτσι μέχρι να έρθετε εδώ, τι θα λέγατε ότι είναι το πιο δύσκολο;

Σ: Το πιο δύσκολο είναι να μένεις έξω, είναι να μένεις στον δρόμο... Ναι, ναι, ναι... είναι λίγο... δύσκολο... Δεν μ' απασχολεί τίποτα άλλο δηλαδή. Ο δρόμος ήτανε που... πρόβλημα.

E: Μμμ... Στον δρόμο πώς αισθανόσασταν;

Σ: Πώς να αισθάνεσαι; Σαν ένα τίποτα, σαν ένα τίποτα! Ένας τελευταίος των τελευταίων... Είναι, είναι... είναι λίγο βάσανο... γιατί όταν έχεις συνηθίσει σ' άλλους ρυθμούς ζωής και ξαφνικά βρίσκεσαι στο τίποτα... σου κακοφαίνεται... σε παίρνει παράπονο... Ναι, είναι... Σκέφτηκα πάρα πολλές φορές την αυτοκτονία. Ναι! Μιλάμε, ειλικρινέστατα... γιατί... αλλιώς έχεις προγραμματίσει τα πράγματα στη ζωή σου και

αλλιώς σου έρχονται... Τι να κάνω; Ντάξει, θα το ξεπεράσουμε... Αφού βρέθηκε αυτό εδώ... 'Ντάξει, δεν θα 'ναι για... – κάτι προσωρινό βέβαια, αλλά κάτι είναι!

E: Μμμ...

Σ: Τουλάχιστον κάτι είναι, κάτι είναι... Πέστε μου!

E: Ναι...

Σ: Πέστε μου τι άλλο!

E: Υπάρχει κάτι το οποίο σας βοηθάει να αισθάνεστε καλύτερα, μέσα σε όλες αυτές τις δυσκολίες;

Σ: Αυτή τη στιγμή, τίποτα... αυτή τη στιγμή, τίποτα. Γιατί είναι λίγο δύσκολα, είναι ο καθημερινός αγώνας... δηλαδή, δεν μπορώ να πηγαίνω συνέχεια σε φίλους να ζητάω λεφτά – για τα τσιγάρα μου βασικά!

E: Μμμ...

Σ: Όχι για τίποτα άλλο, για τα τσιγάρα μου! Και... αισθάνομαι άσχημα... αισθάνομαι άσχημα γιατί δεν το 'χα ξανακάνει ποτέ αυτό το πράγμα και...

E: Μμμ...

Σ: Μου κακοφαίνεται, μου κακοφαίνεται πολύ. Αυτό είναι δηλαδή το... μόνο πρόβλημα... δηλαδή, το καθημερινό άγχος... Η ντροπή... Αισθάνομαι ντροπή... ναι, είναι λίγο δύσκολα...

[...]

E: Μμμ... κατάλαβα... εεε... πιο πριν, με τους γονείς σας είπατε, είχατε έτσι καβγάδες;

Σ: Ναι, με τον πατέρα μου, με τον πατέρα μου. Δεν... δεν τα πηγαίναμε... επειδή... ήτανε...

Ε: Υπήρξε κάποιο θέμα, ας πούμε, κάποιος λόγος;

Σ: Αλκοολικός ήταν ο πατέρας μου...

Ε: Μμμ...

Σ: Και εμένα δεν μου άρεσε έτσι όπως μιλούσε στην μητέρα μου... έτσι όπως συμπεριφερόταν... και...

Ε: Ρωτάω γιατί, εντάξει, λέτε στην ηλικία των δεκατριών ετών... είναι νωρίς έτσι;

Σ: Είναι νωρίς, είναι νωρίς...

Ε: Για ένα παιδί...

Σ: Αλλά... Όταν βλέπετε όμως έναν άνθρωπο να μπαίνει... να πίνει απ' το πρωί και να μπαίνει το μεσημέρι που πρέπει να καθίσουμε να φάμε όλοι και να βρίζει... να χειροδικεί κι όλα αυτά... είναι λίγο δύσκολα τα πράγματα...

Ε: Μμμ...

Σ: Δεν... δεν το έβλεπα σωστό... Κι έτσι αποφάσισα για να μην κάνω κάτι χειρότερο... για να μην κάνω κάτι χειρότερο στον... στον πατέρα μου, σηκώθηκα να φύγω, σηκώθηκα κι έφυγα.

Ε: Κατάλαβα...

Σ: Για να μην πάω φυλακή... γιατί είχα φτάσει σε σημείο να τον... είχα... δηλαδή...

όταν βλέπετε τη μητέρα σας να την χτυπάει, δεν είναι κι ό,τι καλύτερο...

E: Μμμ...

Σ: Πιστεύω να το καταλαβαίνετε αυτό που σας λέω... Κι έτσι αποφάσισα να φύγω – για να μη βρεθώ κάπου αλλού...

[...]

E: Μμμ... Την σχέση σας πώς θα την περιγράφατε...

Σ: Αυτή τη στιγμή;

E: Με την γυναίκα σας... και πριν και τώρα... έτσι πώς έχει...

Σ: Πριν ήταν τέλεια! Καταπληκτική! Χωρίς κανένα πρόβλημα... χωρίς προστριβές... τα λύναμε με συζήτηση... Όταν βρεθήκαμε στο... βρέθηκα δηλαδή χωρίς δουλειά αρχίσανε τα προβλήματα.

E: Μμμ...

Σ: Εκεί... Και έπεσα... Και γι' αυτό ήμουν και στεναχωρημένος, γιατί έπεσα... έπεσα απ' τα σύννεφα! Δεν περίμενα να μου συμπεριφερθεί έτσι... Δεν το περίμενα καν! Δεν το περίμενα καν [...] γιατί ήμασταν... όχι απλώς καλά, πολύ καλά! Δηλαδή, δεν υπήρχε καν θέμα δηλαδή – για το παραμικρό. Δηλαδή, δεν θυμάμαι μια φορά να είχαμε μαλώσει έτσι σοβαρά για... για κάτι. Ε, επιπόλαια πράγματα: "Γιατί άργησες;", "Γιατί...;", να "Γιατί δεν – ας πούμε – δεν έπλυνες σήμερα τα πιάτα;". Ας πούμε, για πολύ... για ψιλοπράγματα.

E: Για καθημερινά...

Σ: Για καθημερινά, ναι... για καθημερινά.

E: Μμμ...

Σ: Και έπεσα απ' τα σύννεφα όταν συνέβη όλο αυτό... γι' αυτό με βλέπετε κι είμαι στεναχωρημένος, γιατί δεν... δεν μπορεί να το χωρέσει το μυαλό μου... Δεν μπορεί να το χωρέσει το μυαλό μου... δεν μπορεί να το χωρέσει το μυαλό μου...

[...]

Σ: Δηλαδή, προτεραιότητα για μένα είναι να βρω μια δουλειά ώστε σιγά-σιγά να ξαναδίνω τις υποχρεώσεις μου.

E: Μμμ...

Σ: Να... επανέλθω πάλι στους ρυθμούς που είχα συνηθίσει. Όχι βέβαια στο... στον βαθμό που τέτοιο... αλλά σιγά-σιγά. Να ξαναξεκινήσω πάλι απ' το μηδέν. Δεν με πειράζει εμένα να ξαναξεκινήσω πάλι απ' το μηδέν... εγώ, το βλέπω σαν μια καινούρια εμπειρία, σαν ένα καινούριο... σαν να ξαναγεννήθηκα. Έτσι το βλέπω... φτάνει... για μένα είναι η δουλειά σημαντικό.

E: Ναι...

Σ: Αυτό είναι το σημαντικό. Δηλαδή... εεε... τα περισσότερα βράδια δεν κοιμάμαι γιατί σκέφτομαι αυτό... τίποτα άλλο... Δηλαδή... είναι μεγάλο βάρος να ξέρεις ότι έχεις τόσα λεφτά που χρωστάς στην τράπεζα και... να μην έχεις να τα δώσεις. Να μένεις κάπου που... – βέβαια, κάνουν κοινωνικό έργο τα παιδιά, δεν ξέρω, οι Γιατροί του Κόσμου, μιλάμε για... τρομερό κοινωνικό έργο!

[...]

E: Εεε... τα σχέδιά σας τώρα για το μέλλον; Είπατε για τις δουλειές που είναι αύριο να δείτε... αλλά γενικότερα έτσι πώς το... πώς θα τα περιμένατε; Τι θα θέλατε να

συμβεί;

Σ: Τι θα 'θελα να συμβεί; Βασικά, θα 'θελα να συμβεί να τα ξανάβρισκα με τη γυναίκα μου. Το βασικότερο... το βασικότερο... Και... μια δουλειά. Τίποτα άλλο. Δεν έχω μεγάλο... μεγάλα σχέδια για τα... μια δουλειά και αν μπορούσε να γυρίσει – που δεν γίνεται δηλαδή πλέον έχει... Αυτό δεν το σκέφτομαι καν να τα ξαναβρούμε με την πρώην. Αυτό έχει τελειώσει ας πούμε, είναι μια τελειωμένη υπόθεση.

Ε: Μμμ...

Σ: Τα άμεσα σχέδιά μου είναι να βρω μια δουλειά. Αυτό είναι το βασικότερο – μια δουλειά. Τίποτα άλλο. Τίποτα λιγότερο ή τίποτα περισσότερο! Μια δουλειά, ώστε να ζω αξιοπρεπώς. [...] Αυτή τη στιγμή επείγει μια δουλειά. Μια δουλειά, οτιδήποτε δουλειά, ώστε να... να οργανωθώ πάλι, ώστε να βρω πάλι τους ρυθμούς της ζωής μου, να ξαναεπανεέλθω πάλι στα φυσιολογικά μου... Είναι αλλιώς όταν έχεις κάτι και δουλεύεις και ξέρεις ότι τέλος του μηνός θα πάρεις πέντε δραχμές... Κάνεις τα κουμάντα σου... είναι αλλιώς, είναι αλλιώς! Μπαίνεις σ' έναν... σ' έναν ρυθμό ζωής σιγά-σιγά εεε... κανονικά!

Ε: Είναι κάτι πιο σταθερό ίσως που σας λείπει αυτό;

Σ: Ε, βέβαια! Να μου λείπει; Κάτι σταθερό να μου λείπει; Αυτό που μου λείπει είναι να 'χω ένα σπίτι και μια δουλειά – ένα σπίτι και μια δουλειά. Γιατί όπως και να το κάνουμε εεε... 'ντάξει, εδώ είμαστε πενήντα άτομα.

[...]

Ε: Είστε αισιόδοξος γι' αυτό; Ελπίζετε ότι θα το καταφέρετε;

Σ: *[Αναστεναγμός]* Πρέπει να μαι αισιόδοξος, πρέπει να μαι αισιόδοξος! Πρέπει να μαι αισιόδοξος! Αλλιώς δεν... αν με πάρει... αν με πάρει πάλι από κάτω, θα μείνω στάσιμος...

E: Μμμ...

Σ: Και δεν μ' αρέσει να 'μαι στάσιμος. Γιατί έμεινα αυτούς του μήνες στάσιμος... Δεν θέλω πλέον να είμαι άλλο στάσιμος. Δεν μ' αρέσει! Θέλω να προχωράω. Θέλω να ξαναπιάσω τη ζωή πάλι στα δικά μου χέρια... δηλαδή, να ορίζω εγώ τη ζωή μου, να μην την ορίζει κάποιος άλλος...

E: Ναι...

Σ: Μου είναι δύσκολο να... να την ορίζει κάποιος άλλος τη ζωή μου... Θέλω να 'μαι εγώ που θα... θα θελήσω... ό,τι θα ήθελα να το κάνω εγώ! Να μην μου το επιβάλει κάποιος άλλος ας πούμε, οτιδήποτε...

[...]

Σ: Δεν μπορώ να... Δεν μπορώ να πω για το μέλλον ακόμα, γιατί δεν ξέρω το παρόν... δεν μπορώ να δω μακροπρόθεσμα, εδώ δεν μπορώ να δω το παρόν! Αν δω σιγά-σιγά ότι κυλάνε καλά τα πράγματα, φυσικό κι επόμενο ο άνθρωπος... "τρώγοντας ανοίγει η όρεξη" λέει μια παροιμία!

E: Ναι!

Σ: Στο χωριό μου έτσι λέγανε. "Τρώγοντας ανοίγει η όρεξη"! Παραπέρα... βλέπουμε τις δυνάμεις. Η υπόθεση είναι τώρα τι κάνουμε!

E: Μμμ...

Σ: Δεν έχω σκέψεις για παραπέρα.

E: Το μυαλό σας είναι στο παρόν, στο τώρα;

Σ: Στο παρόν είναι, ναι... μ' ενδιαφέρει το παρόν... μ' ενδιαφέρει, δηλαδή, άμεσα τι θα κάνω – το άμεσο.

Ε: Μμμ...

Σ: Το παραπέρα... ας έρθει! Ας ξεκινήσει μια κατάσταση καλή για τώρα και μετά όλα θα 'ρθούνε σιγά-σιγά, χωρίς βιασύνες, χωρίς... Ούτε να πιέσω καταστάσεις, ούτε τίποτα. Όλα έρχονται σιγά-σιγά. Έτσι έχω μάθει στη ζωή μου. Σιγά-σιγά, σιγά-σιγά!

Ε: Μμμ...

Σ: Δεν μ' αρέσει ούτε να πιέζω καταστάσεις, ούτε να κάνω τρελά όνειρα και να έχω τέτοιο... Γιατί συνήθως όταν έχεις τέτοια... βλέπεις πολύ μακριά, πέφτεις στον πάτο και... είναι ακόμα πιο δύσκολο... Σιγά-σιγά! Τα πράγματα εμένα μου αρέσει να εξελίσσονται ήσυχα, όμορφα και καλά! Δηλαδή... σιγά-σιγά! Εμένα μ' ενδιαφέρει το τώρα. Το τώρα μ' ενδιαφέρει – τι θα κάνω τώρα. Το μετά, ας είμαστε καλά και σε θέματα υγείας και σε θέματα όλα, και όλα θα 'ρθούνε σιγά-σιγά.

Ε: Εντάξει... Το εύχομαι!

Σ: Ευχαριστώ, ευχαριστώ, ευχαριστώ...

Ε: Εεε... είναι κάτι άλλο για το οποίο θα θέλατε να μιλήσουμε και δεν είχαμε την ευκαιρία έτσι στην συζήτησή μας;

Σ: Όχι, όχι. Και ευχαριστώ γιατί μου 'κανε καλό – ξαλάφρωσα! Κιόλας έτσι... μου 'φυγε, επειδή ήμουν λίγο πιεσμένος σήμερα γιατί πήγα στον... στον δικηγόρο και εεε... δεν ήταν καλά τα νέα γιατί μου ζητήσαν να δώσω κάποια λεφτά [...] και αυτό που κάναμε τώρα έτσι με ξαλάφρωσε, δηλαδή βγήκαν από μέσα μου...

Ε: Ωραία! Εντάξει.. Ευχαριστώ κι εγώ για την συμμετοχή!